

Polgári életmód-polgári mentalitás.

Család-, életmód- és mentalitástörténeti kutatások a gyulai Ladics hagyaték alapján (1850–1950)

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
a Néprajz és kulturális antropológia tudományágban

Írta: Bódán Zsolt

Készült a Debreceni Egyetem Történelem és Néprajz doktori iskolája
(Néprajz és kulturális antropológia programja) keretében

Témavezető: Dr. Bartha Elek

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 20.

Az értekezés bírálói:

Dr.

Dr.

Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

Dr.

Dr.

A nyilvános vita időpontja: 20.

Nyilatkozat

Én Bódán Zsolt teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be, és azt nem utasították el.

Tartalom

I.	BEVEZETÉS. A KUTATÁS CÉLKITŰZÉSEI, MÓDSZEREI	4
1.	Témaválasztás, a hagyaték bemutatása.....	4
2.	Elméleti kérdések, alapvető fogalmak	9
3.	A kutatás célkitűzései, alkalmazott módszerek.....	20
II.	A LADICS CSALÁD ÉS ROKONSÁG	27
1.	A Ladics család.....	27
1.1.	A Ladicsok korai története	27
1.2.	Ladics György (az alapító).....	29
1.4.	Az örökösök (3. generáció).....	40
2.	A Ladics rokonság	43
3.	A családtörténet néhány tanulsága.....	44
III.	A HÉTKÖZNAPOK VILÁGA	48
1.	A környezet.....	48
1.1.	A Ladics család otthona(i).....	48
1.2.	Lakáskultúra, lakáshasználat	55
1.3.	Bútorzat és lakberendezés	58
2.	A férfiak világa	62
3.	A nők világa	73
3.1.	Ladics Lászlóné háztartási naplójának általános bemutatása	74
3.2.	Ladics Lászlóné háztartása 1901-ben	81
4.	Gyermekek és ifjúkor, a nevelés elvei.....	94
IV.	TÁRSASÁGI ÉLET, SZABADIDŐ, SZÓRAKOZÁS	111
1.	A társasági élet, és szabadidő általános keretei.....	111
2.	A fiatalság társasélete Gyulán az 1880–90-es években	112
3.	Fürdőélet	122
V.	AZ ÜNNEPEK VILÁGA.....	133
1.	Naptári ünnepek.....	141
1.1.	A karácsonyi ünnepkör.....	141
1.2.	A farsang.....	158

1.3.	A húsvéti ünnepkör	161
1.4.	Évközi ünnepek.....	171
2.	Családi ünnepek, az emberélet fordulói.....	179
2.1.	Családi ünnepek	179
2.2.	Az emberélet fordulói	187
VI.	POLGÁRI ÉLETMÓD-POLGÁRI MENTALITÁS A LADICS CSALÁD PÉLDÁJÁN	212
	RÖVIDÍTÉSEK	222
	IRODALOM	223
	MELLÉKLETEK.....	249
	ABSZTRAKT	279

I. BEVEZETÉS. A KUTATÁS CÉLKITŰZÉSEI, MÓDSZEREI

1. Témaválasztás, a hagyaték bemutatása

A rendszerváltás időszakában és az azt követő években a polgár-polgárság-polgárosodás fogalmak népszerű, gyakran használt kifejezései lettek a közéletnek. A lezajló politikai, gazdasági és társadalmi változások – együtt járva a politikai elit szóhasználatba újra bekerülő, és fokozott médiabeli publicitást kapó fogalmak használatával – ismételten ráirányították a szélesebb közvélemény figyelmét erre, a szocializmus éveiben szinte tabuként kezelt témára.¹ Mindez természetesen hozta magával a társadalomtudományok érdeklődését is: mind a történettudomány, elsősorban a társadalomtörténet, mind a szociológia képviselőinek körében megindultak a polgárságkutatások. Előbbiek döntően a „hosszú 19. század”, illetve a 20. század első felének történeti polgárságára, míg utóbbiak a rendszerváltást követően formálódó új polgárság vizsgálatára irányították figyelmüket², egyúttal a két irányvonal egymáshoz való viszonyának kérdését is felvetették: lehet-e közvetlen kapcsolat, kontinuitás a történeti és napjaink polgársága között, és ha igen, milyen szinten ragadható ez meg.³ A társtudományokhoz kapcsolódva a polgárosodás kutatásának néprajzi jellegű vizsgálata is ebben az időszakban kapott lendületet⁴, a paraszti polgárosulás történeti szempontú vizsgálata mellett kiterjesztve a kutatások körét a jelenkutatás irányába is, kibővítve ezáltal a vidéki magyar társadalom új, átrendeződő viszonyinak feltárására irányuló törekvésekkel a néprajzi témák tudománytörténeti hagyomány által meghatározott korpuszát.⁵

A néprajztudomány közel kétszáz éves fennállása alatt többféleképpen határozta meg vizsgálatának tárgyát. Többnyire vidéki, lokális társadalmak, alávetett társadalmi csoportok, mezőgazdasággal foglalkozók életmódja és kultúrája állt a kutatás fókuszában. A huszadik század második felében a kutatásban megjelentek a vidéki kultúrából városba kerülők, sőt a munkások is, néhány éve pedig egyre világosabban rajzolódik ki, hogy a helyi „intelligencia” papok, tanítók, orvosok, földbirtokosok, kereskedők is fontos hatást gyakoroltak a helyi társadalmakra így szerepük, történetük is releváns vizsgálati terület lehet a néprajztudomány

¹ Pelcz L. 1992.; Fritz T. 1992.

² A történeti jellegű kutatásokról még később szólunk, a szociológiai kutatásokra néhány példa: Kovách I. 1995, 1997; Utasi Á. 1995; 1996.; Szelényi I. 1992.

³ Balogh I. 1991.; Benda Gy. 1991/a.; Kövér Gy. 1991.; Gerő A. 1993. 319–340.; Halmos Károly a polgárságra vonatkozó 1988–1992 közötti idősakra összeállított bibliográfiája 386 tételt tartalmaz. Halmos K. 1994/b.

⁴ Kósa L. 1992., 1998.

⁵ A legfrissebb eredményekre példa: Lovas Kiss A. 2006., 2011.

számára.⁶ Még a néprajztudomány tárgyának fokozatosan bővülő szemlélete mellett is kijelenthető, hogy a polgárság vizsgálata a határterülete a néprajz érdeklődési körének. A kapcsolódási pontot a paraszti polgárosulás vizsgálatának fentebb már említett kutatási iránya jelentheti. Megítélésünk szerint néprajzi szempontból a polgárság jelentősége annak mintaadó voltában ragadható meg. A polgárság képviselte, sajátos mentalitása által meghatározott életmód, mint követendő életvezetési minta, modell – és egyben elérendő cél – hatott a parasztságra, kijelölve a paraszti polgárosulás irányvonalát.⁷ Ahhoz, hogy ezt a bő évszázadon át – a 19. század közepétől a 20. század közepéig – elhúzódó, a parasztság körében számos traumától terhet, megkésve és lassan lezajló folyamatot megérthessük, nem elégséges pusztán az egyik oldal vizsgálata. A teljes kép megragadásához a mintaadó polgárság minél alaposabb, több szempontú kutatása is szükségeltetik. Gyáni Gábor szavaival élve: „A polgári fejlődés, vele a liberális eszmerendszer történeti súlya aligha ítéltető meg a maga teljes mélységében a polgári életvilág mikrotörténeti vizsgálata nélkül.”, majd a német történetírás elméleti vitáira utalva, de magyar vonatkozásból is érvényesnek tekinthetően így folytatja: „Új irányt mutathat annak módszeres vizsgálata, hogy mit jelentett polgárnak lenni adott helyen és időben.”⁸

Ilyen szemléletű vizsgálatra kínál lehetőséget egy vidéki értelmiségi középosztálybéli polgárcsalád, a Ladics família hagyatéka Gyulán, mely a maga nemében egyedülálló történeti forrása és dokumentuma a polgárság életének a dualizmus korából illetve a két világháború közötti időszakból. Különleges voltát mindenekelőtt komplexitása adja. Hazánkban unikális módon a hagyaték magába foglalja nem pusztán a több ezer tételt számláló családi irattárat (családtörténeti dokumentumok, gazdasági feljegyzések, levelezés, számlák, fotók, névjegyek, gyászjelentések stb.), de a lehetőségekhez mérten a teljes tárgyi hagyatékot is: a családnak több mint egy évszázadon át otthonául szolgáló lakóházat annak bútorzatával és felszerelésével, a Ladics családtagok használati és személyes tárgyait valamint a gazdag családi könyvtárat.⁹

Mielőtt részleteiben rátérnénk az értekezést megalapozó kutatás ismertetésére,

⁶ Összefoglalóan a néprajztudomány helyzetéről napjainkban, az új kihívások, feladatok és lehetőségek számbavételével ld.: Kósa L. 2001. 242–248.

⁷ Csak néhány történelmi példa a polgári életmód közvetlen mintaadó jellegére, Békés megyéből: Szabó F. 1996.; a Jászságból: Bathó E. 1996.; Szolnokról: Szabó I. 1999.

⁸ Gyáni G. 1997. 22.

⁹ A hagyatékról még az 1980-as években jelent meg két rövidebb ismertető (Bencsik J. 1982.; Bencsik J. én.), majd 1989-ben a kiállításához kapcsolódó vezetőkönyvecske (Kovács K. 1989.). 2009–2012 között működött egy, a hagyatékhoz kapcsolódó, mintegy 1200 dokumentumot bemutató, egyben a hagyaték és család történetét is ismertető online adatbázis (www.corvinmuzeum.hu/ladics), azonban a hagyatékot gondozó múzeum felszámolását követően ez is megszűnt, s az ígéretek ellenére máig nem került helyreállításra. Az adatbázis dokumentumai azonban a Corvin János Múzeumra keresve továbbra is elérhetőek a Magyar Digitális Képkönyvtár oldalán (www.kepkonyvtar.hu). A Ladics ház jelenlegi online elérhetősége: www.gyulaimuzeumok.hu/cikk.php?oldal=ladics

érdemes megismerkednünk a hagyaték történetével, annál is inkább, mert az sok szempontból közvetlenül is befolyásolta a kutatás lehetőségeit, másfelől közvetve arra is rávilágít, hogy egy kifejezetten polgári jellegű hagyaték megítélése milyen változásokon mehetett át hazánkban – a rendszerváltást is magába foglaló – bő harminc év alatt. A hagyaték szerepének és jelentőségének változó megítélése ugyanis meggyőződésünk szerint párhuzamba állítható a polgárság presztízsének elmúlt évtizedekben jelentősen változó megítélésével a politikában és tágabban véve a magyar közgondolkodásban. A gyűjtemény fordulatokkal teli története arra is rávilágíthat, hogy mit látott a helyi társadalom illetve a döntéshozók a gyűjteményben, más szóval a rendszerváltást követően a múlt újradefiniálása során hogyan értékelődött át az általa kézzelfoghatóan megjelenő helyi polgári hagyomány. Mindezek a szempontok, amellett, hogy az elméleti háttér megteremtése szempontjából is jelentőséggel bírnak, reményeink szerint bevezethetik az olvasót a disszertáció sajátos problémavilágába is.

A Ladics hagyaték történetét lényegében három szakaszra bonthatjuk. Az 1980-as évek közepéig tartó első szakaszban a hagyaték művészettörténeti, iparművészeti és helytörténeti jelentősége tűnik hangsúlyosnak, és az adományozó család polgári gyökerei úgyszólván teljesen elsikkadnak ezek mellett. A polgári jelleg kiemelése a rendszerváltás éveiben válik hangsúlyosabbá, s az 1990-es években mindvégig érzékelhetően vezet el az ezredforduló időszakához, és egy a hagyaték jövője szempontjából is maradandó értékű, a vidéki polgári kultúrát a városfejlesztés koncepciójának szolgálatába állító terv megszületéséhez. A harmadik szakasz, a hagyaték történetének napjainkig nyúló utolsó évtizedét jelenti, mely a Ladicsokhoz kapcsolódó tudományos kutatások fellendülése és a hagyaték szerepének a város életében mindinkább marginalizálódó pozíciójából fakadó sajátos ambivalenciával jellemezhető leginkább. Mit is jelentett mindez a konkrétumok szintjén?

A Ladics hagyaték hosszas egyeztetés után 1978-ban került Gyulához, amikor az utolsó két, a házban élő családtag, Ladics György és Margit egy életjáradék szerződés keretében átadta azt a városnak. Az átvétel során a városi vezetés a hagyatékra, elsősorban, mint művészettörténeti, iparművészeti értékre tekintetett, s nem, mint a – korszakban tabukét kezelt – városi polgárság életmódjának páratlan dokumentumára.¹⁰ Jellemző módon a hagyatékról 1982-ben megjelenő első ismertető is ezt a szemléletet tükrözte, s elsősorban a házban található „képző- és iparművészeti alkotások, műremekek, antik bútorok” sokaságára hívta fel a figyelmet. A polgár szó mindössze egyszer szerepelt a szövegben: „Gyula mind polgárosultabb közéleté” az életterét jelentette az egyszerűen csak a város vezető

¹⁰ A hagyaték értékelésére Supka Magdolna művészettörténészt kérték fel, aki az átvétel indokaként, a hagyaték (egyébként vitathatatlanul) páratlan iparművészeti értékét jelölte meg elsődlegesen. Supka Magdolna értékelése a Ladics hagyatékról. (Ltszn.) A Ladics hagyatékkal kapcsolatos iratok. Ladics hagyaték.

értelmiségének körébe sorolt Ladics családnak.¹¹ Talán ezzel, a polgárságot a közgondolkodásból is kirekesztő szemlélettel is magyarázható, hogy a városi tanács művelődési osztálya az átvétel után a hagyaték egységét nem őrizte meg, hanem három részre bontva megosztotta azt az Erkel Ferenc Múzeum, a Békés Megyei Levéltár és a Mogyoróssy János Városi Könyvtár között. A múzeumhoz került a tárgyak mellett az iratok mintegy kétharmad, míg a családi könyvtár körülbelül egyharmad része, a fennmaradó iratok a levéltár, míg a könyvek a városi könyvtár gyűjteményébe tagozódtak be. A megosztás, melynek egyáltalán szükségessége is megkérdőjelezhető, sajnos ad- hoc jelleggel történt, így egymással szoros kapcsolatban álló dokumentumok kerültek elválasztásra, illetve könyv- és folyóirat-sorozatok megbontásra. Ez a tényező nagyban megnehezíti a kutatók dolgát, hiszen az eredetileg szerves egységet alkotó tárgy- és irategyüttes azóta is három különálló intézményben, más-más gyűjteményi keretek között és rendezési elvek szerint kezelve érhető el. A múzeumi gyűjtemény részleges nyilvántartásba vétele után, a házban élő családtagok elhunytát követően az 1980-as évek végén fogtak hozzá a múzeumi kiállítás megszervezéséhez. Ennek kapcsán már kifejezetten a vidéki polgári életmód bemutatása került a fókuszába a hagyaték feldolgozásának. A Ladics ház, mint a 19. század végének polgári lakáskultúráját bemutató múzeumi kiállítóhely a rendszerváltás évében – talán nem véletlen... – 1989-ben nyitotta meg kapuit a látogatók előtt.¹² A kiállítás létrejöttében Bugár-Mészáros Károlynak és Bencsik Jánosnak, az Erkel Múzeum akkori igazgatójának volt döntő szerepe. Az 1990-es években az országosan is egyedülálló kiállítás a város harmadik számú látványosságává nőtte ki magát, a gyulai vár és Erkel Ferenc szülőháza mellett. Talán ennek is köszönhető, hogy az ezredforduló éveiben a városi vezetés kitüntettet figyelmet szentelt a helyi polgári kultúra e kiemelkedő emlékének, s egy hosszú távú fejlesztési koncepció kereteibe illesztve képzelte el a jövőjét. A tervek szerint a Ladics ház és a szomszédságában álló „Százéves cukrászda”¹³ egy, a gyulai polgári kultúrát bemutató egységes múzeumi központot alkotott volna. Ebben a Ladics ház a polgári otthont, a biedermeier bútorokkal berendezett – működő – cukrászda a polgári társas élet egy kitüntetett színterét reprezentálta volna, míg a cukrászda emeletén a város – azóta is hiányzó – polgári, és legújabb kori történetét bemutató, az előbbi múzeumi terekhez háttér információkat szolgáltató állandó történeti kiállítás kapott volna helyet. A tervek megvalósítása érdekében az önkormányzat a Ladics hagyatékot és a ház működtetését saját kezelésébe vette, s egyúttal 2000-ben létrehozta

¹¹ Bencsik J. 1982. 90–91.

¹² A Ladics ház eddig egyedüli ismertetője: Kovács K. 2000.

¹³ Az 1840-ben alapított „Százéves cukrászda” hazánk második legrégebbi, részben eredeti berendezéssel folyamatosan működő cukrászdája. Dercsényi B. 1994.

a Ladics-Reinhardt Közalapítványt.¹⁴ Sajnos az elképzelések a finansziális bizonytalanság, a városi vezetéshez cseréjéhez kapcsolódóan megváltozott irányultság, és talán a közérdeklődés és lelkesedés csökkenése okán is nem válhattak valóra.

Újabb változást a hagyaték vonatkozásában a 2005-ös év hozott, mikor a Gyulai Önkormányzat a helyi múzeumi kiállítóhelyek üzemeltetésére létrehozta a városi fenntartású Corvin János Múzeumot, így az időközben ismét a megyei fenntartású Erkel Ferenc Múzeumhoz került Ladics hagyatékot is az új városi múzeum vette át. Ekkor kezdődött el lényegében a hagyaték tudományos feldolgozása¹⁵, amelynek előfeltétele volt a hagyaték teljes körű rendezése, ami egyúttal előkészítését jelentette az 1990-es évek közepén elakadó, csak a kiállításban szereplő tárgyra szorítkozó – múzeumi nyilvántartásba vétel folytatásának is. Az irathagyaték rendezése során derült fény arra, hogy milyen különösen gazdag, és változatos forrásanyagot rejtene az eddig leltározatlan dokumentumok, illetve vált nyilvánvalóvá a hagyaték valódi mérete: több mint 7000 levél és hasonló számú képeslap, mintegy 3500 fotó, körülbelül 5000 darab vegyes dokumentum (számlák, névjegyek, gyászjelentések stb.), és mindez egyetlen család illetve rokonság egy bő évszázadi életéhez kapcsolódóan. A tárgyak és dokumentumok típusonkénti rendezése – mely többek között a gyászjelentések, névjegyek és képeslapok betűrendbe szedését illetve a családi levelezés személyekhez kötött és időbeli rendezését is magába foglalta – után folytatódhatott a félben maradt leltározási munka és megindulhatott a hagyaték tudományos kutatása is. A megszülető publikációk¹⁶ mellett egy a vidéki polgári életmódot bemutató történeti állandó kiállítás a Dürer Teremben, valamint a hagyaték 2008-ban létrehozott elektronikus adatbázisa is ennek az intenzív munkának az eredményei.¹⁷

¹⁴ 204/2000. (VI.27.) sz. határozat a Gyula, Erkel tér 1. sz. alatti épület komplex hasznosításáról.; 361/2000. (XI.20.) sz. határozat a „Ladics - Reinhardt Közalapítvány” létrehozásáról. Gyula Város Önkormányzata Képviselő-testületének 2000. évben hozott határozatai.

(gvopappser.gyulakozkincs.hu/.../EDocIntegrationDownloadPage.jsp? 2013. 06. 20.-i letöltés); *Gyula nonprofit vállalkozása. A százéves cukrászdát alkalmassá teszik a kulturális centrum működtetésére*. Békés Megyei Hírlap, 2001. 01. 29.

¹⁵ A múzeum tudományos programjának keretében lett kiemelt kutatási terület, és ehhez kapcsolódóan jelen doktori értekezés témája a hagyaték. Ezzel párhuzamosan a Békés Megyei Levéltár 2006-ban konferenciát szervezett a Ladics családról, melynek előadási 2011-ben nyomtatásban is megjelentek. (Erdész Á. 2011.) A változatos tematikájú kötet a kisvárosi polgári társas életet (Kósa L. 2011.), a hagyományos női szerepek elsajátításának folyamatát Héjja J. E. 2011.), a polgári háztartás működését (Bódán Zs. 2011.) valamint az üdülési szokásokat (Németh Cs. 2011.) vizsgálta. Végezetül meg kell említenünk a levéltár 2010-ben megjelent *Kisvárosi polgárok* című forráskiadványát, mely a Ladics hagyaték számos dokumentumát elérhetővé tette a nagyközönség számára. Erdész Á.-Héjja J. E. 2010.

¹⁶ A publikációk közül egy a századforduló polgári háztartásával foglalkozott¹⁶, egy következő a családtörténetet és a hagyatékot ismertette¹⁶, egy a fiatalság társas életét elemezte az 1880–90-es évek időszakában¹⁶, egy további a Ladics család karácsonyi ünnepi szokásait a századfordulón¹⁶, míg végezetül egy a vidéki polgári életmódot egy konkrét gyulai család példáján keresztül összefoglalóan mutatta be a két világháború közötti időszakban.¹⁶

¹⁷ *Gyula anno... Fejezetek az egyesült város polgárainak életéből. 1857-1914.* címmű állandó történeti kiállítás a korszak polgári életmódját mutatja be döntően a Ladics hagyatékra alapozva. Az adatbázisról ld.: 9. lábjegyzet.

Ez a folyamat szakadt meg 2011-ben, mikor Gyula Város Képviselőtestülete a városi költségvetés rendezése érdekében, a költségcsökkentés jegyében megszüntette a Corvin János Múzeumot, s a gyulai kiállítóhelyek üzemeltetését egy önkormányzati nonprofit kft-re bízta. Az átszervezéssel együtt járt a Ladics ház több, mint két évtizede meglévő múzeumi működési engedélyének visszavonása, mely a hagyaték védettsége szempontjából kritikus döntést jelentett. A szakmai munka megtorpanása – a kutatómunka háttérbe szorulása, a még mindig nem teljes múzeumi nyilvántartásba vétel leállása – mellet a hagyatékhoz eddig szervesen kapcsolódó közművelődési funkció is csorbult a Ladics ház állandó nyitva tartásának pusztán a nyári két hónapra történő redukálása, és az év további részében kulcsos házként történő üzemeltetése által.

A hagyaték fordulatokban bővelkedő története nem csökkenti annak unikális voltát. A gazdag, sokrétű és változatos forrás együttes, az megmaradt tárgy és iratanyag különleges lehetőséget kínál a polgári életmód és mentalitás, ezeken keresztül tágabb értelemben a korabeli polgári kultúra vizsgálatára: hiszen nem csupán az írásos forrásokból nyerhető történeti kép megrajzolására nyílik mód általa, de annak a tárgyi anyaggal való egyeztetésére, kiegészítésére és további pontosítására is. A kutatás elsődleges célja tehát ennek a sajátos polgári kultúrának a mindennapi élet, az ünnepek és hétköznapiok kettőssége, a hozzájuk kapcsolódó sajátos magatartásformák és erkölcsi irányelvek együttes szemlélete által történő megragadása, támaszkodva a családi hagyaték írott és íratlan történeti forrásai mellett a még élő családtagok emlékeztetere is.

A kutatási szempontok megfogalmazásakor az interdiszciplinalitás elvét alapul véve igyekeztünk ötvözni a történettudomány, különösen a mikrotörténelem valamint a történeti antropológia módszertanát és szemléletét a néprajztudomány paraszti életmód és kultúra kutatása során felhalmozott tapasztalataival és a művelődéstörténet témánkhoz kapcsolódó eredményeivel. Ennek alapján – nézeteink szerint – a vizsgálati lépték lekicsinyítése, léptékváltás révén, egyetlen konkrét vidéki polgárcsalád fókuszba állítása által, egyúttal az antropológia, és újabban a néprajztudomány, holisztikus szemléletét is alkalmazva, a mindennapi élet valamennyi apró részletére kiterjesztve a vizsgálandó területek körét a dualizmus kori polgári életmód és mentalitás egy rendkívül gazdag, az apró árnyalatok megjelenítésre is képes feltárását remélhetjük.

2. Elméleti kérdések, alapvető fogalmak

A 20. század második fele a nagy változások kora volt a történettudományban. A politikatörténet hegemoniája megkérdőjeleződött, új történetírói paradigmák, majd ezeken

alapuló irányzatok jelentek meg, melyek egyedi kérdésfeltevéseik, sajátos témaválasztásaik, általában új szemléletük révén alapjaiban változtatták meg a történelemtől alkotott hagyományos képet.

Kutatásunk szempontjából az egyik leglényegesebb változásnak azt tekinthetjük, hogy az egyszerű, hétköznapi emberek is bekerültek a történészek érdeklődésének látókörébe. A mindennapi élet története előbb makro, majd mikro megközelítésben a történeti kutatások tárgya lett. Ehhez társult az az antropológiától kölcsönzött szemlélet, mely a történeti kutatás tárgyát, mint kulturális másságot azonosította. A történészek felismerték, hogy napjaink világa legalább annyira különbözik a régi korok emberének világától, mint mondjuk egy Csendes-óceáni szigetcske lakóiétól. A kulcs a távolságon, és a másságon van, az antropológia esetében térbeli, míg a történelem esetében időbeli értelemben. Ezek az új szempontok döntően három, egymással is szoros kapcsolatban álló irányzat, a mentalitástörténet, a mikrotörténelem és a történeti antropológia keretében bontakoztak ki az 1960-as évektől kezdődően.¹⁸

A folyamat kezdetei az 1930-as évek francia historiográfiához, pontosabban az 1929-ben induló Annales folyóirat és a hozzá kapcsolódó történészek, mindenekelőtt Marc Bloch és Lucien Febvre nevéhez kapcsolhatóak, kiknek a korabeli szociológia és etnológia eredményeit is felhasználó munkássága lényegében az új társadalomtörténet illetve az abból kinövő mentalitástörténet alapjait fektette le.¹⁹ A második világháborút követően a francia történetírásban a fejlődésalapú kvantitatív társadalom- és gazdaságtörténet dominanciája volt jellemző, melyet az 1960-as években nagy nemzetközi visszhangot kiváltó mentalitástörténet ingatott meg. A mentalitástörténet újdonsága lényegében abban állt, hogy olyan területeket vont be a történészek vizsgálódásának körébe, amelyek korábban fel sem merültek történeti problémaként, például a gyermekkor, szexualitás, halál, bűnözés, egészség-betegség kérdése, vagy a korábban egyértelműen a művelődéstörténet tárgyköbe sorolt hétköznapi élet kutatása. Jellegzetessége volt, hogy a hétköznappal, az automatikusan ismétlődő cselekvésekkel foglalkozott, melyek – gondolatviláguk nem tudatos szintjét alkotva – kívül estek a történelem egyes szereplőinek hatáskörén.²⁰ Ebből adódóan a mentalitás kollektív értelmezése, s jellemző módszerként a hosszabb időszakokra összpontosító, kvantitatív adatfeldolgozás, illetve az ún. szeriális történetírói szemlélet kapcsolódott az irányzathoz az 1960–70-es években²¹, melyhez a vizsgálatok kereteit a kor vezető francia történészének,

¹⁸ Összefoglalóan ezekről: Czoch G. 2006.; Szijjártó M. I. 2006.; Apor P. 2006.

¹⁹ Benda Gy. 2006. 115–116.; Marc Bloch 1939–1940-ben megjelent összegző munkája a Feudális társadalom magyarul is elérhető: Bloch, M. 2002.

²⁰ Le Goff, J. 1976. 685.

²¹ Czoch G. 2006. 486–492.

Fernand Braudelnek a hármas struktúrájú időmodellje adta meg, ahol az alapot a hosszú időtartam jelentette, melyre a ciklikus mozgások és események szintje épült a történelemben.²² Braudel alapvetően determinista modellje és általában a mentalitástörténeten is eluralkodó kvantitatív szemlélet az 1970-es évek végétől mindinkább a kritikák keresztüzébe került. A kihívás több irányból is érkezett: egyrészt az olasz mikrotörténelem, másrészt az angol és amerikai történeti antropológia felől.²³

A mikrotörténelem lényegében egy újszerű történeti látásmódot jelölt, melynek középpontjában a vizsgálati lépték lekicsinyítése állt. A hosszú, nagy időszakokat átfogó történeti kutatásokkal szemben egyetlen, időben jól körülhatárolható esemény, a nagy tömegek kvantifikáló vizsgálatával szemben az individuum vagy egy kisebb csoport, közösség intenzív vizsgálatát jelentette.²⁴ Az irányzat egyik megalapozója, Carlo Ginzburg például egyetlen falusi molnár világképét rekonstruálva jutott újszerű megállapításokra a kora újkori népi kultúra tekintetében²⁵, míg Givoanni Levi egy falusi ördögűző személyét és tevékenységét állítva kutatásai középpontjába rekonstruálta egy 17. századi itáliai falú lakóinak életét.²⁶ Lévi elméleti jellegű tanulmányában a mikrotörténelmet elsősorban, mint sajátos történetírói gyakorlatot definiálta, eklektikus elméleti megalapozottsággal, kulcsfogalmát pedig a vizsgálati lépték lekicsinyítésben jelölte meg, mely által a dokumentumanyag intenzív vizsgálata válik lehetővé: „Valamennyi mikrotörténelmi kutatást az az elv kapcsolja össze, hogy a mikroszkopikus megfigyelés addig figyelembe nem vett tényezőket képes feltárni.”²⁷

A mikrotörténeti gyakorlattal kapcsolatban talán a legadekvátabb kérdés a reprezentativitás problémája. Milyen kapcsolat áll fenn a mikro- és a makroszint között, mit tudhatunk meg a konkrét eset vizsgálata kapcsán valamely általánosabb dologról. Alain Macfarlane a mikro szintű vizsgálatok jelentőségét a következőkben látja: „Egy hosszabb esettanulmány létrehoz egy konkrét átlátszó felületet, a szabályos, eseménytelen társadalmi lét egyébként homályos felszínén. Ezen keresztül a társadalmi szerkezet létfontosságú elveit működésükben láthatjuk.”²⁸ A kérdésről szólva Carlo Ginzburg amellet foglal állást, hogy egy közepszerű, nem különösebben jelentős személyiség reprezentatív mikrokozmoszként foglalhatja magába azokat a vonásokat, amelyek a meghatározott időszak valamely társadalmi rétegére jellemzőek. Majd így folytatta okfejtését: „Senki nem léphet ki azok közül a keretek

²² Braudel, F. 2004. 12–13.

²³ Czoch G. 2006. 493–496.

²⁴ Szijjártó M. I. 2006. 500–505.

²⁵ Ginzburg, C. 2011.

²⁶ Levi, G. 2001.

²⁷ Levi, G. 2000. 131.

²⁸ Idézi: Szijjártó M. I. 2006. 513.

közül, amelyeket osztály-hovatartozása és korának kultúrája kijelöl számára. [...] A kultúra, miként a nyelv, látens lehetőségek távlatát kínálja az egyénnek – egy olyan rugalmas és láthatatlan ketrecet, melyben a feltételhez kötött szabadságát gyakorolhatja.”²⁹ Natalie Zaemon Davis pedig így fogalmaz: „a mikrotörténetek feltárják, hogy a történeti folyamatokban miként valósul meg a lehetséges, az amelyet adott időben és helyen kezdünk, mint történetileg lehetségest elfogadni.”³⁰ A kérdés tehát nem annyira, mint az egyedi és általános, sokkal inkább, mint az ember és kultúra általános kapcsolatának dimenziójában jelenik meg. S ezzel lényegében a történeti antropológia területéhez érkeztünk.

Az 1970-es években a történelem és antropológia szemléletének összekapcsolásával – szoros kölcsönhatásban a mentalitástörténettel és mikrotörténelemmel – született meg a történeti antropológia, mint a történetírás új tudományos irányzata.³¹ Újszerűségét mindenekelőtt a kultúra antropológia alapú szemléletében jelölhetjük meg, valamint a történészek azon felismerésben, hogy kutatásaik során ők is, csakúgy, mint az antropológusok, egy a sajátjuktól alapjaiban különböző, kulturálisan idegen világot igyekeznek megismerni és értelmezni. Míg az antropológiában ez a kulturális másság hagyományosan a tér, addig a történetírásban az idő dimenziójában jelenik meg. A történeti antropológia kutatásának tárgyát – igazodva a korszak politikátörténeti és makrotörténeti irányultságát elutasító trendhez – az egyszerű emberek világa képezi. „A történeti antropológia művelője azt tanulmányozza – fogalmazza meg Robert Darnton – hogyan látták az egyszerű emberek a világot. [...] hogyan fogták fel a világegyetemet, és az hogyan tükröződött vissza viselkedésükben.”³² Ennek a szemléletnek köszönhetően mindazok az új témák, melyek a mentalitástörténet kapcsán a történetírók érdeklődésnek körébe kerültek, hangsúlyosan jelentek meg a történeti antropológiai kutatásokban. A változatos tematika azonban az antropológia holisztikus szemléletét alkalmazva már nem önmagában, hanem a szélesebb értelemben vett kultúra részeként jelentkezett: „A kultúra ezen kiterjesztett, az antropológiától kölcsönzött fogalma olyan történetírást jelöl, amely nem azonos többé a szorosan vett kultúrtörténettel: az „életvilág” ugyanis nem darabolható fel külön gazdaságra, politikára és kultúrára (ezen belül elit-, tömeg- vagy népi kultúrára). Mindez együtt alkotja azt a közeget, amely a hétköznapi életgyakorlatban közvetlenül is megnyilvánul.”³³ A kultúrához, mint központi kategóriához való viszonyulás mellett a történeti antropológia számos, az antropológiában már

²⁹ Ginzburg, C. 2011. 32.

³⁰ Idézi: Gyáni G. 1998/a. 12.

³¹ A diszciplínák összefonódását jól jelzi, hogy számos ekkoriban született „klasszikus munkát” mindhárom irányzat előszeretettel sorol a saját alapművei közé, elég talán csak Ginzburg fentebb már említett „*A sajt és a kukacok*” című könyvére utalnunk”. Apor P. 2006. 456.; Czoch G. 2006. 495.; Szíjjártó M. I. 2006. 503–504.

³² Darnton, R. 1987. 8.

³³ Gyáni G. 1998/a. 15.

eredménnyel hasznosított módszertani szempontot is a magáévá tett: a mikroantropológiai fókusz, a „native’s point of view” koncepcióján alapuló émikus látásmód, vagy ez emberi viselkedés kontextusba ágyazott értelmezésének gyakorlata. Sebők Marcell szavaival élve: „[...] a történeti antropológiai megközelítés a mikroszkopikus és kvalitatív feltárást részesíti előnyben. Vizsgálódásának középpontjában a cselekvő egyén döntéseinek, vagy a kisebb közösségek viselkedésének megértése áll, amely mindig csak az adott társadalmi kontextusban nyer értelmet.”³⁴

Az újabb antropológia irányzatok közül a legnagyobb hatással a történeti antropológiára kétségtávol a szimbolikus antropológia volt, azon belül is Clifford Geertz „sűrű leírás” koncepciója. Geertz értelmezésében a kultúra szemiotika jellegű: az ember által szőtt jelentés teli háló, egy szimbólumrendszer, amely felfejthető és értelmezhető. „Mint értelmezhető jelek [...] szimbólumok [...] egymásba nyúló rendszereinek összessége a kultúra nem valamiféle erő, amelyet társadalmi események, viselkedések, intézmények vagy folyamatok okának tarthatunk; kontextus, amelyen belül valami érthetően – azaz sűrűn – írható le.”³⁵ Ebből következőleg az antropológia nem egy törvénykereső, hanem a jelentés nyomába szegődő, értelmező tudomány. Az értelmezés módja pedig a „sűrű leírás”, amelyben az események, kulturális jelenségek felszínes leírásán túl azok mélyebb tartalma, kultúrán belüli jelentése is feltárul.

Robert Darnton – Geertz elméletének talán legelkötelezettebb híve a történeti antropológia művelőinek körében – a történeti kutatásokra vonatkoztatva a sűrű leírás koncepcióját úgy találta, hogy a kutatónak mindig a legkevésbé érthető ponton kell megkezdnie a vizsgálódását, mert a legbiztosabban innen indulva fejtheti fel a különleges események mögötti valódi jelentéseket. „Ha végképp nem értünk egy-egy közmondást, tréfát, szertartást vagy verset, bizonyosak lehetünk benne, hogy nyomon vagyunk. Dokumentumunkat leghomályosabb pontján megtámadva talán idegen jelentésrendszer szálait bogozhatjuk ki, melyek esetleg ismeretlen és csodálatos világképet tárhatnak fel előttünk. [...] egy szertartásnak vagy városnak ugyanúgy lehet „olvasata”, mint egy népmesének vagy filozófiai szövegnek. A szövegmagyarázat módja persze változhat, de minden esetben a jelentést kutatjuk, azt a jelentést, amelyet a korabeliek a világképüket megőrző dokumentumokban megörökítettek.”³⁶

A három, vázlatosan tárgyalt új történeti irányzat közös pontjaként a témaválasztásukat jelölhetjük meg, azon belül is a mindennapi élet, az átlagemberek története iránt

³⁴ Sebők M. 2000. 8.

³⁵ Geertz, C. 1994. 181.

³⁶ Darnton, R. 1987. 10–11.

megmutatkozó érzékenységüket. Ez az életmód-történeti irányultság természetesen más-más hangsúllyal, de vitathatatlanul megfigyelhető mindhárom irányzat kapcsán.³⁷ A mentalitástörténet Braudel által képviselt iránya a mindennapok történetét egy makroszintű koncepcióba illesztve, mint a globális történelmi folyamat legmélyebb rétegét, alapstruktúráját értelmezte: „A mindennapok azokból az apró tényekből állnak, amelyek időben és térben alig hagynak magukról nyomot [...] az úgynevezett napi esemény ismétlődik, és eközben általánossá, vagy pontosabban: struktúrává lesz.”³⁸ A mikrotörténelem ezzel szemben nem a tömegeket, hanem az egyént, esetleg egy kisebb közösséget állítja a középpontba, amikor a mindennapokkal foglalkozik, csakúgy, mint a történeti antropológia, melynek kultúra alapú szemléletében az életmód, mint az ember kultúra által meghatározott természetes közege értelmezhető. Az életmódtörtet legmarkánsabban, lényegében önálló történeti iskolaként a német „alltagsgeschichte” keretében jelent meg az 1970-es évektől kezdődően, többek között Hans Medick és Alf Lüdtke képviseletében.³⁹ Az irányzattal kapcsolatban Richard van Dülmen a következő lényeges elemeket emelte ki: „A mindennapok történetírásának középpontjában egyrészt általában az egyszerű emberek mindennapi élete, másrészt az élettapasztalatok szubjektivitása iránti érdeklődés áll. Anonim társadalmelemzés helyett a szubjektumra irányuló életvilág elemzésre törekszik. [...] struktúrák és „nagy” történelem helyett most az ember tapasztalata áll egy [...] történelemszemlélet középpontjában. A mindennapok történészei alulról és belülről akarják látni, leírni és elemezni a történelmet.”⁴⁰

A történetírás új irányzatai Magyarországon az 1980-as évek közepétől kezdték éreztetni hatásukat. Elsőként Hofer Tamás szerkesztésében jelent meg egy történeti antropológiával foglalkozó tanulmánykötet 1984-ben, melyet újabbak követtek még a 80-as évek végén Vári András⁴¹, majd 2000-ben Sebők Marcell szerkesztésében, egyúttal az 1980-as évek végétől elindult a történeti antropológia és mikrotörténelem legfontosabb műveinek hazai megjelentetése is.⁴² Mikrotörténelem címmel három könyvsorozat is indult, melynek keretében előbb 1989 és 1993 között hat kötet jelent meg magyar szerzők tollából⁴³, majd az 1999-ben újrainduló sorozatban már egyaránt helyet kaptak a „nemzetközi klasszikusok” és a magyar történészek munkái is⁴⁴, csakúgy, mint a L’Harmattan kiadó gondozásában 2007-ben

³⁷ Gyáni G. 1998/a. 11.

³⁸ Braudel, F. 2004. 21.

³⁹ Egy angolul is elérhető, teoretikus írásokat és esettanulmányokat is közlő válogatás az irányzat eredményeiből: Lüdtke, A. 1995.

⁴⁰ Dülmen, R. 1990. 90.

⁴¹ Hofer T. 1984.; Vári A. 1988., 1990.; Sebők M. 2000.

⁴² Darnton, R. 1987.; Imhof A. 1992.; Macfarlane, A. 1993; Burke P. 1991.; Le Roy Ladurie. 1997.

⁴³ Bácskai V. 1989.; Endrei W. 1989.; Fügedi E. 1992.; Gyáni G. 1992/b.; Szabó P. 1989.; Tímár L. 1993.

⁴⁴ Davis, N. Z. 1999.; Levi, G. 2001.; Für L. 2000.

újtára bocsájtott harmadik sorozatban.⁴⁵ Mind a mentalitástörténet, mind a mikrotörténelem kapcsán a Hajnal István Társadalomtörténeti Egyesület rendezett konferenciát és jelentett meg kötet az ezredforduló éveiben.⁴⁶ A megjelenő kötetek mellett folyóiratokban (Világtörténet, Buksz, Századvég, Aetas, Korall) is számos elméleti jellegű írás és esettanulmány kapott publicitást a fenti irányzatokhoz kapcsolódóan. Végül meg kell említenünk, hogy az egyetemi oktatás keretei között is mind szélesebb teret kapnak a történetírásnak és antropológiának ezek az újabb irányzatai úgy a fővárosi, mint a vidéki egyetemeken. Ennek ellenére egyet érthetünk Apor Péterrel, aki a történeti antropológia hazai helyzetét értékelve (de a mikrotörténelem, mentalitástörténet vagy éppen az életmódtörténet kapcsán is érvényesnek tekinthetően) a következő sommás megállapítást tette: „Rendszeres hazai recepcióról aligha beszélhetünk. A történeti antropológia termékeinek ismertetése kimerül néhány könyvrecenzióval. Minimálisra tehető azon műveknek a száma, amely kifejezetten történeti antropológiaként, vagy történeti antropológiával kapcsolatban lévőknek határozzák meg magukat.”⁴⁷

Jelen disszertációt mi sem sorolnánk kifejezetten a történeti antropológiai munkák körébe, bár a kutatás kétségtelenül sokat merített a történeti antropológia szemléletéből és módszertanából. Leginkább közelállónak a mikrotörténelmi látásmódot érezzük magunkhoz és azonosulni tudunk a német „alltagsgeschichte” történészeinek azon szemléletével, hogy alulról és belülről akarjuk látni, leírni és értelmezni a történelmet.

A disszertáció elméleti megalapozásához szempontokat adó vázlatos historiográfiai összefoglaló után elengedhetetlen néhány, a kutatás során használt alapvető fogalom – polgár, életmód, mentalitás – pontosabb meghatározása. A társadalomtudományi kutatásokban ezeket az összetett, számos jelentéstartalommal bíró fogalmakat nagyon tág, tudományszakonként esetlegesen eltérő értelemben használják, gyakran megfogalmazva a definiálás problémás voltát. Ebből kifolyólag nem is általános érvényű definíciók megalkotására törekszünk – ez túlmutatna kutatásunk keretein – sokkal inkább a vonatkozó társadalomtudományi szakirodalom eredményeinek figyelembevételével kialakított, a kutatásaink során alkalmazott, értelmezési kereteket kijelölő munkadefiníciók megadására a célunk.

A polgárság kapcsán az 1990-es évek elejének megélénkülő kutatói érdeklődését az alapfogalmak tisztázására irányuló törekvések illetve az ehhez kapcsolódó élénk elméleti vita jellemezte⁴⁸, s az empirikus kutatások ténylegesen csak ezzel párhuzamosan, illetve az ezt

⁴⁵ Sebők M. 2007.; Brinbaum, M. D. 2008.; Benda Gy. 2008.; Papp G.-Szijjártó M. I. 2010; Kármán G. 2013.

⁴⁶ Sasfi Cs. 2000.; Dobrossy I. 2003.

⁴⁷ Apor P. 2006. 462.

⁴⁸ Néhány példa a történeti szakirodalomból: Benda Gy. 1991/b.; Halmos K. 1991.; Gyáni G. 1997/a.; A történeti és szociológiai eredményeket is figyelembe véve a témáról összefoglalóan: Csire A. 1997.

követő években kaptak nagyobb lendületet. A történetírásban a – horizontálisan (vállalkozók, értelmiségiek, hivatlanok) és vertikálisan (nagy-, közép- és kispolgárság) is erősen rétegzett – polgárság középosztálydiskurzusokkal szorosan összekapcsolódó fogalmi tisztázása nem hozott megnyugtató eredményt⁴⁹, a polgárság pontos definíciójának kérdése még ma sincs lezárva: „A magyar történetírásra vár a feladat, hogy [...] megállapítsa először tulajdonképpen azt, hogy mit érdemes magyarországon nemzetközi minták alapján a polgárság megnevezés alá vonni, s azután feldolgozza ennek a konglomerátumnak a történetét.” – állapította meg Bódy Zsombor alig néhány éve egy a témával foglalkozó tanulmányában.⁵⁰ Annyi azonban elmondható, hogy a 19–20 századi magyar társadalmi fejlődés sajátosságaiból, az ekkor kialakuló, és mindinkább megerősödő középosztály heterogén voltából adódóan a különböző meghatározások lényegi vonásának az tekinthető, hogy egyetlen elem kiemelésével nem, csak bizonyos tényezők együttes vizsgálatával jellemezhető a polgárság. Önmagában kevés például a jövedelemszerzés módja (pl. vállalkozó, értelmiségi), a vagyon nagysága vagy a megfelelő iskolázottság: a polgársághoz tartozásnak ezek külön-külön csak szükséges, de nem elégséges feltételeit alkothatják. A polgárság lényegét az életmód és mentalitás közössége, tehát az általuk képviselt sajátos kulturális jegyek adják meg. Ez esetben egyébiránt nem csak magyar sajátossággal állunk szemben, a nemzetközi szakirodalom polgárságsszemléletében is megtalálható ez a jelenség. Theodore Zeldin például a francia polgárság meghatározó jegyének az általuk kialakított speciális viselkedési mintákat és gondolkodásmódot tekintette⁵¹, az angol polgárság kulturális meghatározottságát Peter Gay emelte ki⁵², míg Jürgen Kocka a német polgárságot definiálta kulturális meghatározottságú fogalomként, melyben az összetartó erőt a mentalitás és műveltség mellett az egyéni teljesítmény tisztelete, a munkához való pozitív viszony, a racionális életvitel, a családi élet kultusza, lényegében az életmód közössége jelentette.⁵³ A témával talán legtöbbet foglalkozó magyar történész, Gyáni Gábor is egyéretlműen elválasztja egymástól a polgárságot, mint foglalkozásszerkezetileg definiálható státuszcsoporthoz és a polgáriasságot, mint jellegzetes kulturális magatartást: „A polgár fogalma nem egyetlen, jól körülhatárolható státuszcsoporthoz jelöl. [...] A polgár szóval valamilyen sajátos társadalmi minőségre utalunk, melyet számos státuszcsoporthoz egyidejűleg

⁴⁹ A polgárság és polgárosodás fogalmának a középosztály kérdésével való összekapcsolása Erdei Ferenc kettős társadalom koncepciójában öltött leglátványosabban testet, mely a sajátos magyar társadalomfejlődés eredményeképpen létrejövő egy mástól élesen elkülönülő rendi jellegű úri és modernebb polgári középosztályról beszélt. Erdei F. 1975. Ez az elképzelés Hanák Péter közvetítésével az 1960-as évektől kanonizálódott a magyar történetírásban (Hanák P. 1978.), s revíziójára s a középosztály és a polgárság viszonyának árnyaltabb megrajzolására csak az 1990-es évek második felében került sor. Gyáni G. 2001.; Szakál Gy. 2002.; Bódy Zs. 2007.

⁵⁰ Bódy Zs. 2007. 15–16.

⁵¹ Zeldin, T. 1994. 44–47.

⁵² Gay, P. 1984. 24.

⁵³ Kocka, J.-Mitchell, A. 1993. 5–6.

magáénak vall, vagy vallaht.”- írja, majd így folytatja érvelését: „Polgárnak így az számít tehát, aki – legalább is bizonyos jövedelmi szint fölött! – foglalkozástól és származástól függetlenül polgárként tudatosítja önnön társadalmi helyzetét, és ennek megfelelő életet teremt maga és családja számára.”⁵⁴ Mi magunk is a polgárnak ezt, az életmód és mentalitás általi, lényegében kulturális meghatározottságát valljuk, s tettük ennek megfelelően kutatásunk alapjává. Ebben az értelemben alkalmaztuk kutatásaink során a történeti antropológia szemléletét is, mint a kultúra egy történetileg megragadható sajátos formájának vizsgálatára irányuló tudományos elméletet és gyakorlatot.

A mentalitás hétköznapi értelemben gondolkodásmódot, lelkialkatot jelent. A Magyar Nagy Lexikon, mint gondolkodásmód és észjárás határozza meg a fogalmat, erősen hangsúlyozva annak közösségi jellegét⁵⁵ A pszichológia is hasonló jelentéssel használja napjainkban a kifejezést, bár inkább az egyéni vonásokat kidomborítva: a mentalitás eszerint „Egyénre jellemző gondolkodásmód, mely magába foglalja a gondolkodás érzelmi és értékdimenzióit is.”⁵⁶

Ha a mentalitás történettudományi értelmezését akarjuk feltárni a fogalom előzményeit a 17. századi angol filozófiai szövegekben lelhetjük fel, az egyéni pszichikum kollektív elemeinek megjelölésére használt „mentality” szóban, mely francia közvetítéssel vált a 19–20. század fordulóján széles körben ismerté, bekerülve előbb a pszichológia és etnográfia majd a történettudomány szókészletébe. Elterjedésében kétségtelenül fontos szerep jutott Levy-Bruhl 1922-ben megjelent *Primitív mentalitás* című klasszikus etnológiai munkájának.⁵⁷ Innen, illetve a korabeli pszichológiai szakzsargonból kölcsönözte a kifejezést a történetírás számára Marc Bloch és Lucien Febvre, s tette az *Annales* mellett kibontakozó új társadalmi megalapozottságú történet szemlélet egyik alapvető kategóriájává. A fogalom tartalmánál azonban már kettejük értelmezésben is némi eltérés mutatkozott. Míg előbbi a szociológiai (etnológiai), addig utóbbi a pszichológiai vonásokra fektetett nagyobb hangsúlyt, így az ő esetükben is lényegében a mentalitás közösségi illetve egyéni meghatározottságának az eltérő megítélése eredményezte a különbséget. Bloch *A feudális társadalom* című művének mentalitástörténeti részeiben egy történeti kor adott társadalmi csoportjai mentalitásnak vizsgálatával foglalkozott, a gazdasági és társadalmi körülmények figyelembevétele mellett, ezzel szemben Febvre egy-egy konkrét személyhez (pl. Luther Márton, Rabellais) kapcsolódva igyekezett a teljes mentális univerzum minden szintjére kiterjeszteni vizsgálatait, úgy, hogy közben a személy korának társadalomrajza is kibontakozzon az elemzésből. A

⁵⁴ Gyáni G. 2000/a. 60.

⁵⁵ Bárány L. 2001. 925.

⁵⁶ Soósné Dr. Faragó M. 2003. 26.

⁵⁷ Bárány L. 2001. 925.

mentalitás értelmezésének ez a két iránya a mentalitástörténet későbbi művelőinél is megfigyelhető volt, bár inkább Bloch gyakorlatba könnyebben átültethető szociológiai alpozottságú szemlélete talált követőkre, s ezt az irányt vitte tovább az 1970-es évektől kibontakozó francia történeti antropológia is.⁵⁸

A mentalitásnak ez a közösségi meghatározottságú értelmezése tűnik ki az újabb mentalitástörténeti összefoglalókból is. Az 1993-ban megjelent *Europäische Mentalitätsgeschichte* című kötet bevezetőjében például Peter Dinzelbacher a következőképpen definiálta a történeti mentalitás fogalmát: „a szokások, gondolkodásformák, tapasztalatok olyan tényező együttese, amely egy meghatározott időben egy meghatározott közösségen rajta hagyja a nyomát.”⁵⁹ Wolf Lepenies meghatározása szerint pedig a mentalitástörténet „olyan kulturális evidenciákról beszél, amelyek a társadalomban rögzített és kinyilvánított normák szintje alatt identitásképző és magatartásvezérlő módon működnek.”⁶⁰

A mentalitás közösségi meghatározottságának elvét kutatásunk során mi is magunkévá tettük, hangsúlyozva azonban, hogy az elsődlegesen az egyes emberek szintjén, a személy cselekedetein, megnyilatkozásain keresztül ragadható meg és elemezhető. Ennek megfelelően mentalitás alatt az egyén közösségileg meghatározott sajátos gondolkodásmódját, világképét, a világhoz való viszonyát értjük annak kognitív, érzelmi és erkölcsi vonatkozásaival együtt, amely a személy verbális és nonverbális megnyilatkozásaiban, cselekedeteiben, tágabb értelemben sajátos életvitelében megnyilatkozik. Ebből a munkadefinícióból következően az életmód vizsgálata által a mentalitás jellemzőinek feltárására is lehetőség nyílik.

Maga az életmód definíciószerű, pontos meghatározása sem egyszerű feladat, ezt mi sem bizonyítja jobban, minthogy kutatói rendszerint el is tekintenek tőle, esetleg a vizsgált területek felsorolás szintű listájával (lakáskultúra, táplálkozás, öltözködés stb.) helyettesítve azt.⁶¹ Ezen a gyakorlaton lép túl Hanák Péter a századforduló polgári lakáskultúráját elemző kötet bevezetőjében, még mindig nem vállalkozva az életmód pontos meghatározására, de néhány alapvető vonását kiemelve a fogalomnak: „az életmód maga is történelmi jelenség, amely nem csak racionálisan szervezett, célszerű és hasznos tárgyakat és tevékenységeket foglal magába, hanem azt a mentalitást, azt az értékrendet is, amelyet ezek magukba zárnak.”⁶² Peterdi Vera a magyar múzeumi életmódkutatás történetét, eredményeit összegző tanulmányában az életmód nyelvészeti értelmű meghatározása – „az életnek a körülmények és

⁵⁸ Czoch G. 2006. 477–484.

⁵⁹ Idézi: Erdész Á. 2003. 25.

⁶⁰ Lepenies, W. 1995. 200.

⁶¹ Csak néhány példa: Hanák P. 1980.; Engel P. 1998.

⁶² Hanák P. 1992. 5.

viszonyok által meghatározott módja” – után csak a fogalom problémás voltára, és tisztázatlanságára hívta fel a figyelmet, de pontosabb definíció megadására nem vállalkozott.⁶³ Bár a néprajztudomány, ha sokáig nem is elméletileg megalapozott, tudatos koncepció alapján, hatalmas empirikus anyagot halmozott fel a parasztság életmódjával kapcsolatban, jellemző módon még a néprajzi kézikönyv szerepét betöltő nyolckötetes Magyar néprajz sorozat Életmód kötetében sem találhatjuk meg a fogalom definiálását.⁶⁴ A társadalomtudományok körében az 1960-as évektől a szociológia járt élen az életmódkutatás terén. Losonczy Ágnes, H. Sas Judit, Utasi Ágnes, – hogy csak néhány nevet említsünk – kutatásai nemzetközileg is elismerést hoztak a magyar szociológiának.⁶⁵ Ez alapján nem meglepő, hogy a Magyar nagy lexikon is az életmód szociológiai definícióját adja: „A szükségletek kielégítése érdekében végzett tevékenységek rendszere. – Olyan tevékenységek, magatartások, amelyet az emberek több-kevesebb tudatossággal életük fenntartása érdekében szerveznek, s amelyeket különböző szintű különböző helyzetek, és történetileg is változó szükségletek motiválnak.”⁶⁶ A szócikk további része arra is rávilágít, hogy az alapvetően tevékenységjellegű életmód külső (ökológiai-természeti, gazdasági) és belső (értékek, normák, szokások) feltételek által meghatározott. Kiegészíthetjük ezt a szociológiai definíciót Losonczy Ágnesnek az életmód, mint tevékenység belső működését feltáró, kulturális meghatározottságú modelljével: „Az emberi életet feltételek határolják [...] a feltételeket (körülményeket, emberi kapcsolatokat, közösségeket) és a cselekedeteket a társadalom szokás-norma-erkölcs rendszere szabályozza; ezt a kulturális életmód, életvitel minták közvetítik a különböző csoportok, rétegek, osztályok számára; az emberek ezekből viszonylagos autonómiájuk alapján a személyiségstruktúrájukból és bonyolult viszonyaikból következő módon sajátos magatartáselemeket formálnak és magyarázzák a feltételek kezelését és a választásokat.”⁶⁷

Az általunk használt életmódfogalom a fentebb bemutatott szociológiai szemlélet elfogadása mellett közvetlenül kapcsolódik a korábban ismertetett, kulturálisan meghatározott mentalitás fogalmához. Életmódon tehát az emberi lét anyagi – szellemi – társadalmi szükségleteire válaszul megfogalmazódó kulturális meghatározottságú emberi tevékenységek rendszerét, más szóval a kultúra, szűkebb értelemben a mentalitás, ezen szükségletek kielégítésére irányuló, cselekedetekben való megnyilvánulását értjük. Röviden fogalmazva az életmód az egyéni cselekvésekben testet öltő, megvalósuló mentalitás

⁶³ Peterdi V. 2010. 25–33.

⁶⁴ Balassa I. 1997.

⁶⁵ H. Sas J. 1976.; Losonczy Á. 1977.; Utasi Á. 1989.

⁶⁶ Bárány L. 1998. 212–213.

⁶⁷ Losonczy Á. 1977. 747.

3. A kutatás célkitűzései, alkalmazott módszerek

Az elméleti alapot jelentő tudományos irányzatok vázlatos bemutatása illetve a disszertációban megjelenő alapvető fogalmak definiálása után a kutatás célkitűzéseiről és az azok megvalósításához alkalmazott módszerekről szeretnénk még szólni a bevezetőben.

A hagyaték fentebb ismertetett rendezése során annak gazdagságával való szembesülés vezetett a felismeréshez, hogy feldolgozása által a polgári életmód és kultúra megismerésének különleges lehetőségére nyílhat módunk. A rendkívül ígéretes és soktétű forrásanyag, igazodva a kutatás kulcsfogalmaink erősen kulturális meghatározottságához együttesen eredményezte egy összetett, több szempontot is magába foglaló célrendszer megalkotását. Általános célként fogalmazódott meg a Ladicsok példáján keresztül, egy vidéki értelmiségi polgárcsalád életmódjának minél részletesebb, teljességre törekvő feltárása. Ezen belül a família mindeddig csak vázlatosan ismert családtörténetének kiegészítése és a családtörténetében megragadható gazdasági és társadalmi folyamatok mögött meghúzódó polgári értékrend főbb vonásainak megrajzolása. A Ladicsok példája alapján egy vidéki polgárcsalád hétköznapi és ünnepi életének rekonstruálása, mely magába foglalja a család szűkebb és tágabb környezetének (lakáskultúra) és a hozzá kapcsolódó, tevékenységekben megragadható életmódnak (lakáshasználat, háztartás) elmező bemutatást a hétköznapiakon túl a naptári és családi ünnepek rituáléira és a társasági élet, szabadidő, szórakozás jellegzetességeire is kitérve. Szintén célkitűzésienk között szerepelt a családon belüli nemi és életkori szerepek feltárása, a férfiak, nők és gyermekek helyzetének elemzése által, a hozzájuk kapcsolódó jellegzetes tevékenységek vizsgálata alapján egy vidéki polgárcsaládban. Végezetül az erkölcs, értékrend, polgári mentalitás a család életmódjában megragadható főbb vonásainak megrajzolása.

A kutatásunk tárgyát egy kettős – szűkebb-elsődleges és tágabb-másodlagos – időkereten belül pozícionáltuk. Érdeklődésünk fókuszában a dualizmus második felének, az un. boldog békeidőknek a korszaka állt az 1880-as évektől az első világháborúig (szűkebb-elsődleges időkeret). A disszertáció megállapítási alapvetően erre az időszakra vonatkoznak, még ha a szövegben ezt külön nem is hangsúlyozzuk, ellenben ahol ettől időben eltérünk, azt mindig kiemeljük az értekezés adott részénél. A tágabb-másodlagos időkeret a 19. század közepétől a 20. század közepéig terjedő egy évszázadot – lényegében a polgári Magyarország korszakhatárait – jelöli, melyen belül a magyar polgárosodás folyamatai lejátszódtak, kialakítva a hátterét és feltételeit az általunk a családi hagyaték alapján szűkebb időkeretre fókuszálva megragadni kívánt polgári életmódnak és mentalitásnak. A kutatás során a kettős

időkeret használatát, s ezen belül egy szűkebb – intenzívebb vizsgálati lehetőséget kínáló – időszak kiemelését a kutatói érdeklődés mellett praktikus és elméleti szempontok is indokolták. A hagyaték az 1880-as évekig terjedő időszakra vonatkozóan csak viszonylag kevés forrással rendelkezik, melyek a kutatási tervben megfogalmazott összetett szempontrendszer vizsgálatára nem nyújtottak lehetőséget. Az első világháborút követő időszakból pedig éppen a megmaradt források olyan nagy számával kellett szembesülnünk, melynek módszeres feldolgozása az adott keretek között meghaladta volna kutatói kapacitásunkat. Másfelől az első világháború, mintegy belső korszakszakhatárát adva a polgári Magyarország történetének, alapjaiban változtatta meg a polgári életmódot és mentalitást elsődlegesen képviselő középosztály helyzetét és életlehetőségeit így ennek az időszaknak a különválasztása és önálló vizsgálata elméleti megfontolásokból is indokoltnak látszik.⁶⁸ Disszertációnkban a tágabb időkeretet a családtörténet rekonstruálásánál illetve egyes jelenségeinek értelmezésénél alkalmaztuk. Bár ennek keretében jelezzük az egymást követő generációk mentalitásában tapasztalható változások irányát, azok részletes, mélyreható, az egész korszakra kiterjedő elemzése nem szerepelt célkitűzéseink között. Ennek kapcsán nem volt célunk a családtörténetben is törést jelentő első világháború következményeinek elemzése, és a háborút követő korszak sajátosságainak, polgári életmódot formáló hatásainak vizsgálata sem. A korszakok összevetése és a változások vizsgálata egy jövőbeli kutatás célkitűzései között szerepelhet.

A kitűzött célok eléréséhez a történeti antropológia és a mikrotörténelem fentebb már tárgyalt szemléletére és módszertanára építhettünk. A polgárság kulturális szempontú meghatározása jelentette az alapját a Ladicsok életmódjának – mint a polgári kultúra egy konkrét család által képviselt reprezentációjának – a kulturális mássággal való azonosítására. Ez a kulturális másság közvetlen módon a családi hagyaték elemzése, az polgári életmód és a mögötte meghúzódó mentalitás jellemző kategóriáinak feltárása révén ragadható meg. A megközelítésnek ez a formája alapvetően igényli a belső, émikus látásmódot, amely a személyes dokumentumok megszólaltatása által érhető el. Ehhez kapcsolódik az eddig elmondottakból adódóan a vizsgálati lépték lekicsinyítése: a mikroantropológiai fókusz alkalmazásával, a mikroszkopikus, apró részletekre is figyelő feltárás lehetővé teszi a család belső életének, működésnek teljes idiográfikus magyarázatát. Mindez azonban csak az antropológia holisztikus szemléletének megtartás mellett lehet célravezető. A Ladics család által megjelenített polgári kultúra, mint egész szemlélete ebben az értelemben azt jelenti, hogy az elemzés során az életmód és mentalitás megragadásra szolgáló egyes kategóriák önmagukban nem, csak egymással való összefüggésükben értelmezhetőek, hiszen az

⁶⁸ A középosztály helyzetének változásáról összefoglalóan ld.: Gyáni G. 1998/b. 258–291.

antropológiai holizmus értelmében az egész több pusztán a részek összességénél.⁶⁹

A kvalitatív jellegű elemzés, a belső, émikus látásmódra való tudatos törekvés, és a disszertáció témája a dokumentumok egyediségének fontosságát hangsúlyozó adatfeldolgozás nézőpontját igényli. Ennek lehetnek kitűnő tárgyai a személyes dokumentumok, kutatásunk esetében a kiterjedt családi levelezés. Az általuk alkotott szövegtörzsből történeti antropológiai megközelítésben éppen az tárható fel, hogy alkotójuk mit élt át a maga világából, hogyan tapasztalta meg azt, milyennek látta annak történéseit. Ebből a szempontból nem csak a források direkt tartalma bír jelentőséggel, hanem azok megkonstruálása, a beszámolók hangneme, stílusa, vagy éppen az, ami kimaradt belőlük. Az egyedileg megélt történelem lenyomatai egy olyan belső valósággá szerveződnek a személyes dokumentumokban, melyek akkor és ott, abban a különleges kontextusban egyedülként értelmezhetőek. Nincsen másik, magasabb rendű valóság, hiszen antropológia megközelítésben a valóság egyedül „a megélt emberi tapasztalatok, a megélt történeti események és a megélt társadalmi struktúrák szűrőjén, közvetítésén keresztül ragadható meg.”⁷⁰ Ebből kiindulva kutatásunk során elsősorban nem általánosítható tanulságok, a nem létező tipikus megragadására, hanem a kultúra megélt egyedi változatának a feltárására törekedtünk, hiszen a fenti értelmezési keretben a feltárolkozó személyes valóság reprezentativitásának és általánosíthatóságának kérdése is irrelevánssá válik, ahogy az Gyáni Gábor szemléletesen megfogalmazta: „Nem vethető a személyes dokumentum ellen, hogy felettébb kétséges statisztikai reprezentativitása partikuláris érvényessége okán. Nem lévén ugyanis átlagos élethelyzet, és annak megfelelő átlagos emberi tapasztalat, mivel minden kellően szituált, s a konkrét tér, idő és társadalmi hely összefüggésébe illeszkedik, a napló és a többi személyes dokumentum a maga sajátos egyéni voltában egyaránt éppen ezt a konkrétságot reprezentálja.”⁷¹

Ezek a gondolatok igazodnak a kutatásról alkotott elképzeléseinkhez, és alapjaiban határozzák meg az általunk gyakorlatban alkalmazott kutatási módszereket, melyek fókuszában a személyes dokumentumok elemző-értelmező feltárása áll. A konkrét kutatás a Ladics család gazdag levélhagyatékának feldolgozására épült. A több, mint 7000 tételt számláló levélpopulációból néhány egyedi kivételtől eltekintve azonban vizsgálódásunkat a család belső magánlevelezésére, vagyis a szűkebb értelemben vett Ladics família három nemzedékének tagjai közötti levélváltásokra szűkítettük, kihagyva a családhoz másoktól érkezett magán és hivatalos levelezését a vizsgálatok köréből. Ezt a lépés praktikus és

⁶⁹ A holisztikus szemléletről: Barfield, T. 2002. 209–213.

⁷⁰ Niedermüller P. 1994. 117.

⁷¹ Gyáni G. 2000/b. 151.

elméleti megfontolások is indokolták: ezáltal egy még mindig jelentős számú, de sokkal könnyebben átlátható és kezelhető, mintegy 2000 levélből álló korpussszal dolgozhattunk, melyben legtöbb esetben a válaszlevelek is megmaradván a családtagok belső, egymás közötti kommunikációjának, s ezáltal a család belső viszonyrendszerének, működésének feltárására nyílt lehetőségünk, ami alapvetően igazodott célkitűzéseinkhez. A kimaradó levelek ezzel szemben a teljes levélpopuláció azon hivatalos- és magánjellegű darabjait alkották, melyek a családon „kívülről” érkeztek, és bár a korszak értékes tanúiként tarthatjuk őket számon, tartalmukat tekintve sokkal inkább a – nem egy esetben csak nehezen, vagy egyáltalán nem azonosítható – levélíróról, mint a címzett Ladicsokról vallottak.

A levelek elsődleges dokumentumjellegük mellett, mint kulturális termékek, más szóval a kultúra sajátos lenyomatai váltak érdekesekek számunkra. Azon túl, hogy tartalmuk révén gazdag és változatos információkat nyújtanak a Ladics család mindennapjairól, a családtagok jelleméről, gondolkodásmódjáról, a családon belüli viszonyokról valamint a család és a tágabb társadalmi környezet kapcsolatáról, magáról az írásról, mint kulturális gyakorlatról is sokat elárulnak. Már az a tény önmagában, hogy a hagyatékban ilyen tömegben megmaradtak a levelek, több érdekes kérdésre ráirányítja a figyelmet. A Ladics család esetében egyértelmű, hogy a levelek a tényleges kommunikációs aktuson túl is szerepet játszottak a családtagok életében. Megőrizték, gyűjtötték, rendszerezték, időnként újraolvasták azokat.⁷² Esetlegesen aláhúzással kiemelte benne fontosnak ítélt dolgokat, vagy rövid jegyzetekkel látták el a leveleket. Mindebben mi a levél és levelezés identitásképző és identitást megerősítő funkciójának megjelenését látjuk⁷³, ami különösen a harmadik „elveszett generáció” életében, a kommunista hatalomátvétel utáni években lehetett jelentős.⁷⁴ A hagyatékban megmaradt levelek nagy száma egy másik vonásra, a magánlevelezés 19. század második felében még döntően polgári jellegére is felhívta a figyelmet. Ekkor ugyanis a levélírás még elsősorban, mint sajátos polgári műfaj volt értelmezhető, amit lényegében a levelezés történetének a korszakra jellemző sajátos vonásának is tekinthetünk. A levél szélesebb körű elterjedését az alfabetizáció 18–19. századi terjedése mellett az ország polgárosulásából fakadó társadalmi tényezők – az urbanizáció, földrajzi mobilizáció és migráció – valamint az infrastrukturális feltételek javulása – modern postarendszer, olcsóbb

⁷² A levelekhez való hasonló viszonyról számol be még: Keszeg V. 1996. 57.; Borbély S. 2006.; Török Zs. 2007.

⁷³ „A levél túlélésének abban az esetben legnagyobbak az esélyei, ha címzettje a családi emlékezés fenntartásának szerepét vállalja magára.” Török Zs. 2007. 227.

⁷⁴ A leveleknek ilyen szempontú megközelítése jelen kutatásunk érdeklődési körén, és célkitűzésein kívül esik, de egy lehetséges későbbi irányát jelentheti a hagyaték feldolgozásának és értelmezésének. A levelek esetleges kommentjei, csakúgy, mint a hagyaték tárgyainak családtörténeti adatokat is tartalmazó magyarázó cédulákkal való ellátása ifj. Ladics Lászlóhoz köthető. Róla tudható, hogy az 1960-as években rendszeresen kamara kiállításokat is rendezett ismerőseinek a család egykori szebb napjait hirdető féltett kincsekből, pl. legyezőkből, porcelánokból. Sztojanovits Katalin (1920–) visszaemlékezései. Az interjúk 2007 nyarán készültek.

levelezési lehetőségek – együttesen tették lehetővé. A társadalmi elit irányából indulva előbb a középosztály körében vált általánossá a levélírás gyakorlata (megteremtve annak polgári karakterét), majd – különösen az 1867-es népiskolai törvénynek köszönhetően – az alsóbb társadalmi rétegek körében is a 20. század elejétől. A levelezés tömegessé válásában és „demokratizálódásában az első világháborúnak, mint a parasztságot megszokott környezetéből addig soha nem látott mértékben kiszakító történelmi eseménynek is döntő szerepet tulajdoníthatunk.⁷⁵ Ebben az írástörténeti környezetben értelmezhető, és értékelhető a Ladics hagyaték rendkívüli gazdagságú levélkorpusza: létrejöttét egyrészt a levelezés polgári gyakorlatában, megmaradását pedig a polgári identitásképzés technikájában fedezhetjük fel.

A magánlevél az írott források körében a napló és a visszaemlékezések között helyezhető el: írója közlendőjét nem a nyilvánosságnak szánja, azonban legbensőbb gondolatait – szemben a naplóval – csak ritkábban, a levelező partnerrel különösen bizalmas viszony ápolása esetén tárja fel a levélben. Ebből adódóan a levél tartalmát és stílusát mindig meghatározza a címzett személye, és a levélíró és a címzett közötti viszony. Különleges forrásértékét keletkezésének egyidejűsége adja: a levél tartalmát képező esemény és a levél megszületése között rendszerint csak nagyon rövid idő telik el.⁷⁶

Keszeg Vilmos is az aktualitást és eseményközpontúságot emeli ki, mint a levél meghatározó jegyeit, majd így folytatja „Egy levélkorpusz tartalmi elemeinek összesítésével leírhatónak látom egy társadalom életének menetét, esemény- és cselekvésrendszerét (az optimális és véletlen eseményeket) valamint értékrendszerét (az eseményhez való viszonyulás típusait és konvencióit).”⁷⁷ A levél tartalmi elemeinek konstruálása kapcsán egy másik fontos sajátosságra is ráirányítja a figyelmünket Keszeg: „A levélíróban erősen munkál a kibeszélés szükséglete. Életének minden olyan eseményét leírja, amely összefüggésben van társadalmi státuszával, akár megerősíti, akár megingatja/megváltoztatja azt. A levélben (is) alakítja ki azt az énképet, amely alapján meggyőződése szerint társadalmának őt kezelnie kell. [...] A levél tartalmi sajátossága az epikum. A leírt esemény (a történet) már önmagában a világértelmezés produktuma. Ezt fokozza a történet affektív eltérítése, valamint a hozzá fűzött kommentár.”⁷⁸ A fenti idézetek azért fontosak kutatásunk szempontjából, mert megerősítik azon meggyőződésünket, hogy a magánlevél, mint történeti forrás elemző-értelmező megközelítése elsődlegesen alkalmas lehet az általunk kitűzött célok elérésére, a Ladics család életmódjában megnyilvánuló polgári mentalitás feltárására.

A disszertációt megalapozó kutatás és adatfeldolgozás döntően kvalitatív jellegű

⁷⁵ Hanák P. 1999. 190–195.; Keszeg V. 1996. 8–10.

⁷⁶ Fazekas Cs. 2000. 40.

⁷⁷ Keszeg 1996. 34.

⁷⁸ Keszeg V. 1996. 40.

volt.⁷⁹ Az empirikus anyag és az elmélet viszonyáról szólva az induktív megközelítést és az megalapozott elmélet módszerét alkalmaztuk. A kutatás során nem állítottunk fel hipotéziseket és amennyire lehetett igyekeztünk eltekinteni az előzetes ismereteinken alapuló feltevésektől. Ebből az alapfelállásból kiindulva, a hagyaték dokumentumaiban megragadható empirikus anyag alapján lépésről-lépésre törekedtünk elméleti értelmezéseket és magyarázatokat alkotni, és ezáltal feltárni az életmód és mentalitás jellemző vonásait. Lényegében a levelek tartalmi elemzése által nyert adatok alapján egy émius perspektívából közelítve tártuk fel a Ladics család polgári életmódját és annak értelmezése által a családra jellemző polgári mentalitás hangsúlyos jegyeit. A levelek feldolgozása során miközben értelmeztük a szöveget, először a konkrét adatokhoz fogalmakat rendelve megállapítottuk a legfontosabb analitikus kategóriákat, majd a kategóriák alapján tematikus kódokat dolgoztunk ki, végül a tematikus kódok közötti kapcsolatok feltárása által vontunk le következtetéseket a vizsgált kérdésekre vonatkozóan.⁸⁰

Ennek az analitikus folyamatnak a során feltárt kategóriák adták meg a disszertációban vizsgált témaköröket és összefüggéseik határozták meg a disszertáció szerkezetét. Ez annál is inkább indokolt volt kutatásunk szempontjából, mivel a kultúra totalitás jellegéből fakadóan az a maga egészében empirikusan megragadhatatlan, szükséges volt tehát olyan kategóriák felállítása, amelyeken keresztül a legfontosabb jegyei mégis vizsgálhatóvá és végső soron elemezhetővé válnak. Ezeket az induktív módon a szöveg kódolása során felalított kategóriákat végül az életmódot lefedő három nagy strukturális egység mentén (hétköznapiak, ünnepek, társasági élet-szabadidő) rendszerezve alakítottuk az elemzés kereteit, meghatározva ezzel az értekezés felépítését is.⁸¹ Ennek megfelelő első fejezet a Ladics család és rokonság történetével foglalkozik, a fókuszba a család felemelkedését megalapozó Ladics György és fia Ladics László életútját állítva, lefedve általa családtörténeti szempontból a dualizmus teljes időszakát, de emellett az előző generációk és az utódok történetével is foglalkozik, kiterjesztve így a családtörténeti kutatások időkereteit egy majd kétszázados intervallumra. A családtörténet után a Ladicsok életmódját bemutató három fejezet következik, melyen belül külön egységet képez a hétköznapiak világa, a társasági élet szabadidő szórakozás kérdései

⁷⁹ A harmadik fejezetben a Ladics háztartás működését elemző résznél alkalmaztunk kvantitatív elemeket is a háztartási naplók feldolgozása során.

⁸⁰ A kvalitatív társadalomkutatás módszertanáról és a megalapozott elmületről ld.: Kovács É. 2007. 234–243.

⁸¹ Az életmódkutatás praktikus megközelítése kapcsán Hanák Péter is az élet klompx egységét területekre bontó megközelítést javasol: „Válaszra vár még az a kérdés, hogy miként befolyásolja az értékrend – vagy egyes értékeszmények – életmódunkat a mindennapokban és ünnepi alkalmakkor. Válaszunkat megkönnyíti, ha az elemzés módszere kedvéért kettéválasztjuk az élettevékenységek e két nagy szféráját.” Hanák P. 1980. 87. Saját felosztásunkat mi annyiban egészítettük ki ehhez képest, hogy indokoltnak látjuk a két nagy analitikus kategória (hétköznapiak–ünnepek) mellett egy harmadik, átmeneti kategória felállítását (társasági élet-szabadidő), mely amellett, hogy a két területet összekapcsolja, a polgári életmód szempontjából kitüntetett jelentőséggel is bír.

illetve az ünnepek világa. A hétköznapiakon belül előbb a család mindennapi életének kereteit jelentő fizikális környezettel, lakáskultúrával foglalkozunk, melynek kapcsán külön szólnunk a Ladicsok házáiról, azok berendezéséről és használatáról, lehetőség szerint a hagyatékban fellelhető írott történeti forrásokat, és a megmaradt tárgyi emlékeket is felhasználva az elemzéshez. Ezt követően a hétköznapi élet jellegzetességeit a családon belüli nemi és korosztályi szerepekhez igazodva vizsgáljuk, előbb a férfiak világát téve az elemzés tárgyává, a fókuszba Ladics György illetve fia László tevékenységét állítva, s általa megragadva jellegzetes polgári mentalitásuk néhány karakteres elemét. Majd a nők világa következik, a századforduló Ladics háztartásának elemzése alapján bemutatva a jellegzetes női szerepeket egy polgárcsaládban végezetül a gyermekek világával foglalkozunk, külön szólni a gyermekek családon belüli helyzetének és életmódjának legfontosabb jellemzőiről, illetve a nevelés elveiről és az általuk megfogalmazódó, a gyermekek iskoláztatást középpontba állító századvégi polgári életmódstratégia és mentalitás gyakorlatáról. A disszertáció következő fejezete a századforduló polgári kultúrájának talán legjellegzetesebb, de mindenképpen leglátványosabb részével, a társasági élet, szabadidő, szórakozás területével foglalkozik, előbb röviden taglalva a kérdéskör általános jellemzőit, és néhány gyulai sajátosságát, majd részletesen elemelve a Ladics családtagok, mindenek előtt Ladics Lászlóné Kliment Margit levelezése alapján a fiatalság 19. század végi társaséletét, és szabadidős tevékenységét. Végül egy külön rész foglalkozik a századvégi polgári életmódhoz szervesen hozzátartozó fürdőzés Ladicsok által képviselt gyakorlatával. Az értekezés utolsó nagy fejezete az ünnepi élet sajátosságait elemzi egy vidéki polgárcsalád, a Ladicsok példáján keresztül, előbb az esztendő ünnepeihez kapcsolódó gyakorlatot összefoglalva, majd a családi ünnepek illetve az emberélet fordulóinak egy polgárcsaládban megtapasztalható rendjét bemutatva. A disszertációt a Ladics család példája kapcsán a 19. század végi vidéki polgári életmód legfontosabb elemeit egybegyűjtő összefoglalás zárja.

II. A LADICS CSALÁD ÉS ROKONSÁG

1. A Ladics család

A 19–20. század fordulóján a Ladics család egyikre volt a legismertebbeknek Gyula városa, és tágabb értelemben Békés vármegye társadalmában úgy vagy, mint társadalmi presztízs tekintetében. Ez a pozíció azonban, a korábbi századokkal szemben, nem az előkelő származásnak, hanem Magyarország dualizmus kori polgárosodásának volt köszönhető, mely nagyobb teret nyitott a társadalmi mobilitásnak és nem egy esetben különleges karrierre adott lehetőséget, mint azt a család első gyulai tagjának, Ladics Györgynek (1834–1906) az életútja is kitűnően példázza. Mielőtt azonban a családi tekintély megalapozója életének fontosabb eseményeit számba vennénk, ismerkedjünk meg a felmenőkkel.

1.1. A Ladicsok korai története

A Ladics család szarvasi evangélikus gyökerekkel rendelkezik. Ez a két tényező, a származási hely és a vallás, együtt a família esetében etnikai szempontból szlovák eredetre utal. Biztosat azonban ebben a kérdésben nem állíthatunk. Bár a Gyulán megtelepedő Ladics György hivatali adatlapja alapján a magyar mellett a szlovák nyelvet is bírta⁸², nyelvismerete származhatott az ebben az időben még egyértelműen szlovák karakterű Szarvason eltöltött gyermek évekből is. Mindenesre a nagyon gazdag családi hagyatékban a magyar és német nyelvű iratok és levelek mellett szlovák nyelvűvel egyáltalán nem találkozunk. Ladics György a testvéreivel is magyar nyelven levelezett⁸³, ami arra utal, hogy még ha a felmenők esetében szlovák anyanyelvvel is számolhatunk, ennek a generációnak az időszakára már megtörténhetett a nyelvcsere.

A család korai történetére vonatkozóan néhány anyakönyvi adaton túl sajnos leginkább a családi hagyományokra vagyunk utalva, mivel ebből az időszakból nem maradtak iratok a hagyatékban. Mindenesre a Ladics família történetét a XVIII. századig vezethetjük vissza. A család első ismert felmenője Ladics Pál valamikor a század második felében születhetett, s az 1780–90-es évek fordulóján köthetett házasságot Muner Rebekával.⁸⁴ Öt

⁸² Ladics György nyelvtudásáról a következő bejegyzést található hivatali adatlapján: „A magyar és tót nyelvben tökéletes, gyengébb a német és latin nyelvekből.” Személyzeti létszámkimutatás, Ladics György hivatali adatlapja. (Id.ltsz.: 4561) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.

⁸³ Ladics Teréz levelei Ladics Györgynek (Ltsz.: 2009.182.1–2009.183.1.); Ladics János levelei Ladics Györgynek (Ltsz.: 2009.175.1.–2009.181.1.

⁸⁴ A család korai történetére vonatkozó anyakönyvi kutatásokat Héjja Julianna Erika a Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára főlevéltárosa végezte, az adatokat ezúton is köszönöm. Az eredményeket ld. 1. sz.

gyermekükről tudunk: Mária 1891 körül született, s 1811-ben Szarvason kötött házasságot Licskó Mihállyal, Pál 1789 körül született, és 1823-ban vette feleségül Munay Johannát, János, az általunk vizsgált ág közvetlen felmenője 1802-ben született Szarvason, és viszonylag fiatalon, még 47. életévét sem betöltve hunyt el 1849-ben szülővárosában. Az utolsó két testvérrel, Sámuelről és Mártonról mindössze a születésük évét, 1806 illetve 1809, ismerjük.

A családi emlékezet a felmenőket iparosokként, konkrétan fésűsmestereként tartja számon. A hagyatékban van is olyan fésű, mely a leszármazottak állítása szerint Ladics János szarvasi műhelyéből került ki.⁸⁵ A fésűs mesterséget az anyakönyvi bejegyzések is igazolják a fent említett öt testvérből kettő, Pál és János esetében, a korábbi generációkkal kapcsolatban azonban már nincsemek adataink.⁸⁶

A család viszonyaira, anyagi helyzetére inkább csak utal, hogy Ladics János gimnáziumba járatta fiát, Györgyöt, aki később, már apja halála után a jogot is elvégezte Pesten. Bár nincs rá konkrét adatunk, a taníttatás költségei minden bizonnyal a családot terhelték. Ladics János a hagyatékban megmaradt, jó minőségű, selyem bélésű, szolid, nyomott díszítésű bőr bugyellárisa is bizonyos fokú polgárosodottságra és jómódra utal, csakúgy, mint egy másik, hozzá köthető tárgy és az ahhoz kapcsolódó családi hagyomány: a hagyatékban megmaradt egy kínai főnixmadár intarziás, gazdagon díszített az 1790-es évekre datálható tabernákulum szekrény, melyet a Ladics családon belül mindig az elsőszülött fiú örökölt.⁸⁷ Így került a bútor Ladics György gyulai otthonába, előtte pedig apja, Ladics János szarvasi házának lehetett legfontosabb berendezési tárgya, igényes, polgáriasult lakberendezésre illetve életmódra utalva.

Ladics György kivételével a család következő generációjáról sem sokat tudunk. Apja Ladics János Vicze Judittal (1801 k.–1888) kötött házasságából nyolc gyermek született, akik közül többen nem érték meg a felnőtt kort. A legidősebb testvér, Teréz (1824–1888 e.), Ondroviczky Sámuel feleségeként élete nagy részét Békéscsabán élte le. Házában rendszeres vendég volt öccse, György is, és időskorában ő ápolta özvegy édesanyjukat. Bár nem tudjuk, férje pontosan mivel foglalkozott, vagyoni állásukat mutatja, hogy Csabán a városi ház mellett tanyával is bírtak, illetve hogy 1876-ban egy újabb ház vásárlása ügyében kérték

melléklet.

⁸⁵ A Ladics ház kiállításában szereplő szóban forgó fésű leltári száma: 94.170.1.3.

⁸⁶ Ladics Pál és Muner Rebeka fia, Ladics Pál *1798 k. pectenarius (fésűs) 1823. nov. 26-án vette feleségül Munay János és Mittó Erzsébet lányát, Johannát (*1804 k.). MNL X 3462. Szarvas, ev. egyb. akv. 159/1823.; Vicze Judit (Néhai Ladics János fésűs felesége) *1801 k. megh. 1888. okt. 26. MNL X 3371. Békéscsaba, ev. hal. akv. 651/1888.

⁸⁷ A Ladics ház kiállításában szereplő tabernákulum szekrény leltári száma: 94.97.1.; Ladics János bugyellárisa (ideiglenes leltári szám: 1060)

Ladics György jogi segítségét.⁸⁸ Szintén a család jobb anyagi körülményeire, illetve polgárosodására enged következtetni az a tény, hogy fiúkat, ifj. Ondroviczky Sámuel taníttatták, vele, mint Békéscsabán praktizáló orvossal találkozhatunk a 19. század végén.⁸⁹ A következő négy testvér, sorrendben János, János, Sámuel és Sámuel 1828 és 1831 között évente követték egymást. Mint keresztnéveikből következtethetünk rá, közülük az első három bizonyosan kisgyermekkorban meghalt, hiszen János névre kereszteltek még egy később született fiút is a családban, ami egy másik, ugyanezen a néven életben lévő testvér esetében elég valószínűtlen lett volna, és szintén ez mondható el az első Sámuel kapcsán is. Ezután következett a család gyulai ágának megalapítója, Ladics György a sorban 1834-ben, majd még két újabb fiú, János (1837–1880) és Pál (1841–?). Utóbbiról semmit nem tudunk, ifj. Ladics János viszont az 1870-es években Nagyszentmiklóson élt, ahol festő üzlete volt, ami nem lehetett túl sikeres vállalkozás, mivel 1876-ben több levélben is bátyja anyagi segítségét kérte, újabb, 300 forintos kölcsönt remélve Ladics Györgytől üzlete fejlesztésére.⁹⁰ Számításai azonban nem váltak valóra, s nem tudott kilábalni nehéz anyagi helyzetéből. 1880-ban, a már haláláról tudósító levél alapján adósságoktól megterhelten feleségét, Peternák Juliannát két gyermekkel, a nyolc éves Ladics Emíliával és a három éves Ladics Károllyal szegénységben hátrahagyva távozott az élők sorából.⁹¹

1.2. Ladics György (az alapító)

A számunkra legfontosabb Ladics fiú, György sorsa azonban egészen más irányt vett, és mint már utaltunk rá, élete egy igazi 19. századi karriertörténetnek tekinthető.⁹² Szerény családi háttérrel, egyszerű szarvasi fésűsmester gyermekeként látta meg a napvilágot 1834-ben. Apja bizonyára a család felemelkedésének lehetőségét látta fia taníttatásában, így beíratta a helyi evangélikus gimnáziumba. A nyolc bölcseleti osztály szarvasi elvégzése után az érettségi vizsgát már Rozsnyón tette le, majd Pesten jogot végzett és 1855-ben diplomázott.⁹³

⁸⁸ OT-LGY.1876.07.05. (Ltsz.: 2009.182.1.) A levelek hivatkozásánál egy sajátos rövidítési rendszert alkalmaztunk. Az idézetek jegyzetei elől a levélíró nevének, a kötőjel után a címzett nevének rövidítését, majd a levél írásának dátumát tartalmazzák. Ahol már leltározott levélből származik az idézet, ott zárójelben megadtuk a múzeumi leltári számot Ltsz.: rövidítés után, egyéb esetben pedig a leltári szám nélkül rövidítése (Ltszn.) szerepel a jegyzetben.

⁸⁹ Héjja Julianna Erika, a Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára főlevéltárosa szóbeli közlése.

⁹⁰ Ifj. Ladics János levelei Ladics Györgynek. (Ltsz.: 2009.175.1.–2009.179.1.)

⁹¹ Jeszenszky Nándor nagyszentmiklósi evangélikus lelkész levele Ladics Györgynek. (Ltsz. 2009.181.1.)

⁹² A dualizmus időszakában egyáltalán nem számítottak kirívó példának a Ladics Györgyéhoz hasonló, jelentős társadalmi emelkedéssel együtt járó nagy karriererek. Békés megyei példaként említhetjük még Fábry Sándor al-, majd főispánt, aki egy békéscsabai szíjgyártó, vagy Daimel Sándor alispánt, aki egy gyulai esztergályos fia volt. Héjja J. E. 2002. 79–81., 86–90.; Kósa L. 2011. 56.

⁹³ Ladics György tanulmányairól összefoglalóan: Személyzeti létszámkimutatás, Ladics György hivatali adatlapja. (Id.ltsz.: 4561) Ladics György iratai. Ladics hagyatéka.; Szarvasi gimnáziumi éveiről igazolás valamint nyolcadik osztályos bizonyítványának másolata, Egyetemi éveiről latin és német nyelvű iratai

Hivatali pályáját szülővárosában a szarvasi szolgabírószágon kezdte díjnokként, majd 1857-től Gyulára került a megyei törvényszékhez.⁹⁴ A törvényszéknél néhány hónapi gyakornokoskodás után 1857 márciusában figyelővé nevezték ki évi 300 forint díjazással. Bár egy évvel később a bírói vizsgát is letette, s ebből kifolyólag a törvényszéken már komolyabb munkákat is végezhetett, tényleges beosztása és fizetése a következő években nem változott, így ebben az időszakban nagyon szerény körülmények között élhetett Gyulán. Korábbi helyzetét ekképpen jellemezte egy 1861-ben kelt kérelmében: *„Mint figyelő oly igen csekély díjjal ellátva – jóformán saját költségemen – valóságos hivatalnoki szolgálatokat, mégpedig eskü alatt úgy, mint bármely más hivatalnok tettem, sőt a bírói gyakorlati vizsgálatnak már 3 éve történt letétele óta szolgálatomat legtöbbnyire, mint megesküdött bíró teljesítettem.”*⁹⁵ A hivatali előmenetel elmaradása és anyagi nehézségei egyaránt arra ösztönözhatték, hogy a törvényszéket elhagyva Endrefi Károly gyulai ügyvéd irodájához szegődjön⁹⁶, egyúttal kérvenyezze a Magyar Királyi Táblától ügyvédi oklevele kiadását.⁹⁷ Az oklevelet 1861. szeptember 3-án kapta meg⁹⁸, s így a következő év elején megnyithatta magán ügyvédi praxisát. Naplójában a következő sorokat olvashatjuk erről a nagy eseményről: *„Január 30-án jöttem el Szarvasról. Februárban csekély reménnyel és kilátással, azonban azon komoly elhatározással kezdtem az ügyvédi pályát, hogy egész a végsőkig kitartom azt, s önállóságom későbbi anyagi helyzetnek sem áldozom fel, s legalább 30 éves koromig ügyvédkedem, úgy ezen idő alatt, mint jövőre nézve a mostoha sorsra bízom magamat.”*⁹⁹

Ladics György aggodalmai a „mostoha sorsról” nem igazolódtak, az indulás kezdeti nehézségei után ügyvédi irodája fellendült, s úgy bevételei, mint vagyoni helyzete évről évre javuló tendenciát mutatott. Míg 1862-ben 1709 forint bevétel mellett mindössze 148 forint tényleges vagyonnal számolhatott a fiatal ügyvéd, addig egy bő évtizeddel később 1873-ban már 6178 forint bevételről és 13000 forintnyi vagyonról tanúskodtak a feljegyzései.¹⁰⁰ Vagyoni gyarapodásával együtt Ladics György ismertsége és tekintélye is megnövekedett a városban, melyet a városi közigazgatással egyre szorosabbra fűződő kapcsolata is tovább erősített. Már ügyvédi irodája megnyitása előtt is tagja volt tiszteletbeli tanácsosként az 1861-

valamint indexe. (Id.ltsz.: 4561) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.

⁹⁴ Ladics György hivatali pályájának kezdeteiről: Személyzeti létszámkimutatás, Ladics György hivatali adatai. (Id.ltsz.: 4561) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.

⁹⁵ Ladics György kérelme a gyulai Cs. K. Adóhivatalhoz elmaradt fizetése ügyében. (Id.ltsz.: 4561) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.

⁹⁶ Endrefi Károly gyulai ügyvéd bizonyítványa Ladics György alkalmazásáról. (Id.ltsz.: 4561) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.

⁹⁷ Ladics György kérvénye a Királyi Táblához ügyvédi oklevele kiadására. (Id.ltsz.: 4561) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.

⁹⁸ Ladics György ügyvédi diplomája. (Ltsz.: 83.481.) Ladics hagyaték

⁹⁹ Ladics György naplója I. (Id.ltsz.: 4561) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.

¹⁰⁰ Ladics György naplója II. (Id.ltsz.: 4561) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.; A napló alapján készült, Ladics György vagyoni helyzetének alakulását bemutató táblázatot ld. 4. sz. melléklet.

es „rövid alkotmányos időszakban” rendezett tanácsú várossá alakuló Gyula tanácsának, erről a tiszteről azonban 1862-elején lemondott. Ennek ellenére két évvel később az ismét nagyközséggé alakult város előjárósága, mivel a megye saját ügyészt nem nevezett ki Gyulának, Ladics Györgyöt bízta meg a város peres ügyeinek vitelével, mely bizonyára nagyban hozzájárult a Ladics ügyvédi iroda fellendüléséhez.¹⁰¹ Ekkorra azonban már nem csak Gyula, hanem szülővárosa, Szarvas peres ügyeinek vitelében is érdekelt volt.¹⁰² Ezek után nem meglepő, hogy néhány év múlva, 1873-ban, mint már ismert ügyvédet, közfelkiáltással választották meg az ismét rendezett tanácsú várossá alakuló Gyula első tiszti ügyészévé.¹⁰³ A városi képviselőtestületnek is tagja lett, s mint ilyet 1878-ban a központi választmány tagjává választottak három évre¹⁰⁴, mely tisztséget egy évtizeddel később, az 1880-as évek végén is betöltötte.¹⁰⁵

Ügyvédi munkája, közéleti aktivitása mellett helyzetének javulását, úgy vagy, mint társadalmi presztízs tekintetében nagyban segítette jó házassága: 1863. június másodikán feleségül vette Sztojanovits Krisztinát (1843–1911) a köztisztviselői állású módos gyulai kereskedő és csorvási birtokos – nem mellékesen az 1848-49-es szabadságharc magyargyulai századának kapitánya – Sztojanovits Szilárd lányát, aki hozományképpen egy Gyula központjában álló 6 szobás házat (a mai Ladics ház) kapott. A házasság révén Ladics György szintén rokonságba került a megyében megbecsült Czingulszki, Reck és közvetve a Damjanich családokkal.¹⁰⁶ A kezdő ügyvéd számára mindenképpen jó partinak számító Sztojanovits lány feleségülvételénél akár az érdekházasság gyanúja is felmerülhetne, ha nem ismernénk Ladics György naplóbejegyzéseit a házasságkötését megelőző időszakból, mely telve van szerelemmel. A következő sorokat nem sokkal esküvője előtt vetette papírra: *„Kedvetlenül indultam Csabára s lelkesített azon gondolat, hogy mielőbb vissza fogok menni oda, hol kedvesemet láthatom. Az időt minden kedv nélkül pergettem le, s egyedül a templomban tölték nyugodt s boldog perceket, hol míg a nagy többség az emberi faj boldogságáért rebegi imáját én kedves T-m boldogságáért imádkozám. Templom után Sz-nél a politikai vitatkozások épp úgy, mint B-nél a vallási viták érintetlenül hagyták lelkemet. Én szívemmel s szerelmem angyalával valék elfoglalva, s csak néha-néha közvetlen hozzám intézett szavakra mondtam véleményt vagy adtam választ barátaimnak, kikre, mint politikusokra Terényi rosszulléte lehangoló hatást gyakorolt. Majd Ötvös, Deák beszédeit*

¹⁰¹ Scherer F. 1938. 132–134.

¹⁰² Kivonat Szarvason az 1864-i június 6-án tartott gazdasági Bizottmány közgyűléséből. (Id.ltsz.: 4561) Ladics György iratai. Ladics hagyatéka.

¹⁰³ Scherer F. 1938. 145.

¹⁰⁴ Gyulavárosi képviselői közgyűlése. Békési Lapok, 1878.02.10.

¹⁰⁵ Központi választmány. Békés, 1886.11.28.

¹⁰⁶ Ladics György és Sztojanovits Krisztina házassági anyakönyvi kivonata. 1944.04.19. (Ltszn.) Ladics hagyatéka

olvastam [...] a politikai bölcsességtől ragyogó, más körülmények közt, lelkemet elragadó szók [...] most oly szárazak és ridegek voltak a szerelemtől virágos kertté átalakított lelkemnek. Nem tartóztathattak volna rokonaim, 4 1/2 órakor Gyulára indultam lelkesítve azon reménytől, hogy kedvesemet még látni fogom, de reményem megghiúsult, nem láttam őt, s fél éjszakámat a legszórakoztatóbban mégis nyereséggel kártyaasztalnál töltöttem.”¹⁰⁷ A fenti naplórészlet érzelmi töltöttsége mellett a fiatal Ladics György mindennapjaiba is bepillantást enged: élénk társasági életet élő, barátaival politizáló, művelt, olvasott, ugyanakkor bohém, az egész éjszakát átkártyázó legényember alakja rajzolódik ki előttünk.

Ladics György és Sztojanovits Krisztina házasságából hat gyermek született: László (1864–1924), Irén (1865–1945), Mária (1866–1888), Gyula (1868–1928), István (1870–1871) és Margit (1874–1899), akik közül egy kivételével mindannyian megélték a felnőttkort, bár két lány is tragikusan fiatalon hunyt el. A Ladics család ezen generációjával a későbbiekben még részletesebben foglalkozunk.

Visszatérve Ladics György pályájához megállapíthatjuk, hogy az 1870-es évek közepétől a magán ügyvédi praxis és a városi ügyészség mellett számos más tisztséget is viselve aktív tagja volt a város és a megye közéletének. 1876-os megszervezésétől egészen haláláig tagja volt például a Békésvármegyei Közigazgatási Bizottságnak.¹⁰⁸ 1878 elején a megyei Törvényhatósági Bizottmány tíz választmánya közül ötben – az állandó, a bíráló, a jegyzői szigorlati, a jegyzői nyugdíji és a központi választmányban – is ott találjuk a nevét.¹⁰⁹ 1880–90-es években a megyei adófelszólamlási bizottság elnöki tisztét is betöltötte.¹¹⁰ A gyulai pénzügyintézetek szervezésébe és irányításba is bekapcsolódott: mint a Gyulavárosi Takarékpénztárnak egyik alapítója, előbb ügyésze, majd aligazgatójaként tevékenykedett, utóbb éveken át, haláláig az elnöki tisztét is betöltötte, miközben a város másik pénzügyintézetének, a Békésmegyei Takarékpénztári Egyesületnek is tíz éven át igazgatósági tagja és egyik főreszvényese volt.¹¹¹

¹⁰⁷ Naplóbejegyzés. 1863. április 3. Ladics György naplója I. (Id.ltsz.: 4561) Ladics György iratai. Ladics hagyaték. A napló bejegyzései kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy a gazdasági feljegyzéseket leszámítva a napló döntően személyes bejegyzései mind le vannak satírozva, ami nagyon megnehezíti, sok esetben lehetetlenné teszi olvasásukat.

¹⁰⁸ Békésvármegyei Közigazgatási Bizottságának 1207/1906. sz. levele özv. Ladics Györgynének. (Gyula, 1906. 06. 11.) Közli: Héjja J. E.- Erdész Á. 2011. 494–495.

¹⁰⁹ Békésmegyei Törvényhatósági Bizottmányának Választmányai. Békési lapok, 1879.01.06.

¹¹⁰ Határozat Ladics György ismételt kinevezéséről az adófelszólamlási bizottság élére. 1882.02.22. (Id.ltsz.: 4561) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.; *Az adófelszólamlási bizottság*. Békés, 1882.03.12.; Határozat Ladics György ismételt kinevezéséről az adófelszólamlási bizottság élére. 1890.03.13.. (Id.ltsz.: 4561) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.

¹¹¹ Értesítés Ladics György Gyulavárosi Takarékpénztár aligazgatójává választásáról. 1879.02.15. (Id.ltsz.: 4561) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.; Jegyzőkönyv a Gyulavárosi Takarékpénztár wertheimszekerény kulcsai másodpéldányainak visszaszolgáltatásáról Ladics György elnök halála után. 1906. (Id.ltsz.: 4561) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.; Értesítés Ladics György igazgatósági taggá választásáról a Békésmegyei Takarékpénztárnál. 1886. 04. 03 (Id.ltsz.: 4561) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.; *Ladics*

Bár az országos politika színpadára nem lépett ki, Ladics György már ifjúkorától a helyi politikai élet ismert szereplőjének számított. Az 1860-a évek elején Terényi Lajos – az 1861-es országgyűlésen a határozati párt egyik vezéregyéniségeként országos ismertséget szerző gyulai politikus – lelkes híve volt.¹¹² A kiegyezés után folytatva az ellenzéki hagyományokat a Tisza Kálmán vezette Balközép támogatói között találjuk, ami nagy ismertséget és népszerűséget biztosított neki a köznép körében, melyet az is mutat, hogy a gyulai olvasóköri sorra választották meg elnöküknek. Az 1875-ös fúzió és Tisza hatalomra kerülése után a Szabadelvű párt elkötelezett híve lett, rendszeresen szerepet vállalva a város választási mozgálmaiban.¹¹³ 1878-ban például, mint „Gyulaváros választópolgárainak elnöke” egy hatvan lovasból álló menet élen méltatta a képviselővé választott Wenckheim Frigyes grófot¹¹⁴, az 1887-es választásokon pedig már, mint a gyulai Szabadelvű párt elnöke támogatta Göndöcs Benedek jelöltségét.¹¹⁵

Az 1870-es évek közepétől ő lett a Wenckheim és Almásy grófi birtokok uradalmi ügyvédje, ami jelentős jövedelem mellett nagyon sok plusz munkát is jelentett számára. Már 1879 végén így értékelte helyzetét: „A magány ügyvédség terhemre válik s az uradalmi praxis a magán praxist nagyon akadályozza.”¹¹⁶ Nem meglepő tehát, hogy 1881-ben az ügyvédi magán praxis feladásáról határozott, s jövedelmeit döntően a grófi uradalmakra alapozta, bár döntésben nem elsősorban az anyagi, inkább presztízs szempontok (a megye legnagyobb birtokos famíliájának képviselétével járó tekintély és előnyök) vezérelhették: „Ezen év folyamán magán ügyvédi gyakorlatom uradalmi megbízatásaim folytán, melyekből pedig hasznom nincsen, annyira leszállott, hogy azt jövedelmi forrásul többé nem tekinthetem, s fájdalom, a jövőben sincs reményem ahhoz, hogy ügyvédi magány gyakorlatomból családom fenntartását biztosíthassam, mert az uradalmi ügyekkel felmerülő temérdek terminusok /: szabályozási ügyek/ által akadályozva vagyok a magányügyek szabályszerű vitelében. Felvállalt uradalmi megbízásaimnak pedig eleget tenni lelkiösmeretem parancsolja.”¹¹⁷ Mindenesetre a Ladics György által keveslett – az uradalmaktól nyert – éves jövedelem a következőképpen alakult: évi 1200 forint díjazás, 600 forint napidíj, 70 hold föld, egy hízott sertés és két ló eltartására elégséges zab, széna és egyéb takarmány. Ehhez járultak még a folyószabályozási munkálatok kapcsán végzett munkákból származó bevételei: 1882

György. Békés, 1906.06.03. Közli.: Héjja J. E.- Erdész Á. 2011. 493–494.

¹¹² Terényi Lajos rövid életrajzát ld. Héjja J. E. 2009. 479–481.; Ladics György elkeseredett hangvételű naplóbejegyzése Terényi Lajos haláláról. Naplóbejegyzés. 1863. április 6-7. Ladics György naplója I. (Id.ltsz.: 4561) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.

¹¹³ Erdész Á. 2004. 191.

¹¹⁴ Gyula Augusztus 5. 1878. Békési Lapok. 1878.08.11.

¹¹⁵ Az 1887-88-as gyulai képviselőválasztás eseményeiről és Ladics György ottani szerepéről bővebben ld. Bódán Zs. 2008.

¹¹⁶ 1879. decemberi bejegyzés. Ladics György naplója II. (Id.ltsz.: 4561) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.

¹¹⁷ 1881. decemberi bejegyzés. Ladics György naplója II. (Id.ltsz.: 4561) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.

januárjában az Arad-Békési Társulat alelnökének választották, évi 1200 forintos fizetéssel, majd annak megszűnését követően 1893-tól az Alsó-Fehérkőrösi Társaság elnöke lett ugyanakkora éves jövedelemmel.¹¹⁸ A folyószabályozási munkák az anyagi gyarapodás mellett társadalmi elismerést is hoztak számára: az uralkodó érdemei elismeréseként a millennium alkalmából 1896-ban a vaskoronarend III. osztályával tüntette ki.¹¹⁹

Ladics György bevételeinek egy másik forrását az ügyvédi munka mellett, az 1870-es évektől egyre nagyobb mértékben a családi birtokokon folytatott gazdálkodás jelentette. A mindjobban gyarapodó ügyvéd előbb Gyula határában szőlőt, majd 1877-ban Gyulaváriban egy 30 holdas tanyát vásárolt, s nem sokkal később felesége örökségeként egy 198 holdas csorvási birtokhoz jutott hozzá.¹²⁰ Mindezek együttesen azt eredményezték, hogy Ladics György vagyona élete végéig folyamatosan gyarapodott. Évről-évre vezetett vagyonösszeírásaiból tudjuk, hogy halála évében, 1906-ban a legnagyobb értéket jelentő birtokok és ingatlanok valamint a gazdálkodáshoz kapcsolódó javak mellett jelentős mobiltőke (készpénz, takarékbetét, részvény) felett is rendelkezett a Ladics család feje.¹²¹

Munkáján, és az ahhoz közvetlenül kapcsolódó közéleti szerepvállalásán túl Ladics György a társasági élet, oktatás, kultúra, művelődés területén is a közösség aktív tagjának számított. Mi sem mutatja ezt jobban, mint hogy az 1880-as évek nagy részében ő viselte a megyei elitet egybefogó úri kaszinó (Gyulai kör) elnöki tisztét: már 1882-ben, mint a jól sikerült kaszinói mulatságot pártfogoló elnökről, míg 1887-ben újbóli elnökké választásáról emlékezett meg a helyi lap.¹²² Az 1886–1887-es évben egyébként tevékeny részt vállalt a szóban forgó lap, a Békés kiadásában is, mint a Gyula város értelmiségéből alakult lapfenntartó társaság elnöke.¹²³ 1869-es megalakulásától tagja, később elnöke volt a megyei iskolatanácsnak.¹²⁴ Az 1880-as évek elején előbb a Békésmegyei Régészeti és

¹¹⁸ 1882. januári és 1893 eleji bejegyzés. Ladics György naplója II. (Id.ltsz.: 4561) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.; Társulati elnökké választásról: *Az alsó fehér-kőrösi ármentesítő*. Békés, 1893.01.01.; Ladics György folyószabályozási munkálataival kapcsolatos további dokumentumok még: Árvízvédelem, társulati jegyzőkönyvek, levelek. (Ltszn.) Ladics hagyaték.;

¹¹⁹ A III. oszt. Vaskorona rend Ladics György részére történő adományozásának iratai. (Ltsz.: 83.484.1.) Ez utóbbi kitüntetés egyébiránt eredetileg nemesi címet is jelentett egyúttal, melynek adományozását azonban 1884-től felfüggesztettek, így a Ladics család a kitüntetés ellenére sem emelkedett nemesi rangra. Vaskoronarend. A Pallas nagy lexikona szócikke. Html változat. <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/105/pc010511.html#3>

¹²⁰ A tanya vásárlásáról: 1877 összes évi bevétel. Ladics György naplója II. (Id.ltsz.: 4561) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.; A csorvási birtok megszerzésének ideje bizonytalan. A naplójegyzetekben máz az 1878. január elsején kelt összesítésekben szerepelt, de Sztojanovits Szilárd csak több mint két évvel később 1880 októberében hunyt el.

¹²¹ 1906 januári bejegyzés. Ladics György naplója II. (Id.ltsz.: 4561) Ladics György iratai. Ladics hagyaték. (Az adatokat ld. 4. sz. melléklet)

¹²² *A farsang utolsó napján*. Békés, 1882.02.26.; A b.gyulai kör közgyűlése. Békés, 1887.02.27.

¹²³ Scherer F. 1938. 264.; Marik D. 1988. 1.

¹²⁴ Scherer F. 1938. 166.; A gyulai oktatásügy kapcsán Ladics György szerepéről ld. még: *A polgári iskolaszék*. Békésmegyei Híradó. 1881.01.01.;

Míveődéstörténeti Társaság tagjai között, majd a 1891-ben már a választmányában találjuk.¹²⁵ 1897-ben a Békésvármegye Közművelődési Egyesülete tagjai között említik a nevét¹²⁶, míg néhány évvel később a gyulai színikör létrehozása érdekében alakuló Gyulai Színművészetet Pártoló Egyesület választmányi tagjai között is találkozhatunk a korosodó ügyvéddel, ekkor már fia, Ladics László társaságában.¹²⁷ Közéleti tevékenységének karitatív oldalára mutat rá, hogy 1888-ben a Jó Szív Egyesület Békés megyei „bizalmi férfiainak” körébe is megválasztották valamint az, hogy a korszak fontosabb gyulai jótékony célú adománygyűjtései kapcsán rendszeresen ott találjuk a nevét az adakozók sorában.¹²⁸ Mint evangélikus, Gyulán ekkor még nem lévén önálló gyülekezet, aktív szerepet vállalt a csorvási evangélikus egyházközség életében, előbb annak gondnoka, majd világi elnökeként, jelentős anyagi támogatásban is részesítve a templomot építő közösséget.¹²⁹

Ladics György pályája jól példázza a fentebb már említett dualizmuskori karriert: lényegében saját erőből, komolyabb családi háttér nélkül, mai kifejezéssel élve elsőgenerációs értelmiségiként szorgos munkája, jó házassága eredményeképpen emelkedett élete végére Gyula városának, és Békés megyének köztisztviselői között álló, megbecsült, módos polgárai közé. Miután 1906. május 27-én, 72 éves korában elhunyt, sírjánál felvonult a teljes „megyei intelligencia”, s a részvétáviratok sorában többek között Tisza István későbbi miniszterelnökök részvétsorait is ott találhatjuk.¹³⁰

1.3. Az örökösök (2. generáció)

A család következő generációja kapcsán először mindenképpen – nem csak elsőszülöttsége jogán – Ladics Lászlóról (1864–1924) kell szólnunk, hiszen ő volt az, aki lényegében mindenben követve apja példáját, annak halála után átvéve helyét a város és a megye közéletében, fenntartva és tovább öregbítve a família tekintélyét és presztízsét.

Az elemi iskola elvégzése után, apjához hasonlóan a Szarvasi Evangélikus Gimnázium diákja lett, majd a német nyelv elsajátítása érdekében az 1879/80-as tanévet a nagyszebeni gimnáziumban töltötte, érettségi vizsgát azonban már a Soproni Evangélikus Gimnáziumban

¹²⁵ Zsilinszky M. 1880.; Karácsonyi J. 1891.

¹²⁶ *Békésvármegye Közművelődési Egyesülete*. Békés, 1898. 11.20.

¹²⁷ *Színikör Gyulán*. Békés, 1901.03.31.

¹²⁸ Tisza Kálmánné társulati elnök levele Ladics Györgynek bizalmi férfit választása ügyében. 1888.06.28. (Ltszn.) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.; Jótékony célú adományairól néhány példa: *A török sebesültek*. Békési Lapok, 1877.10.17., *A békési tűzkárosultak*. Békési Lapok, 1878.04.07., *A szegedi árvízkarosultak javára*. Békés Megyei Híradó, 1879.04.14.,

¹²⁹ Kasuba I. 1995/b. 4. valamint Erdész Á. 2004. 191.

¹³⁰ Ladics György gyászjelentése. (Ltsz.:2008.204.1.) Gyászjelentések. Ladics hagyaték.; Haláláról és temetéséről: *Ladics György*. Békés, 1906.06.03.; Tisza István részvétávirata Ladics György halála alkalmából. (Ltsz.: 2009.540.1.)

tett 1882-ben.¹³¹ Még ugyanebben az évben a Pesti Magyar Királyi Egyetem jogtudományi karán folytatta tanulmányait, ahol 1886-ban jogtudorrá avatták. A következő négy évben, miközben elmaradt jogi szigorlatait is letette, joggyakornokoskodott, előbb apja irodájában, majd a Gyulai Törvényszéken, végül egy pesti ügyvédi irodában.¹³² A gyakornoki évek – különösen a Gyulai Törvényszéken eltöltött hónapok, ahol 1887 áprilisától volt másfél évig fizetéses joggyakornok, havi 30 forint díjazással – apja véleménye szerint csak javára válhattak a fővárosi egyetemei ifjak könnyed életéhez túlzottan hozzászokó fiúnak: *„Laczi felcsapott tvszéki gyakornoknak. Bizonyára előnyére lesz; mert a gyakorlattal nagyon előkészülhet 3ik szigorlatához, azzal pedig, hogy délelőtt, délután jár a hivatalba hozzászokik nem csak a munkához, hanem megtanulja azt is, hogy dolgozni kell, ha élni akarunk. Neki mind a tudományra, mind pedig a munkához hozzászokásra nagy szüksége van.”*¹³³ Ladics György természetesen minden más módon is támogatta fiát az ügyvédi gyakorlat és a diploma megszerzésében. 1887 szeptemberében például arról tájékoztatta a még Pesten lévő Ladics Lászlót, hogy a törvényszék csődtömeggondnoknak nevezte ki, mely munkát ő neki szánta, hogy általa megtanulhassa a csődtörvényt, és némi jövedelemhez is jusson¹³⁴, két hónappal később pedig egy 2–300 forint értékű peres ügyet engedett át fiának ugyanezen céllal.¹³⁵ A hathatós szülői támogatás és a joggyakornoki évek eredménye nem is maradt el, Ladics László sikeresen letette még hátralévő vizsgáit, és 1891 márciusában megszerezte ügyvédi oklevelét, majd áprilisban megnyitotta ügyvédi irodáját Gyulán.¹³⁶

Ladics László ügyvédi praxisa, bizonyára apja segítségével, jól indulhatott, hiszen a következő év őszén a nősülés előtt álló, s egyben a házfelújítással is bajlódó fiatal ügyvédről húga azt írta egyik levelében, hogy nagyon elfoglalt, *„no meg a clientúrája is nagyon kiterjedt.”* Az 1892-es év valóban mozgalmas lehetett számára. Majd négyévnyi udvarlás után megkérte Kliment Gyula megyei alpénztárnok lányának, Margitnak a kezét, és december 12-én oltárhoz is vezette.¹³⁷ Előtte néhány hónappal a család megvette számára a Ladics házzal szemközti volt Sztojanovits házat, amely a felújítások után az új pár otthona lett. Házasságából öt gyermeke született: Klára 1893-ban, Tamás 1895-ben, György 1898-ban, László 1900-ban és Margit 1905-ben.¹³⁸

¹³¹ Ladics László gimnáziumi bizonyítványai, és érettségi bizonyítványa. (Id.ltsz.: 4738) Ladics László Iratai. Ladics hagyaték.

¹³² Ladics László egyetemi és joggyakornoki éveire kapcsolódó iratok. (Id.ltsz.: 4738) Ladics László Iratai. Ladics hagyaték.

¹³³ LGY-LGYNÉ.1887.11.23. (Ltsz.: 2009.562.1.)

¹³⁴ LGY-LL.1887.09.03. (Ltsz.: 2009.1425.1.)

¹³⁵ LGY-LGYNÉ.1887.11.09. (2009.561.1.)

¹³⁶ Ladics László ügyvédi oklevele. 1891. 03. 09. (Ltszn.) Ladics László Iratai. Ladics hagyaték.; Értesítés Ladics László ügyvédi irodájának megnyitásáról. 1891. 04. (Ltsz.: 83.813.) Ladics hagyaték

¹³⁷ Ladics László és Kliment Margit házassági anyakönyvi kivonata. (Ltsz.: 83.798) Ladics hagyaték

¹³⁸ Ambrus L. én. 9; Bencsik J. 1989. 2.

Magánügyvédi praxisa mellett, apjához hasonlóan aktív közéleti szerepet is vállalt. 1895-ben már a vármegye központi választmányának tagjai között találjuk a nevét¹³⁹, majd két év múlva, mint az új főispán beiktatásán résztvevő megyebizottsági tagok egyikét említik a források¹⁴⁰, 1900-ban pedig a vármegyei tiszti főügyész helyettesévé választotta meg a közgyűlés.¹⁴¹ A későbbiekben a megyei törvényhatósági bizottság valamint az adókvető bizottság tagjainak sorában illetve az adófelszólamlási bizottság elnökhelyetteseként is találkozhatunk vele.¹⁴² Azt pedig, hogy nem csak a megyei közéletbe kapcsolódott be, mutatja, hogy már 1894-től Gyula város képviselőtestületének is a tagja volt¹⁴³, míg a következő évben a jogi szakosztály tagjainak sorába is megválasztották, valamint az iskolaszékének is tagja lett.¹⁴⁴ Ennek ellenére a városi ügyészi állást 1900-ban, bár megpályázta, nem sikerült elnyernie.¹⁴⁵ 1910-ben az Alsó- Fehér-körösi Ármentesítő Társulat közgyűlésnek tagjai között is találkozhatunk a nevével, míg a következő évben már a társulat választmányának is tagja volt.¹⁴⁶

A 20. század elejére a gyulai pénzügyintézetekkel való kapcsolata is mind szorosabbá vált. 1901-ben a Gyulavárosi Takarékpénztár felügyelőbizottsági tagjának választották¹⁴⁷, majd 1903-tól a Békésmegyei Takarékpénztári Egyesületnek lett igazgatósági tagja, 1909-től pedig vezérigazgatója egészen haláláig.¹⁴⁸ Pályája beteljesedését, az igazi elismerést és tekintélyt ez a pozíció hozta meg számára. 1909-ben kelt egyik leveléből egy a munkáját szerető elégedett ember képe bontakozik ki előttünk: *„Nekem van elég sok dolgom, különösen mostanában, mert most vannak a félévi számadások és vizsgálatok a takarékpénztárnál, és a kötőgyárnál. És hála istennek! – meg vagyok elégedve, mert mind a kettőnél sokkal jobb az eredmény, mint a múlt évben ilyenkor volt – pedig akkor sem volt panaszunk. Azon kívül Túri is szabadságon van, tehát az irodában is több dolgom van.”*¹⁴⁹

Az aktív közéleti szereplés, a takarékpénztári munka és a magán ügyvédi praxis mellett más területekre is futotta Ladics László erejéből.¹⁵⁰ A 20. század első két évtizedének

¹³⁹ Békésvármegye központi választmánya. Békés, 1895. 05. 05.

¹⁴⁰ A beiktató közgyűlés. Békés, 1897. 04. 25.

¹⁴¹ A vármegye közgyűlése. Békés. 1900. 12. 30.

¹⁴² Adókvető bizottságok. Békés, 1908. 03. 08.; A Közigazgatási Bizottság ülése. Békés, 1908. 06. 14.; Daimel Sándor alispán levele Ladics Lászlóhoz. 1916. 08. 24. (Ltszn.) Ladics László iratai. Ladics hagyaték.; Egán Imre főispán levele Ladics Lászlóhoz. 1921.03. 26. (Ltszn.) Ladics László iratai. Ladics hagyaték.

¹⁴³ A városi képviselőtestület. Békés, 1900. 12. 02.

¹⁴⁴ A szakosztályok. Békés, 1895. 03. 17.

¹⁴⁵ Ügyész választás. Békés, 1900.11.11.

¹⁴⁶ Kiírt cikk az Alsó- fehér-körösi ármentesítő társulat közgyűlésének jegyzőkönyvéből. 1924.06.17. (Ltsz.: 83.580) Ladics hagyaték

¹⁴⁷ Az I. Gyulavárosi Takarékpénztár. Békés, 1901.02.03.

¹⁴⁸ Békésmegyei Takarékpénztári Egyesület LXI. Zárszámadása és üzleti jelentése. 1925. (Ltszn.) Takarékpénztári iratok. Ladics hagyaték.

¹⁴⁹ LL-LGYNÉ. 1909.08.06. (Ltsz.: 2009.597.1.)

¹⁵⁰ Kóhn Dávid visszaemlékezése szerint magánügyvédi praxisát Ladics László takarékpénztári működésének

lényegében valamennyi fontosabb gyulai vállalkozásnál találkozhatunk a nevével: vezérigazgatója volt a Békésmegyei Egyesült Téglagyárnak, alapítója és elnöke az Első Gyulai Kereskedelmi Részvénytársaságnak, a Gyulai Herbadrog Gyógy- és Ipari Növény Részvénytársaságnak, a Gyulai Képkertléc és Faiparárugyár Részvénytársaságnak, elnöke a Sal István Fém- és lemezgyár Részvénytársaság igazgatóságának valamint igazgatósági tagja az Első Gyulai Kötött és Szövött Iparárugyár Részvénytársaságnak és a Gyulavidéki Helyiérdekű Vasút Részvénytársaságnak.¹⁵¹

A munka világán túl, apjához hasonlóan, az oktatás, kultúra-művelődés, karitatív szolgálat, egyházi élet és általában a társasági élet területén is a gyulai közélet meghatározó alakja volt. Korábban már említettük, az iskolaszékben vállalt munkáját.¹⁵² Emellett a századforduló éveiben a Békésvármegye Közművelődési Egyesülete ügyésze, majd választmányi tagjaként tevékenykedett¹⁵³, alapítója és elnöke volt a Békésmegyei Képzőművészeti és Iparművészeti Társulatnak, választmányi tagja, majd elnöke a Színpártoló Egyesületnek, de Békésvármegye Közművelődési Bizottságának tagjai között is találkozhatunk a nevével.¹⁵⁴ Karitatív érzékenységét a Békésvármegyei Fehér-Kereszt Egyesület titkári és a Békés megyei Vörös-Kereszt választmány alelnöki posztja mellett¹⁵⁵ a gyulai tudószanatóriumba az ő közbenjárására térítésmentes gyógykezelésre bejuttatott betegek jelzik leginkább.¹⁵⁶ A gyulai evangélikus egyház is sokat köszönhet neki, megalapításának aktív részese, majd haláláig az egyházközség világi elöljáróinak egyike volt.¹⁵⁷ Bár a századforduló éveiben a Nagymagyarvárosi olvasókör ügyésze, illetve a Nagyrománvárosi olvasókör választmányi tagja is volt¹⁵⁸ társadalmi tekintélyét leginkább az mutatja, hogy miután évekig alelnöke volt, 1908-tól egészen haláláig, majd két évtizeden

kezdetekor feladta. Erdész 2004: 191. Ennek ellentmondani látszik az előbbi idézet mellett Ladics László 1911. évi ügyvédi határidőnaplója is. Ladics László ügyvédi határidőnaplója, 1911. (Ltszn.) Ladics hagyaték.

¹⁵¹ Dr. Ladics László. Békés, 1924. 05. 28.; A Gyulavidéki Helyiérdekű Vasút Részvénytársaság levele Ladics Lászlónak, 1915. 02. 13. (Ltszn.) Ladics László kisebb közügyekkel kapcsolatos iratai. Ladics hagyaték.

¹⁵² A gyulai polgári községi iskolaszék. Békés, 1900. 05. 13.

¹⁵³ Békésvármegye Közművelődési Egyesület. Békés, 1899.04.02.; Békésvármegye Közművelődési Egyesület. Békés, 1901.04.28.

¹⁵⁴ Kivonat a Békésmegyei Képzőművészeti és Iparművészeti Társulat választmányi ülésének jegyzőkönyvéből. 1924. 11. 20. (Ltsz.: 83.580.) Ladics hagyaték.; Békésmegyei Képzőművészeti és Iparművészeti Társulat. Békés, 1924. 05. 28.; Színkör Gyulán. Békés, 1901.03.31.; Közművelődési Bizottsági ülés. Békés, 1908. 07.05.

¹⁵⁵ Békésvármegyei Fehér-Kereszt Egyesület. Békés. 1900. 06. 17.; Békésvármegyei Fehér-Kereszt Egyesülete. Békés. 1907. 03. 03.; A Magyar Szent Korona Országos Vörös-Kereszt Egylete igazgatóságának levele Ladics Lászlóhoz. 2912. 10. 09. (Ltszn.) Ladics László kisebb közügyekkel kapcsolatos iratai. Ladics hagyaték.

¹⁵⁶ Ocsai Andrásné köszönő levele Ladics Lászlónak, 1911. (Ltszn.) Ladics László kisebb közügyekkel kapcsolatos iratai. Ladics hagyaték.; Lukács György, a József Kir. Herceg Szanatorium Egyesület elnökének levelei Ladics Lászlóhoz, 1911–1912. (Ltszn.) Ladics László kisebb közügyekkel kapcsolatos iratai. Ladics hagyaték.

¹⁵⁷ Németh Cs. 2002.

¹⁵⁸ A „Nagymagyarvárosi olvasókör”. Békés, 1901. 01. 07.; A „Nagyrománvárosi olvasókör”. Békés, 1901. 02. 04.

keresztül töltötte be a megyei elitet összefogó Békésvármegyei Kaszinó elnöki tisztségét.¹⁵⁹

1924. május 24-én, alig 60 évesen, hosszabb betegeskedés nélküli, hirtelen távozott az élők sorából. Halála után a helyi lap, a Békés aktuális számának mintegy felét szentelte személyének, nekrológiában a következő sorokkal méltatva az elhunytat: „Hervadhatatlan érdemeket szerzett magának a vármegye, de különösen szeretett városa vezetésében és fejlesztésében. Higgadt modora, fényes tehetségének lenyűgöző ereje, széles látóköre a legnehezebb problémákban is azonnal megtalálta azt az egyedül helyes utat, amely a köz javára szolgál. [...] Nagy és nemes ember volt. Nevét kitörölhetetlen betűkkel írta be városunk történetébe.”¹⁶⁰

Ladics Györgynek további két fia született László mellett: Istvánt (1870–1871) még egyéves kora előtt elvitte a himlő¹⁶¹, Gyula (1868–1928) viszont megérve a felnőttkort szép karriert futott be. Gyermekkorában rendszerint meg kellett húzódnia bátyja árnyékában, mivel a család őt nem tartotta különösebben tehetségesnek: iskolai eredményei valóban nem voltak fényesek, ennek ellenére soproni majd körmöcbányai középiskolai évei után 1888-ban sikeres érettségi vizsgát tett.¹⁶² Időközben apja elismerését is mindinkább kiérdemelte, mert bár tanulmányi eredményei hagytak kivetnivalót maguk után, szolid magaviseletére – különösen az 1880-as években a fővárosi egyetemisták nagyvilági életét élő Ladics Lászlóéval összevetve – nem lehetett panasz. Ladics György 1888-ban ekképpen jellemezte őt egyik levelében: „*Úgy jó modora, mint külsejével legyűrte Laczit. Kétszer mulatságban is megjelent, jól fogadták, s ő is jól találta magát. De – amit én különösen becsülök – a társas életből ő sem ábrándos képzelmeket, sem okatlan felmelegedést nem hoz haza, marad minden ízében higgadtnak és illedelmesnek.*”¹⁶³ Az érettségi megszerzése után a Budapesti Kereskedelmi Akadémián folytatta tanulmányait, majd az egyéves szaktanfolyam elvégzése követően 1889-ben már apja segítségével, a Wenckheim család támogatása által keresett hivatalnoki állást a fővárosban. A hathatós közbenjárásnak köszönhetően nem sokkal később az Első Hazai Takarékpénztár alkalmazottja lett, s a hivatali ranglétrán fokozatosan emelkedve, mint a Magyar Takarékpénztárak Központi Jelzálogbankjának igazgatója vonult nyugdíjba pályája végén.¹⁶⁴ Családot nem alapított, a fővárosban élte a jómódú aggregények tisztos polgári életét. Szabadságai idején sokat utazott, eljutva Nyugat-Európa legkedveltebb

¹⁵⁹ A Békésvármegyei Kaszinó. Békés, 1908. 03. 08.; Erdész Á. 2004. 191.; Németh Cs. 202. 497–498.

¹⁶⁰ Gyászunk van. Békés, 1924. 05. 28.

¹⁶¹ Ladics István gyászjelentése. 1871.07.22. (Ltszn.) Gyászjelentések. Ladics hagyaték.

¹⁶² Ladics Gyulai középiskolai bizonyítványai. (Ltsz.: 83.863) Ladics hagyaték.

¹⁶³ LGY-LGYNÉ.1888.01.29. (2009.565.1.)

¹⁶⁴ Ladics Gyula iskolai bizonyítványa. Budapesti Kereskedelmi Akadémia. (1889.11.10.) (Ltsz.: 83.863) Ladics hagyaték.; Ladics Gyula fővárosi álláskereséséhez kapcsolódó dokumentumok: WF-LGY.1889.11.29. (Ltsz.: 2009.394.1.) valamint Andrássy Kálmán levele Ladics Györgynek. Közli: Héggy J. E.-Erdész Á. 2010. 143.; A Magyar Takarékpénztárak Központi Jelzálogbankjának levele Ladics Gyulához nyugdíja ügyében. 1925. 01. 02. (Ltsz.: 83.865.) Ladics hagyaték

üdülőhelyeire és nagyvárosaiba is.¹⁶⁵ Kedvelte a sportot, a túrázást és kirándulást valamint a művészeteket, különösen a képzőművészetet. Ezekhez kapcsolódóan többek között tagja volt a Hunnia Csónakázó egyesületnek vagy az Országos Magyar Képzőművészeti Társulatnak.¹⁶⁶ Vonzódása a képzőművészethez számos műtárgy, elsősorban festmények vásárlásában is megmutatkozott, melyek közül öröklés útján több is a Ladics hagyatékba került.¹⁶⁷

Ladics György három lánya is született: Irén (1865–1945), Mária (1866–1888) és Margit (1874–1899). A család nagy gondot fordított neveltetésükre: az otthoni magánórák mellett mindhárman a lippai zárda növendékei voltak hosszabb-rövidebb ideig.¹⁶⁸ Irén előbb egy fiatal mérnök, Borsiczky Károly menyasszonya lett 1890-ben, majd annak halála után Ébner Lajos (1861–1928) huszárfőhadnagy jegyezte el és vezette oltár elé a már 30-as éveiben járó leányt 1897-ben.¹⁶⁹ A szép karriert befutó s ezredesi rangig emelkedő férje oldalán előbb Debrecenben, majd Kecskeméten végül özvegysége idején Budapesten élt. Házasságából egy gyermeke született, Addrienne (1898–1962), aki később a szintén magas katonai rangig jutó Legeza János vezérőrnagy, a doni 2. magyar hadsereg hadtestparancsnokának felesége lett.¹⁷⁰ A másik két Ladics lánynak tragikusan rövid élet jutott. Mária mindössze 22 évesen – élete utolsó hónapjait a göbersdorfi tudószanatóriumban töltve – hunyt el 1888-ban¹⁷¹, míg húga Margit, aki 1898-ban lett báró Drechsel Gyula ügyvéd felesége, a házasságkötést követő évben első gyermekük születése után néhány nappal távozott az élők sorából.¹⁷² A családnak ennél az ágánál egyébként ezzel nem ért véget a tragédiák sora. Az árván maradt Drechsel Antal sem élte meg a felnőttkort, 1911-ben, alig 12 évesen követte anyját a sírba, majd néhány évvel később, 1914-ben a családi tragédiákban megtört Drechsel Gyula vetett véget önkezelével életének.¹⁷³

1.4. Az örökösök (3. generáció)

A család harmadik gyulai generációját Ladics László öt gyermeke képviselte. Felnőtt

¹⁶⁵ Ladics Gyula Nyugat-európai utazásairól a hagyaték számos, általa küldött képeslapja tanúskodik. (Ltszn.) Ladics hagyaték; Kirándulásairól, fürdölátogatásiról ld. még: Németh Cs. 2011.; Héjja J. E. 2012. 66.

¹⁶⁶ A Hunnia Magyar Csónakázó Egyesület jelentése az 1909. évre. (Ltszn.) Ladics hagyaték; Országos Magyar Képzőművészeti Társulat tagjainak névjegyzéke. 1906. (Ltszn.) Egyletek, társulati iratok. Ladics hagyaték.

¹⁶⁷ Osztályegyezség Ladics Gyula hagyatékához kapcsolódóan. 1928. (Ltsz.: 83.865) Ladics hagyaték

¹⁶⁸ Ladics Margit iskolai bizonyítványa a lippai zárdából. 1887. 06. 28. (Ltsz.: 83.867) Ladics hagyaték.; Néhány Ladics Irén és Ladics Mária lippai tanulmányaival kapcsolatos levélrészlet: LGY-LL.1876.10.29 (Ltsz.: 2009.1376.1.); LGYNÉ-LL.1877.02.21. (Ltsz.: 2009.1510.1.)

¹⁶⁹ *Eljegyzések*. Békés, 1897. 04. 25.; *Házasság*. Békés, 1897. 12. 17.

¹⁷⁰ Bajor P-Szabó P. 2008. 30–33.

¹⁷¹ Ladics Mária gyászjelentése. 1888. 03. 25. (Ltszn.) Gyászjelentések. Ladics hagyaték.; Ladics Mária betegsége és halála körüli levelek. (Ltsz.: 2009.1220.1.–2009.1253.1.) Ladics hagyaték.

¹⁷² Ladics Margit gyászjelentése valamint részvétlátiratok halálára. 1899. 07. 31. (Ltsz.: 83.866) Ladics hagyaték.; Ladics Margit halálára részvétlevelek. (Ltsz.: 2009.1308.1.–2009.1368.1.) Ladics hagyaték.

¹⁷³ Báró Drechsel Antal Gyászjelentése. 1911. 12. 06. (Ltsz.: 2008.82.1.) Gyászjelentések. Ladics hagyaték.; *Dr. Báró Drechsel Gyula*. Békési Hírlap. 1914. 07. 26.

életük jelentős része a 20. század első világháborút követő éveire esett. Erről a korszakról a család kapcsán általánosságban elmondható, hogy a világháború, majd a családfő, Ladics László 1924-ben bekövetkezett váratlan halála komoly megrázkódtatást jelentett – anyagi értelemben, és társadalmi presztízs terén is – a Ladics famíliának, melyet az a későbbiekben sem tudott kiheverni s korábbi tekintélyét a két világháború között már nem volt képes visszaszerezni. Ladics László gyermekei közül senki nem tudott apja nyomdokaiba lépni. Leginkább veje, Ambrus Lajos, aki előbb a Békésmegyei Takarékpénztár igazgatói, majd vezérigazgatói tisztét is betöltötte, haladt az általa megkezdett úton. A családot igazán válságos helyzetbe azonban a II. világháború utáni fordulat hozta, mikor a legfontosabb jövedelemforrásukat jelentő földbirtokuktól is megfosztották őket.

Az öt testvér közül mindössze a két legidősebb, Klára (1893–1984) és Tamás (1895–1957) alapítottak családot. Klára gondos neveltetésben részesült. Alsó fokú tanulmányait a gyulai Scherer- majd Nuszbekné-féle magán leányiskolában folytatta, majd annak elvégzése után 1906–1912 között az Egri Angolkisasszonyok Intézetének növendéke lett végig kitűnő eredménnyel végezve iskoláit.¹⁷⁴ Felsőfokú tanulmányokhoz kapcsolódó további terveit azonban a család – a kor női felsőoktatásról alkotott általános nézeteihez igazodva – már nem támogatta.¹⁷⁵ 1918-ban lett Ambrus Lajos (1889–1965), Békésmegye korábbi al- majd főispánja fiának a felesége.¹⁷⁶ Közös életüket Füzesgyarmaton kezdték, ahol gyógyszerész férje egy patikát bérelt, majd a nógrádberceli patika megvásárlása után oda költöztek. Gyulára 1924-ben tértek vissza s költöztek a „kis Ladics házba”, Ladics László hívására, aki a Békésmegyei Takarékpénztárban szerzett állást veje számára. A család 1944-ben költözött át Békéscsabára, Ladics Klára itt élt élete végéig. Házasságából három gyermek született: Tamás 1919-ben, Júlia 1921-ben és Lajos 1923-ban.¹⁷⁷

Ladics Tamás az elemi iskola elvégzése után a gyulai gimnázium növendéke lett, és 1913-ben itt érettségizett. A tehetségesen rajzoló és festő, a festészettel mint hivatással is kacérkodó ifjút a következő évben már Münchenben találjuk, ahol az orvosi pályára készülve kezdte meg felsőfokú tanulmányait. Az első világháború miatt megszakadó egyetemei éveit az 1920-as években folytatta Budapesten és szerzett orvosi diplomát.¹⁷⁸ Bár pályája másként

¹⁷⁴ Ladics Klára elemi iskolai bizonyítványai. (Ltsz.: 83.814) Ladics hagyaték; Ladics Klára felsőbb-leányiskolai bizonyítványai. (Ltsz.: 83.815) Ladics hagyaték

¹⁷⁵ LK-KM.1912.11.30 (Ltszn); LI-KM.1913.01.11. (Ltszn); Mindkét levelet közli: Héjja J. E.-Erdész Á. 2010. 300–302.; A nők továbbtanulásáról Békés megyei vonatkozásban ld.: Héjja J. E. 2011. 62–64.

¹⁷⁶ Ambrus Sándor (1863–1927) egy évtizeden át 1906–1916 között töltötte be Békésmegye alispáni tisztét, majd egy bő évig a megye főispánja volt. Héjja J. E. 2002. 54–57.; Az Ambrus családról még: Ambrus L. én. 17–21.

¹⁷⁷ Interjú Ladics Klarával és Ambrus Lajossal. Készítette Bencsik János. Erkel Ferenc Múzeum. Kazettatár.; Ambrus L. én. 17–21.

¹⁷⁸ Ladics Tamás levelei Ladics Lászlónéhoz 1913-1914. (Ltsz.: 2010.1513.1.-2010.1518.1.) Ladics hagyaték; Ladics Tamás levelei Özv. Ladics Lászlónéhoz 1927-1928. (Ltsz.: 2010.1494.1.-2010.1509.1.) Ladics

alakult, a képzőművészetek iránti szeretete mindvégig megmaradt, amit több, a Ladics hagyatékban megmaradt rajza és festménye mellett kiállításokon való szereplése is tanúsít.¹⁷⁹ 1939-ben vette feleségül Horti Lenkét, Horti (Hoffmann) Béla megyei számvevőszéki főnök leányát. Házasságukból három gyermek született, Mária 1939-ben, László 1941-ben és Tamás 1943-ban.¹⁸⁰ A fiatal pár Békésen telepedett le, Laidcs Tamás itt folytatta orvosi praxisát.

Ladics György (1898–1978) bátyjához hasonlóan az elemi iskolai elvégzése után a gyulai gimnáziumban folytatta középfokú tanulmányait, ahol a családi hagyomány szerint a gimnázium legjobb matematikusaként tartották számon. 1915-től, mint önkéntes harcolt az első világháborúban ahol többször is kitüntették. 1918 nyarán kezdte meg a műegyetemen mérnöki tanulmányait.¹⁸¹ Bár oklevele nem maradt fenn, s biztosan nem állíthatjuk, hogy lediplomázott, a család, mint mérnökről emlékezett meg róla. Arról sincsenek adataink, hogy a két világháború közötti években munkába állott volna. Családot nem alapított, mindvégig Gyulán, a családi házban élt, és anyja mellett elsősorban a birtok ügyivel foglalkozott. A családi emlékezet, mint itűnő matematikust tartotta számon, kinek tehetsége kellően nem kamatoztatva elkallódott. Unokaöccse, Ambrus Lajos így írt róla családtörténetében: „Fő témája a halmazelmélet volt. Ezt ebben az időben (20-as, 30-as évek) magyar egyetemeken még nem tanították, kevesen művelték. Barátjával, Dr. Konráddal éjszakába nyúlóan rótták a Sugár-utat matematikai és filozófiai kérdéseken vitatkozva, csakúgy, mint az ókori görög peripatetikusok. A néphumor „játrásbíróknak” nevezte őket. Ekkor már behatóan foglalkozott a híres „kontinuum problémával”. Később, mikor Dr. Konrád már a heidelbergi egyetemen lett filozófia tanár, onnan küldte neki a német szakirodalmat.”¹⁸² Az első után a második világháborúban is részt vett, tartalékos főhadnagyként szolgálva.¹⁸³ A Ladicsok második világháborút követő egzisztenciális ellehetetlenülése után matematika korrepetálásból, és érettségire való felkészítésből szerzett szerény jövedelme jelentette a házban maradó Ladics testvérek megélhetésének egyik forrását.

Testvéreivel szemben ifjabb Ladics László (1900–1965) semmilyen téren nem ért el kitűnő eredményeket. Mindvégig gyenge tanulónak bizonyult, és az elemi iskola elvégzése, majd a gyulai gimnáziumban nehézkesen elvégzett (bukással és ismétlővizsgával tarkított) évei következtek.¹⁸⁴ Látva a nehézségeket, s a várt eredmények elmaradásán okulva szülei az 1916/17-es tanévre a gimnázium helyett már a Nagyváradi Felső Kereskedelmi Iskolába

hagyaték

¹⁷⁹ *Szép sikerrel zárult a képiállítás.* Békés, 1939.12.13.

¹⁸⁰ Ladics Tamás és Horti Lenke esküvői értesítése. (Ltszn.) Ladics hagyaték.; Ambrus L. én. 9.

¹⁸¹ Ladics György levelei édesanyjához, Ladics Lászlónéhoz. (Ltsz.: 2010.965.1.-2010.1012.1.) Ladics hagyaték.

¹⁸² Ambrus L. én. 7.

¹⁸³ Ladics György önéletrajza. (Id.ltsz.: 4743) Ladics hagyaték

¹⁸⁴ Ladics II. László gimnáziumi bizonyítványa. 1914. (Ltsz. 83.173.) Ladics hagyaték

írástak.¹⁸⁵ Miután a világháború utolsó évében, 1918-ban egészségügyi alkalmatlanság címén mentesült a katonai szolgálat alól, az 1920-as évek elején még apja vezérigazgatósága idején a Békésmegyei Takarékpénztár alkalmazásába állott, de jellemző módon, bár apja halála után sógora is igazgatói tisztelet töltött be itt, mindvégig megmaradt egyszerű hivatalnoknak s jelentősebb előremenetelt nem tudott elérni. A második világháború utáni években szenvedélyesen foglalkozott a család emlékének ápolásával, a hagyaték számos tárgyát kis cédulákon adatokkal látta el, listákat készített, kamara kiállításokat rendezett a „Ladics kincsekből”.¹⁸⁶ Ez utóbbi tevékenysége kétségtelenül hozzájárult ahhoz, hogy a hagyaték már halála után, az 1970-es évek végén a városhoz került.

Az öt testvér közül a legfiatalabb, Ladics Margit (1905–1986) egész életét a család védőernyőjében élte le. Jellemző módon ő volt az egyetlen Ladics lány, aki egy évet sem töltött zárdában, neveltetését teljes mértékben családi keretek között oldották meg. Már elemi iskolai tanulmányait is kilenc évesen kezdte meg, s magasabb fokú iskoláztatásának semmi nyomát nem találjuk.¹⁸⁷ Felnőtt korában nehézkes, gyermekded betűkkel írt levelei is komoly tanulási nehézségekről és szerényebb értelmi képességről tanúskodnak.¹⁸⁸ Másod unokatestvére, Sztojanovits Katalin visszaemlékezései szerint, kedves, szerény, visszahúzódozó, de társágban furán viselkedő, értelmileg enyhén sérült ember volt.¹⁸⁹ Munkát soha nem vállalt, mindvégig a családi házban maradt anyja, majd bátyjai mellett, mint háztartásbeli. A családnak ő volt az utolsó Gyulán élő tagja, aki még az 1980-as évek elején is a Ladics házban élt, s csak mikor a múzeum megkezdte a kiállítás előkészítésének munkálatait, költöztették át egy panellakásba, nem sokkal halála előtt.

2. A Ladics rokonság

Mint már utaltunk rá, a Ladics család társadalmi pozícióját, presztízsét jelentősen emelte, és anyagi is helyzetét javította, hogy tagjai házasságaik révén jeles gyulai famíliákkal kerültek rokonságba. A még csak ügyvédi pályája elején járó, meglehetősen szerény körülmények között élő Ladics György 1863-ban vette feleségül a köztisztviselői állású módos kereskedő, Sztojanovits Szilárd lányát, Krisztinát, aki hozományképpen egy Gyula központjában álló 6 szobás házat kapott, majd örökölte a csorvási Stojanovits birtok egyharmadát¹⁹⁰, ezzel alapjaiban megalapozva a Ladics család vagyoni helyzetét. A házasság

¹⁸⁵ Ladics II. László levelei Ladics Lászlónéhoz. 1915–1916. (Ltszn.) Ladics hagyaték.

¹⁸⁶ Sztojanovits Katalin (1920-) visszaemlékezései. Az interjúk 2007 nyarán készültek.

¹⁸⁷ Ladics Margit elemi népiskolai étesítője. 1914. (Ltsz.: 83.277.) Ladics hagyaték

¹⁸⁸ Ladics Margit vegyes levelei (Ltszn.) Ladics hagyaték

¹⁸⁹ Sztojanovits Katalin (1920-) visszaemlékezései. Az interjúk 2007 nyarán készültek.

¹⁹⁰ A balkáni eredetű Sztojanovits család a 18. század közepén telepedett meg Békés megyében. Sztojanovits

révén a Ladics család szintén rokonságba került a Gyulán és a megyében köztisztviselőben álló Czingulszki és Reck családokkal.

Ladics György gyermekei és unokái is presztízsemelkedéssel járó, ha anyagi szempontból nem is mindig a legelőnyösebb házasságokat kötöttek, hozzájárulva ezzel a család emelkedéséhez Gyula illetve Békés megye társadalmában. A legidősebb fiú, László a napóleoni háborúk során nemességet szerző Kliment családból¹⁹¹ választott magának feleséget, mikor elvette a megyei alpenztárnok Kliment Gyula lányát, Margitot. Bár a Klimentek jelentős vagyonnal nem bírtak, elismert tagjai voltak a gyulai „intelligenciának”. Ennek a házasságnak a révén kerültek rokonságba a Ladicsok a volt vármegyei főorvos Csasz Lajos¹⁹² családjával is. Ladics Margit a vagyontalan, de régi nemesi családból származó báró Drechsel Gyula ügyvéd felesége lett, míg testvérét, Irént a szép katonai karriert befutó s az ezredesi rangig emelkedő Ébner Lajos vette el. Hasonló példát a következő generációnál is találhatunk: Ladics László legidősebb lánya, Klára például a volt vármegyei al- majd főispán fiának, a szintén régi nemesi családból származó Ambrus Lajosnak lett a felesége.¹⁹³

3. A családtörténet néhány tanulsága

A „self made man” típusát a történetírásban a polgárság kapcsán elsősorban a tőkés vállalkozó alakjával kapcsolják össze, alacsony sorból induló, és saját erőből magasra jutó, vagyont és társadalmi pozíciót szerző embert értve alatta.¹⁹⁴ Ebben az értelemben a Ladics család felemelkedést elérő Györgyöt is „self made man”-nek tekinthetjük, annak ellenére, hogy ő nem vállalkozóként futott be sikeres életpályát, hanem a 19. századi Magyarország

Konstantin (?–1805k) Békésen volt kereskedő és malomtulajdonos, fia György (?–1811) már gyulai kereskedőként szerepelt a forrásokban. Sztojanovits Szilárd (1806–1880), gyulai állat és terménykereskedőként jelentős vagyont és Csorváson földbirtokot szerezve, aktív közéleti szerepet is vállalva a 19. század középső harmadának megbecsült polgárai közé tartozott Békés megyében. A családról bővebben ld.: Bódán Zs. 2012.

¹⁹¹ A Klimentek egy osztrák katonatiszti család. Kliment Ferenc Xavér (1776–1853) a császári könnyűlovasság tisztje volt s főhadnagyként majd őrnagyként harcolt a napóleoni háborúban s érdemeivel nemesi címeres levelet nyert. Kliment Gyula (1836–1906) ulánustisztként szolgált az osztrák hadseregben, majd Csasz Szidóniával (1849–1917) 1868-ban kötött házassága után a hadseregből kilépve Gyulán telepedett le. Az 1880-as években megyei alpenztárnokként a város köztisztviselőiben álló polgárai közé tartozott. A Kliment családra vonatkozó adatok. (Ltsz.: 83.839) Ladics Hagyaték, valamint: Ambrus L. én. 17–20.

¹⁹² A Nagybányai kereskedő ősszel rendelkező Csasz család Gyulán megtelepedő első tagja Csasz Lajos (1805k–1866) előbb a Wenckheim uradalom, majd Magyar és Németgyula orvosa, végül Békés Vármegye tiszteletbeli főorvosa volt. Csorváson jelentős birtokot szerezve mind ő, mint családja elismert tagja volt Gyula és Békés vármegye társadalmának. Héjja J. E. 2009. 247; Ambrus L. én. 14.

¹⁹³ Az erdélyi eredetű nemesi család a 18. század végén telepedett meg Békés megyében. Tagjai közül többen fontos tisztséget viseltek a vármegyénél. Ambrus Sándor (1863–1927) egy évtizeden át 1906–1916 között töltötte be Békésmegye alispáni tisztségét, majd egy bő évig a megye főispánja volt. Héjja J. E. 2002. 54–57.; Héjja J. E. 2009. 206–207. Az Ambrus családról még: Ambrus L. én. 17–21.

¹⁹⁴ Néhány példa a „self made man” ábrázolására a történeti szakirodalomból: Bácsakai V. 2007.; Csóti Cs. 2007.

formálódó polgárságának egy másik jellemző típusa, a szabadfoglalkozású értelmiségi képviselőjeként.

A történetírás polgársághoz kötődő másik kedvelt történelmi toposza, a Buddenbrook-effektus is párhuzamba állítható a Ladicsok családtörténetével.¹⁹⁵ A Thomas Mann híres regényén¹⁹⁶ alapuló polgárságtörténeti séma lényege szerint a vállalkozó polgárság tipikus családtörténete egy három egymást követő generáción át tartó emelkedés és süllyedés modelljének keretei között értelmezhető. A felemelkedést elérő, alapító nemzedéket az örökösök nemzedéke követi, amelyben a második generáció még a kiteljesedés illetve a szinten tartás, a harmadik generáció viszont már a hanyatlás tendenciáival jellemezhető. Itt is – csakúgy, mint „self made man” típusánál – a modell elsősorban a tőkés vállalkozó alakjához kapcsolódik, s bár magyarországi esetekre való érvényességét az empirikus kutatások csak részben támasztották alá¹⁹⁷, napjainkban is több polgári családtörténetet tárgyaló munkánál jelenik meg értelmezési keretként.¹⁹⁸

A történetírásnak ezek a vállalkozó polgár alakjához kapcsolódó modelljei azért is különösen érdekesek számunkra, mert mindkettő háttérében egy hangsúlyos polgári értékrend, mentalitás illetve ennek a változása fedezhető fel lényegi vonásként. Ennek a mentalitásnak a középpontjában a polgári „munka ethosát” találjuk, melyhez szorosan kapcsolódik a szorgalom, takarékoság, mértékletesség, általában egy józan életvitel, a gazdasági és társadalmi emelkedés szolgálatába állítva.¹⁹⁹ A Buddenbrook-effektus lényegében ezen – a tiszta formájában az „alapítók” által képviselt – értékrendnek a bomlásaként értelmezhető az egymást követő generációk történetében.

A Ladics família esetében is hasonló tendenciák látszódnak kirajzolódni a családtörténet eseményin keresztül. Ladics György a rekonstruálható életpálya alapján, mint igazi „self made man” jelenik meg, aki saját erejéből tehetsége, kitartása és szorgalma révén ért el jelentős gazdasági és társadalmi emelkedést. Még inkább hangsúlyozza a sikeres életút önerőből, jelentős családi háttér nélküli emelkedésének motívumát a tény, hogy 10 éves korában elvesztette édesapját, így lényegében félárvaként kellett helytállnia életének korai, az indulás szempontjából döntő szakaszában.

Mi lehetett sikerének a titka? A választ a külső és belső tényezők együttes hatásában találhatjuk meg. A külsők között első helyre kell tennünk a 19. század közepén megszülető

¹⁹⁵ A Buddenbrook effektusról egy magyar polgárcsalád kapcsán bővebben ld. Halmos K. 2008.;

¹⁹⁶ Mann, T. 2003.

¹⁹⁷ Lengyel Gy. 1989.; Sebők M. 2004.

¹⁹⁸ Jávör K. 2000.; Lukácsy A. 2011.

¹⁹⁹ Ezek az elvek lényegében egybeesnek a Weber által a kapitalizmus kialakulásának egyik szükséges feltételét jelentő protestáns etikával. Weber, M. 1995.; Webberi protestáns etikán alapuló kapitalista fejlődés elméletének Magyarországi vonatkozásairól ld.: Molnár A. 1994.

polgári Magyarországot, mely a rendi kötöttségek felszámolásával a korábbi évszázadoknál lényegesen tágabb teret engedett a társadalmi mobilitás lehetőségének.²⁰⁰ A polgárosodó országban a felemelkedés egyik útja a tanulás, és az általa megnyíló hivatalnok-értelmiségi pálya lehetett²⁰¹, s mint láthattuk, Ladics György számára ez valóban járható útnak bizonyult. A tágabb, országos környezet hatásai mellett a külső tényezők között említhetjük a közvetlen környezet kínálta lehetőségeket is: a vidéki megyeszékhelyen elérhető életpályamodellek, a városi és megyei közélet, mint a kapcsolati háló építésnek, a kapcsolati tőke gyűjtésének és kamatoztatásnak fóruma, a jó házasság kínálta felemelkedés útja, ezek mind együttesen járultak hozzá a Ladics György sikeres életútjához.

A külső tényezők azonban önmagukban csak szükséges, de nem elégséges feltételei lehettek társadalmi emelkedésének. A megfelelő belső tulajdonságok hiányában csak kiaknázatlan és elszalasztott lehetőségek maradtak volna. Éppen ezért Ladics György sikerének a titkát személyes tulajdonságaiban kereshetjük. Tehetség, szorgalom, kitartás, a munka becsülete, takarékos, mértékletes életvitel, józanság az életvezetésben és józanság a döntésekben, összességében a fentebb említett polgári értékrend és mentalitás. A családi levelezés elemzése alapján állíthatjuk: ez határozta meg alapjaiban, hogy Ladics György élni tudott a külső környezet kínálta lehetőségekkel. Ez volt az alapja annak, hogy az alacsony státuszú törvényszéki hivatali munkából való kitörés lehetőségét saját maga továbbképzésében találta meg, hogy ügyvédi diplomája megszerzése után vállalva a kockázatot és az indulás nehézségeit az önálló utat, a szabadfoglalkozású értelmiségi pályát választotta. A városi és megyei közéletben vállalt aktív szerep mögött is ez a saját boldogulását a haza ügyével is összekapcsoló jellegzetes szemlélet húzódnak meg²⁰², mely kiteljesedő klientúra mellett gyarapodó kapcsolati tőkét, és egy jó házasság lehetőségét is megteremtette számára. Egy, az indulás nehézségein túljutó, szép karrier várományosának tekinthető önálló fiatal ügyvéd számára elérhető lett egy módos kereskedő lánya, s általa a személyes vagyon jelentős gyarapodás is.

Miben különbözhettek a következő generációk, miért nem tudták megismételni az „alapító” sikerét? A második generáció életében a külső tényezők még jelentősen nem változtak, a különbséget így a belső tényezőkben kell keresnünk. Az alapvető eltérésnek apa és fiai között az indulás pillanatában meglévő pozíciót tekinthetjük. Míg Ladics Györgynek a

²⁰⁰ Kövér Gy. 1998. 170–186.

²⁰¹ Mazsu J. 2009., 2010.

²⁰² Ennek a hivatásetikának a fontosságát hangsúlyozta Békés megye fejlődésével kapcsolatban Erdész Ádám is: „Ha a megye XIX–XX. századi történetének kiemelkedő gazdasági, közigazgatási, infrastrukturális vagy kulturális eredményeit sorra vesszük, szinte minden kiugró teljesítmény mögött találunk egy elemet, amely teljesítményethozsból, hivatásetikából, az adott közösség iránti elkötelezettségből fakadt.” Erdész Á. 2003. 25.

mélyből kellett magát felküzdenie, személyesen megtapasztalva az alacsony társadalmi státusz élményét, addig fiai születésük pillanatától bírtak egy, a családi helyzetből fakadó magasabb társadalmi pozíciót. Bár apjuk tudatosan igyekezett számukra átadni értékrendjét, már a Ladics fiúk diákévei alatt látszott, hogy ez csak részlegesen sikerülhet. Ugyan mindkét fiú szép karriert futott be, ez lényegében „csak” az apjuk által megszerzett státusz továbbvitelét jelentette. A családi vagyont érdemben egyikük sem tudta gyarapítani, amiben többek között a „jó házasság” hiánya is közrejátszott. Míg apjuk esetében a családalapítás vagyonszerzéssel is járt, addig László esetében a gyulai „úri társaság” egy megbecsült, de szegény családjából való feleség választása a társadalmi pozíció erősítésével igen, de közvetlen vagyongyarapodással nem járhatott. Ladics Gyulánál pedig még ez is elmaradt: a tisztas fizetésből élő fővárosi agglagények életét élve, nemhogy a vagyon gyarapításához nem járult hozzá, de az apja értékrendjétől távol álló luxuskiadásokra (utazás, festmények) fordította jövedelmének egy jelentős részét. Az alapvető különbséget tehát az értékrend megváltozásban láthatjuk: éppen az önerőből, a szorgos munka által való felemelkedés, s így a „munka ethosza”, mint a mentalitás alapvonásának meggyengülése lehetett a döntő tényező.

A harmadik generáció életében ezekhez a szemléletbeli változásokhoz – tehát a belső tényezők módosulásához – kapcsolódnak a külső tényezők változásai: a középosztály első világháborút és Trianont követő elszegényedése, a beszűkült életlehetőségek, a diplomás munkanélküliség emelkedése, hogy csak néhányat említsünk.²⁰³ A háborúvégi pénzügyi-gazdasági válság a jelentős hadikölcsönökkel, részvény és készpénzvagyonnal bíró Ladics családot is érzékenyen érintette, majd a mindössze 60 éves Ladics László váratlan halála fosztotta meg attól a támogatástól a harmadik generációt, amit egy társadalmilag elismert tekintélyes családfő jelenthet, s ami Ladics György révén a második generáció számára még adott volt. Apjuk elvesztése után a Ladics László gyerekei egy, a közélettől visszahúzódó, szolid polgári létben éltek, melynek a körülmények újabb változása, a második világháború, majd a kommunista hatalomátvétel vetett végérvényesen véget.

²⁰³ A középosztály helyzetének változásáról a két világháború között ld.: Gyáni G. 1998/b. 258291.

III. A HÉTKÖZNAPOK VILÁGA

„A szokások [...] olyan magatartások, viselkedések és cselekvések összessége, amelyek a társadalmi együttélés során hosszú idő alatt alakultak ki. Egyfelől – alapjaikat illetően – ráépülnek az ember, mint élőlény biológiai készletére [...] a válaszok azonban a mindenkori kultúra függvényében nyerik el azokat a formákat, amelyek szakadatlan ismétlődés révén állandósulnak. [...] A szokások az emberi megnyilatkozásokat az ember életének különféle helyzeteiben szabályozzák, rendezik, szervezik, vagyis az ember létezésének módját alakítják és fenntartják. [...] A szokások norma jellege értékaspektusokat is, erkölcsi vonatkozásokat is magába foglal, azaz kijelöli a lehetőségek közül a választható mintákat.” – definiálja a szokások fogalmát Verebélyi Kincső, majd azzal folytatja, hogy a szokások terén három réteget különböztethetjük meg: a mindennapi élethez, a kitüntetett alkalmakhoz valamint a jog és erkölcs fogalmaihoz kapcsolódóakat.²⁰⁴

Számunkra a szokások első csoportja tűnik most igazán érdekesnek, hiszen ebben a fejezetben a polgári életmód keretein belül a mentalitás megnyilatkozásainak tekintett mindennapi élet szokásainak a bemutatására törekszünk a Ladics család hagyatéka alapján néhány kiemelt téma részletes vizsgálatán keresztül. Először a család otthonaival, és az azokban zajló hétköznapi élettel foglalkozunk, majd a férfi és női szerepeket vizsgáljuk a nemekhez kapcsolódó munkamegosztás szemszögéből, a nők kapcsán részletesen foglalkozva a háztartás kérdéseivel, kitekintve a család fogyasztási szokásaira is, végezetül a gyermekek családon belüli pozícióinak és a nevelés elveinek vizsgálatával zárjuk a hétköznapi tárgyalását. Minden téma kapcsán az életmód részletező bemutatásán és elemzésén túl a mindennapok szokási mögött meghúzódó polgári mentalitás feltárását is célul tűztük ki.

1. A környezet

1.1. A Ladics család otthona(i)

Az átlunk vizsgált időszakban a Ladics család több városi és vidéki ingatlannal is rendelkezett: volt két házuk Gyulán, egy tanyájuk Gyulaváriban és egy kisebb kúriájuk a csorvási birtok központjában. A família életében a legjelentősebb, a központi ingatlan szerepét betöltő épület ezek közül a napjainkban „Ladics ház” néven ismert, a hagyatékon alapuló

²⁰⁴ Verebélyi K. 2005/a. 20–21.

múzeumi kiállításnak otthont adó családi ház volt, mely 1863-ban került a famíliához Sztojanovits Krisztina hozományaként Ladics Györggyel való házasságkötésekor, s lett az otthona a Ladicsok három generációjának egészen az 1980-as évek közepéig.²⁰⁵

A Ladics házzal átellenben a Jókai utca mások oldalán állott a Ladicsok második gyulai háza, melyet 1892-ben Ladics László házasságkötésekor vásárolt meg a család, s ez lett az otthona fiatal ügyvédnek egészen a szülői ház 1911-es megüreseéséig, mikor anyja halát követően Ladics László a régi házba költözött át családjával.²⁰⁶ Ez, a családi szóhasználatban „kis Ladics ház” néven emlegetett épület volt egyébként a Sztojanovits család gyulai otthona egészen az 1852-ig²⁰⁷, így 1892-ben Ladics György lényegében felesége régi szülői házat „vásárolta vissza” a családalapítás előtt álló fia számára fia számára.

Mindkét házról elmondható, hogy Gyula legfrekvenciáltabb helyén, nagyjából a helyi elitet alkotó megyei és városi hivatalnokréteg – gyulai szóhasználatban az „intelligencia” – által lakott belvárosi kerület központjában található a belvárosi plébániatemplom mögötti térről induló Jókai utca elején a Reinhardt cukrászda illetve a plébánia közvetlen szomszédságában.²⁰⁸ Ilyen formán, már csak a város térstruktúrájában elfoglalt kiemelt helye kapcsán is az épületek birtoklása egyszerre lehetett státuszjelző és státuszképző Ladics György illetve családja számára.²⁰⁹

Hasonlóképpen, a vagyon gyarapodásán túl, mint státuszjelző értelmezhető a Gyulaváriban 1877-től birtokolt 30 holdas tanya illetve a néhány évvel később a család tulajdonába került 200 holdas csorvási birtok középpontjában a kúriával.²¹⁰ Általuk az addig szabadfoglalkozású értelmiségiként meghatározható szerep mellett a birtokos státusz is társult Ladics György személyéhez. Igazodik ez a dualizmus korának sajátos magyarországi polgári fejlődéséhez, melyben a polgárság számára a földbirtok szerzése a társadalmi pozíció erősödésének kifejezője lehetett.²¹¹

Bár a család által a századfordulón birtokolt lakóépületekből a központi „Ladics házat”

²⁰⁵ Bencsik J. 1989.1.

²⁰⁶ Interjú Ladics Klárával és Ambrus Lajossal. Készítette Bencsik János. Erkel Ferenc Múzeum. Kazettatár.

²⁰⁷ A Sztojanovits ház eladásáról: Adás-vevési szerződés. (Ltszn.) A Sztojanovits család iratai. Ladics hagyaték.

²⁰⁸ Az 1887-es választói névjegyzék alapján a belvárosi szavazókerület a hivatalnok-értelmiségi réteg aránya önmagában elérte az 55%-ot, míg az agrárnépesség ebben a kerületben 7% alatt volt. Viszonyításképpen város összes választóinak a 15% tartozott az előbbi, míg 51%-az az utóbbi kategóriába. Gyulaváros 1887-ik évi követválasztóinak jegyzéke. (Ltsz.: 83.391.) Ladics hagyaték. Részletes elemzését ld.: Bódán Zs. 2008/b.

²⁰⁹ A közösségkutatásban a tér, térstruktúra és kultúra összefüggéseiről további szakirodalommal ld.: Szijjártó Zs. 2008.

²¹⁰ A tanya illetve a csorvási birtok megszerzésének kérdéséről ld. 120. lábjegyzet.

²¹¹ Legismertebb formája ennek a zsidó polgárság birtokszerzésének gyakorlata, illetve a nemesi cím megszerzésére való törekvés (abban a korban, amikor a rendi kiváltságok felszámolásával ennek hivatalos jelentősége lényegében megszűnt.) Kövér Gy. 2006. 101–102.; Gyurgyák J. 2001. 85–86.

leszámítva jelenleg már egyik épület sem áll – így felépítményüket, pontos alaprajzukat sem ismerjük – használatukról, a család életében betöltött szerepükről sokmindent elárulnak a hagyatékban megmaradt dokumentumok.

A gyulaváriban vásárolt tanya lakóépülete két szobából, konyhából, kamrából álló, részben alapincézett tornácos parasztház volt, számos gazdasági épülettel, és jellegzetes tanyai építménnyel – lóistálló, tehénistálló, nyári istálló és szerszámszín, góré, disznóól, tyúkketrecek, gémeskút, galambdúc – körülvéve. Mellette veteményes és gyümölcsös kert is volt. A környező tanyáktól, a módos városi polgár tulajdonosra utalva, a ház előtti díszkert különböztethette meg.²¹² Ladics György idejében a család rendszeresen kijárt a tanyára. Bár a házban a tanyás gazda lakott családjával, egy szoba fenn volt tartva a Ladicsok részére, ha netán az éjszakát is kinn akarták volna tölteni. Jellemzőbb volt azonban, hogy csak kikocsiztak és még aznap vissza is jöttek. Ladics György ugyanis fogatot tartott fenn városi házában, mellyel akár minden nap kimehetett Gyulaváriba, ha a gazdaság ügyei megkívánták. Vele együtt a családtagok is gyakran kijártak, mintegy kikapcsolódás, kisebb kirándulásképpen, élvezni a közeli természet szépségeit. Ladics Irén például 1887-ben, miután beszámolt róla a tudószanatóriumban lévő húgának, hogy majd mindennap kimegy apjukkal a tanyára, a következő szavakkal írta le kint tartózkodásaikat: „*A tanyán pompás jó levegőt élvezünk, sokat sétáltam, olvastam a [olvashatatlan francia könyvcím]. Képzeld, még most sem vagyok kész vele, csakis a tanyán szoktam egy kissé belőle olvasni.*”²¹³

A csorvási birtokon egy ötszobás, fürdőszobával is rendelkező, inkább kúria jellegű lakóépület állt a család rendelkezésére. A gazdasági épületek mellett itt is díszkert és gyümölcsös tartozott a majd kétszáz holdas birtok központjához. A hagyatékban megmaradt a díszkert tervrajza, mely sétautak által szegélyezett változatos alakú kertrészeket, facsoportokat,

²¹² „a. a terras előtti kerek partieban 3 különböző díszfenyő, 1 tamariscus cserje, 1 díszcserje, egy nagyobb buxusszegély 20 tő bokorrózsával egy kisebb buxusszegély. b. a kerítés mellett a kerek partietol balra: kettő darab lószemű szilvafa, 1 drb. platánfa, 1 drb nyírfá, vadrózsabokorszegély és orgonabokorszegély. c. egy thuja, egy kúp alakban nyírott buxus, 1 sophora d. nyolc darab luczfenyőből álló grupp e. egy nagy erdei fenyő a kerek partie mögött. A kerek partietól jobbra f. egy nagy eperfa g. 13 darab luczfenyőből álló grupp h. egy nagy luczfenyő, egy selyemfenyő i. 2 piramis mogoró, 3 kúpalakban nyírott buxus. j. egy díszcserje, három paeonia tő. A konyhaajtóval szembe eső partieban k. kettő darab díszfenyő, egy [olvashatatlan] fenyő, egy magnólia bokor, egy jázmin bokor, 2 darab különböző díszcserje, 1 drb. szomorú kórisfa, egy szomorú sárga akác, 2 paeonia tő, [olvashatatlan] rondó, benne 15 darab bazsarózsa, borostyán szegély. a nagyfenyő mögötti új kertben: l. 1 amerikai tölgy, 1 virginia fa, 3 vadgesztenyefa, 20 darab fiatal különböző fenyőfa, 1 jávorfa lugas Díszfák elszórtan a gyümölcsösben m. 1 lucfenyő a ringlófák között, 5 darab luczfenyőből álló grupp a gyümölcsös elején.” Leltár a Gyulavári határában lévő Ladics tanyáról. 1926.10.10. (Ltszn.) Ladics hagyaték.; Bár a leltárt 1926-ban vették fel, maga a díszkert semmiképpen sem új telepítésű volt (leszámítva a leírásban külön is megjelölt új kertet), az hasonló formában létezhetett már Ladics György idején is, a 19. század utolsó éveiben, mikor a családfő még közvetlenül irányította a gazdaságot, így a tanyával a kapcsolat sokkal intenzívebb volt.

²¹³ LI-LM.1887.07.24. (Ltsz.: 2009.1198.1.)

padokat örökít meg.²¹⁴ Míg Gyulaváriba csak ritkán aludtak ott a Ladicsok, Csorvásra a nyári hónapokra, ha éppen nem utaztak el valamelyik fürdőbe, az egész család kiköltözött. „Meglehetős zűrzavar uralkodik jelenleg házunknál. Estére megyünk Csorvásra, s pakoljuk be a házat. Az orvosok javaslatára [...] kint maradunk késő őszig.”²¹⁵ – számolt be Ladics Mária 1886-ban az indulás előtti készülődésről. Egy évvel későbből pedig azt is megtudhatjuk, hogy a költözést megelőző egész napos pakolást követően reggel a személyzet és a „Ladics gyerekek”, Gyula és Margit szekérrel indultak útnak, hogy csak késő este érkezzenek meg, míg Ladics György és Irén vonattal utazott.²¹⁶ A kiköltözés után Ladicsné a gyerekekkel a birtokon élt, a családfő pedig ingázott Gyula és Csorvás között, az éppen aktuális munkái szerint. „Mi már több két hétnél, hogy kint vagyunk Csorváson, s az idő, mint máskor is, igen kellemesen telik; csak az a kár, hogy Tata keveset lehet kint. Mindig csak pár napra jön ki, s csakhamar mennie kell, így most is egyedül vagyunk. Alighanem Holnap jön ki Tata. A [Sztójanovits] lányokkal csaknem mindennap együtt vagyunk és Bella néniével is minél gyakrabban. Tulajdonképpen szórakozásunk abban áll, ha összejöhetünk, mert hisz a csorvási élet pár év óta már sokkal egyhangúbb, mint hajdanán! Hanem én azért imádom Csorvást!”²¹⁷ – számolt be mindennapjaikról Ladics Margit, aki a családból talán leginkább szerette a birtokon való tartózkodást. Bár utolsó sorai arra is rávilágítottak, hogy a csorvási hetek még az egyébként nyaranta meglehetősen nyugalmas Gyulánál is csendesebbek lehetettek időnként. A fő szórakozást az ilyenkor szintén Csorváson tartózkodó rokonok, Sztójanovitsék és Reckék illetve még néhány közeli birtokos család látogatásai jelentették. „Mi még mindig Csorváson tartózkodunk, s még vagy két hétig itt is maradunk. Gyönyörű szép napok vannak [...] Bátyjáék már több, mint egy hete beköltöztek, de [Sztójanovits] Erzszi kint maradt nálunk! Az élet itt, mint mindig, nekem most is nagyon kellemes! Mindig társaságban vagyunk. Tegnap Bella néniéknél voltunk ebéden, délután pedig a doctornál volt nagy társaság. [...] A héten voltak nálunk Kacsálék. Edite igazán szép. Ma délután, ha eső nem lesz, megyünk Gerendásra Minka nénihez.”²¹⁸ A kedélyes, vidéki társasági élet mellett azonban Várihoz hasonlóan a szép környezet, a természet közelsége, a jó levegő jelentették Csorvás egyik fő vonzerejét: „Gyere ki Lacikám minél hamarabb Csorvásra. A kertünk most olyan szép, hogy gyönyörűség most itt nyaralni.”²¹⁹ – invitálta bátyját Ladics Irén 1896-ban.

²¹⁴ A csorvási díszkert tervrajza (Ltszn.) Ladics hagyaték

²¹⁵ LM-LMI.1886.09.15. (Ltsz.: 2009.1286.1.)

²¹⁶ LL-LGYNÉ.1887.07.08. (Ltsz.:2009.592.1.)

²¹⁷ LMI-LGYU.1897.07.20. (Ltsz.: 2009.1126.1.)

²¹⁸ LM-LGYU.1893.09.18. (Ltsz.: 2009.1106.1.)

²¹⁹ LI-LL.1896.08.10. (Ltsz.: 2009.1677.1.)

Ladics György halála után mind Gyulavári, mind Csorvás szerepe lecsökkent a család életében. Apjával ellentétben Ladics László már nem maga gazdálkodott, hanem bérbe adta a Ladics földeket, s így a közvetlen kapcsolat meglazultával a levelekből is elmaradtak a csorvási kiköltözésről szóló beszámolók, miközben a Gyulaváriba tett látogatások is megritkultak. Csorváshoz leginkább még talán Ladics Gyula ragaszkodott, aki egészen 1928-ban bekövetkezett haláláig rendszeresen, évente több alkalommal is leutazott a fővárosból, s néhány napot a birtokon töltött.²²⁰

Egész más szerepe volt a család fentebb említett negyedik ingatlanának, a mai Ladics házzal egykor szemközt álló régi Sztojanovits háznak a família életében. Az L alaprajzú, tornácos épület a családhoz visszakerülve 1892-ben házasságkötésük utáni első otthona lett Ladics Lászlónak, aki feleségével és családjával itt élt egészen 1911-ig, mikor édesanyja halála után átköltöztek a régi Ladics házba. Ezt követően a „kis Ladics ház” – ahogy a családon belül nevezték – amellet, hogy egy szobáját bérbe adták, s benne ügyvédi iroda működött, amolyan vendégházként funkcionált. Állandó lakója nem volt, így itt szállásolták el a Gyulára érkező rokonokat, akár hosszabb időre is. Ladics Irén például volt, hogy hónapokat töltött itt férje hadgyakorlatainak idején, illetve az 1910-es évek közepén a Ladics házból kiszorult nagyobb Ladics fiúk is laktak itt hosszabb-rövidebb ideig. Végül a két világháború között Ladics Klárának és családjának az otthona lett a régi családi kötődésekkel bíró épület.²²¹

Azután hogy számba vettük a család egyéb ingatlanait és használatukat, ismerkedjünk meg a napjainkban is álló, a Ladics família által több mint egy évszázadon át folyamatosan használt családi házzal is. A Ladics ház jellegzetes példája az alföldi földszintes polgárházaknak, melyek Gyula ma is jellemző sajátos karakterisztikáját adják. A hatszobás lakóház szárazkapujával, az utcafrontot teljesen beépítő, nyolc ablakkal tagolt, vízszintes sávós és lizénás díszítésű homlokzatával szervesen illeszkedik az egykori megyeszékhely belvárosának arculatát meghatározó, az 1801-es nagy tűzvész után épült városi polgárházak sorába.²²² Az L alakú épület utcafrontján a száraz kapu mellett négy egymásba nyíló szoba helyezkedik el, míg az udvari szárnyban további két szoba, fürdőszoba és kamra található. Az épület udvar felőli oldalát üvegezett ívpillérsoros tornác kíséri, melynek sarokrészében üvegezett szobát alakítottak ki. A tornác utolsó, nyitva hagyott ívében kapott helyet az

²²⁰ Ladics Gyula levelei Ladics Lászlónak. (Ltsz.: 2009.1606.1.–2009.1641.1.) Ladics hagyaték.

²²¹ Interjú Ladics Klárával és Ambrus Lajossal. Készítette Bencsik János. Erkel Ferenc Múzeum. Kazettatár.

²²² Polgári Életmódtörténeti Múzeum. A Ladics ház múzeumi forgatókönyve. (Ltszn.) Ladics hagyaték.; A forgatókönyvet, bár neve csak az ábrák alatt jelenik meg, minden valószínűség szerint Bugár Mészáros Károly készítette.

árnyékszék valamint az udvari épületrész alatt végighúzódo pince lejárata és a padlásfeljáró. A főépülethez, annak folytatásaként közvetlenül kapcsolódik a kocsiszín, az istálló és a cselédház. Ez utóbbiban egy szabadkéményes konyha, cselédszoba és kamra teszi teljessé a helyiségeinek sorát. A lakóépület és a hozzá kapcsolódó gazdasági és kiszolgáló épületek a telket három oldalról körbefogva, a negyedik oldalon a szomszédos ház hátfalával határolva egy teljesen zárt beépítésű portát eredményeznek. Az épületek által körbefogott udvar tornác előtti részén fa gloriette található körülötte díszkerttel. A Ladics porta illetően bemutatása azért volt fontos, mivel maga az épület, mint alább részletezendő története is mutatja, az 1870-es évek közepétől jelentős átalakításon nem esett át, így a fentebb ismertetett beépítése, és a helyiségek elrendezése a 19–20. század fordulójának viszonyait is megjeleníti.²²³

A ház története a 19. század elejéig vezethető vissza: az udvarra benyúló szárnya két utcai szobával az udvar felé ivpilléres tornáccal a már említett 1801-es tűzvész után épült valószínűleg Czigler Antal tervei alapján. Nem sokkal később, az 1810-es évek környékén az egész utcafontot beépítették, a kosárárves szárazkapu azonban nem a mai helyén, hanem a mostani első szoba helyén volt, míg a mai szárazkapu helyén egy különálló szobát alakítottak ki.²²⁴ A ház ebben az időben Magyargyula város tulajdonában volt, és jegyzői lakásnak használták. Az 1840-as években Szakál Lajos a reformkor neves gyulai költője, mint megyei al-, majd főjegyző élt a falai között, aki 1849 júniusában Petőfi Sándort is vendégül látta a házban.²²⁵ Szakál azonban ekkor már csak az új tulajdonos, Sztojanovits Szilárd szívéllyességének köszönhetően használta a házat, melyet néhány hónappal korábban, 1849 áprilisában árverésen 3000 forintért vásárolt meg a vagyonos gyulai kereskedő.²²⁶ Sztojanovits Szilárd a vásárlás után rögtön hozzáfogott az eléggé lelakott épület felújításához. Kiadásai feljegyzéseiben többek között a következőket olvashatjuk: „*ganaj kihordás, a kapureparálási ács munka, 200 zsendelj 500 szeggel 50 létczel, 500 tégl a hátulsó épülethez, 5 kocsi homok és sárgaföld, 6 véka mész és polyva, 8 kőműves napszám*”.²²⁷ Ezen a felújításon túl jelentősebb átalakításokat hajtott végre az 1854-es évben, mely többek között az ajtók és ablakok valamint a tető felújításán (3000 zsendely) túl az addigi kamrából cselédszoba, a pincegádorból pedig egy új kamra kialakítását is magába foglalta.²²⁸ Ezután újabb

²²³ A ház leírását és rövid történetét ld.: Kovács K. 2000.

²²⁴ Polgári Életmódtörténeti Múzeum. A Ladics ház múzeumi forgatókönyve. (Ltszn.) Ladics hagyaték.

²²⁵ Czeglédi I. 1961. 18–26.; Dankó I. 1961. 6–7.

²²⁶ A „mai Ladics ház” megvásárlása. A Sztojanovits család iratai. Ladics hagyaték. (Ltszn.)

²²⁷ 1849 évi bejegyzés. Conto for deveresi. Sztojanovits Szilárd kiadási könyve. (Ltsz.: 83.199.) Ladics hagyaték.

²²⁸ 1854. júliusi bejegyzés. Conto for deveresi. Sztojanovits Szilárd kiadási könyve. (Ltsz.: 83.199.) Ladics hagyaték.

építkezésekre a háznál már csak majd Ladics György és felesége 1863-as beköltözése után került sor. A korábbi kutatási eredmények 1864-re tették a ház első nagyobb átalakításának dátumát, mikor is sor kerülhetett az üvegszoba kialakítására valamint a tornác beüvegezésére és tolóablakokkal való felszerelésére. Ennek az építkezésnek a részeként korszerűsítették a ház fűtési rendszerét is egy falfűtés központi fűtés kialakításával. Ez utóbbinak az volt a lényege, hogy a sarokszoba és a mellette lévő két szoba régi íves kályhafűlkéjét 45 fokos szögben elfalazva egy közös falfűtést alakítottak ki, melybe egy központi kályhát helyezve nyitható levegőnyílások segítségével egy helyről, az üvegszoba felől fűtötték mindhárom szobát.²²⁹ 1875 körül újabb jelentős átalakításokon esett át a ház, immáron utoljára eddigi története során. Ekkor került a szárazkapu a mai helyére miáltal a különálló szobát megszüntetve, egyúttal kialakították az utcafront egymásba nyíló négy szobájának sorát. Szintén ekkor helyezték a régi konyhát a lakás udvari szárnyának végére, míg korábbi helyén egy szobát és fürdőszobát alakítottak ki.²³⁰ Az eddig leírtakat Ladics György kiadásiról vezetett naplóbejegyzései alapján úgy pontosíthatjuk, hogy a korábbi ismereteink alapján 1864-ben lezajlott építkezésekre valószínűleg egy évtizeddel később, 1874-ben került sor: „Összes évi kiadás: 4399 fr. Ezen kiadási összegben az építkezési /terras/ kiadások is bennfoglaltatnak.”²³¹ illetve a ház utolsó nagy átalakításának dátumát 1876-ban jelölhetjük meg: „Kiadás 8514 fr. A kiadásban foglaltatik a házra tett építkezési kiadás, bútorksináltatás.”²³²

Az építéstörténet mellett nem érdektelen számba vennünk azt sem, hogy kik éltek ebben az időszakban a Ladics ház falai között. Mint láttuk az 1840-es években Szakál Lajos volt a még városi tulajdonú ház utolsó lakója, majd 1848-as megvásárlásától 1863-ig Sztojanovits Szilárd birtokolta és használta a házat. Ladics György 1863-ban költözött be feleségével és 1906-ban bekövetkezett haláláig lakott ott családjával együtt. Megözvegyülése után Ladics Györgyné haláláig, 1911-ig egyedül használta a házat. Ezt követően, még 1911 őszén a legidősebb fiú, Ladics László költözött családjával a házba, és mind ő, mind felesége és családot nem alapított gyermekei, György, László és Margit halálukig ott éltek.

²²⁹ Polgári Életmódtörténeti Múzeum. A Ladics ház múzeumi forgatókönyve. (Ltszn.) Ladics hagyaték.; Ugyanilyen típusú központi fűtéssel találkozunk a neves orvos Bókay Árpád gyerekkori fővárosi lakásában az 1860-as évek elején: „Ebből az előszobából nyílt [...] egy kályhafülke, melyben egy vaskályha állott, s ebből a fülkéből nyílásokon át ment három szobába a meleg levegő. Légfűtés volt ez, primitív, de ügyes és takarékos.” Búza P. 2003. 12.

²³⁰ Polgári Életmódtörténeti Múzeum. A Ladics ház múzeumi forgatókönyve. (Ltszn.) Ladics hagyaték.

²³¹ 1874. decemberi bejegyzés. Ladics György naplója II. (Ltszn.) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.

²³² 1876. decemberi bejegyzés. Ladics György naplója II. (Ltszn.) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.;

1.2. Lakáskultúra, lakáshasználat

A polgári otthonkultúra kivirágzását a magán és közélet 19. századi mind határozottabb elkülönülésére vezeti vissza történeti szakirodalom, melynek keretében a közszféra a munkavégzéssel azonosult, és a férfiak világához kapcsolódott, míg a magánszféra az otthon falai közé szorulva elsősorban a nők és gyermekek világát alkotta. Ebben az értelmezésben a meleg, kényelmes, családi „biedermeier polgári otthon” az anyagi javak előteremtése érdekében tevékenykedő, a mindennapi élet küzdelmeiben megfáradt férfiak számára a feltöltődés lehetőségét jelentette.²³³ A polgári lakások sajátos jellegzetessége, a szobák funkcionális elkülönülése is erre az alapra vezethető vissza, s a lakások térszerkezetében, belső tagoltságában is megjelenik a privát és a közösségi szféra elkülönülése. Előbbi a magáncélú helyiségeket, lakosztályokat, míg az utóbbi reprezentatív jellegű, társági funkciójú tereket foglalja magába. A 19. század második felétől a lakások térszerkezetét mind hangsúlyosabban a reprezentáció elve hatotta át, ami leginkább a polgári otthonok tisztán reprezentációs jellegű helységeinek túlhangsúlyozásában s egyúttal a századelő biedermeier ideáljában megfogalmazódó kényelmi funkció háttérbe szorulásában öltött testet. „A reprezentációt szolgáló forma és struktúra elnyomta, elnyelte a funkcionalitás elvét: a polgári lakás minél gazdagabbá, díszesebbé, annál diszfunkcionálisabbá, mondhatjuk otthontalanabbá vált.”²³⁴ Természetesen nem állítjuk, hogy a reprezentáció kizárólagos szervezőelve lett volna a korabeli polgári lakáskultúrának. A korszakban kétségkívül érvényesültek más hatások is, például a preraffaelita mozgalomhoz köthető, a kényelem és praktikum szempontjait egyesítő angol családi ház illetve a hozzá kapcsolódó kertváros eszménye. Ez azonban hazánkban csak korlátozott formában s inkább a 20. század elején éreztette hatását, a szecesszióval is összefonódva²³⁵, míg a magyar középosztályi lakásideál kialakításban a német biedermeier reprezentációra is nagy hangsúlyt fektető mintái bizonyultak meghatározónak.²³⁶

Ebbe az általános háttérbe illeszthető bele a Ladics család otthonai kapcsán rekonstruálható lakáskultúra, és lakáshasználat is, melynek kapcsán előljáróban

²³³ A férfi „szociabilitás” és női „otthoniasság”, mint a 19. századi nemi szerepek térhasználatot is befolyásoló jelenségéről ld.: Gyáni G. 1998/a. 44–47.

²³⁴ Hanák P. 1984. 143.; A reprezentációról, mint a lakások térszerkezetét és általában a lakáskultúrát alakító központi kategória 19. századi érvényesüléséről ld. még: Gyáni G. 1992/a. 27–29.;

²³⁵ Hanák P. 1992. 9.; A preraffaelita ihletésű kertvárosi építészet klasszikus példájának tekinthetjük az 1908–1930 között épített Wekerle telepet. Ennek kapcsán is a századelő magyar építészetéről ld.: Gerle J.-Kovács A.-Makovecz I. 1990.

²³⁶ Buzinkay G. 1992. 15–17.

mindenképpen meg kell jegyeznünk, hogy az természetszerűleg az évek során időről időre változott, annak függvényében, hogy éppen milyen korszakát élte a család, pontosan hányan éltek a házban, otthon voltak-e a gyerekek vagy más városokban tanultak, esetleg már önálló családot alapítottak. Az állandó funkciójú terek, mint a konyha, kamra, fürdőszoba, valamint a cselédház helyiségei mellett maguknak a szobáknak a beosztásáról, funkciójáról biztos adataink csak az 1910-es évek elejéről, a Ladics László beköltözése utáni évekből vannak. Általánosságban azonban elmondható, hogy az udvari szárny két kisebb szobája az utcafronti sarokszobával együtt mindvégig a család privát szférájához tartozó lakószoba volt, míg az utcafront további három szobája alapvetően közösségi, társasági célokat szolgált. Az alaprajz sajátosságai mellett ezt erősíti meg többek között az utcafronti szobák 19. század második feléből származó gazdag, tapétát utánzó díszítőfestése is.²³⁷

Ladics Klára visszaemlékezései szerint az Egri Angolkisasszonyok Intézetéből való hazatérésének évében, 1912-ben a kapubejáró melletti első szoba dolgozószoba és könyvtár volt, míg az előtte lévő üvegezett udvari tornác az ügyvédi váró szerepét töltötte be, a második szoba volt a családfő szobája, mely amellet, hogy éjjeli szálláshelye volt Ladics Lászlónak, az úr szoba szerepét is betöltötte. A harmadik szoba volt a nagyszalon, míg a belőle oldalra nyíló üvegszoba az ebédlő. A sarokban volt Ladics Lászlóné szobája, míg a mellette lévő un. sötét szoba fiú szoba volt, a kis szobában pedig a nagylány, Ladics Klára lakott. A legkisebb lánynak, az akkor 7 éves Ladics Margitnak nem volt külön szobája, ő ekkor még az édesanyjával aludt együtt.²³⁸ Ebben a beosztásban jól megfigyelhető a fentebb említett, polgári otthonokra jellemző funkcionális elkülönülése a szobáknak, bár nem teljesen tiszta formában, hiszen Ladics László szobája például egy kevert funkciót hordozva egyszerre töltötte be az úri és a hálószoba szerepét is, sőt Ladics Margit visszaemlékezései szerint az 1910-es években egy időben a középső fiú, Ladics György a szalont használta hálólhelyül, ami az egyértelműen reprezentatív jellegű szoba kapcsán meglehetősen szokatlan, ha nem is teljesen példanélküli gyakorlat lehetett.²³⁹ Láthatjuk, hogy a két házastársnak külön hálószobája volt, és hogy a lakásból hiányzott a kifejezett gyerekszoba: a kisebb gyerekek az édesanyjukkal aludtak, s majd csak felcseperedve kaptak, nemek szerint természetesen elkülönülő szobát maguknak, sőt Ladics Klára azt is megemlítette, hogy egy időben a fiúk egyike a dolgozószobában, másika pedig az apjával egy szobában töltötte az éjszakát.

A lakáshasználat körülmények befolyásolta gyors átalakulását, jól példázzák azok a

²³⁷ Az utcafront szobák restaurált díszítőfestését a rekonstruált enteriőrökkel ld. 3. sz. melléklet.

²³⁸ Interjú Ladics Klarával és Ambrus Lajossal. Készítette Bencsik János. Erkel Ferenc Múzeum. Kazettatár.

²³⁹ Polgári Életmódtörténeti Múzeum. A Ladics ház múzeumi forgatókönyve. (Ltszn.) Ladics hagyaték.

változások, melyek a Ladics gyerekek növekedésével, a családi viszonyok változásával már az 1910-es évek közepén lezajlottak. Intézetből való hazatérése után nem sokkal Ladics Klára német nevelőnőt kapott, korábbi szobáját így a nevelőnő kapta meg, míg ő a fiúszobába költözött át, a felcseperedő fiúk pedig lényegében kiszorulva a házból, nagyobb önállóságot kapva a szemben lévő „kis Ladics ház”, Ladics Lászlóék korábbi otthonának egyik szobáját vehették birtokba.²⁴⁰

Egy generációval visszább lépve, Ladics György és felesége otthonáról már csak szórványos, illetve következtetéseken alapuló adataink vannak. A ház helyiségeinek használatáról az 1906–1911 közötti évekre vonatkozólag, mikor a már megözvegyült Ladics Györgyné volt az egyedüli lakó a halála után felvett hagyatéki leltárból nyerhetünk képet. Ebben a leltár elkészítői a ház hét szobájából ötöt neveztek meg: ebédlő szoba, látogató szoba, nappali szoba, háló szoba és vendég hálószoa.²⁴¹ A hiányzó két szoba közül az egyik bizonyosan az apja halála óta Ladics László által irodaként használt első szoba volt, míg a másik a két belső kisháló egyikike lehetett. Annak fenntartásával, hogy a ház alaprajzából adódóan a lakás általános beosztásának rendje, a privát használatú szobák hátsó, illetve a nyilvánosság tereinek utcafronti elhelyezkedése ekkor is meghatározó volt, Ladics Györgyné hálószoaként a ház negyedik szobáját, a sarokszobát használhatta, míg a vendégáló a két kis udvari szoba egyikike volt. A látogató szoba a lakás második helyisége lehetett, míg a felsorolt berendezési tárgyak alapján a nappali harmadik szobában, míg az ebédlő üvegszobában való berendezése valószínűsíthető.

Tovább haladva visszafelé az időben, Ladics György 19. századvégi otthonának rekonstruálása még inkább nehézségekbe ütközik. Az ő esetében még a halála után, 1906-ben felvett hagyatéki leltár sem segít, mivel a leltároztók az ingóságokat sorban, a szobák megjelölése nélkül vették fel.²⁴² A Ladics ház múzeumi kiállításának forgatókönyvében Bugár-Mészáros Károly erre az időszakra a ház helyiségeinek következő funkciók szerinti beosztását valószínűsítette. Az első szoba a dolgozó egyben úri szoba szerepét tölthette be. Ez utóbbi jelleget erősíti a vendéglátás funkciójának a szobában való jelenlétét igazoló folyosó felőli felső nyílású tálalóajtó is. A következő kisebb szoba, közvetlen kapcsolatban az úri szobával a női szalon vagy vizitszoa lehetett. A harmadik szoba a szintén felső nyílású tálalóajtóval bíró nagyszalon, mely a reprezentatív ebédlő szerepét is betölthette. Ehhez az udvar felé közvetlenül kapcsolódott az üvegszoa, melynek a reprezentativitást nélkülöző

²⁴⁰ Interjú Ladics Klárával és Ambrus Lajossal. Készítette Bencsik János. Erkel Ferenc Múzeum. Kazettatár.

²⁴¹ Leltár Ladics Györgyné hagyatékáról. 1911.08.12. (Id.Ltsz.: 4736) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.

²⁴² Leltár Ladics György hagyatékáról. 1906.08.20. (Id.Ltsz.: 4561) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.

hétköznapi ebédlő és nappali jellege lehetett. A sarokszoba a szülői háló, míg a két kisháló Ladics György gyerekeinek szobái lehettek.²⁴³ A családi levelezésben a ház használatára vonatkozó részletek több ponton megerősítik, egyben kiegészítik ezt a beosztást az 1880–90-es évek időszakára vonatkozóan. A bennük említett folyosó melletti iroda és vizitszoba egybevágt a fentebb leírtakkal. Utóbbinak üvegezett ajtajáról is megemlékeznek, mely napjainkig megmaradt a házban, egyértelművé téve a szoba meghatározását. A terasz, vagyis üvegszoba, mint ebédlő szerepel a levelekben, és emellett külön említenek egy zongoraszobát, ami valószínűleg a nagyszoba lehetett, melynek a nagyszalon jellege egyértelmű, a fentebb valószínűsített ebédlő funkciója azonban kérdéses lehet. Ez utóbbi mellett leginkább az az érv hozható fel, hogy az üvegszoba télen szinte fűthetetlen volt, és a házban más, méreteiben erre a célra alkalmas helyiség a harmadik szobán kívül nem maradt, bár láthattuk, hogy ennek ellenére az 1910-es években is az ebédlő szerepét töltötte be a Ladics család otthonában. Sokkal bizonytalanabb a hálósobák használatának a kérdése. A levelezésében külön említése van Ladics György és Ladics Györgyné szobájának, ami azt mutatja, hogy az 1880-as években a házaspár külön szobát használt, szintén külön említik az otthon lévő legkisebb lány, Ladics Margit szobáját 1887-ben. Ugyanebben az évben, miközben Ladicsné Mária lányával Göbersdorban volt, Ladics László előbb az irodát használta alvóhelyéül, onnan azonban apja hamarosan a fürdőszoba melletti kishálóba költöztette, mivel késői kelése miatt az irodát fél tízkor még alig lehetett használni.

Mindezek alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a Ladics házban a közösségi célokat szolgáló állandó jellegű szobák mellett a szülők bírhattak saját szobával, míg a gyerekek helye esetleges volt: mivel a házban nem volt annyi szoba, hogy minden családtagnak külön hálósobája lehessen, így éjszakánként a körösségi terek is valamelyik felnőtt ifjú hálólévéül szolgálhattak.

1.3. Bútorzat és lakberendezés

A szobák berendezéséről, bútorzatáról is csak töredékes képet alkothatunk. A hagyatékban megmaradt bútorok között lényegében a hosszú 19. század valamennyi jellemző bútorstílusa megtalálható. A legrégebbi darab a családtörténet kapcsán már említett, 1790-es évek elejére datálható későcopf tabernákulum szekrény, a bútorok jelentős része az 1830–60-as évek közé tehető biedermeier darab, másik része pedig a 19. század második felének neobarokk és eklektikus, neogót, neoreneszánsz és neocopf korszakát képviseli. Végezetül

²⁴³ Polgári Életmódtörténeti Múzeum. A Ladics ház múzeumi forgatókönyve. (Ltszn.) Ladics hagyaték.

néhány bútor a századforduló tonett korszakához is kapcsolható.²⁴⁴ Az egyes bútorok Ladics házba kerülésnek időpontja azonban kérdéses, hiszen azok több, a 20. század második felében a házban lakó családtag felmenőit jelentő családhoz is kapcsolódhattak. Más, korábban a család által használt bútorok pedig a házasságkötések kapcsán kerülhettek el a Ladics házból. Tudjuk például, hogy a 20. század első felében mind Ladics Klára, mind testvére Tamás bútorokat is kaptak önálló életük megkezdésekor.²⁴⁵ Emellett a ház berendezése, – még annak figyelembevételével is, hogy a bútorokat megbecsülték, az a vagyon részének számított, s azt több generáció is használta – egy bő évszázad alatt természetesen többször változhatott. A fentebb már jelzett okokon túl, megemlíthetjük például a divat hatását, mely abban az esetben – ha az adott család tehetsége engedte – újabb, a századvég változó ízlésének jobban megfelelő bútorok beszerzést eredményezte sok polgári otthonban, magával hozva a korábbi időszak jellemző biedermeier bútorainak ki, vagy háttérbeszorulását.²⁴⁶ Ladics György például, valószínűleg ehhez a folyamathoz kapcsolódva, rendelt 1882-ben új bútorokat a házába Aradról.²⁴⁷ Mindezek alapján a hagyatékban megmaradt gazdag bútoranyag ellenére, pusztán abból kiindulva az egyes korszakok enteriőrjei nem rekonstruálhatóak.

Az írott források megszólaltatása is számos kérdést vet fel. Esetünkben a századforduló polgári lakáskultúrájának rekonstruálásban gyakran használt forrás, a hagyatéki leltár is csak részleges választ ad a Ladics ház berendezésére vonatkozóan, míg a családi levelezés csak szórványos, esetleges adatokat, utalásokat tartalmaz ebben a kérdéskörben.²⁴⁸ A Ladics György halála után 1906-ban felvett lakásleltár például nem teljes, csak kifejezetten az elhunyt ingóságait tartalmazza, ráadásul nem szobánkénti bontásban. Az ingóságok első kilenc tétele egyértelműen az írószoba berendezése lehetett: az íróasztal mellett könyvszekrény 120 könyvvel, pipatórium 8 pipával, egy zöld huzattal bevont kisasztal, három

²⁴⁴ A családi hagyaték bútorainak muzeológusi feldolgozása során elsősorban Kaesz Gyula bútorstílusokat bemutató könyvére támaszkodhattunk (Kaesz Gy. 2002.), mely alapján az egyes bútorok stílusának és korának beazonosítása révén, a hagyatékban fennmaradt írásos forrásokkal való összevetéssel nyílt lehetőségünk a családra általában jellemző bútorhasználati szokások főbb jellemzőinek feltárására. Eközben azonban szembesülnünk kellett az egyes generációk által használt enteriőrök rekonstruálhatóságának problémás voltával.

²⁴⁵ Ifj. Ladics László feljegyzései a testvérei házasságkötésekor a családi bútorokból számukra juttatott darabokról. (Id. ltsz.: 4741) Ladics II. László iratai. Ladics hagyaték.

²⁴⁶ „A középosztálybeli lakások jellegében a 19. század végén évtizedenként következett be váltás. [...] Így az 1870-es években a lényegében biedermeier, de már historizáló, az 1880-as években a polgári eklektikus, az 1890-es évek közepétől pedig a szecessziós lakásművészet uralkodott. A középosztály zöme azonban az 1880-as évek még a csak részben historizáló, de alapjaiban biedermeier, a századfordulón túl is pedig még az eklektikus ízléshez igazodott.” Buzinkay G. 1992. 25.

²⁴⁷ LM-LL.1882.ősz. (Ltsz.: 2009.1759.1.)

²⁴⁸ A hagyatéki leltárak használhatóságának kérdéséről a lakáskultúra vizsgálatában, az általuk nyerhető információk jellegéről és a forrástípus hiányosságairól ld.: Gyáni G. 1992/a. 31–33.

szék, egy ingaóra és egy ruhafogas alkothatta ennek a szobának a bútorzatát. A leltár következő tételei – mosdószekrény tükörrel, kétajtós ruhásszekrény – már inkább hálósobára utalnak, bár érdekes módon ágy egyáltalán nem szerepel az ingóságok között. Találunk viszont olyan további tárgyakat, melyeknek a lakásbeli elhelyezése pontosabban nem meghatározható: nem tudjuk például, hogy a leltár 13–21 tételei között felsorolt hat fotel, két szék, egy kisasztal, valamint egy nagyszőnyeg melyik szobához kapcsolódhatott. Jellege alapján inkább egy szalon, de éppen a hálósoba bútorzatát is alkothatta. Szintén kérdéses az előbbi tételek között is felsorolt kisszekrény vadászfogassal, valamint a hozzá kapcsolódó (bár a leltárban nem közvetlenül következő) vadászfegyver és felszerelés, valamint a kisebb dísz- és használati tárgyak, a hét falikép, két gipsz szobadísz és a hat darab dohány illetve hamutartó elhelyezése. A leltár alapján – feltételezve, hogy a leltár készítői sorban és helyiségenként haladtak – elképzelhető, hogy az ingóságoknak az előbb felsorolt köre mind egy szobában, vélhetőleg a lakás második helyiségében kapott helyet. Ez esetben a családfő halála idején a ház első szobája kifejezetten iroda, illetve dolgozó szoba lehetett, míg a második szoba egy szalon jellegű úriszoba, szalongarnitúrával, vadászfogassal és fegyverekkel, dísz tárgyakkal berendezve, melynek bútorai közé akár még a kétajtós szekrény is (bár a mosdószekrény már kevésbé) beillett.²⁴⁹

Valamivel gazdagabb, és beszédesebb a Ladics Györgyné 1911-ben bekövetkezett halála után felvett leltár.²⁵⁰ Ez alapján az ebédlő fő bútorait egy fényezett ovális ebédlőasztal körülötte tíz nádfonatú székkal valamint egy fényezett edényszekrény alkotta, emellett még két edényfogas, egy tálcaasztal, egy fotel, egy falifogas, egy óra valamint dísztányérok és díszvázák tették teljessé a berendezését. Ez utóbbiból a leltár szerint egyébiránt 28 darab is volt a helyiségben, ami talán az ebédlő – korszakunkban egyáltalán nem szokatlan módon – virágokkal való gazdag dekoráltságára utalhat. A látogató szoba központi bútor együttese az egy díványból, két karos- és négy támlásszékből álló szalongarnitúra volt egy márványlapos kisasztallal, mellette még egy fényezett illetve egy üveges szekrény valamint egy nagy aranyozott fakeretű tükör voltak hangsúlyosabb bútordarabok. A szoba dekorációját a faliképek mellett itt is a további három virágtartó kis asztalon valamint az öt fali cseréptartóban helyet kapó virágok alkották. A nappali szoba vegyes bútorzatot kapott, benne a reprezentáció és a privát használatra utaló elemek keverednek. A sötétkék szövettel behúzott garnitúra a fényezett ovál asztallal, az aranyozott keretű falitükör szalon jellege mellett, a

²⁴⁹ Leltár Ladics György hagyatékáról. 1906.08.20. (Id.Ltsz.: 4561) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.

²⁵⁰ Leltár Ladics Györgyné hagyatékáról. 1911.08.12. (Id.Ltsz.: 4736) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.

fényezett ággy éjjeliszekrénnnyel, az állótükör illetve a két kis varróasztalka inkább a magánszféra intimitását hangsúlyozzák. A falakat itt is három díszkép illetve egy fali arcképcsoport díszítette. A hálósobának mondhatni teljesen átlagos berendezése volt a jellegzetes hálósoba bútorokkal: fényezett ággy éjjeliszekrénnnyel, ruhásszekrény, mosdóasztal, tükörasztal valamint egy, a sorból kissé kilógó utazóláda. Hiányoznak a listából a fali képek, pedig nehezen elképzelhető, hogy a polgári lakáskultúrának ezek a jellegzetes díszei éppen a ház asszonyának hálósobából maradtak volna el, különösen annak fényében, hogy még a vendéghálósobában is rögzítették két falikép és két szentkép létét. A vendégáló berendezését az előbb említett képek mellett egy ággy éjjeliszekrénnnyel, két ruhásszekrény, egy mosdóasztal, négy nádfonatú szék valamint egy további asztal és egy állófogas alkották. A hagyatéki leltárból a Ladics ház kiszolgáló helyiségeinek berendezéséről is nyerhetünk adatokat. A konyhában volt egy edényszekrény, egy konyhaasztal két székkal, egy kis fenyőasztal hokedlivel, egy falóca, korsólóca, húsvágó szék valamint egy cselédágy. Ez utóbbi azért érdekes, mert a cseléd konyhai elhelyezésére utal, pedig a háznak a hátsó részben volt külön cselédszobája is. A fenti kamrában fűszertartó szekrényt, edénytartó állványt valamint egy kis fenyő asztalt és fenyő ládát jegyzetek fel a leltárkészítők, míg az alsó kamrában egy nagy lisztesláda, rézüst katlannal, edényállvány, fenyőláda mellett öt ócska nádfonatú széket, egy kétajtós ócska kvadroppot és egy háromfiókos szekrényt. Ez utóbbi tételek alapján a lenti kamra az öreg, házból kiszorult bútorok helye is lehetett. Bár a leltárban felsorolt tárgyak alapján képet alkothatunk az egyes szobák bútorzatáról, azoknak a szobán belüli elhelyezéséről, s ezáltal az egyes terek alaprajzi elrendezéséről, a térhasználat kérdéseiről a használt forrás alapján semmit nem mondhatunk, s ezen a téren a lényegében a családi levelezés is néma marad.

A ház egyetlen rekonstruálható enteriőrje az 1920-as évek előtti időkből Ladics László irodája. Ladics Klára visszaemlékezései szerint a ház első szobájába a folyosóról belépve jobboldalon, a szárazkapu felőli falnál egy kétajtós üveges könyvszekrény (a Ladics ház kiállításában most is ezen a helyen van), mellette az utcai sarokban egy álló íróasztal volt. A két ablak között kapott helyet egy íróasztal székkal, úgy, hogy a szék az asztal és a fal közé volt állítva, az asztal előtt, a szoba közepén pedig egy kanapé volt két fotellel és egy asztallal. Az ajtó mögötti sarokba egy dívány került egy éjjeliszekrénnnyel, míg a jobboldali sarkot a könyvszekrény mellett a cserépkályha foglalta el.²⁵¹

²⁵¹ Interjú Ladics Klárával és Ambrus Lajossal. Készítette Bencsik János. Erkel Ferenc Múzeum. Kazettatár. Ld. még 3. sz. melléklet.

2. A férfiak világa

A hétköznapiak menetében alapvető különbséget találunk a nemek vonatkozásában. A dualizmus korának magyar társadalmára alapvetően a férfiak dominanciája volt jellemző. A közvélekedés őket tekintette a társadalom önállóan cselekvő tagjainak, míg a nőket és persze a gyerekeket csak a férfi családjának tagjaként tartották számon. A férfiak alapvető feladatát jelentette a középosztálybeli „úri életvitelhez” szükséges jövedelem, anyagi háttér biztosítása, a napi munka által.²⁵² Az a tény azonban, hogy a korszakban a nők munkavállalása kisebbségnek számított, a család egyfajta rangvesztésével járt és anyagi nehézségeit jelezte, lényegében kizárólagosan a férfiaknak biztosította a jövedelemszerzés és az anyagiak fölötti rendelkezés jogát. Ez persze megmutatkozott a család belső hierarchiájában és a döntési helyzetekben is.²⁵³ A középosztálybeli férfiak hétköznapijait ennek megfelelően alapjaiban határozták meg a különböző foglalkozásokhoz és jövedelemszerzési módokhoz kapcsolódó munkák. A nap egy jelentős részét a hivatalnoki, orvosi, ügyvédi, mérnöki, tanári vagy egyéb hivatásokhoz kapcsolódó teendők vagy éppen a birtok vagy vállalkozás ügyeinek intézése tették ki. Természetes minden hivatás más és más elfoglaltságot és időbeosztást jelentett. A köztisztviselők esetében például a századfordulón a napi 4–5 óra munka volt az általános, egy hosszabb, mintegy két órás ebédszünettel megszakítva, melyet leginkább otthon a család körében töltöttek el. Ehhez évente akár másfél hónap fizetett szabadság és 1912-től nyugdíj is társult.²⁵⁴ Valamivel szigorúbb keretek között dolgoztak a magántisztviselők, míg a szabadfoglalkozású értelmiségiek, vagy a tulajdonosi és birtokosi réteg munkarendjét lényegében maguk az érintettek alakította ki az igényeinek és lehetőségeinek megfelelően.²⁵⁵

A fentebb általánosságban megfogalmazott gondolatok a korszak férfi szerepével és napi tevékenységével kapcsolatban a Ladics család esetében is igaznak bizonyulnak. Jól példázza ezt Ladics György élete, melynek középpontjában elsősorban a karrierépítés, a vagyon- és pozíciószerzés, illetve mindezek által a család tisztességes megélhetésének, boldogulásának, és előmenetelének biztosítása állott. Életét, és pályáját meghatározó központi elvnek a munka becsületét tekintette, s magát leveleiben, mint a munka emberét jellemezte.²⁵⁶

²⁵² „A mintaadó középosztály jellemző alapállása az volt, hogy a férfiaknak olyan állásra, jövedelemre kell szert tennie, amelyből el tudja tartani családját. A feleség munkába állását a közvélemény már a család anyagi helyzetének megingásaként értékelte.” Dobszay T.-Fónagy Z. 2005. 410.

²⁵³ Szentpéteri J. 2001. 436–438.; Utasi Á. 1989. 14–15.;

²⁵⁴ Romsics I. 2005. 60.

²⁵⁵ A magántisztviselőről ld. Bódy Zs. 2003.

²⁵⁶ LGY-LGYU. 1992.03.19. (Ltsz.: 2009.862.1.) A teljes idézetet ld. alább, a 65. oldalon.

A szorgos és becsületes munka volt az, mely által mélyről indulva is képes volt jelentős társadalmi emelkedést elérve Békés megye első polgárainak körébe emelkedni élete végére. A munka volt szintén az az eszköz – jó házassága mellett – amely révén társadalmi emelkedésével párhuzamosan vagyona jelentős gyarapodását is elérte. Vagyonáról vezetett feljegyzéseinek tanúsága szerint lényegében pályája indulásának kezdeti nehézségei után, magánügyvédi praxisának 1862-es megkezdésétől, vagyoni állása szinte minden évben pozitív mérleget mutatott.²⁵⁷

Érdekes, hogy a folyamatos gyarapodás ellenére is Ladics György rendszeresen panaszkodott az őt gyötrő anyagi gondok és terhek miatt, s mindvégig, mint korlátolt, mondhatni szerény anyagi viszonyokkal bíró polgárra tekintett magára. Leveleiben többször visszaköszönte a saját személyét illetve családját a korabeli magyar társadalomban pozicionáló mondatok. 1887-ben például a következő sorokkal intette helyes magaviseletre elsőszülött fiát: *„Jó volna már egyszer valahára megtanulni, hogy viszonyaink és állásunkhoz képest miként kell élni. Ha szerencsétlenségedre nem születnél nagybirtokos örökösének, hát csak mégis meg kell szokni a szegény ügyvéd fia életmódját, mert haj! nagyok, nagyon nagyok lesznek a jövőbeni csalódásaid.”*²⁵⁸ A magát „szegény ügyvédként” aposztrofáló – s nem mellékesen ekkor saját kimutatásai alapján több mint 110000 forint vagyonnal bíró – Ladics György helyzetét tehát a korabeli társadalom krémjét alkotó, s a felemelkedőben lévő középosztály számára sok tekintetben mintaadó nagybirtokos réteghez viszonyította. Szemléletében burkoltan megjelent, mint viszonyítási pont, az arisztokrácia által birtokolt státusz felé való törekvés, de sokkal inkább karakteres vonása saját helyzetének adott keretek közötti reális értékelése, és az ahhoz kapcsolódó életmód elfogadása és fia számára követendő mintaként való állítása. Hasonló tartalommal, bár sokkal szigorúbb hangnemben, a család vagyoni helyzete feletti aggodalommal telve íródtak Ladics György következő sorai, az akkor éppen önkéntes évét huszárként megkezdő, s maga számára 100 forintos havidíjat kérő Ladics Lászlónak: *„Ismét figyelmeztetek, hogy te ne Vojninhoz, és Vojninnál vagyonosabb szülők gyermekeihez alkalmazkodjál, hanem vedd tudomásul, hogy én sem Bácskának, sem semmiféle vidéknek gazdag földbirtokos urai közé nem tartozom, hanem jóformán mindennapi keresetemből tengődő apja vagyok egy nagyzással s ostoba hivalkodással telt fiúnak. Figyeld meg jól, hogy ha testvéreid közül még egy volna oly ferde irányú, mint te, hát nekem – ha hajlamaitoknak engednék – vagy adósságokba keverednem, vagy ingatlanaimat eladnom*

²⁵⁷ Ladics György naplója II. (Id.ltsz.: 4561) Ladics György iratai. Ladics hagyaték. (A táblázatban összesített adatokat ld.: 4. sz. melléklet)

²⁵⁸ LGY-LL.1887.04.25. (Ltsz.: 2009.1421.1.)

kellene.”²⁵⁹ A szóban forgó testvér, az ifjabbik Ladics fiú, Gyula pedig nem sokkal később bátyjához hasonló igényekkel lépve fel pénzügyi elveinek újabb határozott megfogalmazására ösztönözte a Ladics család fejét: „Költeni egy fillérrel sem szabad többet, mint amennyi telik, s mindnyájuk költségének egyenletes arányban kell lenni bevételeimmel. A Beliczey fiuk²⁶⁰ kiadásaihoz való hasonlítás a te lehetendett kiadásaidnak nem felel meg a családi helyzet vagyoni mérlegének, s így még álomnak sem való.”²⁶¹

Ebből, a fiai költekezését mérsékelni hivatott, s így bizonyos fokig talán tudatosan is torzított, kibebírt önértékelésből kifolyólag talán nem meglepő, hogy a tisztességes munka becsületének folyamatos hangsúlyozása mellett az állandó takarékoskodás, és mértékletesség, mint jellegzetes polgári erények a hangoztatása rendszeresen visszaköszönő téma volt leveleiben. Bár az élet minden területére vonatkozóan találhatunk a takarékosághoz kapcsolódó példákat, azok leggyakrabban szintén a fiaihoz írt levelekben szerepeltek, nem titkoltan kifejezetten nevelési célzattal. Ezzel a kérdéssel még a gyermekvilág illetve a családon belüli nevelés elvei kapcsán a későbbiekben bővebben foglalkozunk, itt példaként csak egy esetet említünk. 1890-ben Ladics György szigorúan dorgálta túlzott költekezései miatt fiát, s ennek kapcsán fogalmazta meg a következőket: „Tanácsolom, hogy légy takarékos, s Gyulával együtt tanuljatok kevésből megélni s kerüljétek a nélkülözhető kiadásokat, mert valóban csaknem naponta s megbotránkoztatóan tapasztalom, hogy vagyonos és szép jövedelmű emberek mily kényelmetlen, sőt kellemetlen helyzetbe jutnak az által, hogy a nagy lábon való élés megszokása mellett másra szorulni kénytelenek, akkor mikor a jövedelmük forrása a mellőzött megtakarítások miatt megapadt.”²⁶²

A Ladicsok mindennapi életet átszövő, a családfő által szigorúan megkövetelt takarékoságra számos gyakorlati példát sorolhatnánk a háztartásvezetés kérdéseitől a ruházkodáson át a fiúk taníttatásáig, a legmarkánsabban azonban a luxusnak minősített kiadások kapcsán jelent meg a puritán életvitel, mint norma megkövetelése. A luxus fogalmába pedig Ladics György szóhasználatában sok minden belefért, és lényegében az összes „nélkülözhető kiadás” annak minősült. Egy drágább vagy nem feltétlenül szükséges ruhadarab, szemüveg vagy éppen a korszakban nagy divatnak örvendő portréfotók készíttetése. 1885-ben például a fia számára utánvétellel érkezett 24 forint értékű fényképeket nem volt hajlandó átvenni a szigorú atya mondván: „Ily luxus dolgokat soha nem engedtem

²⁵⁹ LGY-LL.1884.10.27. (Ltsz.: 2009.1409.1.)

²⁶⁰ Beliczey István (1827–1902) békésvármegye főispánja, fiai József (1860–1891) és Tibor (1863–1938). Héjja J. E. 2002. 64–65.

²⁶¹ LGY-LGYU.1887.04.25. (Ltsz.: 2009.826.1.)

²⁶² LGY-LL.1890.11.30. (Ltsz.: 2009.1447.1.)

meg magamnak, s még ha saját zsebére teszi is valamelyik gyermekem, elítélem miatta.”²⁶³

Arra, hogy Ladics György mennyire komolyan vette a tisztességes megélhetést nyújtó vagyon megőrzésének illetve gyarapításának és ehhez kapcsolódóan a takarékos életvitelnek az eszményét a családtörténet egy érdekes epizódja szemléletesen rávilágít az 1890-es évek elejéről. Ezekben az években már nem az elsőszülött fiú, az időközben a családalapítás előtt álló, s megkomolyodni látszó Ladics László jelentette úrhatnám, tékozló életvitelével az elsődleges veszélyt a Ladics vagyonra, sokkal inkább öccse, a fővárosi bankhivatalnok Ladics Gyula, aki apja szerint idővel még bátyján is túltett költekezésben.²⁶⁴ A folyamatos kiadásokra, az újabb és újabb pénzsegélyek kérésére ráunó családfő 1892-ben lényegében kisebbik fia kitagadása mellett döntött. Ebből az alkalomból írott szigorú hangvételű levele sokat elárul Ladics György világképéről, értékrendjéről, a munkáról, a vagyonról és a helyes életvitelről alkotott felfogásáról: *„Olvastam leveledet s kaptam Czobornál kifizetetlen ruháid számláját. Hogy leveledet válaszra érdemesítem, egyedül csak annak tulajdonítsd, hogy a jövőre nézve tájékoztatni akarlak. Eddig kiskorú voltál. Azon igyekeztem, hogy jó tanácsaimmal, s utasításaimmal belőled tanult, munkás és takarékos ember váljék. Igyekeztem azon is, hogy anyagi viszonyainkhoz képest oly támogatásban részesülj, mely állásod és korodhoz képest a tisztességes megélhetést, a tisztességes fenntartást biztosítja. Tanácsaim, utasításaim hajótörést szenvedtek. Saját kiképeztetésedre úgy látszik, s úgy tudom semmi gondot sem fordítottál; hanem inkább beálltál gigerlinek s a keresményed s a hazulról kapott összegen kívül, mely együttvéve olyan, hogy magadra utalva évek hosszú sora után sem fogod elérni, oly tetemes kiadásokat csináltál, melyeket én elnézni, s megbocsájtani nem tudok. Nem akarok példálózni azzal, hogy miként éltem én, vagy miként éltek mások, akik a komoly munka emberei voltak, s akik hiú öntetszelgés helyett arra fordították fő-fő gondjukat, hogy komoly, s az élet nehéz viszontagságaival megküzdeni tudó emberekké képezzék ki magukat. Nagykorú vagy, tanácsaim s utasításaimmal továbbra nem terhellek, ahhoz képest, mint viseled magad leszünk jó barátok, vagy idegenek. Közlött ruhaszámládat ki nem fizetem. Havi díjat adni nem fogok. A takarékpénztárban van egypár száz frtod. Ezzel szabadon rendelkezhetel. A könyvecskét átadom mamádnak. Ebből kifizetheted adósságaidat, vagy csinálhatsz vele, amit akarsz. Leveleiddel fordulj mamádhoz!”*²⁶⁵ Persze nem sokkal később – nagyban Ladicsné közbenjárásának köszönhetően is, aki titokban pénzküldeményekkel is támogatta az atyai

²⁶³ LGY-LL.1885.10.23. (Ltsz.: 2009.1415.1.)

²⁶⁴ LGY-LL.1887.02.01. (Ltsz.: 2009.823.1.); LGY-LL.1887.04.25. (Ltsz.: 2009.826.1.)

²⁶⁵ LGY-LGYU. 1992.03.19. (Ltsz.: 2009.862.1.)

haragtól szenvedő fiát²⁶⁶ – megenyhült a szülői szigor, és a tényleges kitagadás, illetve Ladics Gyula „erőszakos” saját lábra állításának terve elmaradt. Mindenesetre ez az epizód jól érzékelteti a vagyon-és a takarékoság kérdésének, és ezek mögött a munka becsületének központi szerepét Ladics György világképében.

A fenti eset egy másik aspektusára is rávilágít Ladics György gondolkodásmódjának: maga a vagyon nem önmagáért való, a fő cél a család, illetve a birtokolt javak által a családtagok boldogulásának biztosítása. Ez alapján a Ladics Gyulával szembeni szigorú bánásmódnak nem elsősorban a családi vagyon mindenáron történő megóvása, sokkal inkább a renitens fiú önállósodásának, a szülői háztól való függetlenedésének előmozdítása lehetett a célja. Néhány évvel korábban ugyanezen cél – fia karrierjének elindítása – érdekében egész más módszer alkalmazásra is kész volt a családfő. 1889–90-ben az akkor már köztisztviselőként álló gyulai ügyvéd lényegében az évek alatt kiépített kapcsolati tőkéje kamatoztatása révén, munkaadója, Wenckheim Frigyes gróf közbenjárásának, illetve általa más befolyásos arisztokraták, mint gróf Károlyi Tibor támogatásnak megszerzése révén sikerült fia számára a fővárosi bankszektorban hivatalt szereznie, mellyel egy a bankigazgatóságig ívelő pálya első lépését biztosította számára.²⁶⁷

A család elsőbbsége a vagyonnal szemben különösen a famíliát ért megrázkódtatások idején vált nyilvánvalóvá. A középső Ladics lány, Mária hosszan elhúzódó és tragikusan végződő betegsége példázza ezt a legszemléletesebben: gyógyulása érdekében a családfő minden anyagi áldozatra, még a hatalmas összegeket felemésztő, majd egy évig húzódó göbersdorfi gyógykezelés fedezésére is hajlandó volt. 1887 elején a költségekkel nem törődve a következő tervekkel számolt lánya kapcsán: *„Azért imádkozunk, hogy az Isten tavaszig, vagyis valamely fürdőhelyre szállításig tartsa meg, ahol az után üdülést, s talán kigyógyulást is remélhetnénk.”*²⁶⁸ A költségek pedig valóban tetemesek voltak. Ladics György havi rendszerességgel legalább 600 márkát küldött a lányukkal lévő Ladicsnének a szanatóriumba, rendszerint a családi kassza lesújtó helyzetéről való híradással kiegészítve: *„Pénzügyi helyzetünk szorongatott [...] Az én cassám elfogyott, eladni a rossz árak miatt semmit nem tudok, s így már a te Czingulsky féle örökségedhez leszek kénytelen hozzányúlani.”*²⁶⁹ A

²⁶⁶ LGYNÉ-LGYU.1892.03.20. (Ltsz. 2009.986.1.)

²⁶⁷ WF-LGY.1889.11.29. (Ltsz.: 2009.394.1.); Andrassy Kálmán levele Ladics Györgynek. Közli: Héjja J. E.-Erdész Á. 2010. 143.

²⁶⁸ LGY-LGYU.1887.02.01. (Ltsz.: 2009.823.1.)

²⁶⁹ LGY-LGYNÉ. 1887.11.09. (Ltsz.: 2009.561.1.); A családtagok levelezése számos a gyógykezelésre vonatkozó számlát is tartalmaz, melyek rendezve megtalálhatóak: Ladics Mária betegsége és halála körüli levelek. (Ltsz.: 2009.1220.1.–2009.1253.1.) Ladcs hagyaték.

vagyon megóvása érdekében a más területeken való takarékoskodás, és a családtagok takarékoskodásra intése tűnt az egyetlen járható útnak: „*Oly megszorítva kell itthon lennünk, amely megszorítás a család egyetlen tagjának sem engedi meg, a múlhatatlanul szükségesen túli költekezést.*”²⁷⁰ – küldte az iskolába visszatérő fiának a családfő az otthoni helyzetet bemutatandó, egyúttal költekezései visszafogására buzdító sorokat. Az eredmény azonban csak részleges lehetett, bár a család pénzügyi mérlege még 1888 elején is pozitív volt, ez más okoknak tulajdonítható: „*A vagyon állására még 1888-ban is nagyon nehezedik Mari leányom 1887 juni 5-től Göbersdorfban való gyógyítása, és hogy a múlt évhez képest mégis emelkedés van: feleségem Czingulszki féle 5000 frtos örökségének tulajdonítható.*”²⁷¹ – fűzte vagyona állásához a kommentáló sorokat Ladics György 1888. január elsején. Azt pedig, hogy valóban nagy próbatételt jelenthetett a hosszas gyógykezelés a családnak, a családfő közvetlenül lányuk halála előtt a feleségéhez írt sorai mutatják meg: „*Te és mi legyünk egészségesek, mert egy újabb betegség bármelyikünk részéről talán egészen tönkretenné így is nagyon aggasztó existenciánkat.*”²⁷² Az eddig leírtak a családot sújtó hosszas betegség pénzügyi vonatkozásait mutatták be, meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezek az idézetek a családi levelezésnek csak kis részét alkották, s a levelek zöme a beteg lány miatti aggodalomról, a felgyógyulásába vetett hitről és reményről tanúskodtak, melyért mint láthattuk, Ladics György minden áldozat meghozatalára késznek bizonyult.

Ahogy már korábban is utaltunk rá, a család boldogulása érdekében a személyes érvényesüléssel és előmenetellel összekapcsolódó vagyongyűjtés központi szerepe Ladics György gondolkodásában, kiegészülve a mélyről felemelkedő ember szemléletével együttesen a mindennapi munka, mint központi érték tiszteletéhez vezettek. Ügyvédi praxisa, sokoldalú közéleti és magánszférához kapcsolódó szerepvállalása, az 1870-es évek végétől a személyesen irányított gazdaság ügyeivel kiegészülve valóban komoly munkaterhet jelenthetett a mindennapokban a Ladics család pályája delén járó fejének. Ügyvédi határidőnaplójának tanúsága szerint például 1876-ban mindössze 42 olyan nap volt, amihez nem kapcsolódott semmilyen bejegyzésre érdemes esemény.²⁷³ Ezek között találjuk például – mint jelesebb ünnepnapot – az újévet, vízkeresztet, húsvét első napját, mindenszenteket és a karácsony három napját, de nem tartozott közéjük húsvét másodnapja, pünkösd vagy éppen a szilveszter. A vasárnapok közül mindössze 10 alkalommal nem szerepelt semmilyen

²⁷⁰ LGY-LGYU.1887.10.01. (Ltsz.: 2009.381.1.)

²⁷¹ Naplóbejegyzés (1888.01.01.) Ladics György naplója II. (Ltszn.) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.

²⁷² LGY-LGYNÉ.1888.03.15. (Ltsz.: 2009.566.1.)

²⁷³ Ladics György ügyvédi határidő naptára az 1876-ik évre. (Ltsz.: 94.752.1.) Ladics hagyaték.

bejegyzés a naplóban, mely alapján úgy tűnik, ez a nap nem számított a rendszeres munkaszüneti napok sorába.²⁷⁴ Egy évtizeddel később 1887-ben mindennapi munkája a következő fő területekhez kötődött: a Weinkmeim család képviselőéhez kapcsolódó ügyvédi, a folyószabályozási társulatokhoz kapcsolódó, a Gyulai Takarékpénztár ügyeihez kapcsolódó, a különböző közszerepléseivel összefüggő, (pl. közigazgatási bizottsági, adófelszámolási bizottsági, iskolaszéki, vagy éppen a kaszinó elnöki) elfoglaltságok, valamint a Gyulaváriban lévő Ladics tanya és a csorvási birtok igazgatása. Mindezek a konkrét megjelenés mellett rendszeres készüléssel és számos utazással is jártak, melyek egyre nagyobb terhet jelentettek az ötvenes éveit taposó Ladics Györgynek, ami miatt rendszeresen panaszkodott is leveleiben családtagjainak. Egyik alkalommal például így jellemezte helyzetét: *„Bolygó zsidó vagyok, csak néha napján kerülök egy nap vagy egy éjszakára haza”*²⁷⁵ Egyik néhány héttel később kelt levelében a gazdasági dolgok mellett napi 7–8 órai gyűlési és irodai munkákról számolt be feleségének²⁷⁶, s hogy pontosan mik is lehettek ezek, egy későbbi, fiának címzett levelében részletezte is: *„Holnap, vagy holnapután Kétegyházára kell mennem, s amint írtam, vasárnap Kígyóson vagyok. Itthon is nagyon sok a dolgom, még a reád váró csődügy is foglalkoztat, pedig így ősz elején a szabályozási ügyek, sőt az iskolaév kezdetével a tanügyek is több dolgot adnak. [...] A megyénél is minden nap ülésünk van.”*²⁷⁷ A helyzet pedig nem sokat változhatott, két hónappal később feleségének írt levelében ugyanis nagyon hasonló sorokat olvashatunk: *„Napok mennek, napok jönnek, de amint a múlt nap talán el sem viszi a maga terhét, a jövő nap meghozza azt kétszeresen. [...] Napról napra jön a több és több tennivaló anélkül, hogy a közelebbi napok csak egy kis reményt nyújtanának is a megpihenéshez. A múlt héten Kígyóson leltároztunk, a héten már kint voltam Székkutason, s holnap ismét megyek s ott töltöm a hetet, sőt a jövő hét egy részét is. Azután valószínűleg nyakamba veszem a Szolnok és Zemplén megyei teendőket. Mindezen már előre meghatározott teendőkön kívül nagyon elfoglalnak a szabályozási ügyek is.”*²⁷⁸

A felfokozott munkatempó, a folyamatos terhelés és stressz Ladics György esetében feszült idegállapothoz, búskomorsághoz, s egyfajta depresszió közeli állapothoz vezettek.

²⁷⁴ Csorba Géza és Táncsics Eszter naplójának elemzése kapcsán Gyáni Gábor is hasonló következtetésekre jutott az ünnepek és munkavégzés viszonyát vizsgálva: az 1870-es években a nagy egyházi ünnepek, mint a húsvét vagy a karácsony napjaink vasárnapjaihoz hasonló munkaszünettel párosultak, ellenben a vasárnapok rendszerint beleolvadtak, a nem feltétlenül egész napot kitöltő munkavégzés folyamába. Gyáni G. 1998/a. 57–62.

²⁷⁵ LGY-LGYNÉ.1887.06.30. (Ltsz.: 2009.550.1.)

²⁷⁶ LGY-LGYNÉ.1887.08.07. (Ltsz.: 2009.553.1.)

²⁷⁷ LGY-LL.1887.09.15. (Ltsz.: 2009.1429.1.)

²⁷⁸ LGY-LGYNÉ.1887.11.23. (Ltsz.: 2009.562.1.)

Ilyen jellegű tünetek már a nyolcvanas évek első felében is jelentkeztek a Ladics család fejénél, azonban 1887–88-ban különösen gyakran tűntek fel leveleiben a családi válsághelyzet, elsősorban a lánya betegsége, a hozzá kapcsolódó pénzügyi nehézségek valamint az állandó és megterhelő munka hatására, majd ezt követően életé későbbi szakaszának rendszeresen visszatérő problémáját jelentették. 1885 őszén például már így kesergett a család sorsa miatti aggodalmában László fiának írt levelében: *„Valóban, ha családom helyzetére s családi dolgaimra gondolok: mély bánat tölt el, s nagyban érzem, hogy terhes az élet, s hogy a tövisnek rózsái alig vannak; éledés és virág helyett fonnyad minden, még a remény forrásai is, a jó kedély és bizalom apadóban vannak.”*²⁷⁹ Alig egy hónappal korábban pedig másik fiához intézett hasonló sorokat: *„Minden oldalról kár és elkeseredés. [...] Nagy szükségét érzem annak, hogy gyermekeim részéről örömet is élvezhessek. Ma holnap nem csak testben, de lélekben is megtört ember leszek, s attól tartok, hogy azt ti fogjátok nagyon megérezni.”*²⁸⁰ Az igazi megpróbáltatást mindenesetre valóban az 1887–88-as esztendő jelentették Ladics György már egyébként is meggyötört idegei számára. A lánya állapotáról folyamatosan érkező elkeserítő híreknek ebben oroszlánrész jutott. Egyik alkalommal például így fakadt ki felesége göbersdorfi beszámolója után: *„Ez sok! Ez nagyon keserű megpróbáltatás; ezzel szemben csak a keresztényi türelem, a megadás ad erőt az embernek a fájdalom, a csapás elviselésében. Úgy látszik, a sors nem elégszik meg azzal, hogy szegény Marit lassan lépésről lépésre vigye a sír felé; nem elégszik meg azzal, hogy lassan emésztő bánattal szoktasson bennünket a fájdalomhoz, a keserű elváláshoz; újabb és újabb fájdalmas jeleneteket alkot, hogy mesterileg kiszínezza pokoli játékát. Lelkem mélyéig el vagyok keseredve, s néma fájdalmaim már-már a felháborodás állapotába törnek ki. Imádkozzatok anyátokért és Mariért, kiknek oly sok szenvedés jutott osztályrészül. És miért? – Adjon rá választ az Isten. Én szinte rosszul érzem magamat, mert mindig mikor nagyobb bánat vagy keserűség ért, úgy most is rendkívül megnehezedett a lélegzetem, s még nappal is sokszor igen közel vagyok a fuldokláshoz.”*²⁸¹ A helyzet Ladics Mária betegségének súlyosbodásával, majd halálával csak tovább romlott, s az azt követő években fokozatosan állandósulva egyfajta krónikus színezetet öltött. A kialakult helyzetet, s Ladics György lelkiállapotát szemléletesen mutatja meg feleségének egyik, az 1890-es évek közepén keltezett levele: *„Tudod, hogy a mi családukban van valami nyomás (átok), s ez alatt sinlett ismét az egész család. Hogy mi az, azt én nem mondhatom, de hogy borzasztó, azt érzem. Tata*

²⁷⁹ LGY-LL.1885.10.23. (Ltsz.: 2009.1415.1.)

²⁸⁰ LGY-LGYU.1885.09.26. (Ltsz.: 2009.816.1.)

²⁸¹ LGY-LL.1887.09.13. (Ltsz.: 2009.1428.1.)

*hetekig jön, megy, s egy szót sem szól. Rosszkedvű, sóhajtozik, jajgat, s senki nem tudja, hogy mi a baja. Így tett ő most is hetekig, s tesz most is, hogy elkeserítse vele leányait, akik nem érdemlik ezt a sorsot.*²⁸² Az új évszázad első napján – legkisebb lánya előző évi halálát követően – naplójába bejegyzett sorai már egy lélekben megtört, elkeseredett idős emberről tanúskodnak: *„A múlt századtól boldogtalanul váltam meg, a jövőnek bánattal megyek elébe. Múltamban nincs öröm, jövőmben nincs remény!”*²⁸³

A depresszív lelkiállapot, az idősödő korral együtt járó fizikai gyengeség és megromlott egészségi állapot az 1890-es évek közepére már fokozott súllyal nehezedtek a 60. életévét is betöltő ügyvéd vállára. *„Erőm hanyatlik, a két helyben való gazdálkodást, s egyéb teendőimnek aligha fogok megfelelni. Nagyon könnyen kapom a nagymérvű tüdőkatharust.”*²⁸⁴ – jegyezte be naplójába 1895-ben Ladics György. Mindez természetes módon vezetett oda, hogy az 1890-es évek vége felé fokozatosan visszább húzódott a közszerepléstől, s bár néhány területen – mint a folyószabályozási társulati ügyek, a Gyulavárosi Takarékpénztár vagy éppen a vármegye közigazgatási bizottsága – aktív maradt élete végéig, figyelme ezekben az években mindinkább a gazdálkodásra összpontosult.

A gazdálkodás valójában már az 1870-es évek közepétől egyre fontosabb szerepet játszott Ladics György életében. Nem meglepő ez, ha figyelembe vesszük, hogy az által szerzett kisebb-nagyobb birtokok – a gyulai szőlő, a tanya Gyulaváriban, és a felesége révén megkapott csorvási földek – a gazdálkodáshoz kapcsolódó ingóságokkal illetve az állatokkal és terményekkel kiegészítve a családi vagyon nagyobbik részét alkották az évről-évre vagyoni állásról vezetett leltárában, illetve maga a gazdálkodásból származó jövedelem fontos forrás volt a család mindennapi költségeinek fedezésében.²⁸⁵ Ennek okán a gazdaság irányítására Ladics György különös gondot fordított, mind Gyulaváriban, mind Csorváson személyes ellenőrzése alatt tartva a dolgokat. Mindennapi munkavégzésnek egy jelentős részét az adott időszak gazdálkodáshoz kapcsolódó teendői jelentették. A gyulavári tanyára rendszeresen, ha szükséges volt, naponként kijárt, és Csorváson is gyakran időzött. A két hely kiemelt szerepét a Ladics család életvitelében a lakásaik kapcsán már említettük, itt csak annyit jegyzünk meg, hogy a nyári időszakban akár hónapokra is életvitelszerűen Csorváásra költözött a család, s gyulai ház inkább csak a városban esetlegesen tartózkodó valamely családtagnak szolgált menedékkül, míg Gyulaváriba rendszeresen, mintegy kisebb kirándulásképpen jártak ki a

²⁸² LGYNÉ-LGYU. 1896.10.09. (Ltsz.: 2009.996.1.)

²⁸³ Naplóbejegyzés (1900.01.01.) Ladics György naplója II. (Ltszn.) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.

²⁸⁴ Naplóbejegyzés (1895) Ladics György naplója II. (Ltszn.) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.

²⁸⁵ Ladics György naplója II. (Ltszn.) Ladics György iratai. Ladics hagyaték. ld. 4. sz. melléklet.

családtagok, élvezni a közeli természet szépségeit. Gyulaváriban egyébként egy tanyás gazdát alkalmaztak Ladicsék, aki családjával együtt a birtokon élt, s művelte Ladics György irányítása mellett a 30 holdas területet, míg Csorváson egy béresgazda alkalmazása mellett a 198 holdas birtok megműveléséhez elegendő cselédség valamint dohánykertészek dolgoztak. A gazdálkodással kapcsolatos legfontosabb döntések meghozatala és a munka kiosztása mellett a munka felügyeletében is állandóan jelen volt a Ladics család feje, különösen az olyan nagyobb munkák, mint a cséplés idején. Ilyenkor, ha csak tehetett például napokig Csorváson tartózkodott s személyesen ellenőrizte a munka előrehaladtát. A gazdaság ügyeibe az 1880-as években már bevonta felnövekvő fiait is, bár nem irányító, pusztán végrehajtó szerepkörben. A döntések jogát mindvégig fenntartotta magának, azonban mikor teendői miatt személyesen nem ellenőrizhette a munkák menetét, fiai révén tájékozódott. Levelezés útján nekik küldte utasításait, és kérte beszámolójukat a gazdasági ügyek állásáról. Különösen igaz volt ez a nyári időszakban, mikor a Ladics család nagy része Csorváson időzött, ellenben a családfő gyakran Gyulán maradva intézte hivatalos teendőit, s esetleg csak egy-egy napra mehetett ki családjához. A Ladics fiuk ilyenkor apjuk nevében tárgyaltak a munkásokkal, kiadták utasításait, rendezték a felmerülő költségeket, tájékozódtak a gazdaság ügyinek állásáról, s mindenről részletesen beszámoló levelek küldtek Gyulára.

A Ladics György élete kapcsán markánsan megfigyelhető – a munka becsületét, a vagyon gyarapítást, a takarékos és puritán életmódot, s végső soron mindezek által a családot, mint értéket középpontba állító – mentalitás leszármazottai körében már csak töredékes módon, változó hangsúlyokkal élt tovább. Míg a család gyulai generációjának első tagja igazi vagyonszerző volt, aki félárvaként, komolyabb családi háttér és támogatás nélkül önerőből emelkedett a megye elitjébe, jó házassága és szorgos munkája révén birtokot és vagyont szerezve magának, addig fiai már csak a család által nyújtott lehetőségeket kamatoztatva igyekeztek boldogulni, s csak a család státuszának szintentartását sikerült elérniük, további emelkedését nem. Ladics László, bár közéleti szereplése és a megye társadalmában elfoglalt pozíciója alapján lényegében méltó utóda volt apjának, s gondos neveltetésének, a család tekintélyének, kapcsolati tőkéjének köszönhetően fényes karriert futott be nem tudott túllépni apja örökségén. Igaz ugyan, hogy Békés megye legtöbb adót fizetőinek listáján évről évre az apja által is elfoglalt pozíció körül találjuk nevét a rangsorban, de a család vagyonát érdemben gyarapítani nem tudta.²⁸⁶ Sőt, bár részvényekben jelentős összeggel rendelkezett, a szüleitől örökölt földbirtokokat testvéreivel, Irénnel és Gyulával közösen bírta, így a család gyulai

²⁸⁶ Ladics László adófizetői listákon elfoglalt helyről ld. Németh Cs. 2002. 498.

ágának vagyona nominálisan még apadt is Ladics László idején.²⁸⁷ Ilyen szempontból a köztisztviselőként álló, de jelentősebb vagyonnal nem rendelkező Kliment Margittal kötött házassága sem segítette a család további emelkedését. Ladics László pénzügyi tekintetben is sokkal felelőtlenebbnek bizonyult apjánál: bár a Ladics György által sokat kárhozott, fiatalkori léha, urhatnám életvitelét levetkőzte, házasságkötése után is rendszeresen a szülői ház anyagi támogatására szorult. Jellemző adat, hogy míg apja vagyoni állásáról készített feljegyzéseit rendszeresen azzal rárta, hogy tartozása nincs, addig Ladics Lászlótól, a századforduló éveiből számos kifizetlen számla illetve a hozzá kapcsolódó felszólítás maradt.²⁸⁸ Egy ilyen esetet 1903-ból rosszaló megjegyzésekkel kísérve felesége is megörökített: „Éppen most érkezik Pataky Béla kartársadtól egy levél, melyben felkér, hogy tisztelt nőd által még 1899-ben Roschán Teréznél vásárolt kalapért 22 korona összeget postafordultával megküldjed. [...] Rossz néven vettem, hogy az ilyenektől nem tudod a feleségedet megkímélni, nem gavalléros dolog.”²⁸⁹ Az idézet utolsó mondata mellett, hogy a Ladics familiában a családjáról anyagilag gondoskoró, a nőt tehermentesíteni hivatott hagyományos férfiszerep, mint feltétlen elvárás meglétéről tanúskodik egyben a Ladics György által képviselt szigorú pénzügyi szemlélet egyértelmű hanyatlását is jelzi.

Testvére, a fővárosi módosabb agglégények életet élő Gyula még kevésbé járult hozzá a család további emelkedéséhez. Életvitelében apja gyűjtő, takarékos, a luxuskiadásokat kerülő elveinek a nyomai is alig fedezhetőek fel: bankigazgatói fizetése mellett a csorvási birtokból származó jövedelmeit is felélve, kultúrára, utazásra, szórakozásra elköltve 1928-ban bekövetkezett halálakor ingóságain túl jelentősebb vagyont nem hagyott maga után.²⁹⁰

A harmadik generáció esetében a változás még látványosabb. A családtörténet ismertetése kapcsán már utaltunk rá, hogy Ladics László gyermekei közül, bár mindannyiuk számára adottak voltak a lehetőségek, úgy a vagyoni háttár, mint a gondos neveltetés tekintetében, senki sem tudott az elődök nyomdokaiba lépni. Tamás orvosi diplomát szerezve, s családot alapítva öregbíthette volna tovább a család jó hírét, inkább befelé forduló életet élt, s a nyilvános szereplésektől idegenkedett, két öcse esetében pedig még a családalapítás is elmaradt, s különösen György, mint egy eltékozolt tehetség maradt fenn a família emlékezetében. A két háború közötti években a Ladicsok a közéleti szerepvállalástól

²⁸⁷ Ladics László feljegyzései pénzügyeiről és részvényeiről. (Id.ltsz.: 4738) Ladics László iratai. Ladics hagyaték.

²⁸⁸ Ladics György naplója II. (Ltszn.) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.; Ladics László számlái. (Id.ltsz.: 4564.) Ladics hagyaték.

²⁸⁹ KM-LL.1903.07.16. (Ltsz.: 2009.1857.1.)

²⁹⁰ Osztálygyesség Ladics Gyula halála után. 1928. (Ltszn.) A Ladics család vegyes iratai. Ladics hagyaték

egyértelműen visszavonulva, egyfajta csendes, művelt vidéki polgári létben húzódotak meg. A vagyon gyarapítása szóba sem kerülhetett, még a Ladics László által birtokolt jól fizető állás is hiányzott ennek a generációnak az életéből, s megélhetésük alapját döntően a nagypapa által szerzett földbirtok jelentette. Ezért is volt akkora megrázkódtatása a család számára a birtok elvesztése a második világháború utáni fordulat éveiben, s eredményezte végül is a megváltozott történelmi körülmények közepette a család hanyatlásának betetőzését.

A három egymást követő Ladics generáció férfiainak szereplését látva óhatatlanul felmerül a kutatóban a történészek által Thomas Mann regénye nyomán a polgárság fejlődésére megfogalmazott Budenbrook-effektus párhuzama. Az „alapító”, vagyont megszerző Ladics György, a szinten tartó, de az indulás nehézségeitől már megkímélt Ladics László, illetve az elődök teljesítményét megismételni nem képes, talán a polgári létben elkényelmesedett, végül a család hanyatlását megelőző Ladics Tamás, György és László alakja mindenesetre illeszkedik a modellhez. Ezáltal a polgári fejlődés egy sajátos, bár nem törvényszerű ívéhez igazítható a Ladics család története is, még ha magának a modelnek a léte a magyarországi viszonyokra alkalmazva meg is kérdőjelezhető.²⁹¹

3. A nők világa

A társadalom fentebb említett férfiközpontúsága, a női szerepekről kialakított hagyományos kép alapján a dualizmus korában a középosztálybeli családokban a nők feladata jellemzően a háztartás vezetésére, a gyermekek nevelésére, a nyugodt családi háttér biztosítására és a megfelelő alkalmakkor a család presztízsének reprezentálására szorítkozott. Napi szintre levetítve ez lényegében a férjtől a háztartás vezetésére kapott pénz kezelését, a házimunkák megszervezését, a személyzet irányítását, a gyermekekről való gondoskodást rendszerint dada vagy nevelőnő segítségével, valamint a reprezentatív események, pl. vacsorák, társas összejövetelek szervezését jelentette.²⁹²

Azt, hogy ez az általános tétel hogyan jelentkezett, ténylegesen a Ladics család esetében a háztartás működésén keresztül kívánjuk bemutatni a család második generációjához tartozó Ladics Lászlóné Kliment Margit háztartásának a példája nyomán. Az elemzés alapját az a hagyatékban fennmaradt háztartási naplófüzér adja, melyet Ladicsné fél évszázadon át szinte napi rendszerességgel vezetett, s így feljegyzései valóban betekintést

²⁹¹ A modellről és annak magyarországi alkalmazhatóságát ld.: Halmos K. 2008.

²⁹² Szentpéteri J. 2001. 436–438.; Dobszay P-Fónagy Z. 2005. 407–410.; Utasi Á. 1989. 14–15.; A hagyományos női szerepről és ennek értelmezési lehetőségeiről gyulai vonatkozásban bővebben: Héjja J. E. 2003.

engednek egy vidéki polgári háztartás működésébe. A továbbiakban előbb a naplók s ennek kapcsán a Ladics háztartás általános jellemzésével, majd egy konkrét naptári év részletező elemzése által a háztartás működésének bemutatásával folytatjuk.

3.1. Ladics Lászlóné háztartási naplóinak általános bemutatása

A háztartási naplókat Kliment Margit 1892-es férjhezmenetelétől egészen néhány évvel 1949-ben bekövetkezett halála előttig feltételezhetően folyamatosan vezette. Bár ebből a bő fél évszázadból mintegy 10 év hiányzik, a megmaradt naplók egységes jellege, valamint az életpályával való összevetés inkább a hiányzó darabok elkallódását, mintsem meg nem írását valószínűsítik. Ennek ellenére az utóbbi sem zárható ki teljesen. A legtöbb hiányosság az 1910-es években tapasztalható: 1911, 1912, 1914, 1917–1920, ezek mellett hiányoznak még a következő évek: 1904, 1909, 1925.²⁹³ A naplók mintegy felénél több háztartási év is szerepel folytatólagosan egy-egy füzetben, míg a fennmaradó részeknél egy füzet egy háztartási évet takar, összességében tehát 35 füzet tartalmazza a meglévő 43 év háztartási kiadásainak feljegyzéseit. Megjegyzendő még, hogy nem minden év feljegyzése teljes. Több esetben is találhatunk hiányosságokat, különösen a nyári hónapokra vonatkozólag, ami talán magyarázható azzal is, hogy a módosabb polgári családok esetében nem voltak ritkák az utazások, különösen a fürdőlátogatások, az évnek ezen szakában.²⁹⁴ Szintén hiányosságok tapasztalhatók a második világháború évei alatt, ami a zavaros idők mellett azzal is magyarázható, hogy ekkor a naplók írója gyakran tartózkodott a fiánál Békésen.

A naplók tartalmazzák mindenekelőtt a megjelölt időszakokban a különböző háztartási kiadások felsorolását napi bontásban, a legtöbb esetben minden lap alján valamint a hónap végén összegezve. Néhány esetben éves összegzés is található. A naplók többségében a kiadásokkal egy lapon szerepel egy bevétel rovat is, itt azonban csak az összegek vannak feltüntetve, azok forrása nem. Ezeken túl a naplók végén gyakran találhatunk egyéb, a háztartáshoz kapcsolódó rövid feljegyzéseket például disznóvágásról, tarhonyakészítésről, szappanfőzésről, befőttekről és lekvárokról, a cselédek bérezéséről, megtakarítási kasszáról, tartozásokról valamint némelyikben listákat a háztartásban található edényekről, ezüstről vagy

²⁹³ Az 1917-20 közötti időszak esetleg magyarázható a háborús évekkal, míg az 1925-ös év a férjének előző évben bekövetkezett halálával, különösen annak fényében, hogy az 1924-es év is csak félig, a tragikus halálesetig van meg.

²⁹⁴ A nyári utazásokról, fürdőlátogatásokról nagyszámú főleg albumokba rendezett képeslap tanúskodik a hagyatékban. (Ltsz.: 82.1516-1526.) Ladics hagyaték; A Ladicsok fürdőlátogatásairól ld. a disszertáció következő fejezetét.

éppen ékszerekről. Ezek a feljegyzések számos kérdésre fényt derítenek a Ladics család háztartása kapcsán, vannak azonban olyan fontos kapcsolódó területek is, amelyekre közvetlenül, pusztán önmagukban a naplók alapján nem alkothatunk képet.

Mindenekelőtt is megtudhatjuk a feljegyzésekből, hogy pontosan mennyit és mire költöttek egy módosnak számító gyulai polgári háztartásban egy adott időszakban. Az egyes tételek gyakoriságukat illetve értéküket tekintve milyen arányban szerepeltek egymáshoz viszonyítva. Melyek voltak azok a területek, amelyek a háztartás vezetőjének a felügyelete alá tartoztak. Ezeken túl megállapítható bizonyos rendszeresen, ciklikusan ismétlődő események köre valamint a hétköznapi és ünnepek tükröződése a háztartásvezetésben. Mindezekre lehetőség kínálkozik havonkénti, éves vagy akár évtizedeken átívelő vizsgálati ciklusokban, így lehetségessé válik a fentebb említett területek változásainak megfigyelése illetve az általános tendenciák megrajzolása is. Néhány ritka kivételtől eltekintve nem tartalmaznak azonban a feljegyzések mennyiségi adatokat, így ebből a szempontból nem vizsgálhatóak az egyes kiadási tételek. Nem állapítható meg pl. egy adott év hús, tej, tojás stb. fogyasztása, vagy nem dönthető el, hogy a szinte napi rendszerességgel vásárolt kifli milyen darabszámot takar. Nem tudhatjuk meg továbbá, hogy pontosan milyen forrásból származtak a napló vezetőjének bevételei, valamint, hogy ez az összeg milyen arányban állt a család összjövedelmével, hiszen ezek a naplók csak a háztartás vezetésével közvetlenül összefüggő adatokat tartalmaznak. Általánosan elmondható továbbá, hogy a naplók jellegéből adódóan azokból hiányoznak a részletező leírások, személyes típusú megjegyzések, melyek nagyban megkönnyíthetnék a feljegyzések értelmezését.

Lássuk tehát, milyen általános kép bontakozik ki a fentebb vázolt kérdésekben. A naplóban szereplő kiadási tételek legnagyobb részét a különböző élelmiszerek teszik ki. Ezek között egyaránt találhatók nyersanyagok, mint a hús, tojás, tej, zöldség és gyümölcsfélék; kész termékek úgymint kifli, zsemle, vaj, tejföl; kész ételek, mint vesepecsenye, rostélyos; valamint italok: margit víz, salvator víz, vörös bor, sör. További, a konyhához kapcsolódó kiadásokat jelentenek a különböző háztartási cikkek: lábas, szilke, csupor, pohár, melyek mellett többször is szerepel a „vásári kiadások” megjegyzés. Jelentős tételt képvisel a háztartásban dolgozó állandó és alkalmi személyzet bére is, valamint a számukra biztosított egyéb alkalmi jellegű juttatások pl. ruhára, cipőre, színházjegyre. Rendszeresen találhatunk a gyerekekkel kapcsolatos különböző kiadásokat. Ezek néha csak névvel és összeggel szerepelnek, néha azonban konkrétan. Jellegüket tekintve igazodnak a gyerekek életkorához: édességre, játékokra, iskolai kiadásokra, könyvekre, füzetekre, zongora tandíjra. A szorgalomra

való nevelésre, munkához való szoktatásra utalnak az olyan bejegyzések, mint például Klárikának vasalásért. A gyerekek időben heti pénzt is kaptak, és még felnőttkorukban is rendszeresen szerepelnek bejegyzések velük kapcsolatban pl. „Lacinak autóra” vagy „Gyurkának dohányra”. Ruházkodáshoz kapcsolódó tételekkel is rendszeresen találkozhatunk, ezek száma és összege azonban nem tűnik elegendőnek a ruházkodási költségek tényleges fedezéséhez, sokkal inkább alkalmi jellegű vásárlásokat jelentenek, elsősorban a gyerekek részére, vagy régebbi ruhadarabok, cipők javítására. A társasági élet, kultúra, művelődés szabadidő, szórakozás területeire is utalnak egyes kiadási tételek, például hangversenyre, színházra, folyóiratokra, könyvekre vagy éppen a nőegylet, „vereskereszt egylet” tagdíjára. Többször találhatunk a kézimunkázáshoz kapcsolódó kiadásokat: különböző anyagok, hímző cérnák, csipke készítéshez hozzávalók. Viszonylag gyakran szerepelnek játékokra vonatkozó bejegyzések: könyöradomány, koldusnak, szegény asszonynak, apácának, tűzkárosultaknak. Ezek mellett több-kevesebb rendszerességgel találhatunk utalásokat az egyes családi és naptári ünnepekhez kapcsolódóan is. Megemlíthető ebben a körben például: kéményseprők újévi köszöntése, húsvéti tojás, locsoló fiúknak, májusfára, gyermeknapra, mikulás cukrok, karácsonyfa, cukor fára, karácsonyi pulyka, hús a keresztlőre, keresztaajándék és koszt pénz, keresztelési díj, habtorta Klári születésnapjára.

Természetesen vannak olyan tételek, amelyek idővel eltűnnek, míg mások megjelennek, például a gyerekekre fordított kiadások jellege azok életkorával együtt változik, vagy mondjuk az 1890-es években gyakori petróleum, mécsbél bejegyzéseket az 1900-as évek elejétől felváltják az elektromos áram használatára utaló bejegyzések, mint a „két darab villanyos izzó”, vagy a villanyszámla. Az eddig felsorolt tételek egymáshoz viszonyított arányáról egy konkrét év vonatkozásában a továbbiakban még részletesen írunk, ezeknek időbeli változása, illetve a hosszabb távú tendenciák megállapítása azonban még további kutatómunkát igényel.

Az előbbieken bemutatott kiadások viszonylag világosan kirajzolják azt a feladatkört, illetve azokat a területeket, melyek a napló írójának hatáskörébe tartoztak. Ez mindenekelőtt a háztartás fenntartását és folyamatos működésének biztosítását jelentette az ehhez kapcsolódó tárgyi és személyi feltételekkel egyetemben. A másik alapvető terület a gyermekekről való gondoskodás volt. Ezen túlmenően a fennmaradó kiadások többsége személyes jellegűnek tekinthető, közvetlenül szolgálva a napló írójának kulturális, szociális és társasági igényeit. Ha részletesebb vizsgálat alá vonjuk ezeket a főbb kategóriákat, a következő kép tárul elénk. A háztartás fenntartása és folyamatos működése kapcsán elsődleges jelentőséggel bírt a család

élelmezésének biztosítása, egyrészt rövidtávon a mindennapi ételek elkészítése, másrészt hosszú távon a megfelelő nyersanyagok és szükséges tartalékok felhalmozása által. Ladics Lászlónéra mindezekből napi szinten a konyhai munkálatok irányítása az ételek kiválasztása, menük összeállítása hárulhatott, míg az előkészítő munkák illetve a főzés maga a szakácsnő és a személyzet dolga volt. A konyhához kapcsolódó hosszútávú feladatok alapvetően a szükséges nyersanyagok évenként, ciklikusan ismétlődő biztosítását jelentették. Itt mindenekelőtt utalnunk kell a disznóvágásra, tarhonyakészítésre, befőttek, lekvárok és savanyú káposzta készítésére. Az ezekre vonatkozó feljegyzések eleinte elszórva szerepeltek a többi kiadás között, majd az 1901-es évtől a disznóvágásokról és tarhonya készítésről a napló végén külön összegzést találhatunk, mely később alkalomszerűen bővült a befőttekre és lekvárokra vonatkozó feljegyzésekkel is. Mindezekből megtudható, hogy egy évre rendszerint két disznót öltek, egyet még az előző decemberben a másikat január közepén, de volt rá példa, hogy egy harmadikat is februárban. Ezeken túl néhány esetben találunk adatokat a szilveszteri malacölésre is. A feljegyzések tartalmazzák a disznóölés dátumát, a hús tiszta súlyát valamint, hogy mennyi zsír, kolbász, hurka és sajt készült. Ezekkel együtt szerepelnek a zsír használatára vonatkozó adatok is, pontosan feljegyezve, hogy mikor kezdték meg a bődönöket, és meddig tartottak. A disznótartás gyakorlatára utalnak a több esetben is szereplő „saját hízalás” megjegyzések a vágások adatainál, sőt az 1907-es évben azt is megtudjuk, hogy ekkor három disznót vettek 4 hónapos korukban soványan 142 koronáért, amiből kettőt levágtak, míg a harmadikat 120 koronáért adták el felhizlalva. Tarhonyát rendszerint egyszer készítettek egy évben, általában augusztus végén, szeptember elején. A feljegyzések a pontos dátum mellett mindig közlik a mennyiségi adatokat is: hány kiló lisztből, mennyi tarhonya lett, majd néhány alkalommal ezt tovább is részletezik, mint az 1929-es évben, amikor megtudhatjuk azt is, hogy mindebből mennyi volt „nagy szemű”, „közép nagy”, „apró” és „lisztes”. A befőttek és lekvárok készítése vagy a káposzta savanyítás mindig a hozzávalók szezonjának idején történt, és általában nem készült róluk olyan pontos feljegyzés, mint a disznóölésekről vagy a tarhonyakészítésről. Leginkább a kiadások között felsorolva találhatunk olyan bejegyzéseket, mint pl. „megy befőzésre” vagy „150 fej káposzta”, az 1920-as évektől azonban egyre gyakrabban kiegészülnek ezek is a napló végébe készített leltárszerű felsorolásokkal a család befőtt és lekvárkészletéről.

A konyhán kívül a háztartásvezetés másik fontos területe volt a házfenntartásnak a kérdése is, vagyis az olyan tételek beszerzése, melyek a háztartás „normális, zökkenőmentes” működését biztosították, például a szén, gyertya, petróleum vagy az egérfogó, lakat stb.,

illetve az éppen aktuális javítások a ház körül: üvegesnek, kútreparálás stb. Szintén ide kapcsolható a rend, a külső és belső környezet tisztaságának a biztosítása is. A mindennapi takarítás a cselédek feladatkörébe tartozott, bizonyos időközönként azonban sor került nagytakarításra is, melyhez szükség esetén külső segítséget is igénybe vettek. A nagymosásokhoz a feljegyzések tanulsága szerint mindig mosóasszonyt hívtak és a napló adatai szerint a vasalásért is külön fizetség járt. Mindezekről külön feljegyzések általában nem készültek, csak a napi kiadások felsorolása között találunk rá adatokat, mint „Hajdúnénak mosásért” „Marinak vasalásért” stb. Rendszeresen feljegyzésre kerültek viszont a szappanfőzés adatai, általában a napló végén, együtt a disznóvágással, és tarhonyakészítéssel. Ezekből megtudhatjuk, hogy pontosan mikor, és mennyi zsiradékból mennyi szappant főztek. A szappanfőző bérét, és az esetleges hozzávalókat azonban ebben az esetben is a napi kiadások közé jegyezve találhatjuk meg.

A munkák szervezése és irányítása mellett azok személyi feltételeinek biztosítása is Ladics Lászlóné hatáskörébe tartozott. A feljegyzésekből kiderül, hogy a család alkalmazott egy szakácsnőt, egy vagy két cselédet-szobalányt, valamint amikor szükség volt rá dadát és pesztrát, ezek mellett nagyobb munkák, mint szappanfőzés, tarhonyakészítés, nagymosás vagy éppen disznóvágás alkalmával egy-egy napra alkalmi munkásokat is. Ez utóbbiak gyakran éveken keresztül ugyanazok a személyek voltak s általában vezetéknévükön jegyezték fel őket a naplóban, néha azonban csak, mint „mosóné” vagy „szappanfőzőné” szerepeltek. A cselédek, szobalányok rendszerint fiatalabb lányok voltak, szemben a szakácsnéval, mosónékkal, akik férjezett asszonyok. A család fotói között többüknek is megtalálható a képe, rajta szolgálatuk adataival, nem egyszer megjegyezve: „a családot hűségesen, szeretettel szolgálta”.²⁹⁵ Az alkalmazottakról több napló végén is feljegyzéseket találunk, mely tartalmazza a nevüket, a havi bérüket, néha a beosztásukat, valamint azt, hogy mikor és mennyi bérük került kifizetésre. Ez utóbbi a napi kiadások között is mindig fel volt tüntetve s közvetlenül Ladicsné háztartási kiadásait terhelte. Legjobban általában a szakácsné keresett, valamivel kevesebbet a dada és a szobalány, míg legkevesbé a pesztra volt megfizetve. A kifizetésekről megállapítható, hogy bérüket nem havonta egy megszabott napon kapták meg, hanem igény szerint, volt hogy több hónapot egyben, vagy éppen csak fél hónapot, sőt szükség esetén előleget is kaphattak. A csak alkalmi jelleggel foglalkoztatott munkások az adott feladatért egyszeri juttatásban részesültek. Az adatok rendszeressége lehetővé teszi az alkalmazottak bérezésének, illetve az alkalmi munkák munkadíjának

²⁹⁵ Ld. 5. sz. melléklet.

hosszabb távon történő nyomon követését is, ez azonban még a későbbi vizsgálatok feladata. A cselédek életkörülményeiről, munkájukról, lakhatási viszonyairól, étkezésükről nem sokat árulnak el a feljegyzések. A házban volt cselédszoba, itt lakhatott például a távolabbi vidékről közvetített német lány, vagy az állandó alkalmazásban álló cselédek. Az alkalmazottak másik köre, mint a szakácsnő és persze a csak egy-egy konkrét munkára megfogadottak helyiek lehettek, és nem a Ladicsoknál laktak, hanem hazajártak. A cselédek étkeztetéséről a naplók feljegyzései nem árulkodnak, találhatók viszont erre utaló bejegyzések Kliment Margit szakácskönyvében egy külön lapon fennmaradt – sajnos pontosan nem datálható – heti menüben, mely azt mutatja, hogy a cselédeknek külön főztek: „cselédeknek burgonyafőzelék” „cselédeknek kása”,²⁹⁶ A cselédekhez kapcsolódó naplóbejegyzések arról is tanúskodnak, hogy ünnepek alkalmával, ritkábban évközben is kisebb ajándékokat vagy ruhát kaptak, illetve néhány esetben pénzt színházra. A velük kapcsolatos elvárásokról nyújt némi képet annak a levélnek a piszkozata 1899-ből, melyet Kliment Margit írt egy közvetítőnek, német lányt kérve tőle: *„Beliczay Katalin Úrnő ajánlatára, ki Kegyed által igen jóra való német leányt kapott, azon kéréssel fordulok kegyedhez, szíveskednék részemre is német leányt szerezni 3 gyermek mellé, melyek közül a legnagyobb 5 éves múlt, a legkisebb még karon ülő, 10 hónapos. A leánynak a 3 gyermek gondozásán kívül, mely kizárólag az ő dolga, ház körüli dolga is lesz, kiváltképpen reggel, míg a gyermekek alszanak, folyosó, kapualj seprés stb. Azonkívül segíteni kell, ha szükséges mosás és vasalásnál, és egyáltalában midőn ideje engedi előre meg nem állapítható munkákat, semmiféle dologba ne válogasson. Nagy hangsúlyt fektetek arra, hogy a leány szépen beszéljen németül, és magyarul ne tudjon. Erős, egészséges, tiszta, rendes, jó indulatú, becsületes, jó erkölcsű és értelmes legyen. Gyerekekkel szívesen foglalkozzék. Korra körülbelül 17–18 éves lehet, havonként 5 Frt bér. Közvetítési díj igen.”*²⁹⁷

A gyereknevelés kérdései szintén a napló írójának hatáskörébe és feladatai közé tartoztak. Ebben azonban, mint már utaltunk rá, dada és pesztra volt segítségére. Az ehhez a területhez kapcsolódó kiadások jellegéről szintén szó volt már a naplókban szereplő legfontosabb tételek bemutatása kapcsán.

A bejegyzésekből megállapítható az 1920-as évek második felétől a napló vezetőjének hatásköre alá tartozó területek egyfajta bővülése, amit jelez például a család bevételeire

²⁹⁶ A kiskunfélegyházi Hoffer család esetében is külön főztek a cselédeknek és külön sütöttek nekik kenyeret, készítettek tarhonyát is. Bánkiné Molnár E. 1996. 71–72.; Ladics Györgyné háztartásában is hasonló adatokat találhatunk az 1880-as években: Héjja J. E. 2011/a. 66.

²⁹⁷ A német lány alkalmazásáról szóló levél piszkozata betét az 1898–1899-es naplóban. (Ltsz.: 82.63.) Ladics hagyaték.

vonatkozó feljegyzések megjelenése a naplók elején, vagy az egyre inkább megszorodó bejegyzések a különböző, gyakran a házfenntartáshoz kapcsolódó számlák kiegyenlítéséről. Mindezek egyértelműen összefüggésbe hozhatóak Ladicsné megőzvegyülésével, mely a családfői feladatok bizonyos körű átvételével is együtt járt.

Végezetül a naplókval kapcsolatos általános szempontok vizsgálatánál mindenképpen érdemes foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy mennyire tekinthető egyedinek ez a sajátos forrás együttese a Ladics hagyatékban. Maga az a tény, hogy fennmaradt egy ilyen naplófüzér, mely egy fél évszázad háztartási adatait ennyire részletességben megőrkíti, mindenképpen különlegesnek számít és a szakirodalomban ehhez hasonló háztartási naplók ilyen sorozatáról nem találtunk említést.²⁹⁸ Ennek ellenére az ilyen típusú naplókat keletkezésük szempontjából nem tekintjük egyedinek. A korabeli kalendáriumok elején a hónapok mellett a legtöbb esetben találhatunk a háztartás kiadásainak és bevételeinek feljegyzésére szolgáló rovatokat, számos esetben kiegészítve a mosások feljegyzésére vagy a cselédek adatainak rögzítésére szolgáló külön lapokkal.²⁹⁹ Ez valószínűleg mintaképpen szolgálhatott, és egyben ösztönzőleg hathatott a háztartási feljegyzések naplószerű vezetésére. Még inkább ilyen hatása lehetett a 19 század második felében a leányiskolák tananyagában is szereplő a háztartási könyvvitel oktatásának. Gáspár Ignác 1877-es tankönyvében külön kis fejezetben foglalkozott ezzel a kérdéssel, amelyben amellet, hogy kis ábrán be is mutatta a háztartási könyv beosztását, és részletezte a feljegyzések készítésének módját, a lapvégi, havi és éves összegzések fontosságát, magáról a könyvvitel jelentőségéről így fogalmazott: *„Minden üzletnek, mely rendszeresen űzetik, könyvekkel kell bírnia, melyekben a bevételek és kiadások pontosan bejegyeztetnek. A háztartás is üzlet; mert a bejött pénz bizonyos része a nő által adatik ki. A jegyzőkönyv, melybe a kiadás és a bevétel jegyzendő, tehát okvetlen szükséges. Ezáltal bármikor meggyőződhetik róla, mit mívelt a pénzzel, mely előnyöket vagy nyereséget ért el, s egészen mennyit takarított meg a ház számára. Mindennapi és pontos feljegyzés nélkül lehetetlen volna áttekintést nyerhetni; mely mindig nagy hasznára válik a gazdasszonynak.”*³⁰⁰ Ezek mellett a hagyatékban további háztartási feljegyzéseket is találhatunk, melyek nem köthetőek közvetlenül Ladics Lászlónéhoz.³⁰¹ Mindezek együttesen arra engednek

²⁹⁸ A naplókhoz mind keletkezési körülményeiben mind jellegében Hoffer Istvánné kiskunfélegyházi feljegyzései állnak legközelebb, bár ezek rendszertelenebbek, nem napi, hanem havi bontásban rögzítik az adatokat, illetve a háztartás rendszeresen ismétlődő eseményeiről (disznóvágás, mosás, szappanfőzés stb.) nyújtanak leírásokat az 1890–1916 közötti időszakból. Bánkiné Molnár E. 1996.; Hasonló példák még: Székelyné Körösi I. 1986.; Vigh A. 1999.

²⁹⁹ Csak néhány példa a Ladics hagyaték kalendáriumaiából: (Ltsz.: 82.15.; 82.8.; 82.20.; 82.27.; 82.32.; 82.34.)

³⁰⁰ Gáspár I. 1877: 20-21.

³⁰¹ Háztartási feljegyzések. (Ltsz.: 82.12.; 82. 14. ; 82. 19.; 82. 22.; 82.83.; 82.84.) Ladics hagyaték

következtetni, hogy az, ami a Ladics hagyatékban szerencsésen megmaradt, a dualizmus kora, illetve a két világháború közötti Magyarország polgári családjaiban, ha nem is általánosan elterjedt, de mindenképpen ismert és szélesebb körben meglévő gyakorlat lehetett.

3.2. Ladics Lászlóné háztartása 1901-ben

A mintegy fél évszázadot felölelő naplófüzérből részletes elemzésre az 1901-es év naplóját választottuk. Egyrészt ekkor már majd egy évtizeddel járunk a naplók írójának 1892-es esküvője után, így minden bizonnyal egy kiforrott, a korábbi évek tapasztalatait hasznosító háztartásvezetési gyakorlatot tükröznek a feljegyzések. Maga a család is túljutott már az indulás évein, az ötből négy gyermek megszületett, a családfő kialakult ügyvédi praxissal és fiatal kora ellenére a városban kellő tekintéllyel rendelkezett bár, igazi karrierje még előtte állt. Ráadásul, mint azt a család történeti kutatásaiból tudjuk, az 1901-es év semmilyen különleges eseményt nem tartogatott a család számára, így azt a „boldog békeidők” egy átlagos éveként tarthatjuk tehát számon. Ezek mellett bizonyos „formai okok” is indokolták a választást: ez az első olyan év, mely egyetlen naplóban önállóan szerepel, csak viszonylag rövid időszak feljegyzései hiányoznak belőle, és meglehetősen gazdag kiegészítő feljegyzések köre is.

Az 1901-es év naplója a Ladics hagyatékban a 82.66. szám alatt került beletárolásra. Az év háztartási feljegyzései teljesen megtöltik a vászonkötésű, kemény fedeles, 100 lapból álló könyvecskét. A napló 27 nap bejegyzéseit leszámítva teljes. Hiányoznak az augusztus 23-tól szeptember 17-ig terjedő időszak (augusztus 31 és szeptember 8 részben kivétel, amikor is találunk 1-1 bejegyzést), valamint a karácsony három napjának (december 24–26) az adatai. A naplóvezetésben az előbbi hosszabb kihagyás valószínűleg utazással magyarázható, ezt látszik megerősíteni az a szokatlanul magas (202 korona) bejegyzés is a bevétel rovatban, melyet Ladics Lászlóné a szünet előtti utolsó hiánytalan napon augusztus 22-én tett, s amely lényegében kimaradt a későbbi elszámolásból. Az egész év során mintegy 640 különböző tétel került bejegyzésre, és mivel egy-egy tétel többször is szerepel ez lényegében mintegy 4500 bejegyzést jelent 3180 sorban, ami napi átlagban megközelítőleg 14 bejegyzés 10 sorban. Ez utóbbi adat jól mutatja, hogy a naplóban rendszeresen előfordul, hogy egy sorban, egy kiadási összeggel több tétel is szerepel, ami nagyban megnehezíti az egyes tételekhez kapcsolódó kiadások összegzését.

A bevételi és kiadási tételek rendszerint valamennyi lap alján illetve a hónap végén is

összegezve vannak, kivételt képez ez alól a június, ahol is a hónap utolsó három napja kimaradt az összegzésből, valamint az egész július, augusztus és december második fele. A bevételek forrása nincs pontosan megjelölve, és maguk az összegek sem mutatnak különösebb rendszerességet. Ez arra enged következtetni, hogy Kliment Margit a háztartás vezetésére a férjétől kapott az éppen aktuális igényeknek megfelelő kisebb-nagyobb összegeket, míg a családi költségvetés felügyelete nem az ő közvetlen hatáskörébe, hanem a családfőébe tartozott.

Ha megvizsgáljuk az 1901-es év kiadásait és bevételeit havi bontásban, jól látható, hogy azok arányban állnak egymással, fogalmazhatunk úgy is, hogy a bevételek követik (fedezik) a kiadásokat.³⁰² Az egyetlen kirívó különbség az augusztus hónapban található, ami egyrészt az utolsó teljes napon bejegyzett plusz 202 koronának köszönhető, mely már a valószínűsíthető utazás költségeit volt hivatott fedezni, míg a kiadás rovatban egy Mezi kisasszony bejegyzéssel szereplő 35 koronás rendkívüli tétel módosítja ennek a hónapnak az összeget. Az augusztusi és szeptemberi kiadások szembeötlő eltérése az év többi hónapjától a napló bejegyzéseinek hiányosságaival magyarázható, ha ettől a két hónaptól eltekintünk, akkor havi átlagban 270 koronás kiadással számolhatunk.

Az éves kiadás 3045 koronára tehető. Néhány összehasonlító adat könnyebben érthetővé teszi ezt az összeget. A kiskunfélegyházi Hoffer Istvánné, akinek a háztartásvezetését naplójának elemzője takarékosnak minősíti, három évvel korábban, 1898-ban a feljegyzett kiadások alapján a háztartásra 904 forintot, azaz 1808 koronát költött.³⁰³ Az ugyanebben az évben kiadott Békésvármegye szabályrendeletei tartalmazza a vármegyei tisztviselők javadalmazását. Ebből megtudhatjuk, hogy az alispán évi 3000 forint, azaz 6000 korona, a főjegyző 1730 forint (3460 korona), az első aljegyző 1500 forint (3000 korona), a tiszti főügyész 1760 forint (3520 korona), a főpénztárnok hasonlóképpen 1760 forint (3520 korona), a tiszti főorvos 1750 forint (3500 korona), míg az árvaszéki elnök 2030 forint (4060 korona) juttatásban részesült.³⁰⁴ Néhány évvel korábban, 1895-ben a városi mérnök jövedelmét 1200 forintban állapították meg.³⁰⁵ Látható, hogy a Ladics háztartás éves kiadása lényegesen meghaladta a takarékosnak mondott Hoffer családjét, és megközelíti a vármegyei tisztikar elitjének éves jövedelmét. Ez annak a fényben különösen érdekes, hogy a családfő Ladics László igazi karrierje csak ezután indult (1903-tól igazgatósági tag, majd 1909-től

³⁰² Az 1901-es év kiadásainak összesítő táblázatát ld: 4. sz. melléklet

³⁰³ Bánkiné Molnár E. 1996. 84–85.

³⁰⁴ Bodoky Z. 1898. 5.

³⁰⁵ Scherer F. 1938. 194.

vezérigazgató a takarékpénztárnál), és 1901-ben még az örökségéhez sem jutott hozzá, hiszen apja Ladics György 1906-ban halt meg.

Érdemes alaposabban megvizsgálni azt is, hogy pontosan mire költötte el ezt az összeget Ladics Lászlóné az év során. Nem meglepő módon, a sor elején a család élelmezéséhez kapcsolódó kiadásokat találjuk, melyek az összes költségeknek több mint felét, mintegy 56%-át (1680 korona)³⁰⁶ teszik ki, majd a különböző munkákért kifizetett bérek következnek megközelítőleg 700 korona értékben (22%). Ezek mellett a további kisebb kategóriák: a házfenntartás (7%-215 korona), ruházkodás (4%-124 korona), konyhai felszerelés (2%-75 korona), gyermekekre (1%-30 korona), papíráru (0,7%-22 korona), játékonyság (0,6%-19 korona) valamint az egyéb, az eddig említettekbe nem besorolható tételek (7%-200 korona). Az élelmezés összetett kategóriáján belül magasan a legnagyobb költséget a húsvásárlás jelentette. Az erre fordított 700 koronát meghaladó összeg egymagában is az éves kiadásoknak mintegy 23%-át adta, s ezzel önállóan a legköltségesebb kategóriának számított. Ezen túlmenően tejtermékekre további 200 koronát (6%), pékáru 150 koronát (5%), italokra szintén 150 koronát (5%), gyümölcsre és zöldségre megközelítőleg 100-100 koronát (3-3%), édességre 15 koronát (0,5%), míg egyéb konyhai kiadásokra pl. nyersanyagok, fűszerek stb. további 310 koronát (10%) fordított Ladicsné.

Beszédesebbé válnak ezek az adatok, ha nem pusztán a kiadási összegeket, hanem magukat a tételeket és azoknak a gyakoriságát is vizsgálat alá vesszük. A napló feljegyzéseiben két olyan árút találunk, amely 300-nál többször szerepel, ezek a kifli[394] és a hús [313] valamint további négyet, ami átlépi a 100-as határt: a tejfej [186], cukor [152], tojás [109] és a petróleum [103]. Tizenegy tételt 50 és 100 között tartalmaznak a feljegyzések, ezek a liszt [95], kenyér [79], só [74], sajt [73], perselybe [71], piskóta [70], krumpli [64], vaj [64], élesztő [62], sör [61], koldus [60], és makaroni [55], valamint további huszonháromat 20 és 50 között: zsemle [45], eczet [45], túró [45], sütés [38], saláta [26], gyertya [33], szalámi [33], alma [32], tej [32], sóska [30], bor [30], rizs [28], gyufa [28], hagyma [27], papír [27], olaj [26], szén [24], margit víz [24], virág [23], lencse [21], paradicsom [21], petrezselyem [21], bors [21].³⁰⁷

³⁰⁶ Mint már utaltunk rá ennek a pontos megítélését nagyban megnehezíti a naplóvezetésnek az a gyakorlata, hogy egy sorban, egy árral több vásárolt tétel is szerepel, így ezekben az esetekben az egyes tételek ármeghatározásánál csak közelítő becslésekre hagyatkozhatunk. Ennek ellenére a legfontosabb kiadási tételek főbb arányai megállapíthatóak. A koronában feltüntetett értékek azonban csakúgy, mint a százalékos arányok nem pontosak, csak közelítők.

³⁰⁷ Az egyes tételek mögött szögletes zárójelben megadott számok az adott tétel naplóbeli bejegyzéseinek a számát jelölik.

Amint láthatjuk, a kifli abszolút értelemben a leggyakoribb vásárlási tétel a naplóbejegyzések alapján, ami a Ladics családban a rendszeres napi fogyasztását jelzi. Leginkább a reggeli elengedhetetlen részeként számolhatunk vele a tejeskávé mellett, de ezentúl a polgári körökben elterjedt ozsonna része is lehetett, amit megerősíteni látszik néhány kifejezetten a reggeli, délelőtti és délutáni kifli vásárlására vonatkozó bejegyzés is.³⁰⁸ Hasonló szerepet tölthetett be az étkezések rendjében a szintén gyakran említett zsemle, és esetleg a piskóta is, bár ez utóbbi ugyanúgy lehetett ebéd utáni desszert is, illetve már a cukrászdához vagy kávéházhoz, mint a polgári körökben divatos társasági helyhez és népszerű kikapcsolódási formához is kapcsolódhatott. Szintén elmondható ez az alkalmi jelleggel vásárolt süteményről [8], kalácsról [5], pereczről [4] cipőről [2], pralinéről [2], vagy puszeditről [2]. Az édességek egyébként bár több-kevesebb rendszerességgel megtalálhatóak a naplóbejegyzésekben, szerepük nem tűnik igazán jelentősnek. Az előbbi süteményfélék mellett megemlíthető még a csokoládé [8], bonbon [3], és a csukorka [3]. Visszatérve a „pékárúk” kérdéséhez mindenképpen szólnunk kell még a kenyérről. A naplóban való gyakori megjelenése mutatja, hogy rendszeresen, átlagban mintegy ötnaponta vásárolt a család kenyeret, bár minden lehetőség adott volt annak otthoni készítéséhez. Gyulán a századforduló időszakában a városi lakosság nagyobb részét alkotó parasztság körében, és bizonyára számos polgári háztartásban is általános lehetett a kenyérsütés.³⁰⁹ Mindezek ellenére a Ladics családnál pusztán a napló, alapján a kenyér rendszeres vásárlása valószínűbbnek tartható, mint annak házi elkészítése, még akkor is, ha a liszt [95] és a kenyértészta kelesztésére alkalmas élesztő [62] is meglehetősen gyakran szerepel a napló bejegyzései között.

A kifli után a második leggyakoribb vásárlási tételnek számító húst már a bejegyzések nagy száma alapján is a napi étkezések elmaradhatatlan részének tekinthetjük. A család húsfogyasztásával kapcsolatban megállapítható, hogy abban a sertéshús dominált, és más állatok húsa viszonylag ritkán szerepel a bejegyzések között: leggyakrabban a hal [18], azonkívül a csirke [10], borjú [7], marha [3] gerlice [1], rucza [1] és persze a „pulyka karácsonykor”. Néhány esetben a húsfélékre vonatkozó pontosabb megjelöléssel is találkozunk, mint a máj [9], velő [8], levesthús [4], tüdő [3], galambbegy [3], libamáj [2], dagadó [1] vagy éppen a caviár [1]. Tekintetbe véve azt, hogy a sertéshús inkább a hétköznapi, míg az egyéb húsok, inkább az ünnepek és alkalmi étkezések menüjéhez

³⁰⁸ A polgárcsaládok reggeli kávé és kifli-zsemle fogyasztásáról ld.: Hanák P. 1978. 471.; Kisbán E. 1997. 542.

³⁰⁹ A hasonló társadalmi helyzetű kiskunfélegyházi Hoffer család háztartási feljegyzései egyértelműen beszámolnak ugyanebből a korból a kenyérsütés gyakorlatáról, sőt azt is megtudjuk, hogy külön sütöttek a család és a cselédek számára. Bánkiné Molnár E. 1996. 72.

tartozhatott, az utóbbira vonatkozó bejegyzések elég kevésnek tűnnek.³¹⁰ Így azt is elképzelhetőnek tartjuk, hogy az egyszerű „hús” bejegyzések sem mindig vonatkoztak a sertésre, különösen annak a figyelembevételével, hogy néhány esetben kifejezetten a disznóhús [4] megjelöléssel is találkozhatunk. Ráadásul az is elgondolkodtató, hogy a disznóvágást közvetlenül követő napokon is találunk hús vásárlására vonatkozó adatokat. Magukról a disznóvágásokról egyébként a napló utolsó lapján találhatóak feljegyzések, amelyekből megtudhatjuk, hogy az 1901-es évre két disznót vágott a család. Az elsőt még az előző év végén, december 29-én, aminek a súlya levágva 116 kiló volt, és lett belőle 41 liter zsír, 25 pár kolbász, amiből 14 párat füstöltek, 9 tüdő és 7 véres[hurka] valamint 2 darab sajt. A másodikat egy szűk hónappal később január 22-én vágták, 120 kilós volt, 50 liter zsír lett belőle, 29 pár kolbász, amiből szintén 14 párat füstöltek, 12 tüdő, 7 véres[hurka] és újabb 2 darab sajt. A vágást, mint a napi kiadásokból megtudhatjuk hentes végezte, akinek a bére 2 korona volt. A bejegyzések még azt is elárulják, hogy a zsírt január 20-án kezdték el használni. A napló adatai ezen túlmenően arra engednek következtetni, hogy ez a két disznó sem lehetett elég a család szükségleteinek fedezésére, hiszen szeptemberben további 30 kiló szalonna vásárlása vált szükségessé, és az év során többször is találhatunk szalámi [33] illetve kolbász [7] vásárlására vonatkozó bejegyzéseket is.

A különböző tejtermékekre vonatkozó adatokat megvizsgálva látható, hogy a leggyakrabban a tejfel [186] vásárlására került sor, éves átlagban minden második nap. Ezen túlmenően sajtot [73], vaját [64] és túrót [45] is rendszeresen fogyasztottak a Ladics családban. Tej [32] vásárlására viszonylag kevés bejegyzés vonatkozik, ennek ellenére feltételezhető, hogy egész évben folyamatosan és rendszeresen használták. Bár márciusból és áprilisból kevesebb adatunk van, a többi hónapban 4–5 alkalommal vásároltak tejet, ami heti rendszerességet jelent. A napló „tej júli 10-től-okt. 12-ig” bejegyzése pedig arról árulkodik, hogy a vásárlás nem piacon, sokkal inkább hosszabb időn keresztül ugyanarról a helyről történhetett. A június különleges hónapnak számít ebből a szempontból, ekkor ugyanis nemhogy vásárolt volna, hanem éppen feleslege volt a családnak tejtermékekből, amit értékesített is. Ennek az adatait rögzíti a napló végén található két oldalas tejbevételeket tartalmazó feljegyzéssorozat. Eszerint június 8 és július 5 között a családnak mintegy 9 forint bevétele származott ebből. Leggyakrabban tejet értékesítettek, de emellett aludttejet és tejfelt is, és néhány esetben a feljegyzésekből az is kiderül, hogy mindez a „piacon” történt. A tej

³¹⁰ A sertéshús hétköznapi étkezésben betöltött szerepéről egy kiskunfélegyházi polgárcsalád példáján ld.: Bánkiné Molnár E. 1996. 71–79.

árusításának kérdése azért is érdekes, mivel ugyan tejet nem, más tejtermékeket például tejfelt vagy túrót június során is vásárolt a család.³¹¹ A tejbevételeből származó összeggel egyébként úgy látszik Kliment Margit rendelkezett, és azt a háztartás más területein hasznosította, ahogy arról a „kölcson vettem tejpénzből” bejegyzés tanúskodik június 28-án.

A család zöldség és gyümölcs fogyasztása alapvetően a szezonálítással jellemezhető, akkor és olyan árukat vásároltak, amelyek éppen elérhetőek voltak az adott évszakban. Ezen belül azonban egyértelműen megkülönböztethetjük az alkalmi és azonnali fogyasztásra történő, és az év későbbi időszakára, tartósítás céljával történő beszerzéseket. Mindenesetre akár a zöldségek akár a gyümölcsök listáját nézzük, meglehetősen színes és változatos képet találunk. Előbbiek körében a leggyakoribbak a saláta, sóska, hagyma, petrezselyem, paradicsom, zöldség, paprika, borsó, karalábé, tök, kelkáposzta, káposzta, míg az utóbbiaknál az alma, mazsola, citrom, dinnye, barack voltak. De ezeken túl ritkábban vásároltak még tormát, babot, paszulyt, uborkát, reket, rebarbarát, zellert, karfiolt, céklát vagy a gyümölcsök köréből pöszmétét, epret, meggyet, cseresznyét, ribizlit, körtét, szilvát, szőlőt, birsalmát, vagy éppen mandulát, fügét, datolyát és narancsot. Magukról a befőzésekről nincsenek külön feljegyzések a naplóban, azokat a mindennapos bevásárlások között találhatjuk egy-egy rövid megjegyzéssel kiegészítve, mint „uborka betenni” vagy „barack lekvárnak”. Így az, hogy pontosan mennyi befőtt volt a háztartásban az adott év során, nem állapítható meg, azt viszont megtudhatjuk, hogy a káposztát sóval és borssal ízesítve savanyították, a paradicsomot befőzték és uborkát is raktak el télire, míg a gyümölcsök közül az eperből, barackból, szilvából és ribizliből lekvárt főztek, a meggyből és szilvából pedig befőttet készítettek.

A napló bejegyzéseiből a család italfogyasztásáról is nyerhetünk adatokat. Az év során a leggyakrabban vásárolt ital a sör [62] volt. Néhány alkalommal még azt is megtudhatjuk, hogy ez a vásárlás valószínűleg a családfő számára történt, legalábbis a „sör Lacinak” bejegyzések erre engednek következtetni. Lényegesen ritkábban találhatunk adatokat egyéb szeszesitalokra vonatkozóan: a bor harmincszor, a pálinka tizenhétszer, míg a rum mindössze ötször szerepel. Viszonylag rendszeresen vásárolt a család margit vizet [24], és szódavizet [9], illetve szódát [27], ez utóbbiról azonban megjegyzendő, hogy gyakran a borral együtt vették. A kávé [47] viszonylagos gyakorisága és rendszeres vásárlása mellett azért is külön figyelmet érdemel az italok körében, mivel az erre a területre fordított összegnek egymagában több mint

³¹¹ Az, hogy miért csak júniusban volt eladó tej a háztartásban, és hogy egyáltalán honnan is származott ez a tej, nem teljesen világos. A Ladics család tulajdonában volt ugyan a közeli Gyulaváriban egy tanya, ahol tehenek is lehettek, ez azonban 1901-ban a még élő apa, Ladics György tulajdonát képezhette. A kérdés tisztázása további kutatásokat igényel.

a felét, mintegy 90 koronás kiadást jelentett. Ez semmiképpen nem tűnik soknak, ha figyelembe vesszük a kávé polgári étkezéskultúrában betöltött szerepét, különösen a reggelik kapcsán, melyre már utaltunk a pékárukat taglaló résznél.³¹²

Az élelmezés területén belül nem esett szó még az egyéb konyhai kiadások körébe sorolható tételekről, ide azok az áruk kerültek, melyek a fenti kategóriákba nem voltak beilleszthetőek, elsősorban a mindennapi főzéshez szükséges alapanyagok illetve a konyhában használatos különböző fűszerek. Az alapanyagok közül gyakoriság szempontjából mindenképpen kiemelkedik a tojás, liszt, cukor, só, krumpli, és itt említhetjük meg az élesztőt, makaronit, rizst, grízt, darát is. Ezek mellett az ételek ízesítésére szolgáló fűszerek közül a következőket találhatjuk meg: bors, kapor, czimet, colliander, georgina gyökér, gyömbér, kömény, szegfűszeg, szerecsendió, vanília.

Szintén a konyhához kapcsolódnak még, ha már nem is közvetlenül a család élelmezéséhez, a különböző konyhai eszközök beszerzésére vonatkozó kiadások. Ezek leginkább alkalmi vásárlásokat és csupán néhány darabot jelentettek. Nagyobb tételekről itt nem beszélhetünk, hiszen az 1901-es napló már egy 10 éve működő háztartás állapotát rögzíti, így a legtöbb esetben a fogyó eszközök pótlásával kell számolnunk. Ezeknek a beszerezéseknek egy része egyértelműen kapcsolható a gyulai vagy környékbeli országos vásárokhöz. A naplóban a következő listát olvashatjuk például július 20-án, az egyik gyulai vásár idején: „dézsa, 2 kis tál, 6 tányér, 10 csésze, 4 fedő, paszírfa, 4 csupor”. A háztartási eszközök másik résznek vásárlása azonban elszóródik az év során, és lényegében minden hónapra jut néhány ilyen típusú bejegyzés. Megvizsgálva ezeket a tételek további változatos és viszonylag széles skáláját találjuk: fazék, lábas, szilke, köcsög, pohár, pléh kanál, merőkanál, fakanál, laskaszűrő, mosogatórongy, lekváros üveg, dugó, de ide sorolhatjuk a vízfordó rudat is.

Közvetlenül kapcsolható ehhez a témakörhöz a házfenntartás kérdése is, mely a naplók tanúsága szerint szintén a háziasszony felügyelete alá tartozott. Ide egyrészt a háztartás folyamatos működéséhez szükséges áruk körét sorolhatjuk, másrészt a házban és környezetében elvégzett kisebb-nagyobb javítások, karbantartások költségeit. Érthető módon, míg az első kategória leginkább rendszeres, többször ismétlődő kiadásokat foglal magába, addig a második kapcsán egyedi esetekkel állunk szemben. Előbbinél a rendszeres kiadások leginkább a világítás területéhez kapcsolódtak, ezek közül is kiemelkedik gyakoriságával a petróleum [103], melyet heti több alkalommal is vásároltak, de meg kell említeni még a

³¹² Ld. 308. lábjegyzet.

gyertyát [33] és a gyufát [28] valamint a mécsolajat [19] és mécsbelet [9] illetve a lámpaüveget [8] is. Rendszeres bejegyzéseket találunk még szén [23] vásárlása vonatkozólag is, azonban mivel az egyenletesen eloszlik az év során, így itt nem elsősorban a lakás fűtésében játszott szerepére, mint inkább a konyhai használatára gondolhatunk. A téli tüzelő biztosítására egyébként nem utalnak a feljegyzések, az minden bizonnyal a családfő hatáskörébe tartozhatott.³¹³ A ház tisztaságának, lakhatóságának biztosítása az ezzel kapcsolatos munkák szervezése azonban a gazdasszony feladata volt. Erre utalnak a mész, meszelő, festék, rozsdapor, vaspor, terpentín, borax, vagy éppen a seprű, lapát, súrolókefe, súrolórongy, lábtörlő sőt az egérfogó vásárlására vonatkozó bejegyzések. Ennek kapcsán szintén megemlíthetjük Kliment Margit gyakori virágvásárlásait is, melyek a lakás díszítését szolgálhatták. Végezetül a házfenntartás egyedi eseteihez kapcsolódóan is nézzünk néhány példát: ablaküveg, ajtóablak, üvegesnek, fűmag, két kocsi föld, kulcs cselédsifonba, kút-reparálás, gyertyatartó javítás, Baginak kis kocsijavítás, dézsajavítás, ebédlőlámpa javítás Schmidtnél, késköszörülés, lakatos, pokroczszegés Baginak.

Mind gyakoriság, mind költségek tekintetében jelentősek voltak a háztartás számára dolgozóknak tett kifizetések. A naplóban nem találunk külön összefoglaló jegyzeteket ezekre vonatkozóan, a munkabérek a többi kiadási tétel között, az adott napon vannak bejegyezve. Ahogy az általános részben már utalunk rá, egy időben, szakácsné, szobalány, dada, pesztra is lehetett a Ladicsok alkalmazásában, az 1901-es feljegyzésekből azonban nem állapítható meg, hogy az alkalmazottak közül ki milyen szerepet töltött be pontosan a háztartásban. A rangsorban meglévő különbségekre csak a bérek különbségéből következtethetünk. Annyi azonban kiderül, hogy az év során állandó bérezésben hosszabb-rövidebb időszakig 7 személy részesült, akiket Ladics Lászlóné mindig a keresztnévükön említett. Öten közülük Mari, Sári, Rozi, Marcsa és Julcsa már az előző évben is a család szolgálatában állottak, amit a januári eleji bejegyzések tanúsítanak az előző havi bérek kifizetéséről. A másik két lány, Zsuzsi és Erzsi 1901 májusától volt a Ladicsoknál. A legmagasabb bért, 16 koronát havonta Mari és Zsuzsi kapta. Az 1902-es napló tanúsága szerint ők mindketten a család szolgálatában maradtak a következő év elején is, ami rajtuk kívül még Erzsiről mondható el. Sári előbb 10, majd májustól 12 koronáért dolgozott, utolsó havi bérét szeptember végén kapta s a továbbiakban nem találunk rá utaló adatokat sem az azévi, sem az 1902-es naplóban, így feltételezhető, hogy októbertől már elkerült a családtól. Julcsa szintén 10, míg Mari 12

³¹³ Megerősíti ezt egy Ladics László részére 1906 novemberében tűzifa vásárlásáról kiállított 160 koronás számla. (Ltsz.: 82.650.) Ladics hagyatéka

koronával kezdte az évet, de mindketten még tavasszal elhagyták a családot, utolsó bérük február illetve március hónapra szólt. A legkevesebért, havi 4–5 koronáért Marcsa dolgozott, és ő is az előző lányokhoz hasonlóan még a tavasz során, április végén eltűnt a feljegyzésekből. Itt kell megjegyeznünk, hogy a naplóban kétszer szerepel egy „német Mari” nevű lány is, először az október-novemberi béréből kapott meg 2 korona 40 fillért, majd cipő foltozásra kapott további 20 fillért karácsony előtt. Nem világos, hogy ő azonos lenne-e az eddig Mari néven emlegetett cseléddel, vagy külön személyről van szó. Mi inkább az előbbi felé hajlunk, tudva azt, hogy a családnál már 1899 óta szolgálhatott német lány is, és ha egy újabb szolgálóról lenne szó, akkor többször is nyoma kellene, hogy legyen jelenlétének a precíz naplóvezetéséről megismert Ladicsné feljegyzéseiben. Ez azonban sem a 1901-es, sem a következő évi naplóban nem tapasztalható, szemben Marival, aki mindkét évnek rendszeres szereplője. Ha összevetjük a szolgáló lányokat, béreiket és szolgálatban töltött idejüket azt láthatjuk, hogy Ladicsné keze alatt az év során általában négy lány dolgozott egy időben, ketten magasabb, 16 koronás, míg ketten 10–12 koronás havi bér ellenében. Az év első hónapjaiban szolgáló Marcsa 4–5 koronás bérével kivételnek számított ebben a tekintetben. A napló tanúsága szerint az év során a bérek fizetésének tekintetében túlzott rendszeresség nem található. A cselédek általában a hónap legvégén vagy a következő hónap első felében megkapták járandóságukat, ami néhány esetben egy összegben, néha részletekben került kifizetésre. Arra is volt példa, hogy több havi bért kaptak egyszerre, sőt ritkább esetben előleg formájában is történhetett a fizetés, mint például Zsuzsi kapcsán, aki október 6-án egyben megkapta szeptember és október hónapra járó 32 koronáját. A béren felül más kisebb alkalmi juttatásokban is részesülhettek a szolgálók, csak néhány ezek közül felsorolásszerűen: német Marinak cipő foltozásra, olvasókönyv Marinak, színházjegy cselédeknek (4 alkalommal is!), Marcsának ajándékba, pohár Julcsának. Megítélésünk szerint ezek nem annyira a járandóság részének inkább apróbb figyelmességeknek tekinthetők, s a ház asszonya és szolgálói között lévő jó viszonyt jelzik. A bizalom mértékekét jó példa, hogy Hajdúnénak, aki gyakran dolgozott a Ladicsoknál az év során, egy alkalommal Ladicsné még kölcsön is adott 4 koronát, amit az később rendben meg is fizetett. A napló egyetlen, az utolsó oldalon tett, személyes jellegű bejegyzése is az egyik cselédhez kapcsolódik: „1901. jan. 24. én jött helyre Rozi.”

Az eddig megismert, állandó havi bérezésben részesülő szolgálókon túl néven említ a napló néhányat a háznak több-kevesebb rendszerességgel napszámért, alkalmi bérért dolgozók közül is. Itt mindenekelőtt a már szóba került Hajdúnéra kell utalnunk, aki

rendszeres szereplője a feljegyzéseknek, több mint 30 alkalommal találkozhatunk a nevével. Ezen kívül néhány alkalommal említésre kerül még Somogyiné, öreg Julis, Tokaji, Gyula, Károly és Pali. Az utóbbi négy férfi alkalmi munkákban segédkezett, mint például káposzta bevivés, káposzta bevágás, sonka elvivés. Öreg Julis egyetlen bejegyzése mindössze annyit árul el, hogy 1 korona kielégítésben részesült, Somogyiné viszont öt alkalommal is szerepel a naplóban és összesen 14 koronát fizetett neki Ladicsné szolgálataiért. Ezeken kívül is található még néhány munkavállalóra utaló bejegyzés, már pontos név megadása nélkül, mint mosónéknak, szappanfőzőné, kerti napszámosnak. Hajdúné bérezése kapcsán tudjuk, hogy a napszám 1–1,2 korona volt. Ennek mintegy dupláját, 2 koronát kapta munkájáért a szappanfőzőné csakúgy, mint a hentes.³¹⁴

Plusz munkaerőre a háztartásnak általában a nagyobb munkák idején volt szüksége, mint a mosás, vasalás, szappanfőzés, vagy a speciális szakértelmet igénylő eseteknél, mint a disznóvágás. Mosásra hatszor utalnak a napló feljegyzései az év során. Két alkalommal, január 19-én és március 27-én volt nagymosás, aminek a bejegyzett költsége 7 korona 20 fillérre rúgott, valamint további négy alkalommal, május 1-én, június 12-én, szeptember 25-én és október 25-én már csak az van felírva, hogy mosónéknak és a bér, 5 korona 20 fillér. A mosásoknál tehát igazi rendszeresség nem állapítható meg, 1–2 havonta került rájuk sor és négyszer szerdai, egyszer pénteki, egyszer pedig szombati napra estek. Vasalásra 3 alkalommal utal a napló, ezek azonban nem kötődnek a mosásokhoz. Egy alkalommal, májusban Hajdúné egy teljes napszámot, 1 korona 20 fillért keresett vasalással, majd októberben előbb négy ing vasalásáért fizet Kliment Margit 80 fillért néhány nappal később pedig férfiing vasalásért 8 koronát, ami már jelentős munkára utal.³¹⁵

A szappanfőzésről a napló végén egyetlen, mindössze egy soros feljegyzés tanúskodik, amiből megtudhatjuk, hogy „1901 V/11-én főztem 56 kiló szappant”. Az aznapi kiadásokat átnézve az is kiderül, hogy ehhez 4 korona 20 fillérért zsíros szódát vett Ladicsné, és a szappanfőzőnének további 2 koronát fizetett. Október 21-én pedig a következő feljegyzést találjuk: „Hajdúnénak szappanfőzésért 80 fillér”. Ekkor azonban semmi más adat nem utal erre a munkára, így elképzelhető, hogy ez alkalommal a májusban főzött szappan pótlására kis mennyiségben újabb adagot főztek, de már nem hívták a szappanfőzőnét, hanem Hajdúnéra

³¹⁴ A szappanfőzőné megbecsülését mutatja a magasabb bér mellett, hogy a Hoffer háztartásban például a napszám mellé reggelit, ebédet, uzsonnát és vacsorát is kapott, és más munkásoktól eltérően azt kapta ebédre, amit a család is. Bánkiné Molnár E. 1996. 64. Ilyen adatokat egyenlőre a Ladics hagyatékban nem találtunk.

³¹⁵ A naplóbejegyzések alapján ezek a munkák a Ladics házban egynaposnak tűnnek, de meg kell jegyeznünk, hogy ez időben a Hoffer családnál a nagymosás 2–3 napot, míg a vasalás további két napot vett igénybe Bánkiné Molnár E. 1996. 64.

bízták a munkát. Nagyobb, minden évben visszatérő munkának számított még a tarhonyakészítés, amelyről azonban az 1901-es évben külön feljegyzés nem készült. A napi kiadások között olvasható július 19-én a „liszt tarhonyához” bejegyzés 1 korona 68 fillér értékben, míg szeptember 21-én a „Hajdúné lekvár és tarhonya”, mikor is a bér 2 korona volt. Kalácssütésre három alkalommal találunk adatokat, először április 9-én, ami furcsa módon húsvét keddeje, tehát már az ünnep vége. Minden bizonnyal ehhez kapcsolható az egy nappal korábbi, húsvét hétfői mákdarálás is. A második alkalomra május 25-én került sor, mikor is a kalács az éppen következő pünkösdre készülhetett, míg a harmadik alkalom december 23-ra esett, ami egyértelműen a karácsonyi ünnepi készülődéshez kapcsolható.

A vizsgált naptári évben négy gyermek volt a Ladics családban. A legidősebb, már az iskolát megkezdő Klára nyolc, míg Tamás hat, György négy, a legkisebb, László pedig mindössze egy éves volt ekkor. A gyermekek nevelésében Ladicsné a személyzet segítségével támaszkodhatott. Bár ez az 1901-es feljegyzésekből nem derül ki egyértelműen, más évek naplói alapján világos, hogy a család alkalmazott dadát és esetleg pesztrát is a legkisebb gyermek mellé, a kétnyelvűségük érdekében pedig a cselédek egyike német volt. A munkabérek nyilvánvaló költségén túl azonban a gyermekekhez kapcsolódó bejegyzések sem gyakoriság, sem összeg tekintetében nem tűnnek túl jelentősnek ebben az évben. Mintegy 60 köthető hozzájuk, 30 korona értékben, aminek majd kétharmadát hat alsónadrág vásárlása teszi ki a legidősebb fiú, Tomi részére, valamint két pár cipő Lacinak. Ez már magában mutatja, hogy a többi bejegyzési tétel anyagi szempontból nem különösebben jelentős, csak apróbb összegeket takar. Annyi mindenesetre megállapítható belőlük, hogy a gyerekek rendszeresen kaptak cukrot, illetve néhány alkalommal süteményt, két bejegyzés tanúsága szerint pedig külön vettek főzni valót a gyerekeknek. Játék vásárlására szintén találunk adatokat. A júliusi országos vásár idején olvashatjuk például a naplóban: „4 baba, puska, kis korsó Lacikának”, máshol pedig: „kis játék edény”, „játék habverő és üst”. A szorgalomra, munkára való nevelés példáját láthatjuk abban a feljegyzésben, mely szerint a gyerekek nyolc fillért kaptak zöldségbehozásért. Ezeken túl a legidősebb gyerek, Klára kapcsán már az iskolához köthető kiadásokat is találhatunk, mint Klárikának (plajbász stb.) vagy Klárikának iskolába, és életkorából adódóan már néhány más típusú feljegyzéssel is bekerült a napló lapjaira: Klárikának színházra, Klárikának „urániára”.

Láthattuk, hogy a gyermekek kapcsán mindössze két alkalommal vásároltak ruhát a Ladics családban. Ha megvizsgáljuk, hogy általában mennyit költött Kliment Margit az adott évben ruházkodásra illetve, hogy maga a kérdés hányszor szerepel a naplóban hasonló képet

kapunk: 1 pár félcipő Leheltől 16 korona, 1 pár papucs 2 korona 40 fillér, fűző 1 db. 24 korona 60 fillér, tavaszi kabát (deutsch ted) 50 korona valamint fejre való kendő 36 fillér. Mindez elég kevésnek tűnik, még abban az esetben is, ha tudjuk, hogy a család minden bizonnyal kész ruhatárral rendelkezett, melynek darabjait a kor viselési szokásaiból adódóan nem kellett gyakran pótolni. Az is elképzelhető, hogy egy-egy drágább ruha vásárlásakor a számlát a családfő egyenlítette ki, s az nem terhelte közvetlenül a Ladicsné felügyelte háztartást, bár ennek az előbb bemutatott három, viszonylag magasabb összegű vásárlás ellentmondani látszik. Az új ruha vásárlás hiányának fényében különösen szembeötlő, hogy többször is utalnak a bejegyzések az év során a régiek javíttatására: cipő foltozás, cipő javítás, gallér leszegés Eszternél, kalapjavítás, papucsfoltozás. Mindezek a családon belül egyfajta puritán szemlélet meglétére utalnak, ami az egész éves kiadások mértékére gondolva furcsa kettősségnek tűnhet.³¹⁶

A naplóban feljegyzett kiadások egy része, közvetlenül kapcsolható a szabadidő, szórakozás, társasági élet területéhez. A hagyományos nőideál képében a varrás és a kézimunka a szabadidő hasznos eltöltésének legideálisabb módja volt. Ebből a szempontból Ladics Lászlónét sem tekinthetjük kivételnek: kitűnően kézimunkázott, s ez a tevékenység valóban kikapcsolódást jelenthetett számára.³¹⁷ Ennek megfelelően háztartási naplójában több kiadás is kapcsolódik ehhez a területhez, úgy eszközök, mint hozzávaló anyagok. Felsorolás szintjén nézzünk meg néhányat: gyűszű, tű, spékelőtű, kötőtű, horgolótű, pamut, merkelőpamut, selyem, szatin, blousera való battiszt, cérnagomb, „hovin” csatt, pertli. A szórakozásnak már sokkal közvetlenebb formáit jelöli néhány további bejegyzés: czirkuszosnénak, majomtánczoltatás, verklis. Ez utóbbival az úgy szabadidős tevékenységnek, mint társasági alkalomnak számító séták során találkozhatott a napló írója. A kultúra magasabb színvonalú élvezetére utalnak a színházjegy vásárlások, melyek egyben a társasági élet területéhez is elvezetnek. Ide kapcsolható közvetlenül a nőegylet 2 korona 40 filléres tagdíjának a megfizetése is, csakúgy, mint a társas érintkezés, kapcsolattartás népszerű formájának, a levelezésnek a költségei, úgymint levélpapír, levelezőlap, levélbélyeg.

A korszak nőideáljához a játékonykodás is hozzátartozott. Összesen 74 bejegyzést találhatunk ehhez kapcsolódóan a naplóban. Kliment Margit 60 alkalommal adományozott kisebb összeget koldusnak, ezen kívül 8 alkalommal könyöradományt adott, kétszer kis

³¹⁶ Hasonló szemléletre hívja fel a figyelmet Jávor Kata a Zsolnaiak kapcsán, hangsúlyozva, hogy a foltos ruha még a megörökítés céljával készült fotón is helyet kaphatott. Jávor K. 2000. 119.

³¹⁷ A hagyatékban számos Ladics Lászlónéhoz és a kézimunkázáshoz kapcsolódó tárgy illetve dokumentum megmaradt, példaként említjük hímzett zsebkendőit, és ehhez kapcsolódó mintaterveket. (Ltsz.: 2005.338.1.-2005.343.1.) Ladics hagyaték.

leánynak adakozott, míg egy alkalommal kéregetőnek, szegény embernek, szegény flótásnak, vándornak. Bár összeg tekintetében ezek az adományok nem voltak nagyok – 19 korona az év során – az adományok gyakorisága és rendszeressége mindenképpen a jótékonykodás fontosságára hívja fel a figyelmet a napló írójának életében.

A feljegyzések egy szűk köre a család ünnepi életébe is bepillantást enged. Ezzel a kérdéssel a későbbiekben részletesen foglalkozunk, itt most a naplók kapcsán kifejezetten csak az 1901-es esztendő vonatkozásában említünk meg néhány jellegzetességet. A háztartási napló bejegyzéseiből megtudhatjuk, hogy karácsonykor a Ladics házban fát állítottak (karácsonyfa-2 korona 40 fillér), amit aranyozott dióval (dióaranyozó-60 fillér), kis gyertyákkal (2 korona) és cukorral (1 korona 10 fillér) díszítettek, amellet további 2 koronáért vettek még szalonczukrot. A karácsonyi asztalon ott volt a pulyka csakúgy, mint a 23-án sült kalács, és Hajdúné kapott 2 koronát „krisztkindlibe”, ami a háziasszony és a keze alatt dolgozók jó viszonyáról árulkodik. Szilveszterkor levelező lapot küldtek, ezen túl más bejegyzés nem utal az ünneplésre. Húsvétkor már pénteken rózsavizet vettek, és vasárnap fogadták a locsolkodó gyerekeket. Természetesen tojást is festettek, amint arról a tojásfesték vásárlása árulkodik. Ekkor is küldtek az újévhez hasonlóan levelező lapot, valamint akárcsak karácsonykor, kalácsot is sütöttek, igaz húsvét kedden, és szintén e napon borjúhús került az asztalra. Május 1-én 32 fillér kiadást találhatunk májusfára a naplóban, míg az 1901-ben május 26-ra eső pünkösdi vasárnaphoz csak az előző napi kalácssütést említhetjük, mint az ünnephez kapcsolható eseményt. Mindenszentekkor koszrút készítettek, amint azt az október 30-án tett bejegyzés „virág koszorúhoz 1 korona” mutatja. A fontosabb naptári ünnepek után, áttérve a családi ünnepekre már lényegesen kevesebb adatot találunk. Az 1901-es év során sem keresztelőre, sem temetésre utaló bejegyzések nincsenek a naplóban, míg az esküvőhöz mindössze egy kapcsolódik, március 8-án, pénteken: „vőfélynék kontyolásnál 50 fillér”. A születésnapok és névnapok megünneplésének sincs nyoma ebben az évben, leszámítva a január 18-i Margit napot, mikor is torta vásárlásáról tanúskodnak a kiadások. A névnapok hiánya azért is érdekes, mert a visszaemlékezések szerint a családfő, Ladics László névnapján rendszeresen fogadták a köszöntőket, akiket meg is vendégeltek.³¹⁸

Ezzel lényegében az évközi kiadások minden fontosabb területéről szót ejtettünk, végezetül még a napló végi külön bejegyzések maradtak. A tej bevételről, disznóvágásról, szappanfőzésről a kapcsolódó témáknál már korábban írtunk, ezeken felül további két különálló feljegyzéssort találhatunk: egy listát a kint lévő ezüstökről, illetve egy kis

³¹⁸ Kósa L. 2011. 17.

könyvelést a „persely és sparcasa”-ról, vagyis a megtakarítási kasszáról. Az ezüstneműről megtudhatjuk, hogy összesen 55 darab volt használatban ekkor a háztartásban. A felsorolásban éppúgy találhatunk a főétkezéshez kapcsolódókat, például a levesmerő, főzelékes, evőkanál, kis ezüst francia villa és kés, china ezüst kés-villa, sós kanál, salátás, mint a kávézáshoz vagy teázáshoz: tejmerő, feketekávés kanál, tea szűrő. Sőt azt is megtudhatjuk, hogy a gyerekeknek is volt külön evőeszközük: gyerekevőkanál, kávéskanál (3 a gyerekeké). A persely és sparcassa kapcsán az mondható el, hogy Kliment Margit itt gyűjtötte kisebb megtakarításait. Ezek általában azokból a néhány filléres maradványokból származtak, amelyek egy-egy nagyobb vásárlás után a kerek összegből hiányoztak. A naplóban a kiadási tételek között rendszeresen találkozhatunk a persely, perselybe, s.perselybe bejegyzésekkel (több, mint 100 alkalommal!) míg a naplóról feljegyzésekben az első félév adatait találjuk havi bontásban illetve néhány kiadás feljegyzést, mint például vettem 1 vég vásznat, március 1-én pedig a következő bejegyzés olvasható: kölcsön vettem háztartáshoz. Miután a feljegyzések már januárban egy nagyobb, 11 koronás kiadással kezdődtek, arra következtethetünk, hogy a megtakarítási kassza használata éveken átívelő folyamatos gyakorlata lehetett Ladicsnének. Ezt egyébként a további naplók bejegyzései megerősítik. A félév során a kasszában feljegyzett mintegy 40 korona használata pedig azt mutatja, hogy a megtakarítások egyrészt alkalmi vásárlásokra (elsősorban szövetek), másrészt pedig szükség esetén a háztartás kisegítésére szolgáltak.

4. Gyermek és ifjúkor, a nevelés elvei

A gyermekekről alkotott kép a 19. század folyamán a korábbi évszázadokhoz képest jelentős változáson ment át. A gyermek egyre inkább a család középpontjába került, szerepe egyre hangsúlyozottabban felértékelődött. Ez a legkarakterisztikusabban a középosztálybéli családoknál megfigyelhető folyamat megmutatkozott egyrészt a szülői érzelmek intenzitásának fokozódásában, másrészt a szülők azon szemléletében, hogy a gyermekekre mindinkább, mint a család jövőjének biztosítékára, egzisztenciális létének zálogára tekintettek. Ebben a vonatkozásban a család számára a gyermek egyfajta befektetés volt, úgy érzelmi, mint anyagi tekintetben, melynek célja, s ezáltal a gyermek fő feladata a társadalomba való zökkenőmentes beilleszkedés, a jó és hasznos polgárrá válás révén a család státuszának biztosítása volt. Ez a megváltozott gyermekkép a „gyermeki tisztaság” illetve a „gyermekben szunnyadó tehetség” romantikus mítoszának újjáéledésével együtt a

századforduló éveire – már a kortársak bírálatát is kiváltva – számos családban a gyermek piedesztálra emeléséhez, a gyermek iránti majomszeretet kialakulásához is elvezetett.³¹⁹ „A jelenkor anyagi iránya nagyon is elharapódzott – a gyermek szelleme műveltetik s lelkével, szívével vajmi keveset gondolnak. A szülék rabjai a gyermekeknek, kiszolgálják őket, s nem gondolják meg, hogy zsarnokokat nevelnek, kik hálátlansággal fognak fizetni.” – jellemezte a megváltozott szülő-gyermek viszonyt a századvég egyik népszerű illemtankönyve.³²⁰

Ez eddig általánosságban bemutatott újfajta gyermekképet, illetve a gyermek szerepének családon belüli felértékelődését erősítik meg a Ladics família dokumentumai is a 19–20. század fordulójáról. A családi levelezés elmaradhatatlan részét képezték ezekben az években a gyermekekről írott beszámolók, melyek rendszerint erős érzelmi kötődésről is tanúskodtak, és nem csupán az édesanyák részéről. Ladics György – a család tekintélyes feje, a sikeres és elfoglalt ügyvéd – például az alig kétéves legkisebb leányáról egy alkalommal a következő sorokat írta a már gimnazista fiának: *„Margitka egészséges, csaknem olyan széles, mint magos, ha a fürdőbe jut, alig lehet onnan kiszedni, annyira szereti a fürdőt.”*³²¹ A 19. század végéhez közeledve már nem lehetett teljesen szokatlan az apai érdeklődés ilyen megnyilvánulása, hiszen a korszakban uralkodó hagyományos – a dolgozó, gyermekeitől egyre jobban elszigetelődő, azokkal szinte csak az ünnepnapokon foglalkozó, s leginkább a szigort és rendet megtestesítő – apakép mellett, ekkor már a gyermek sorsáért aggódó, nevelésével személyesen is foglalkozó apai mentalitás is mind szélesebb teret nyert. Jól példázzák ezt a szemléletváltást a századforduló időszakának társasági lapjai is, melyekben egyre gyakrabban jelentek meg az apák a meghitt családi kört ábrázoló képeken.³²² A gyermekeket érintő beszámolók egyik gyakori témája volt a Ladics levelezésben azok esetleges betegsége, illetve az egészségük feletti aggodalom. Ez utóbbi egyébként a megváltozott gyerekképhez kapcsolódóan a 19. században megjelenő új anyaideál jellegzetes vonásának is tekinthető: a korszak édesanyái aggódó szeretettel örködtek gyermekeik testi-lelki fejlődése felett, komoly aggodalmat jelentettek számukra a kisebb-nagyobb gyermekbetegségek, melyekkel előszeretettel fordultak az orvosokhoz.³²³ Ezt az újfajta, csak a gyermekeinek élő anyaideált testesíthette meg a családban Ladics Irén, akiről Ladics Györgyné a következő sommás jellemzést adta egyik levelében: *„láttam ittélétekor, hogy ő*

³¹⁹ Pukánszky B. 2001. 145–147., 169–172.

³²⁰ Ismeretlen szerző. 1891. 18.

³²¹ LGY-LL.1876.10.29. (Ltsz.: 2009.1376.1.)

³²² Pukánszky B. 2001. 150–155.

³²³ Pukánszky B. 2001. 149.; Az új anyaideálról bővebben: Badinter, E. 1999. 168–198.

csak a kislányának él, ővele foglalkozik örökké, és nem ér rá másra.”³²⁴ Sógornője, Ladics Lászlóné is hasonlóan viszonyulva gyermekeihez, szerető-gondoskodó anya lehetett a hagyaték tanúsága szerint. Erre a szoros anya-gyermek viszonyra utalnak például az általa a gyermekei első szavairól készített feljegyzéseinek füzeté, vagy a másik oldalról a gyermekek által édesanyjuk számára készített rajzok.³²⁵ A századforduló erősödő „gyermekkultuszának” számos tárgyi emléke is megmaradt a családi hagyatékban. A csecsemő és kisgyermekkorban rendszeresen készített fotók mellett jellegzetes példajaként említhetjük ezeknek a Ladics és Kliment gyerekektől megőrzött hajtincseket és fogakat.³²⁶ Ladics Lászlóné esetében szintén a szoros kötődésről árulkodnak az esetleges kisebb gyermekei nélkül tett utazásai, például fürdői tartózkodásai során írott levelei, melyekben az egyik központi témát mindig az otthon maradt gyerekek utáni vágy, az értük érzett aggodalom valamint a mindennapjaik iránti kíváncsi érdeklődés jelentették.³²⁷

A gyermekek családon belüli neveléséről szólva a korabeli illemtankönyvek illetve nevelési tanácsadók a gondoskodó szereteten alapuló személyes példaadásra helyezték a hangsúlyt, míg a testi fenytést többnyire elítélték. „A szülő példaadásán kívül a sikeres erkölcsi nevelésnek elengedhetetlen feltétele a szeretet. A gyermeknek éreznie kell, hogy minden szó és minden tett, amelyet magára vonatkozóan szülei részéről tapasztal, javát akarja. [...] Szomorú dolog, hogy a büntetés eszközei között még manapság is a verés foglalja el az első helyet. [...] Az erkölcsi fejlődésnek feltétele az önbecsülés és önérzet, és semmi nem alázza meg ezeket jobban, mintha a gyermeket ütik, mint az állatot.” – olvashatjuk a kérdés kapcsán az 1910-ben megjelent Magyar család aranykönyvében.³²⁸ Lényegében ezeknek a nevelési elveknek a gyakorlati alkalmazásáról emlékezett meg a gyermekkorára visszatekintve a Ladics család közeli rokona, Sztojanovits Katalin is, szemléletes képét adva egyúttal az 1920-as évek meleg polgári otthonainak: „Valahogy a szülők is... annyira, annyira otthon volt az ember, azt érezte, hogy védett helyen van, hogy egy védett otthon. És mondom, sose kapott ki az ember, de valahogy tudta, hogy ezt kívánják a szülők. Hogy így viselkedjen, vagy úgy viselkedjen, hogy megfelelő gyermek módra viselkedjen, hogy köszönjön... szóval

³²⁴ LGYNÉ-LGYU.1899k. (Ltsz.: 2009.999.1.)

³²⁵ Ladics Lászlóné gyermekeinek első szavairól készített feljegyzéseit tartalmazó füzet. (Ltsz.: 83.1543.) Ladics hagyaték; Ladics Lászlóné számára gyermekei által készített rajzok. (Ltsz.: 83.1539.) Ladics hagyaték.; A rajzok közül néhány elérhető a Magyar Digitális Képkönyvtár Corvin János Múzeumból származó képei között a www.kepkonyvtar.hu címen. Ld. még. 6. sz. melléklet.

³²⁶ Kliment és Ladics gyerekek emlékei. (Ltsz.: 2009.162.1.-2009.171.1.)

³²⁷ Ladics Lászlóné levelei férjének Ladics Lászlónak Csízá. 1896. (Ltsz.: 2009.2508.1-2009.2519.1.)

³²⁸ Hancsókné Wolkenberg Ilona. 1910. 116, 126.; További szemelvények a korabeli illemtankönyvek nevelésről alkotott nézeteiből: Fábri A. 2001. 102–109.

nem kellett – hogy mondjam – olyan nagy cécot csinálni, hogy na most megneveljük a gyereket, hanem hagyták, hogy magától mit, s akkor legfeljebb kijavítottak, hogy nem így, hanem úgy mondjad, vagy ezt mondjad, de nem... semmi külön, semmi különösebb ... nem érezte azt az ember, hogy na most engem ezüsttárcára ültettek, mert én gyerek vagyok [...] Olyan természetes volt az, hogy mi gyerekek vagyunk, és olyan természetes volt, hogy ők védenek minket, vagy hogy mondjam, szóval nem is érezte az ember azt, hogy jaj hát fegyelmeznek, vagy egy rossz szót halott volna [...] Nem is tudom, hogy csináltunk-e olyat, hogy kikapjunk valamiért, vagy ki kellene kapni valamiért, valahogy annyira az volt a hangja az otthonnak, hogy semmi olyan nem történt.”³²⁹ Természetesen ez az idilli kép inkább tekinthető egyedinek, mint általánosnak még akár a Ladics család kapcsán is, hiszen a gyermekek központi szerepének egyértelmű megjelenése mellett a Ladicsoknál és rokonságukban is számos adatot találhatunk a gyermekek szigorúbb elvek szerint való nevelésére és a testi fenyíték rendszeres alkalmazására is. Ladics Lászlóné például a századforduló éveiben rendszeresen panaszkodott férjének a felcseperedőben lévő gyermekek csintalanságáról, nemegyszer azzal fejezve be a történetet, hogy a gyerekek fegyelmezésében már a verésnek sincs haszna. Egy alkalommal például, azután, hogy fia, Ladics Tamás felmászott a házuk tetejére a következő sorokkal zárta beszámolóját: „Örültem egyrészt a bátorságának, de azért mégis megvertem; sokat ugyan nem használ neki; Azt mondja: *”Nem bánom, mert csak felmegyek”*; nagyon haszontalan, szófogadatlan gyerek.”³³⁰ A testi fenyítés egyébként már egész fiatal korban alkalmazott büntetési módnak bizonyult a családban. Bár 1896-ban az előző évben született fiával, Tamással Csízen fürdőző Ladicsné még úgy nyilatkozott, hogy korai a gyereket verésre fogni, a következő nyáron keltezett fürdői levelekben már a kétéves fiúcska „elnadrágolásáról” olvashatunk.³³¹ Ladicsné egy másik levelében pedig a szidás, a bezárás és az ajándék megvonása is megjelentek, mint a családban a verés mellett használt további büntetési módok: „Tomira sok panasz van, annyira helytelen, különösen az étkezéseknél, hogy irtózom már asztalhoz ülni. Tegnap este valósággal kimerítette idegeimet. Nem használ neki sem szó, sem verés. Tegnap délelőtt bezártam, mert Klárát hátba verte, este helytelenségéért nem kapott cukrot. Megszállja ugyan a bűnbánat, rettenetesen ígéri, hogy jó lesz, de csak pár pillanatig tart a jóság. Nagy szüksége van a fegyelemre.”³³² A források tanúsága szerint tehát Ladics László családjában a gyermekek

³²⁹ Sztojanovits Katalin visszaemlékezései. Az interjúk 2007 nyarán készültek Gyulán.

³³⁰ KM-LL.1903.07.22. (Ltsz.: 2009.1858.1.)

³³¹ KM-LL.1897.07.24. (Ltsz.: 2009.1844.1.)

³³² KM-LL.1901.09.11. (Ltsz.: 2009.1844.1.)

nevelése egyértelműen az anyára háruló feladat volt, ami az eddig elhangzottak alapján, igazodva a korszak családon belüli szerepekről kialakított képéhez egyáltalán nem meglepő. Sokkal inkább annak tekinthető a tény, hogy a fegyelmezés is jellemzően az anyára hárult, ami már ellentmondani látszik a századfordulón még egyértelműen uralkodónak tekinthető „szigorú apa” képének. Erre utal legalábbis Ladicsné egyik, a legkisebb fia, László nevetlensége kapcsán tett panaszos hangú beszámolója: *„Tűrhetetlen sokszor ez a gyerek [...] ha soká kell egyedül lennem vele, bátran bolondok házába vihetek a télen. Egy fékezhetetlen kölyök, s mentől jobban inti az ember, annál helytelenebb. Mindig és mindenütt pedig nem lehet verekedni. Ezt azért jegyzem meg, mert szinte hallom a rendes és kényelmes megjegyzést: „Miért nem veri meg az anyja.”*”³³³

A szülők nevelő szándéka, a családban alkalmazott nevelési elvek mellett a gyermek szocializációjában, személyiségének fejlődésében, döntő szerep jut a játéknak, mint a gyermek alapvető tevékenységének, amely által megismeri a környező világot, elsajátítja azokat az alapvető viselkedésmintákat és szerepeket, melyek megalapozzák későbbi életét.³³⁴ Bár a gyermek számára minden játékká válhat, társadalmi-szociális környezete, az általa közvetlenül megtapasztalható minták alapvetően meghatározzák, hogy mivel és hogyan játszik. Természetesen a századforduló éveiben maguk a játékok és az általuk megjelenített tevékenységek alapvetően különbözőek lehetnek egy középosztálybéli vagy éppen egy paraszti családban felnövő gyermek esetében.³³⁵ Utóbbiról a néprajztudomány bőséges ismeretanyagot halmozott fel. Ennek egyik fontos jellemzője a döntően házilag készített játékok paraszti világhoz, közelebből a földműveléshez való közvetlen kötődése: a csutkaistálló, vagy az ízikállatok, a kisostor stb. a fiúknak, a csuhébaba vagy a kisgereblye a lányoknak az előttük álló felnőtt szerepekre való félkészülés segítői, a hagyományokba való belenevelődés gyermekkorhoz kapcsolódó tárgyi eszközei voltak.³³⁶ Hasonló folyamat jellemezhetette, bár másabb eszközökkel és tartalmakkal a polgárcsaládok gyermekeinek játékát is. Ebben a környezetben a házilag készített játékok mellett-helyett a 19. század második felére egyre szélesebb teret nyertek a kibontakozó játékipar termékei, a cél azonban ugyanaz maradt: a játék által a felnőtt életre felkészíteni, a képességeit fejleszteni az állam jövőbeli hasznos polgárának. Mind az írásos, mind a tárgyi emlékek tanúsága szerint a Ladics gyerekek rendszeresen kaptak játékokat szüleiktől, családtagjaiktól. A játék ajándékozásának

³³³ KM-KF. 1909.08.06. (Ltsz.: 2009.1875.1.)

³³⁴ A játék pszichológiájáról ld. Mérei F.-Binét Á. 1997. 122–134.;

³³⁵ A játék társadalmi vonatkozásairól: Niedermüller P.-Lázár K. 1990. 542–543.

³³⁶ Niedermüller P.-Lázár K. 1990. 545–560.; Deáky Z. 2011. 281

legfőbb alkalma a karácsony lehetett, de mellette alkalomszerűen más ünnepi eseményekhez, például a születésnapokhoz vagy névnapokhoz, illetve az évente kétszer megtartott gyulai vásárokhöz is kapcsolódhatott. A családi levelezésben, dokumentumokban illetve a megmaradt tárgyak között a gyermekjátékok széles skálájával találkozhatunk. Ladics László gyermekei mikulásleveleikben például a következő karácsonyi ajándékokat kérték az 1900-as évek elején: hintalovat, állatkertet elefánttal, vízilóval, orrszarvúval és zsiráffal, betűjátékot, mesekönyvet, bűvészlámpát³³⁷, de megemlíthetünk egy kézíratos listát is, melynek tanúsága szerint a századelőn a Ladics gyerekeknek volt 80 darab kemény maché, valamint 12 darab bőrrel bevont állatuk, melyek között egyaránt voltak háziállatok, valamint hazai és egzotikus vadállatok.³³⁸ Ezek után nem meglepő, hogy a hagyatékban számos századfordulós gyermekjáték is található: ólomkatona, baba, játékedények, társas-, ügyességi- és szerelőjátékok, kirakó, kifestő és mesekönyvek stb., sőt a játékokon túl több játékkatalógus is megmaradt, amely úgy a gyerekek, mint a felnőttek számára bemutathatta a korszak kedvelt játékainak kínálatát, megkönnyítve a választást illetve a vásárlást.³³⁹ A gyermekvilág illetve a játék sajátos, a családi mintákat követő, a középosztálybéli léthez kapcsolódó jellegzetességére is közvetlen adatokat találhatunk a Ladics gyerekek emlékei között: ifjabb Ladics László 1910 körül készített Képes Lapjai vagy unokaöccsének, Ambrus Lajosnak az 1933-ban „szerkesztett” újságjai az újságíró-lapszerkesztő, mint jellegzetes polgári foglalkozás játékos megjelenései voltak.³⁴⁰ A polgári lét egy másik sajátosságának, a társasági élet formális kereteit adó köröknek, egyleteknek a gyermekvilágba transzformált megjelenését is megtaláljuk a Ladics családnál. Fennmaradt ugyanis a hagyatékban a Ladics László gyerekei és unokatestvéreik által alapított egylet alapszabálya és néhány, az egylet „tényleges működéséhez” kapcsolódó dokumentum is, mint a kirótt birságokról vezetett feljegyzések füzeté. Az 1914. július 7-én keltezett, Ladics Tamás elnök, Mattiassi Gabriella „jure tag” és Ladics György pénztárnok aláírásával hitelesített szabályzat, sokat elárul a világháború kitörésének előestéjén a Ladics ifjak és gyerekek mindennapjaiból. „A *Ladics porta*

³³⁷ Ladics Klára mikuláslevele. 1903.12.05., Ladics György mikulás levele, én., Aláírás nélküli mikuláslevél, én. (Id.ltsz.: 4481) Ladics hagyaték.

³³⁸ Játékkatalógusokról készített lista. (Id.ltsz.: 4379) Ladics hagyaték.

³³⁹ Ólomkatona (Ltsz.: 1994.498.1.); baba (Id.ltsz.: 1247); játékedények (94.316.1.; 94.320.1.; 94.509.1.); társasjáték (Id.ltsz.: 3734); ügyességi játék (Ltszn.); szerelőjáték (Id.ltsz.: 4735); kirakó (Ltszn.); kifestő és mesekönyvek (Ltszn.); Játékkatalógusok. (Id.ltsz.: 4275) Ladics hagyaték

³⁴⁰ Képes lap. Ifj. Ladics László által készített folyóirat. 1910k. (Ltsz. 83.1540) Ladics hagyaték.; A szabadban. Ambrus Lajos által készített folyóirat. 1933. (Ltsz.: 83.1540) Ladics hagyaték. Mindkét „folyóirat” egy-egy példányának címlapja elérhető a Magyar Digitális Képkönyvtár Corvin János Múzeumból származó képei között a www.kepkonyvtar.hu címen. Ld. még: 6. sz. melléklet. ; Deáki Zita hasonló tematikájú fotót közöl egy középosztálybéli kislánnyal a gyermekkor történeti néprajzáról írott könyvében: „A hét éves Závora Magda a szerkesztőségben dolgozik, Budapest, 1914” képaláírással. Deáky Z. 2011. 244.

közegészségügyi, illem és rendszabályai” című irat huszonkét paragrafusba szedve szabályozta a tagok köztelezettségeit és a megszegésükhöz kapcsolódó büntetési tételeket. További négy paragrafusban a kártyázás szabályait, egyben a jutalmazandó cselekedeteket rögzítette, majd néhány általános rendelkezés zárta a szabályzatot. A kötelességekből megtudhatjuk például, hogy a Ladics gyerekek reggel 8–9 óra között keltek, az ajtók, spaletták és ablakok kinyitása meghatározott rend szerint a fiúk kötelessége volt, vagy azt, hogy minden nap meg kellett mosniuk a kezüket, arcukat, nyakukat, fülüket, míg a lábukat legalább hetente kétszer. A rendelkezések többsége illemszabály jelleggel a tagok egymás közötti viselkedését szabályozta: pénzbírság terhe mellett tiltotta például a káromkodást, az illetlen beszédet, a disznó szó kiforgatásokat, *„kivéve azokat, amelyeket apa is használ”*, valamint az orrvájást, bőfögést, valamint 2–20 fillérig terjedő büntetéssel sújtja azt aki *„zsigerének (értsd gyomor, has belek) gőzét hangosan ereszti ki magából a hang és szag minősége szerint”*. A kártyázásra vonatkozó külön szabályozás, pedig arról tanúskodik, hogy a „tagok” egyik legkedveltebb időtöltését a kártyajáték jelenthette.³⁴¹

A szorosabb értelemben vett játék mellett a Ladics és Kliment gyerekek kedvelt elfoglaltságai közé tartozott a rajzolás, az olvasás illetve a képeslapok vagy bélyegek gyűjtése, valamint a kisállatok tartása. Mind Kliment Margitnak, mind gyermekeinek számos rajza megmaradt a hagyatékban, melyek a rajzolás szeretete mellett nem kis tehetségről is tanúskodnak, különösen Ladics Tamás esetében, aki ne feledjük el, egy időben festőművésznek is készült.³⁴² A képeslapok gyűjtése Ladics Margitnak volt kedvelt időtöltése, a család távollévő tagjai kisgyermekkorától kezdve rendszeresen küldtek számára lapokat, melyek albumokba rendezve napjainkig megmaradtak.³⁴³ Szintén megmaradt gyermek illetve ifjúkori bélyegalbuma úgy Kliment Margitnak az 1880-as évekből illetve az ő gyermekeinek Ladics Lászlónak és Margitnak 1914–15-ből.³⁴⁴ Utóbbinak azonban nem elsősorban ez, inkább a kisállatok tartása lehetett egyik szeretett gyermekkori elfoglaltsága. Ugyanis az olyan megszokott házi kedvencek, mint a kutya és macska mellett tartott például nyulat, teknőst, tengerimalacot is, de az igazi szenvedélye a kanári tenyésztés volt, melyről a témához kapcsolódó számos katalógus és árjegyzék mellett saját kezűleg festett „kanári tenyésztői

³⁴¹ A Ladics porta közegészségügyi, illem és rendszabályai. 1914.07.07. (Ltszn.) Ladics hagyaték. A dokumentum elérhető a Magyar Digitális Képtár Corvin János Múzeumból származó képei között a www.kepkonyvtar.hu címen. Valamint ld.: 6. sz. melléklet.

³⁴² Gyermekrajzok. (id.ltsz.: 4381–4382) Ladics hagyaték.

³⁴³ Ladics Margit képeslapalbumai. (Ltsz.: 82.1519–82.1520.) Ladics hagyaték.;

³⁴⁴ Ladics Lászlóné Kliment Margit bélyegalbuma. 1880-as évek. (Id.ltsz.: 4432.); Ifj. Ladics László eladó bélyegeinek albuma. 1914. (Id.ltsz.: 4438); Ladics Margit bélyegalbuma 1914–1915. (Id.ltsz.: 4436.) Ladics hagyaték.

címere” is tanúskodik.³⁴⁵

Bár a Ladics ház belső udvara zárt védett helyet biztosított a Ladics gyerekeknek a szabadban való játékra, levegőzésre, az ő életükhöz is, mint általában a középosztálybéli gyermekek és ifjak életéhez szervesen hozzátartozott a séta, amelyben a kikapcsolódás mellett a napi testmozgás igénye, mint az egészséges életmód része is fontos szerepet játszott. Ezekre a sétákra persze mindig csak kísérővel, akár valamelyik szülő, akár egy szolgáló felügyeltében kerülhetett sor. „A gyermekek járnak a népkertbe, Lacikával minden színész ismerős” – számolt be a Ladics csemeték sétáiról Ladicsné egyik levelében férjének.³⁴⁶ A séta Sztojanovits Katalin visszaemlékezéseiben is, mint a középosztálybeli családok gyermekeinek jellemző időtöltése jelenik meg. Az 1920-as évek végén a fiatal Sztojanovits lány rendszerint egy, a távolabbi rokonságba tartozó kislánnyal sétálhatott az utcájukban szüleik engedélyével.³⁴⁷ A felcseperedő fiatalurak és leánykák pedig már külön kíséret nélkül is, barátnőik, barátaik társaságában sétálhattak a kedvelt gyulai sétatereken, a megyeháza előtti téren, a sugárúton vagy a népkertben, amiről majd a fiatalság társasélete kapcsán a következő fejezetben szólunk részletesebben.

A Ladics gyerekek számára ezen túl a szabadban való tartózkodás rendszeres lehetőségét jelentették a család gyulavári tanyájára tett kikocsizások, vagy a Csorvási birtokon nyaranta eltöltött hetek. Nem is szólva a család fürdői útjairól, melyeken gyakran a kisebb-nagyobb gyermekeket is magukkal vitték a szülők.³⁴⁸ A séták, a vidéki birtokon eltöltött idő, a nyaralások-fürdölátogatások együttesen azt eredményezték, hogy a szemben például a falujukat gyakran felnőttkorukig egyáltalán el sem hagyó parasztyermekekkel, a századforduló középosztálybéli családjaiban felnövekvő gyermekek – így a Ladicsok – számára is korán kitárult a világ, hozzájárulva ezzel is általános műveltségük gazdagodásához, ismereteik bővüléséhez, így az előttük álló, társadalmi háttérükből fakadó életpályára való felkészüléshez.³⁴⁹

A gyerekek hétköznapijait a megfelelő korba lépve a játék, és az egyéb szabadidős tevékenységek mellett természetesen az iskola és a tanulás töltötte ki. A középosztálybeli

³⁴⁵ Ladics László kanári tenyésztéshez kapcsolódó árjegyzékei. 1911, 1913. (Id.ltsz.: 4275) Ladics hagyaték.; Ladics László festett kanári tenyésztő címere. (Ltszn.) Ladics hagyaték. A festett címer elérhető a Magyar Digitális Képkönyvtár Corvin János Múzeumból származó képei között a www.kepkonyvtar.hu címen. Valamint ld.: 6. sz. melléklet.

³⁴⁶ KM-LL.1903.07.15. (Ltsz.: 1896.1.); A séta szerepéről a középosztálybéli családok életében ld. még.: Deáky Z. 2011.128-129.

³⁴⁷ Sztojanovits Katalin visszaemlékezései. Az interjúk 2007 nyarán készültek Gyulán.

³⁴⁸ A család fürdölátogatási szokásairól bővebben a következő fejezetben szólunk, táblázatban összegezve a családtagok, így a gyerekek fürdölátogatásait is.

³⁴⁹ Deáky Z. 2011. 131.

családokban nagy hangsúlyt fektettek a gyerekek oktatására, azt a későbbi életpálya, a jövőbeni boldogulás feltételének tekintették. Az elemi iskola után az érettségivel záruló gimnázium, majd legtöbbször a kiválasztott hivatáshoz kapcsolódó diplomát adó felsőbb iskola következett.³⁵⁰ Természetesen a fiúk esetében, hiszen a nemek közötti különbség itt is érvényesült. A lányoknál a polgári leányiskola készített fel a jó feleség, ügyes gazdasszony és odaadó anya szerepére. Érettségit adó leánygimnáziumok csak a századfordulótól jelentek meg, és ritka kivételnek számított, ha a lányok közül valaki tovább tanult és diplomát szerzett.³⁵¹ Mielőtt a gyerekek iskoláztatásnak Ladics családban élő gyakorlatát, s ennek kapcsán a nevelés elveit közelebbről megvizsgálánk, az oktatás helyi kereteiről szólva meg kell jegyeznünk, hogy Gyulán a katolikus, református, görög keleti és izraelita felekezeti elemi iskolák mellett 1895-től működött állami elemi iskola, illetve elsősorban a „inteligencia” leányait megcélzó magániskolák is. Az intézmény felállítását célzó több évtizedes mozgalom eredményeképpen a katolikus gimnáziumban 1903-ban kezdődött meg a tanítás, míg a polgári leányiskola első osztálya 1904-ben indult.³⁵²

A Ladics család valamennyi generációjánál kiemelt szerepet töltött be a gyermekek iskoláztatása, a fentebb említett jellemző középosztálybeli mintáknak megfelelően. A fiúk mindannyian eljutottak az érettségiig, és nagyjából szinte valamilyen felsőfokú képesítést illetve diplomát is szereztek. Ladics György fiai közül az elsőszülött, és tehetségesebbnek tartott László a szarvasi, nagyszebeni és soproni középiskolai évek után apjához hasonlóan a pesti egyetem hallgatója lett, és szerzett jogi végzettséget, testvére Gyula szintén soproni majd a körmöcbányai középiskola növendéke volt, és az érettségi vizsga sikeres letétele után a Budapesti Kereskedelmi Akadémia egyéves tanfolyamát elvégezve kapott állást a fővárosban. Ladics László fiai már élve a megnyíló gyulai gimnázium lehetőségével mindannyian a szülővárosukban folytatták középfokú tanulmányaikat, s az elsőszülött, Tamás orvosi diplomát szerzett, míg öccse György a műszaki egyetemen folytatott mérnöki tanulmányokat. Egyedül a mindvégig gyenge tanulónak bizonyuló ifjabb László nem jutott el a felsőoktatás padjaiba.³⁵³ Az intézményes oktatás keretei mellett természetesen magánórák is segítették a

³⁵⁰ Gyáni G. –Kövéry Gy. 2006. 171–186.; Mazsu J. 2010.

³⁵¹ Dobszay P-Fónagy Z. 2005. 411.; Müller I. én.; A kérdés Békés megyei vonatkozásairól ld.: Héjja J. E. 2011/b.

³⁵² Bódán Zs. 2011/e.14–21.

³⁵³ Ladics II. Lászlót szülei a gimnáziumi előmenetelének nehézségeiből okulva az 1916/17-es tanévre már a Nagyváradi Felső Kereskedelmi Iskolába írták, azonban itt sem találta a helyét, sőt még a gyulai gimnáziumi padokat is visszasírta. *„Gyöjjön be maga nagyváradra, de azért én szeretnék legjobban végleg haza menni, mert ez nem kereskedelmi iskola, hanem egy közönséges inasiskola, és sokkal jobb komisz tanárok közt, mint inasok közt lenni; itt minden fiú zsidó vagy paraszt [...] itt mindenki csak a fokhagymás*

Ladics gyerekek életre való alaposabb felkészítését. Mindenekelőtt az általános műveltségük szélesítését célzó német és francia nyelvórák, illetve a művészeti tárgyak, mint a rajz és zongora oktatása jelentek meg ilyen formában már a gimnáziumi, majd az egyetemi évek órái-előadásai mellett is a forrásokban. A leányok oktatásának a helyi magániskolák mellett az intézményes kereteit a zárdák jelentették a Ladics család mindkét generációjánál. Ladics György mindhárom lánya hosszabb-rövidebb ideig a „Miasszonyunkról” nevezett iskolánövérök lippai intézetének növendéke volt, míg Ladics László elsőszülöttje, Klára az angolkisasszonyok egri intézetében nevelkedett. A kivételt a lányok között Ladics László legkisebb gyermeke, Margit jelentette, akinek neveltetése a család berkein belül valósult meg. A leányok magániskolai, zárdai neveltetése mellett képzésüket gyulai tartózkodásuk idején a háznál tartott magánórák illetve alkalomszerűen kisasszonyok (nevelő-, társalkodó nő) alkalmazásai tették teljessé.

Az eddigiekben döntően a családtörténeti adatok által megrajzolt, az oktatás személyes életpályákban megragadható, tényszerű állomásai által megalkotott képet árnyalhatjuk tovább a családi levelezésben fellelhető, kifejezetten a nevelés elveit megfogalmazó részletek elemzése által. Ehhez elsősorban Ladics György gyermekeivel folytatott levelezésére támaszkodunk, melynek rendszeresen visszatérő, mondhatni állandó részét jelentették a markánsan megfogalmazott atyai intelmek. Ezek alapján kijelenthető, hogy a Ladics családban a szülő gyermek viszonylatában az alapot a szülők iránti feltétlen tisztelet jelentette. A jó gyermek engedelmességgel tartozott szüleinek, s legfőbb célja az volt, hogy számukra tetteivel, viselkedésével örömet okozzon, s ezzel meghálálja mindazt az áldozatot és jóságot, mellyel szülei iránta viseltettek. Ennek, a szülők iránti feltétlen engedelmesség elvének szemléletes megfogalmazásával találkozhatunk Ladics György egyik levelében, melynek apropóját fiának rosszul sikerült visszautazása adta a szarvasi gimnáziumba: *„Nem kívánlak téged okolni ez út kellemetlenségeiért, habár Gyulán megígérted, hogy téged semmi körülmény sem fog visszatartania attól, hogy a rendes időben Szarvason legyél. Vedd ez utat minden kellemetlenségeivel első intőjel gyanánt arra, hogy ez az első eset, midőn atyád akaratát, parancsát nem teljesítetted, vagy nem teljesíthetted, s jegyezd meg magadnak, hogy atyád akaratának első megszegése is oly rosszul ütött ki.”*³⁵⁴ Más alkalommal pedig így

*kolbászt szereti! De én teljesen megelégettem ezek közt 3 napig lenni, és kín rágondolni, hogy egy egész évig ide kellessen járni, Most látja az ember, hogy a gimnázium akármilyen komisz, de legalább úri iskola, és úri tanárok járnak bele [...] ezért ha csak lehetne inkább a gyulai komisz gimnáziumba, mint itt az inas iskolába jönni.”*³⁵³ – küldte panaszos sorait nem sokkal az évkezdés után anyjának Ladics II. László. LIIL-KM.1916. (Ltszn.); A levelet közli: Héjja J. E.-Erdész Á. 2010. 283–284.

³⁵⁴ LGY-LL.1879.01.29 (Ltsz.: 2009.1383.1.)

biztatta gyermekeit a tanulásra és helyes magaviseletre: „Nekem sok, komoly, s néha ingerültséggel járó foglalkozásim mellett az volna a legkiválóbb öröm, ha ti megfelelnétek hivatástoknak, vagyis minden irányban kifogástalan gyermekek és tanulók volnátok.”³⁵⁵ „Isten veled, élj boldogul, igyekezz, szorgalmasan tanulj és légy mindenirányban komoly és illedelmes. Nagy szükségét érzem annak, hogy gyermekeim részéről örömet is élvezzek.”³⁵⁶ A szülei örömét kereső jó gyermek képéhez, a helyes magaviselet, engedelmesség és szorgalom mellett a hála is szorosan hozzátartozott. Ladics György nemegyszer intette fiait egy-egy elmulasztott köszönő levél kapcsán a hála fontosságára a gyermekek és szülők közötti kapcsolatban. 1879-ben például, mikor fia nem köszöntö meg a születésnapjára küldött csomagot, szigorú dorgálásban részesítette, a következő sorokkal alátámasztva véleményét: „Azt hiszem, hogy értelmi képességed fejlődött már addig, miszerint tudjad, hogy a gyermekeknek bizonyos kötelességeik vannak szülőik iránt, s hogy a tisztelet és hálának a legalapvetőbb dolgokban is elmaradnia nem szabad.”³⁵⁷ Más alkalommal pedig húgának, Irénnek kellett intenie Ladics Lászlót a szülők iránti hála fontosságára: „[Tata] úgy vettem észre, hogy el van ellened keseredve, mert oly hálátlan vagy, hogy még ha pénzt küld, nem is jut eszedbe azt megköszönni. Példákat hozott elő szegény, hogy más gyermekek milyen hálával köszönik meg szüleiknek az áldozatot, mit értük hoznak, s te pedig egészen kötelességszerűnek találsz, ha neked pénz kell, Tata azt neked rögtön, akár honnan is előkerítse.”³⁵⁸

Ha közelebbről a taníttatás, oktatás-nevelés kérdéseit, illetve az azok háttérében meghúzódó elveket vizsgáljuk meg, a kiindulási alapot ezen a téren mindenképpen a Ladics család fejének személyes élettapasztalatai adták, melyekre gyakran konkrétan hivatkozott is leveleiben: a mélyről való indulás és a felemelkedés, a később befutott ragyogó karrier tanulás általi megalapozásának közvetlen tapasztalata döntően befolyásolták a tanulásáról magáról, és általában az oktatásról és iskolákról alkotott véleményét. Ez alapján a tanulást általában a jövő zálogának tekintette, az iskolás éveket pedig az életpálya döntő fontosságú szakaszának. Olyan időszaknak, amelyben az ember szorgalommal, kitartással és becsületes munkával megalapozhatja az egész előtte álló életét. És fordítva: a tanulmányok elhanyagolása által olyan hátrányra tehet szert, melyet a későbbiekben csak nagyon nehezen orvosolhat. 1880-ban a még gimnazista fiát, Lászlót a következő szavakkal biztatta a tanulásra: „Tanulj fiam, tanulj, mert amit sokszor mondtam, most is ismétlem: hogy magadnak tanulsz, és soha semmit nem

³⁵⁵ LGY-LGYU.1882.11.02. (Ltsz.: 2009.803.1.)

³⁵⁶ LGY-LGYU.1885.09.26. (Ltsz.: 2009.816.1.)

³⁵⁷ LGY-LL.1879.03.05. (Ltsz.: 2009.1384.1.)

³⁵⁸ LI-LL.1884.03.06. (Ltsz.: 2009.1658.1.)

*fogsz inkább megbánni, mint ifjúkori hibáid és mulasztásaid. És ha mulasztasz, és ha a kenyérkereső gyakorlati életbe lépsz, hányszor jön veled szembe, hogy milyen jó lett volna ezt vagy amazt megtanulni akkor midőn más gondoskodott rólam, s aminek megtanulására most nincs időm, mert kenyeret, mert mindennapi szükségleteimet kell kielégítenem.*³⁵⁹ Néhány évvel később pedig a másik fiát, Gyulát inti a tanulásra, saját személyes példájával is alátámasztva atyai tanácsait a Ladics család feje: *„Tanulj szorgalmasan, mert nem csak ma, de különösen a jövőben személyes képességeink és munkásságunk a legnemesebb és talán legbiztosabb kereset. Én is hiába támaszkodnám vagyunkra, ha bevételeimet személyes keresményemmel nem pótolnám, aligha fedezhetném szükségleteinket.*”³⁶⁰ És hogy a tanulásnak, és önmagunk képzésének mi is az igazi, végső célja, egy későbbi levélben arra is fény derül: *„Sokszor intettelek, figyelmeztettelek, hogy emberré lenni ma már másképp nem lehet, ha csak ifjú korodban nem használsz fel a módot és alkalmat arra, hogy magadat saját magad érdekében hasznos emberré képezd. Én a módról és az alkalomról gondoskodom, tehát joggal elvárom ama elkerülhetetlen kötelességed teljesítését, hogy tanulj, mégpedig szorgalmasan tanulj.*”³⁶¹ Tanulni, a tanulás által felkészülni a jövőre, és hasznos emberré lenni, a saját javunkra és a társadalom javára. Tökéletesen illeszkedik ez a gondolat a 19. század nevelésről alkotott elveihez, és általában igazodik a korszak eszmevilágához.³⁶²

Ladics György világképében, ahol a tanulásnak és az iskolának kiemelt szerep jutott, nem meglepő módon a tanárok is előkelő helyen állottak, a gyermek életében közvetlenül a szülő mögött kaptak helyet, s őket, mint a gyermekek nevelőit a szülők utáni legnagyobb tisztelet és hála illette meg. Egy a soproni gimnáziumban a tanár és a diákok között lezajlott incidens kapcsán – melyről fia számolt be levelében – hosszasan fejtegette véleményét a tanárok iránti tisztelet fontosságáról fia okulására, személyes tapasztalataira is hivatkozva a téma kapcsán: *„Vannak a tanárok közt hibás, vannak gyenge emberek. De mennyivel több ilyen a tanuló közt, s ha a tanteremben botrányok nőnek ki magukat, bátran el lehet mondani, hogy 100 eset közül 99-nek rendesen a rakoncátlan, türelmetlen, tudatlan és tudatlanságában is elbizakodott tanulók az okai. [...] Az én deákkoromban is voltak a tietekhez hasonló scénák, mi is mindannyiszor a tanárral makacskodók, kötekedők részén állottunk, s a tanárban kerestük a hibát, később, s érett ésszel azonban mindenkor meg kellett győződnöm arról, hogy a hibás események alapja a tanulókra, magunk magunkra volt visszavezethető. Kerüld az*

³⁵⁹ LGY-LL.1880.03.30. (Ltsz.: 2009.1393.1.)

³⁶⁰ LGY-LGYU.1882.10.30. (Ltsz.: 2009.801.1.)

³⁶¹ LGY-LGYU.1882.11.02. (Ltsz.: 2009.803.1.)

³⁶² Csorba L. 2010.; Erdész Á. 2003.

*efféle diákos stickliket s ne feledd, hogy a tanárok azok, akik szüleink után legtöbbet küszködnek velünk, s akiknek az életben legtöbbet köszönhetjük. [...] Becsüljétek a tanítókat!*³⁶³

Az intézményes keretek nyújtotta lehetőségeken túl Ladics György arra is nagy hangsúlyt fektetett, hogy gyermekei ismereteit, műveltségét akár további áldozatok árán is gazdagítsa. Ennek legszembeötlőbb formáit a különböző magánórák jelentették. Ladics László például gimnáziumi évei alatt német és francia nyelvből, valamint rajzból és zongorából sőt 1878-ban még vívásból is vett magánórákat, melyekre apjától rendszeresen külön pénzt kapott, és persze előrehaladásáról időről-időre be kellett számolnia leveleiben. A beszámolók esetleges elmaradását menetrend szerint követte a szülői számonkérés, mint az alábbi esetben is: *„Arról, hogy rajzolni tanulsz-e, még ma sem tudok semmit, s hogy vagy egyéb magánóráiddal? Miként haladsz a német és francia nyelvekkel, s mennyire vagy a zongorával? Mindezekről leíró s kimerítő értesítésedet elvárom.*”³⁶⁴ Persze a magánórák csakis úgy lehettek, hogy közben ne menjenek a rendes tantárgyak, illetve általában az iskolai előmenetel rovására. Ladics László zongoratanulása kapcsán ezt kifejezetten hangsúlyozta is apja, egyúttal iránymutatást is adva arról, ha már zenével foglalkozik, melyek szerinte az érdekes, megtanulásra méltó darabok. *„A szerenád [...] cottáját elvitted; ez annak a jele, hogy ismét darabokon töröd a fejed. Ez szép törekvés, hanem ennél jobb a helyes alap, tehát a reálékre legyen legfőbb gondod. Vagy ha már darabokat is akarsz játszani, tanulj meg olyanokat, melyeknek örök becsük van pl. Rákóczi, a lengyel és a magyar himnusz, a francia Marseillaise stb. Ha már csakugyan darabokhoz van kedved, mindenesetre jobban fogom szeretni, mint a nem tudom miféle polkákat és valczeroakat.*” A sommás véleményben felsorolt zeneművek kapcsán nem nehéz felfedezni a hazafias nevelés szülői szándékát sem.

A gyermekek iskoláztatása során kétség kívül a nyelvtanulásnak volt az egyik leghangsúlyosabb szerepe úgy a fiúk, mint a leányok esetében. A monarchia keretei között az érvényesüléshez elengedhetetlenül szükséges német mellett a 19. század folyamán mindvégig a művelt, intelligens ember ethoszához hozzátartozó francia nyelv elsajátításának igénye jelentkezett markánsan a Ladics család nevelési gyakorlatában. *„Tata pedig azt [tanácsolja], hogy tanulj sokat, járj rendszeren az egyetemre, s hogy tanulj meg németül és franciául, mert amint mondja, ha csak egy nyelvet beszélsz, nem lehet belőled a mostani időkben már semmi. Aztán meg olyan csúnyának találom, ha valaki nem beszél legalább is két vagy három*

³⁶³ LGY-LL.1880.02.18. (Ltsz.: 2009.1391.1.)

³⁶⁴ LGY-LL.1879.10.21. (Ltsz.: 2009.1388.1.)

nyelvet.”³⁶⁵ – írta Ladics Mária jogászhallgató bátyjának a nyelvek fontosságáról 1883-ban. A nyelvtudás jelentőségének felismeréséből fakadóan Ladics György mindent meg is tett annak érdekében, hogy gyermekei minél több nyelvet elsajátíthassanak. A már említett magán órák mellett például Ladics Lászlót kifejezetten azzal a céllal járatta egy évig a nagyszebeni gimnáziumba, hogy ott német nyelvre szokjon. Nem rajta múlt, hogy a tanév végéhez közeledve csalódottan kellett konstatálnia a várt eredmény elmaradását, minek következtében Ladics László a következő tanévben már a soproni líceum növendéke lett.³⁶⁶ Kisebbik fiát pedig egy egészen sajátos, és komoly szülői érdeklődést tanúsító módszerrel igyekezett a nyelvek tanulására bírni: „*Levelemben meghagytam, hogy naponként két német és egy francia szót tanulj, s a betanult szavak jegyzékét nekem minden hó végével küld el.*”³⁶⁷ Sőt, egy későbbi levelében még azt is hangsúlyozta, hogy a listákat külön lapon küldje, hogy össze lehessen gyűjteni, így mikor hazaérkezik, a szavakat ki tudják majd kérdezni tőle.³⁶⁸

A leányok nyelvtanulását a magánórák mellett a német és francia kisasszonyok alkalmazásával valamint német és francia folyóiratok járatásával támogatta a család. „*Tata minap rendelt egy francia és egy német lapot nekünk, németben a Land und Maner, franciában a Musee des Familles és még egy német-magyar és magyar-német szótárat*”³⁶⁹ – számolt be ez utóbbi eseményről egyébiránt nagy lelkesedéssel Ladics Mária testvérének. Ugyanebben a levelében egyébiránt a fiatal Ladics lány lényegében arról tájékoztatta bátyját, hogy az egész város a nyelvtanulás lázában ég, érdekes korrajzat adva a századvég Magyarországán uralkodó nyelvtanulás divatjának: „*Egy pár év múlva Gyula a legműveltebb közönség városa lesz. Már minden gyermek tanul franciául, meg zongorázni. Meg nem csak a gyermekek, de Khiratovilné, Czingulszkyné és leányai, a Keller gyerekek Mariskától kezdve Róziig, és végre még Terényi Lajos, a kisasszonytól. Na, aztán a Jancsovits leányok, Uzonnetől olaszul és franciául és egy mérnöktől angolul. Most jó dolguk van a tanítóknak, a porosz kisasszony reggel nyolc órától este későig, néha nyolc-kilenc óráig el van foglalva. Gondolhatod, hogy most a nagyok nagyon szorgalmasak, hogy tökéletesen megtanulják egy év alatt a francia nyelvet, s így mi is, hogy utol ne érjenek.*”³⁷⁰

A Ladics gyerekek általános műveltségének, a világról szerzett ismereteinek bővítését célzó törekvése volt Ladics Györgynek utazásai támogatása is. Ebbe egyaránt

³⁶⁵ LM-LL.1883.01.03. (Ltsz.: 2009.1734.1.)

³⁶⁶ LGY-LL.1880.03.30. (Ltsz.: 2009.1393.1.)

³⁶⁷ LGY-LGYU.1882.10.08. (Ltsz.: 2009.801.1.)

³⁶⁸ LGY-LGYU.1882.10.30. (Ltsz.: 2009.802.1.)

³⁶⁹ LM-LL.1882.ősz. (Ltsz.: 2009.1760.1.)

³⁷⁰ LM-LL.1882.ősz. (Ltsz.: 2009.1760.1.)

beletartozhattak az iskolai kirándulások, a Ladics fiúk szünidőben tett külön utazásai csak úgy, mint a család közös utazásai, fürdőlátogatásai. Nagyszebeni diáksága idején Ladics László például a következő intéseket kapta apjától a közelgő szünetre vonatkozóan: „Közeledik a húsvét, a vacatiot hasznosan kéne eltölteni! Nem volna ellenemre, ha a húsvéti vacatio alatt Brassót és környékét, esetleg Bukarestet látogatnátok meg, de csak úgy, ha arra alkalmas úti társaságtok akadna, vagy ha ez valamely tanár vezetése alatt, talán ösmeret gyűjtés cím alatt tehetnétek meg. Bizonytalan társaságban, s korhelykedési címmel, vagy cím nélkül, de tényleg korhelykedve nem volnék barátja az útnak.”³⁷¹ Végül az időközben a nyári vakáció elejére csúsztatott út elmaradt, mert családi okokból kifolyólag Ladics György hazarendelte fiát, de egyúttal a lelkére kötötte, hogy útközben feltétlenül álljon meg egy-két napra Kolozsváron, majd Nagyváradon is és alaposan nézze meg a városokat.³⁷² Néhány évvel később pedig a már Pesten jogászhalgató, s költekezési miatt gyakran dorgált fiának még külön pénzt is felajánlott Ladics György arra az estre, ha a húsvéti szünidőben a fiumei úton részt kívánna venni, és netán a tervezett három napnál tovább maradna. Ezért csrébe elvárta viszont, hogy fia naplót vezessen utiélmlényeiről.³⁷³ Kiemelkedett az utazások közül az országos szervezésű 1889-évi Turin-Párizs utazás, melyen Ladics György mindkét fiával részt vett. Az utazás fő célja a párizsi világkiállítás megtekintése volt, az autazók azonban utközben meglátogatták Turinban Kossuth Lajost is.³⁷⁴ Az eddig említett utazások mellett valamennyi családtag, így a lányok számára is a rendszeres, szinte minden évben ismétlődő fürdőlátogatások jelentették az utazás és világlátás elsődleges lehetőségét.

Ladics György, mint a már leirtakból is kitűnik, komoly anyagi áldozatok meghozatalára is kész volt gyermekei neveltetése érdekében. Fiainak tanulmányai idején havi rendszerességgel küldte a költségek fedezésére szolgáló pénzt, melyről később pontos elszámolást várt el. 1882-ben a soproni Gimnáziumban tanuló Ladics Gyula havi 30, míg a Pesten joghalgató László havi 50 forintot kapott. Mindkettőjüknek ebből kellett fedezniük a tanuláshoz kapcsolódó költségeket (pl. könyv, papír, tinta stb.), a kosztot és egyéb apróbb kiadásokat, míg a ruhára és a magánórákra külön kérhettek apjuktól, de azt előre be kellett jelenteniük.³⁷⁵ Persze a havi pénz soha nem bizonyult elégnek, s a fiúk mindig valamilyan ürüggyel újabb és újabb küldeményket sürgettek, kiváltva ezáltal atyjuk haragját. Kezdetben

³⁷¹ LGY-LL.1880.02.23. (Ltsz.: 2009.1392.1.)

³⁷² LGY-LL.1880.06.11. (Ltsz.: 2009.1395.1.)

³⁷³ LI-LL.1886.03.12. (Ltsz.: 2009.1663.1.)

³⁷⁴ Az 1889-es Turin-Párizs utazás emlékei. (Ltszn) Ladics hagyaték.; Az utazásról Márki Sándor naplói alapján ld. még: Erdész Á. 2010.

³⁷⁵ LGY-LGYU.1882.10.08. (Ltsz.: 2009.801.1.); LGY-LL.1882.10.06. (Ltsz.: 2009.1397.1.)

Ladics László tűnt ki túlzott költségeivel, akit már gimnáziumi éve alatt is rendszeresen a költségei visszafogására kellett intenie apjának, melyeket az egyetemi évek végéhez közeledve már kifejezetten aggasztónak talált a Ladics család feje: *„Nem akaraok veled vesződni, nem akarom a sokszor elmondott és megírt dolgokat ismételni, mert van nekem egész lelkem elkeserítéséig vesződni valóm elég, de komolyan figyelmeztetek, hogy ne erőszakolj, vagy helyesebben ne affectálj oly módot, oly irányt és helyzetet, mely körülményeiddel homlok egyenest ellenkezik. Mert a jövőben, midőn a reális térre, midőn a mindennapi szükségleteknek a komoly és izzasztó munka általi megkereshetési útjára kell lépned; midőn tapasztalni fogod, hogy az elkerülhetetlenül szükségesek megszerzése is mennyi fáradtság és mily nehézségekkel jár: akkor a kiábrándulás nagyon keserű lesz, s az edzetlen test és lélek könnyen megtörik alattok. Gondold meg csak, hogy mily felületes, mily könnyelmű és mennyire úrhatnám irány jellemzi azon kalkulatiódat is, hogy eddig csak 380 frt-ot költöttél, s így talán a semestris végéig a hátralévővel ki fogsz jönni. Meggondoltad te azt, hogy ezen összeget november, február és márt, tehát három hónap alatt költötted el? S meggondoltad azt, hogy ha ilyen irányba menne, mennyit költenél egy év alatt? A te ily felfogásod egy szerencsétlen, hiú és önző ember jellemére mutat, aki még a megkímélhetőkkel is saját nyegleségét dédelgeti ahelyett, hogy tisztességes gyermek létére – legalább az elkerülhetőkkel – szülőit megkímélni igyekezzék.”*³⁷⁶

Az évek előrehaladtával Ladics Gyula is csatlakozott költségezésben a bátyjához. Egyik alkalommal apja a következő sorok kíséretében küldte számára a kért pénzüsszeget: *„Meg kell azonban jegyeznem, hogy te az idén nagyon szabad szárnyakat kezdesz a költségezés terén eresztetni, s úgylátszik korod haladtával Laczi bátyádtól nem kívánsz elmaradni. Még alig volt egy hónapod, melyben a részedre meghatározott illetményt pótolni ne kellett volna. Az ily dolgoknak a havi pénz megtakarításából kell kikerülnie. Jól tudod, hogy én nem stuczczerokat, hanem komoly irányban fejlődő, s az élat viszontagságaival saját képességük és saját erejükből megküzdési tudó embereket akarok nevelni belőletek.”*³⁷⁷

A nevelés költségei mindenesetre valóban tetemes összegre rúghattak. Ladics László feljegyzéseket készített egyetemi éve alatt kiadásairól 1882–1886 között, s ezek alapján a szóban forgó négy évben, igaz úgy hogy közben az egyéves önkéntes katonai szolgálatát is letöltötte, 4439,27 forintot költött, ami több mint 1100 forint per éves átlagnak felel meg. Évenként megnézve a kiadásait, valamivel árnyaltabbá válik a kép: 1882-ben 256,06 Ft, 1883-

³⁷⁶ LGY-LL.1886.03.26. (Ltsz.: 2009.1417.1.)

³⁷⁷ LGY-LGYU.1886.05.27. (Ltsz.: 2009.818.1.)

ban 800,04 Ft, 1884. júliusig 559, 12 Ft, 1884/85-ben 2107,76 Ft, 1886-ban 686,29 Ft.³⁷⁸ Láthatjuk, hogy az 1884/85-ös önkéntes év a négy év kiadásainak majdnem a felét jelentette, így a maradék három iskolai évre átlagban mintegy 800 forintra jön ki. Ez még mindig meglehetősen magas összeg, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy ugyanebben az időben Ladics Gyula is gimnáziumi éveit töltötte, tehát szintén szülői támogatásra szorult. Ennek ellenére Ladics György, ha folyamatos panaszkodva is, de mindvégig fedezte fiai iskoláztatási költségeit.

³⁷⁸ Ladics László kiadási naplója. 1880–1886. (Id.ltsz.: 4738) Ladics László iratai. Ladics hagyaték

IV. TÁRSASÁGI ÉLET, SZABADIDŐ, SZÓRAKOZÁS

1. A társasági élet, és szabadidő általános keretei

A szabadidő mai értelemben vett fogalma a polgári társadalom születésével kapcsolódik össze. A dualizmus korában megerősödő polgárság már élesen megkülönböztette egymástól a munka- és szabadidőt, utóbbit a pihenés, kikapcsolódás, szórakozás és a munkához való erőgyűjtés időszakát érte. Tág körébe beletartoztak úgy a társasági élet nagyobb nyilvánosságához kapcsolódó eseményei, mint a családi programok, kirándulások, nyaralás vagy éppen a kikapcsolódást nyújtó egyéni elfoglaltságok.³⁷⁹

A társasági élet intézményes kereteit a különböző klubok, körök, egyletek adták.³⁸⁰ Gyulán ilyen volt például az 1841-ben alapított Kaszinó mely elsősorban a megyei tisztkart, vagy az 1861-ben létrehozott Polgári Kör mely inkább a városi tisztviselőket, tanárokat, előkelőbb iparosokat, kereskedőket fogta össze. Ezek elsősorban a férfitársadalom intézményei voltak, lehetőséget kínálva olvasásra, kártyázásra, beszélgetésre, bár az általuk szervezett bálók természetesen elképzelhetetlenek lettek volna a hölgytársaság nélkül. A farsangi időszak, az őszi hónapok vagy éppen a szilveszter este báljai egyébként is a társas élet legfontosabb eseményeinek számítottak. Csakúgy, mint a középosztálybeli családok körében nagy népszerűek örvendő színházi előadások és hangversenyek. A nők számára az aktív társasági élet intézményes kereteit a különböző jótékonyági egyletek kínálták: először a Gyulai Nőegylet alakult meg 1870-ben, majd 1888-ban az Izraelita nőegylet, 1889-ben a Vöröskereszt Egylet, míg 1896-ban a Fehérskereszt Egylet Békés megyei fiókja.³⁸¹

A társasági élet további fontos alkalmi voltak a kölcsönös látogatások, vizitek. Egy társaságba való bekerülés előfeltétele volt a meglehetősen formális keretek között zajló első vizit, melyet adott időn belül viszonzni illett, s ezek után a személyes szimpátián múltott, hogy lesz-e további kapcsolat a felek között. Az inkább rövid, villámlátogatásszerű vizitek mellett fontosak voltak még a családi illetve a már kialakult baráti körön belül a kölcsönösségen alapuló ebéd, uzsonna, vacsora meghívások vagy a fiatal társaságok számára szervezett zsúrok.³⁸²

Kedvelt kikapcsolódási forma és egyben a társas élet alkalmi volt a séta is. Az első nyilvános sétatér Gyulán a megyeháza és a református templom előtt volt, majd 1886-ban

³⁷⁹ Kósa L. 2006. 375.

³⁸⁰ Általánosságban az egyletekről ld. Reisz L. 1988.; Kósa L. 2006. 361–364.

³⁸¹ Czeglédi I. 1997. 219–231.; Erdész Á. 2003. 70–76. Implom J. 1931.

³⁸² Ismeretlen szerző. 1891. 44–54.; Fábri A. 2001. 125–147.; A századforduló gyulai társaséletéről, benne a vizitelés gyakorlatáról is kimerítő elemzést ad: Kósa L. 2011.

megnyílt a népkert is. Sétálni soha nem egyedül, mindig társaságban illet. Kitűnő lehetőség volt ez az ismerősökkel való véletlen találkozásra, beszélgetésre, és nem egyszer apropójául szolgálhatott egy-egy látogatásnak, vizitnek is.³⁸³

A változó testkultúra, az egészséges életmód, a természethez való vonzódás adta a népszerűségét középosztálybeli körökben a tavaszi hónapok szabadba tett kirándulásainak, piknikjeinek (majális, juniális) csakúgy, mint a nyári hónapok üdüléseinek, fürdő látogatásainak. Szintén ehhez kapcsolható a sport, mint szabadidős tevékenység egyre nagyobb jelentősége is a 19. század utolsó harmadától. Gyulai vonatkozásban ezt jelzi az 1885-ben alakult Korcsolya Egylet a jégpálya mellett 1905-ben megépült jégpavilonnal vagy a népkertben 1896-ban létesített teniszpálya, hogy csak két divatos sportágat említsünk. Mindkét helyszín nemcsak a sportolóknak jelentett kikapcsolódást, hiszen maga a pálya melletti séta, a játék nézése is felkapott társasági alkalommá lett.³⁸⁴

A szabadidő eltöltésében az egyéni elfoglaltságoknak is széles tere nyílt. Ilyennek számított az egyre népszerűbb olvasás, amit a megélénkülő sajtóélet mellett a házakhoz eljuttatott katalógusokban reklámozott olcsó könyvek sokasága valamint a városrészekben megszerveződő olvasóköri is segítettek. De említhetjük a különböző hobbijellegű tevékenységeket, például a rajzolást, festést vagy éppen a dísz tárgyak, képeslapok stb. gyűjtését. Csakúgy, mint a nők körében a továbbra is legnagyobb népszerűségnek örvendő hímzést, kézimunkázást. Ez utóbbi jelentőségét jól mutatja, hogy a Gyulai Nőegylet például több alkalommal is jótékony célú kézimunka kiállítást rendezett tagjainak munkáiból.

2. A fiatalság társasélete Gyulán az 1880–90-es években

A fiatalság társasélete a jellegzetes polgári társas érintkezési formák és szabadidő eltöltési szokások valamennyi fontos sajátosságát magán hordozza, míg intenzitásában különlegesen tekinthető, így kitűnően alkalmas lehet a vizsgálata által a polgári társas élet jellegzetességeinek feltárására. Kutatásunk kapcsán annál is inkább érvényes ez, mert a Ladics hagyaték családi levelezése különleges gazdag forrását nyújtja ennek a témának. Gondolunk itt elsősorban Ladics Lászlóné Kliment Margit leánykori leveleire az 1880–90-es évek fordulójáról, valamint későbbi férje Ladics László, és testvérei, Irén, Mária, Gyula és Margit kiterjedt levelezésére. A felsorolt személyek, mint látni fogjuk, többé-kevésbé egy társaságot alkottak, így levelezésük gyakran ugyanazt az eseményt több szempontból is bemutatja, lehetőséget kínálva a finom részletek megragadására is.

³⁸³ Virág G. 2004. 8–22.; Kósa L. 2011. 25–26.

³⁸⁴ Kósa L. 2006. 376–378.; Gyula dualizmus kori sportéletéről bővebben ld.: Kun L. 1987. 33–108.

A leveleket végigolvasva képet kaphatunk arról, hogy mi foglalkoztatta ezeket a fiatalokat az 1880–90-es évek fordulóján, hogyan teltek hétköznapijaik és ünnepeik, mivel töltötték szabadidejüket, hogyan készülődtek az előttük álló életre. A társasági élet, illetve a szabadidő-szórakozás eseményei mellett szintén érdekes adatokat találhatunk a korszak polgári kultúrájának számos más területére vonatkozóan, mint pl. a családi és naptári ünnepek köre és lefolyása, a lakáskultúra, vagy éppen a háztartásvezetés gyakorlata, mellyel értekezésünk más részeiben foglalkozunk részletesen. A továbbiakban tehát elsősorban a későbbi Ladicsné Kliment Margit szemszögéből mutatjuk be a korszak társaséletének jellegzetességeit.

Az első levelek megírásának idején, a nagylánnyá válás határán álló Kliment Margit még járt ugyan iskolába, de már nem ez volt a legfontosabb az életében. Leveleiben egyre gyakrabban jelennek meg a társasági élet eseményeiről szóló tudósítások. Kezdetben még egy félénk, aggodalmakkal teli leány képe rajzolódik ki előttünk. 1885-ben írja az öccsének a következőket: *„Borzasztó dolog vár reám: el kell mennem egészen magamban Jancsovitsékhoz egész délutánra; Bár csak meghalnék addig, vagy mondhatnám, mint a királyhölgy abban a históriában, amely a vörös könyvben van: „Nyílj fel föld! Nyelj el föld!”, s a föld elnyelne, nem bánnám; Csak Iza jöhetne velem.”*³⁸⁵ Egy másik levélben, alig néhány hónappal később írja öccse: *„Képzelem, hogy hogy félsz a báltól.”*³⁸⁶ válaszul Kliment Margit első báljainak egyikére való készülődésről beszámoló levélre. A következő idézet már, mint ritka kivétel jelenik meg 1888-ból: *„Itt volt Szeles, körül-belül egy fél óránál tovább itt ült, úgy megijedtem tőle amint láttam erre fiákerezni, hogy azt sem tudtam, hogy szaladjak ki a mamusnak mondani. Szerencsére a tatus korábban hazajött, mert a mamus konyhán volt, és így míg öltözködött egyedül kellett volna Szélházit mulattatni.”*³⁸⁷ A későbbiekben azonban már hasonló aggodalmaknak nyomát sem találjuk a beszámolókból: egy magabiztos, a társasági életet élvező, az adott keretek és formák között otthonosan mozgó fiatal hölgy képe rajzolódik ki a levelekből. Lássuk tehát melyek is voltak a társasági életnek azok a legfontosabb alkalmi, illetve a szabadidő eltöltésének módjai és lehetőségei, melyekről Kliment Margit levelei alapján képet alkothatunk?³⁸⁸

Vizitek. Polgári környezetben a társasági élet alapját a kölcsönös látogatások, vizitek jelentették. Magát az utóbbi kifejezést Kliment Margit viszonylag ritkán használta leveleiben, sokkal inkább csak leírás szerűen emlékezett meg ezekről az eseményekről, mint azt a

³⁸⁵ KM-KF.1885.12.14. (Ltszn.)

³⁸⁶ KF-KM.1886.01.11. (Ltszn.)

³⁸⁷ KM-KF.1888.12.9. (Ltszn.)

³⁸⁸ A gyulai társasági élet részletes rajzát adja Kósa László az 1910-es évekből egy szintén a Ladics hagyatékban fennmaradt Lindl napló alapján. Kósa L. 2011.

következő idézet is mutatja: „*Tegnap délután Novákéknál voltunk, ott voltak Vidovichék is. Ma délután Bodokyékhoz megyünk Irénnel és Szerénával.*”³⁸⁹ Persze időnként kifejezetten a vizit megjelöléssel is találkozhatunk: „*Most nagy vizitjárvány van minálunk, Ma délután Jancsovitsék jönnek hozzánk, Tegnap Szénásiék voltak, Tegnapelőtt pedig a szép Gusznerné és a Ladics lányok.*”³⁹⁰ – írta főszereplőnk 1891-ben.

Ezek a látogatások egyrészt a kapcsolatok kezdeményezését (első vizit), valamint azok fenntartását és ápolását szolgálták. Jellemzőjük volt a kölcsönösség: a látogatásokat bizonyos időn belül illet viszonzni. A következőképpen ír erről barátnőjének Novák Iza: „*Minthogy egyszer valamikor csak vissza kell adni a látogatást Buzáth Ilonának, talán megtehetnénk ezt ma! Írd meg, hogy akartok-e jönni.*”³⁹¹ Kliment Margit egyik levelében pedig ezt olvashatjuk: „*van egy új barátném, Pándy Sarolta. Szombaton volt nálam, én pedig tegnap.*”³⁹²

A vizitek rendszerint megszabott időben, vizitidőben történhettek, ami délelőtt 10-11 órát, illetve délután 5-6 órát jelentett, bár ez a levelekből nem derül ki egyértelműen. Ilyen esetekben előfordulhatott, hogy a látogatók netán nem találták otthon senkit, hiszen mások is úton voltak. Ez történhetett az alábbi esetben is: „*Irénke pár napig bennmaradt s meglátogatott minket, de nem voltunk otthon, hanem másnap elmentünk mi hozzá, s ott töltöttük az egész délutánt.*”³⁹³

A vizitek sajátos formáját jelentették az utazásokhoz kapcsolódó búcsú vagy üdvözlő látogatások, amikor a baráti kör elutazni készülő tagjától köszöntek el az ismerősei vagy az köszönt el az otthonmaradóktól, illetve a hosszabb utazásból hazaérkezőket látogatták meg. Néhány példa ezekre: „*Tegnap voltunk Jancsovitséknál Leonától elbúcsúzni, megy Bártfára*”³⁹⁴ „*Jancsovits Margit is hazajött már Pestről. Tegnap voltunk nála egy pár percre, de nem érezte jól magát.*”³⁹⁵

Házi bálók. Az eddig bemutatott vizitek rendszerint rövidebb látogatásokat jelentettek. A társasági élet központi eseményeit azonban az egyes családok otthonaiban zajló kisebb-nagyobb társas összejövetelek jelentették. Kliment Margit leveleiben ezeket módszeresen báloknak nevezi. Ezeken a bálokon rendszerint egy állandó, megszokott társaság jött össze, bár az hogy pontosan hányan és kik tudtak adott esetben megjelenni ez alkalmanként változott. Ez az állandó társaság a Kliment Margit korosztályához tartozó hasonló állású fiatal hölgyeket és urakat foglalta magába. A leggyakrabban szereplő tagok a következők voltak:

³⁸⁹ KM-LL.1890.02.3. (Ltszn.)

³⁹⁰ KM-KF.1891.10.15. (Ltszn.)

³⁹¹ NI-KM.én. (Ltszn.)

³⁹² KM-KF.1886.06.06. (Ltszn.)

³⁹³ KM-LL.1889.10.16. (Ltszn.)

³⁹⁴ KM-KF.1888.06.20. (Ltszn.)

³⁹⁵ KM-KF.1889.05.23. (Ltszn.)

Novák Iza, Ladics Irén és Margit, Cziffra Lujza, Hücke Szeréna, Szentmihályi Mariska, Jancsovits Leona, Hajóssy Mária, Ladics László, Keller Istvánt, Zöldy Jánost, Bodoky Zoltán és Mihály. Ezek a nevek a korszak gyulai történetével foglalkozóknak mindenképpen ismerősen csengenek, a századforduló helyi intelligenciájának jeles képviselőit illetve feleségeiket tisztelhetjük személyükben. Az említetteken kívül természetesen időnként mások is megjelenhettek, például a Gyulán állomásozó katonatisztek közül, akik egyébként is kötelességüknek érezték az egykori katona, Kliment Gyula látogatását.

Az összejövetelekben idővel kialakult bizonyos rendszeresség: az 1880-as évek végére vasárnap délutánonként Kliment Margit nagymamájának, a hetvenes évei körül járó özv. Csasz Lajosnének a házában gyűltek össze a fiatalok. Ilyenkor a társaság nagy részével számolhatunk: „*Ma, vasárnap lévén, mint rendesen groszmamánál voltunk. Nagyon jó kis bál volt.*”³⁹⁶ „*Ma egy hete groszmama beteg volt s így nem lehetett nála bál, hát elmentünk Lújzihoz. Elég jó volt*”³⁹⁷ „*Van egy új tiszt, egy nagyon kedves, eszes és művelt ember. Már volt egy vasárnap délutáni bálban groszmamánál és majdnem általános tetszést aratott.*”³⁹⁸

Más esetekben, akár hétköznapiakon is, inkább csak alkalmi jellegűnek tűnnek ezek a találkozások, melyeken csak kevesebben vettek részt. A gyakoriságuk mindenesetre változó lehetett, és adott esetben néhány napon belül más házaknál is ismétlődhetett, mint azt a következő példák is mutatják: „*Mi most szörnyen nagy bálozásban vagyunk. Tegnap Hajóssy Ilkánál voltunk, tegnapelőtt Dubányiéknál. Elég jól mulattunk. Szombaton kin voltunk Ladicséknál a tanyán. 4 órakor mentünk ki és 12-kor jöttünk haza. Rajtunk kívül kint voltak: Novákék, Hücke lányok, Lujzi, Bodoki Miska és Zoltán, Achim és Haviár. Nagyon jól mulattunk. Nagy díszkivonulást rendeztünk lampionokkal. Szeréna nagyon szépen énekelt. Sokat sétáltunk az erdőben.*”³⁹⁹ „*Ma délután alighanem bál leend. A Hücke lányok és Szénássyék készülnek eljönni. Tegnap Zöldiéknél voltunk, tegnapelőtt Ladicséknál. Mind a két helyen nagyon jól mulattunk.*”⁴⁰⁰

Ezekhez a házi bálokhoz alkalmi módon a társaság szórakoztatására különböző programok, és társasjátékok is kapcsolódtak, rendszerint zongorázás, éneklés, esetleg felolvasás, szavalás: „*Pénteken Szerénánál voltunk Irénnel. Nagyon jó volt. Szerénával énekeltünk duetteket.*”⁴⁰¹ „*Izáék tegnap nálunk voltak, pattogattunk kukoriczát, és Iza és én négykézre zongoráztunk, ami nekem nagyon rosszul ment.*”⁴⁰² „*Vasárnap groszmamánál*

³⁹⁶ KM-KF.1890.12.14. (Ltszn.)

³⁹⁷ KM-LL.1891.01.11. (Ltszn.)

³⁹⁸ KM-KF.1891.01.30. (Ltszn.)

³⁹⁹ KM-KF.1889.05.23. (Ltszn.)

⁴⁰⁰ KM-KF.1889.04.7. (Ltszn.)

⁴⁰¹ KM-LL.1890.04.28. (Ltszn.)

⁴⁰² KM-KF.1886.04.7. (Ltszn.)

voltunk. Ott volt Ladics is egész délutánra, és később Wargha is, Novákéktól csak Iza. Énekeltünk, zongoráztunk, beszélgettünk, egyszóval jól mulattunk.”⁴⁰³ „Tegnap itt volt Dubányi Erzs, Pándi Krisztina, Hajóka Marka, Nagy Ilona. Elég jól töltöttük az időt. Mariska szavalt, mi meg nagy átéléssel hallgattuk, ámbár nem valami élvezetes volt.”⁴⁰⁴ „Szombaton Nagy Józsiéknál voltunk, Irénke is velünk volt, elég jól mulattunk. Nagy Józsi hegedült, Iza zongorázott.”⁴⁰⁵ „A mai délután elég jól eltelt groszmamánál. Ott voltak Irén, Margit, Jules és a szokott ifjak. Iza zongorázott, Margit és én táncoltunk.”⁴⁰⁶ „Tegnap délután Irénnél voltunk, hétfőn pedig Irénék voltak nálunk. Nagyszerű bálát csaptunk, még táncoltunk is.”⁴⁰⁷

Amint az utóbbi idézetek mutatják ezeken a házi bálokon időnként tánc is volt, bár abból hogy ezt a tényt Kliment Margit kiemelte arra következtethetünk, hogy ez nem volt állandó része ezeknek az összejöveteleknek.

Mint említettük, a jelenlévők időnként társasjátékokat is játszottak. Ezekről egy alkalommal a következőképpen számolt be Kliment Margit: „Vasárnap bál volt nálunk. Játszottunk társasjátékokat. Többek között postást is melyben mindenki egy város nevét választja... én Budapestet választottam. Azután úsztatót játszottunk. Én egy oldalról a doctort kaptam, Gyulától meg valami Lórándot. Én azt mondtam neki, hogy nem ismerek semmiféle Lórándot, erre azt mondta, hát akkor, hogy L-el kezdődjék, feladja a Lászlót. De mivel nagyon nyilvánosan kellett megvallani, hogy kit kaptunk, Lórándnál maradtam.”⁴⁰⁸

Sajátos formáját jelentették ezeknek az összejöveteleknek az úgynevezett az idegen ajkú bálok, melyekről időnként szintén olvashatunk a levelekben, nemegyszer a nyelvi nehézségek miatt a társalgás színvonalához fűződő panaszokkal fűszerezve: „Tegnap a bál nálunk volt. Meglehetősen tompa, mivel idegen ajkú volt”⁴⁰⁹

Néhányszor szerepel a levelekben a búcsúbál kifejezés is, arra pedig, hogy a bál szót milyen tág értelemben is használta Kliment Margit kitűnő példa, hogy egyik levelében egyenesen sétabálról írt, lényegében egy kisebb kirándulást értve alatta: „A múltkor nagy sétabálat rendeztünk, ott voltak Irénke és Margit, Iza akkor Sz. Miskáéknál volt, mi pedig igen jól mulattunk, a Cél domb felé mentünk, ott van a vízben egy nagy széthasadt fűzfa, melybe az egész társaság bement és kényelmesen elfért.”⁴¹⁰

A korabeli leírásokból és szakirodalomból ismert zsúrokról, mint társasági alkalmakról

⁴⁰³ KM-KF.1887.12.3. (Ltszn.)

⁴⁰⁴ KM-KF.1889.11.30. (Ltszn.)

⁴⁰⁵ KM-LL.1890.02.11. (Ltszn.)

⁴⁰⁶ KM-KF.1890.02.7. (Ltszn.)

⁴⁰⁷ KM-KF.1890.02.19. (Ltszn.)

⁴⁰⁸ KM-LL.1890.01.29. (Ltszn.)

⁴⁰⁹ KM-KF.1888.05.7. (Ltszn.)

⁴¹⁰ KM-KF.1887.05.07. (Ltszn.)

leveleiben Kliment Margit egyáltalán nem tesz említést. Nem tévedünk nagyot azonban, mikor úgy véljük, hogy az eddig bemutatott báloknak némelyike kifejezetten ebbe a kategóriába tartozhatott. Időnként találkozhatunk viszont a társaság egyes tagjaival ebéd, uzsonna vagy vacsora meghívások kapcsán, az ilyen jellegű beszámolók azonban viszonylag ritkák a levelekben.

Bálok. Az eddig ismertetett házi bálok mellett természetesen a társasági élet csúcspontját Kliment Margit és társasága számára is a tényleges bálok jelentették. Kliment Margit beszámolóiból úgy tűnik, hogy az 1886-1892 közötti évek valamennyi jelentősebb báljának résztvevője volt. Egy csokorra valót megismerhetünk ezek közül a következő, 1889-es idézetből: „A minap itt volt Beliczey Géza, meghítt benünket a csabai bálra. 1-én lesz egy Kranchen, melyet a gyulai tisztikar rendez, 2-án pedig iparos bál. Valószínűleg mindkettőbe elmegyünk. A „jósív bál” február 16-án lesz. Cziráki a Lady patroness, az ifjúság el van ragadtatva.”⁴¹¹ Az eddig említettek mellett további jelentősebb, Kliment Margit leveleiben előforduló bálok voltak még: a Megyebál, Nőegyleti bál, Korcsolyabál, Tombolabál, Casino estély, hogy csak a legfontosabbakat említsük.

A bálokat rendszerint komoly készülődés előzte meg. Az első bálra új ruha dukált, de a többire is igyekeztek legalább a régieket átalakítani. A bál már jóval előtte és még sokáig utána beszédtema volt a társaságban. A báli beszámolók legfontosabb részét szinte mindig a ruhák, a tánc és persze az udvarlások képezték: „Mádi a megyebálra fehér ruhát kap, én a régi rózsaszínt fogom felvenni”⁴¹² „A múlt bál eseményeit sem meséltem még el. Esemény ugyan nem volt semmi különös, csak az, hogy ott lumpoltunk egész 8 óráig. A super csárdást az első újrától kezdve Stellerrel táncoltam, a második négyest pedig azzal a sympatikus főhadnaggal, aki szörnyű módon udvarolt akkor, de most már nem. Még Szeles is táncolt velem csárdást, nem azért, mert petrezselymet árultam, hanem azért mert nagyon jól illik nekem a csárdás. Így mondta ő.”⁴¹³ A következő, kissé talán epés megjegyzést pedig Novák Iza tette barátnőjéhez címzett levelében: „Margitka volt-e a nőegyleti bálon, és megint olyan sokat ült-e, mint a múltkor? Szegény! Az ugyan nem teszi tönkre magát a sok tánccal.”⁴¹⁴

A bálokon azonban a tánc mellett természetesen más szórakozás is akadt, mint arról egy 1888-as levélrészlet tudósít: „Nem sokat táncoltunk, mert iszonyú sokan voltak, visszavonultunk termeinkbe néhány ifjúval s ott nagyszerűen mulattunk”⁴¹⁵

Ugyanebben az évben az iparos bál kapcsán egy érdekes esetről is megemlékezik

⁴¹¹ KM-KF.1889.01.21. (Ltszn.)

⁴¹² KM-KF.1888.12.30. (Ltszn.)

⁴¹³ KM-LL.1890.01.24. (Ltszn.)

⁴¹⁴ NI-KM.1887.02.22. (Ltszn.)

⁴¹⁵ KM-KF.1888.02.7. (Ltszn.)

Kliment Margit, mely lényében a társadalmi különbségek-illetem kérdésének egy sajátos megjelenésre példa: *„Táncoltam egy mesterlegénnyel is, mikor letett azt monda: kedves egészségére.”*⁴¹⁶

A jól sikerült bálók reggelig is eltarthattak, mint arról a következő idézetek is tanúskodnak: *„Én 7-kor jöttem haza Ladicsékkal, Mádi fél nyolckor Szerénával.”*⁴¹⁷ *„A bál után csak annyi időt vettem magamnak, hogy átöltözködjem s megreggelizzem, s ezek után leültem az asztalhoz, s írok neked. Gondolhatod milyen későn jöttünk haza, hogy le sem feködtem a bál után. Úgy 8 óra felé kerültünk haza. Rengeteg sokat táncoltunk.”*⁴¹⁸

Sajátos formája volt a báloknak a batyus bál: *„Jövő héten szerdán „Batyubál” lesz a Korona dísztermében s ezen batyubálban a mamus az egyik háziasszony. Nagyon félek ettől a pickeniktől, mert a mamus azt monda, hogy a házikisasszonyok is fognak servirozni.”*⁴¹⁹ valamint az úri casinoban tartott thea-estély, melyhez a vacsora és a tánc mellett kisebb műsor is kapcsolódott: *„Tegnap este thea-estély volt a casinoban, elég jó volt. Táncolni nem sokat táncoltam, nagyon kevés táncos volt. Az első négyest a doctorral, a másodikat Miskával. Csárdást nem táncoltam. A táncot megelőzőleg Zoltán felolvasott, Hajóka M. szavalt, Köpf B. zongorázott, és Winkler fuvolázott.”*⁴²⁰

Séták és kirándulások. A társasági élet, egyúttal a szabadidő eltöltésének fontos, mindennapos részét képezték a séták. Kliment Margit gyakran megemlékezett ezekről az eseményekről leveleiben. A sétákra a fiatal hölgyek soha nem egyedül mentek, kísérőjük lehetett valamely családtag, barátnő vagy gavallér. Ladics László így ír erről kedvesének egy alkalommal: *„Jó időben vacsora után sétálni szoktam, amit neked is ajánlok, (de csak Tatussal!)”*⁴²¹ Míg erre válaszul a következőket olvashatjuk: *„Én mostanában nemigen szoktam sétálni, bár nagyon szeretnék, hanem Tatus nem nagyon szeret sétálni, s én nem merem hívni, nehogy megfájduljon a lába.”*⁴²² A séta kitűnő lehetőség volt ez az ismerősökkel való véletlen találkozássra, beszélgetésre, és nem egyszer apropójául szolgálhatott egy-egy látogatásnak, vizitnek is.

A séták színtere kezdetben gyakran a várkert volt: *„Iza és én mindennap megyünk a várkertbe sétálni, nagyon szép ibolyák vannak.”*⁴²³ – írta 1886-ban Kliment Margit öccsének. Miután azonban 1888-ban a kastélyba beköltözött a grófi család, ez a lehetőség lényében megszűnt, s maradtak a „hagyományos gyulai sétaterek”: a megyeháza és a református

⁴¹⁶ KM-KF.1888.02.7. (Ltszn.)

⁴¹⁷ KM-KF.1889.05.7. (Ltszn.)

⁴¹⁸ KM-KF.1890.02.16. (Ltszn.)

⁴¹⁹ KM-KF.1889.03.28. (Ltszn.)

⁴²⁰ KM-LL.1889.12.15. (Ltszn.)

⁴²¹ LL-KM. 1889.10.1. (Ltszn.)

⁴²² KM-LL.1889.10.16. (Ltszn.)

⁴²³ KM-KF.1886.04.07. (Ltszn.)

templom előtti tér, illetve a sugárút valamint az 1886-ban megnyitott népkert.⁴²⁴

A sétákat nem egyszer orvosi célzattal, gyógyvíz ivásával összekapcsolt kúra formájában is gyakorolta Kliment Margit, egyik ilyen alkalommal 1888-ban öccse a következőképpen érdeklődött: „*A víznek nagyon örvendek. Hol fogod inni? Talán a sugárút meleg lenne, vagy megengedte a gróf a sétálást a parkban?*”⁴²⁵ Más alkalommal pedig Kliment Margit kérdezte testvérétől: „*Emlékszel még, mikor a várkertbe jártunk bártfajt inni?*”⁴²⁶

A séták időnként kisebb kirándulásokba is átfordultak, mint arról egy 1888-as levélben olvashatunk: „*Tegnap egy pompás sétát tettünk. Kimentünk a gerlai út felé a szőlők között s a vasúti töltésen a Bodokyék tanyájára. Pista volt az „anfűlirer.*”⁴²⁷ Hasonló kirándulásokra többször is találunk példát a levelekben, melyeknek az említett Bodoky tanya mellett többször a Ladics tanya volt a célja. A kirándulások egyébként gyakran kapcsolódtak a tavaszi-koranyári időszakhoz, elsősorban a május-június hónapokhoz, és természetesen pünkösdi ünnepéhez: „*Pünkösdi napján többen kimentünk az erdőre, elég jól mulattunk. Táncoltunk is egy keveset. Én egy csárdást Follmankával is táncoltam, Mádinak Berényi udvarolt.*”⁴²⁸

Korcsolyázás. A sétákhoz hasonlóan fontos társasági eseménynek, és szabadidős tevékenységnek számított a korszakban a korcsolyázás is, melyre a rendszerint kemény telek, és a városon belüli vizek kitűnő lehetőséget kínáltak. Kliment Margit is rendszeresen hódolt ennek az időtöltésnek: „*Minden délután korcsolyázni megyünk. Egyszer a Körösre, egyszer a homokbányába, hol a tiszteknek van pályájuk.*”⁴²⁹ Máshol pedig ezt írja, ironikusan utalva az előbb említett tiszti pályára: „*Ma délután kinn voltunk a „katonáné-nevelőben” korcsolyázni Irénkével és Szerénával. Egészen familie voltunk és nagyszerűen mulattunk. Korcsolyázás után bementünk Szerénához és énekeltünk duettet.*”⁴³⁰ 1889 januárjában pedig a gyulai korcsolyaegylet megalakulásáról olvashatunk beszámolót Kliment Margit tollából: „*Itt most egy nagyszerű korcsolyaegylet alakult, mely zenével nyitattott meg, s mely igen jónak és üdvösnek mondatik, de melyet (bár be vagyunk írva) nehezen fogunk látogatni.*”⁴³¹

Télen még nagyszerű szabadtéri szórakozásnak számított a szánkózás, melyre elsősorban a fogatot tartó Ladicsok barátsága adott alkalmat Kliment Margitnak. 1891 februárjában így ír erről Fiume melegebb időjárásához szokott öccsének: „*Minálunk még a*

⁴²⁴ Virág G. 2004. 8–22.; Kósa L. 2011. 25–26.

⁴²⁵ KF-KM.1888.05.14. (Ltszn.)

⁴²⁶ KM-KF. 1888.06.20. (Ltszn.)

⁴²⁷ KM-KF.1888.06.17. (Ltszn.)

⁴²⁸ KM-KF.1888.06.4. (Ltszn.)

⁴²⁹ KM-KF.1890.01.20. (Ltszn.)

⁴³⁰ KM-LL.1890.01.8. (Ltszn.)

⁴³¹ KM-KF.1889.01.15. (Ltszn.)

sétálgatás messze van. Szánkózzgatunk, ami szintén nem megvetendő mulatság.”⁴³² Melegebb hónapokban pedig, szintén a Ladics család barátságának köszönhetően, a kocsikázás jelentett ehhez hasonló szórakozási lehetőséget.

Színház, koncert. A társasági életnek, művelődésnek, szórakozásnak Gyulán is fontos eseményei voltak a színi előadások és koncertek, annak ellenére, hogy a városnak nem volt állandó színháza. Az általunk vizsgált korszakban 1888-ig a korona szálló udvarán, majd utána a népkerti pavilonban kaptak fellépési lehetőséget a Gyulára érkező színtársulatok. Az előadásokon Kliment Margit is szívesen vett részt. Egyik levelében így számol be a különlegesnek számító 1890-es évről, mikor is a színészi pályát megpróbáló jó ismerőse, Jancsovits Margit is a gyulai közönség elé lépett: *„Mostanában színészek vannak itt, és mi is járunk színházba, mert Jancsovits Margit itt is fellép, mint vendég. Már láttuk Margitot kétszer a Pepita és a gárdista című operettekben. Arra nézve, hogy nem tanult játszani, egészen ügyes volt a színpadon, hangja kellemes (mikor hallatszik), és csinos toilletjei is vannak. A gyulaiak meglepően szívesen fogadták; taps és bokréta van bőven. Szegény Margitot mégis nagyon sajnálom, ő ugyan nagyon boldog és megelégedett!*”⁴³³

A színház kapcsán érdemes megemlíteni, hogy Kliment Margiték társasága is próbálkozott műkedvelő előadással, bár hogy milyen eredménnyel azt nem tudjuk: *„Fogunk műkedvelő előadást rendezni (most már egészen komolyan). Zoltán írt már szerepeket is.*”⁴³⁴

Alkalmi nyilvános szórakozások. Ebbe a körbe sorolhatjuk a városba érkező mutatványosokat, cirkuszosokat. De itt említhetjük a vásárokat is sajátos szórakozásaikkal együtt. Bár nem jelentettek a színházhoz fogható eseményt, de alkalomadtán jó szórakozási lehetőségnek ígérkeztek a városba látogató cirkuszok. 1888-ban így ír róluk Kliment Margit: *„A múlt héten volt itt egy circus, melyben nagyon jól mulattunk. Nagyon szép lovak és lovas nők voltak, s többnyire mind ügyesek.*”⁴³⁵ A vásárról pedig a következőképpen emlékezik meg: *„Hétfőn voltam Irénnel a vásárban. Nagyon mulatságos volt. Húztattunk magunknak planetát, majd béteszem a számokat a lutriba, hátha nyerek. Jutkának, Ladics Margitnak és nekem egészen egyformát húztak a madarak.*”⁴³⁶

Egyéni szabadidős tevékenységek. A szabadidő eltöltésében az eddig ismertetett társasági jellegű tevékenységeknek a során túl az egyéni elfoglaltságoknak is széles tere nyílt a levelek tanúsága szerint. Ilyennek számított a korszakban egyre szélesebb körben terjedő, s egyre népszerűbb olvasás, amit a megélénkülő sajtóélet mellett a házakhoz

⁴³² KM-KF. 1891.02.6. (Ltszn.)

⁴³³ KM-KF.1890.05.24. (Ltszn.)

⁴³⁴ KM-KF.1888.01.20. (Ltszn.)

⁴³⁵ KM-KF.1888.05.16. (Ltszn.)

⁴³⁶ KM-KF.1888.05.16. (Ltszn.)

eljuttatott katalógusokban reklámozott olcsó könyvek sokasága is segített. Kliment Margit kapcsán érdemes megjegyezni, hogy nagybátyjának Csausz Lajosnak egyedülállóan gazdag, könyvritkaságokat is tartalmazó könyvtára volt. És hogy mit olvasott gyakran a levelek alapján Kliment Margit? Leginkább regényeket, többek között Jókait. Nem volt ezzel egyedül a társaság fiatal hölgyei között. Későbbi sógornője Ladics Irén például egy időben saját bevallása szerint is szinte rabja volt a regényolvasásnak: *„Nagyon sok magyar regényt olvastam úgy két hét óta. Hücke Mariska kölcsönözte őket és olyan érdekesek voltak, hogy ha hozzá fogtam, nem tudtam elhagyni az olvasást. Szerettem volna éjjel-nappal mindig olvasni. Még most sem vagyok egészen tisztában magammal. De most komolyan feltettem magamban, hogy ezután regényolvasás helyett szorgalmasan fogok tanulni.”*⁴³⁷

Az olvasás mellett szintén említhetjük a különböző hobbijellegű tevékenységeket, például a rajzolást, festést, zongorázást vagy éppen a dísz tárgyak, képeslapok, bélyeg stb. gyűjtését, mint a korszak jellegzetes szabadidős tevékenységeit. Esetleg a fényképnézegetést, a levelek olvasgatását vagy a lányok körében oly népszerű emlékkönyvek lapozgatását. És persze nem feledkezhetünk meg a nők körében továbbra is legnagyobb népszerűségnek örvendő hímzésről, kézimunkázásról sem. Néhány idézet ezekhez kapcsolódóan: *„Én most nagyban festek. Ismered az én kis tollas legyezőmet? Azt festettem be, s elég jól sikerült arra nézve, hogy nagyon is dilettáns vagyok, s a festékeim sem valami szépek.”*⁴³⁸ *„Amennyire lehet, elfoglalom magamat... Sokat zongorázom, majd ha hazajössz, fogok neked zongorázni, már elég nagyot haladtam.”*⁴³⁹ *„A bélyegeknél szerfelett örültem, ha írsz, úgy lespárgáznál (a kötél egy kicsit vastag), ha megint küldenél. Nem baj, ha olyanokat is küldesz, milyenek nekem már vannak, mert Ladics Margit számára is gyűjtök. Összesen van már 110 bélyegem.”*⁴⁴⁰ *„Tegnap délután olyan kimondhatatlan vágy jött rám veled beszélni, hogy szépen letettem a kézimunkámat, hogy neked írjak.”*⁴⁴¹

A társasági élet intenzitása. Végezetül érdemes néhány szót szólnunk, a társasági élet intenzitásának kérdéséről is. Sajnos ez a levelek alapján nehezen megítélhető, hiszen nem rendszeresen, adott esetben hosszabb időszakokat is kihagyva íródtak. Vannak azonban olyan időszakok is, mint pl. 1889. december 1–1890. március 10 között, mikor 3-4 naponta született egy levél, ezek alapján, még ha valószínűleg nem is a naplói írók pontosságával rögzítik az eseményeket, ezekről a hetekről már alkothatunk bizonyos képet. Számba véve azokat az alkalmakat, mikor Kliment Margithoz jöttek vagy ő ment el látogatóba, megállapítható, hogy

⁴³⁷ LI-LL.1882.11.28. (Ltysz.: 2009.1653.1.)

⁴³⁸ KM-KF.1889.09.20. (Ltzn.)

⁴³⁹ KM-LL.1889.10.16. (Ltzn.)

⁴⁴⁰ KM-KF.1889.11.16. (Ltzn.)

⁴⁴¹ KM-LL.1889.12.4. (Ltzn.)

a 110 napra 52 beazonosítható bejegyzés esett, ez lényegében minden második napon jelent valamilyen társasági eseményt. Meg kell azonban jegyezni, hogy ez bizonyára valamivel gyakoribb is lehetett, hiszen nehezen képzelhető el az a levelekből kirajzolódó kép, hogy az egyik héten minden nap történik valami, majd a következő hét teljesen üresen marad. Valószínűbb, hogy az üres hetek kapcsán is számolhatunk további társasági alkalmakkal, melyek kimaradhattak a tudósításokból.

Természetesen annak tudatában kell mérlegelnünk ezeket az eredményeket, hogy a téli időszak mindig a legélénkebb volt a társasági élet szempontjából. A nyári hónapok uborkaszezonja valószínűleg egészen más képet mutathatott. Ezzel is magyarázható, no meg a kisvárosi lét sajátosságaival, Kliment Margit nemegyszer megfogalmazódó panasza a társasági élet lanyhaságáról, melyekből lezárásaképpen idézünk most egy csokorra valót: *„Egyébről sem igazán írhatok, mert még az uborka-saisonnál is uborkább ez a mostani”*⁴⁴² *„Úgy látszik a gyulai társasélet órája meglehetősen egyformán jár, egyszer Novákéknál, egyszer nálunk. Meglehetősen egyhangú ketyegés.”*⁴⁴³ *„Az ide való élet (nem akarom mondani, hogy társaság nagy része) valóban észtoppító. Az én barátaim közül most egyedül B. Miska van itthon, a barátnéim, ha léteznek valóban, szinte távol vannak nagyjából.”*⁴⁴⁴ *„Gyula, mint tudod olyan város, ahol az érdekes események nem nagyon gyorsan követik egymást.”*⁴⁴⁵

3. Fürdőélet

Az utazás módjának könnyebbé válása a vasút és közúthálózat látványos fejlődésének köszönhetően, valamint a polgári életformához kapcsolódó modern szabadidő felfogás együttesen eredményezték a nyaralások, kirándulások általánossá válását a középosztály körében. Leginkább a fürdőlátogatások, a tengeri és balatoni fürdözések valamint a magaslati üdülések váltak népszerűvé. A korszak végén mintegy 180 minősített nyaralóhelye és számos nemzetközi hírű fürdője, mint Herkulesfürdő, Tátrafüred, Pöstyén, volt az országnak, de ezek mellett a Monarchia távolabbi pontjain a felkapott csehországi és ausztriai fürdőhelyek is nagy magyarországi vendégszámnak örvendhettek.⁴⁴⁶

A Monarchia jellegzetes fürdőkultúrájának kezdetei a 18. század utolsó harmadáig nyúlnak vissza, míg divattá és tömegessé a fürdőre járás a következő században vált.

⁴⁴² KM-KF.1889.11.30. (Ltszn.)

⁴⁴³ KF-KM.1888. 05.19. (Ltszn.)

⁴⁴⁴ KM-KF.1890. 07.22. (Ltszn.)

⁴⁴⁵ KM-KF.1891.06.11. (Ltszn.)

⁴⁴⁶ Kósa L. 2006. 375–376.

Magyarországi vonatkozásban is az igazi kiteljesedését a „boldog békeidők” évei jelentik a századfordulón. A dualizmuskori polgári életmódhoz szervesen hozzátartoztak a fürdőlátogatások, melyekben egybe fonódott az üdülés, szórakozás kikapcsolódás és a gyógyulás utáni vágy. „A fürdőzés a korabeli polgár életének része, sőt nem túlzás mondani, valóságos életforma volt.”⁴⁴⁷

A Ladics család esetében is igaznak bizonyul az előbbi állítás. A fürdőhelyeken tett nyári látogatások szinte elengedhetetlen részét képezték a család életvitelének. Az általunk vizsgált korszakban alig találunk olyan évet, amikor legalább egy családtag ne látogatott volna el valamelyik magyarországi vagy monarchiabeli fürdőbe. A Ladicsok fürdőlátogatásait összesítő táblázat⁴⁴⁸ adatait áttekintve láthatjuk, hogy a Ladics család az 1880-as években még elsősorban a felkapott monarchiabeli férőhelyeket látogatta. Mindenekelőtt a leghíresebbek közé tartozó „cseh triumvirátus” tagjai, Franzensbad és Marienbad említendőek, valamint Ladics Mária tüdőbetegsége kapcsán a korabeli szóhasználatban egyszerűen csak a „tüdőbetegek Mekkája” névvel aposztrofált Gleichenberg.⁴⁴⁹ A családtagok göbersdorfi tartózkodása 1887–88-ban bizonyos szempontból kilóg a sorból, itt ugyanis nem klasszikus fürdőlátogatással, hanem az egyre súlyosbodó állapotú Ladics lány gyógykezelésével állunk szemben. Ladics Mária, anyja ápolása mellett 1887 májusától volt a híres hegyvidéki tüdőszanatórium betege egészen 1888 márciusában bekövetkezett haláláig. Ott tartózkodása során családtagjai, előbb testvére László, majd apja György és nővére Irén is meglátogatták.⁴⁵⁰

Az 1890-es években a család már inkább a felkapott – pl. Koritnicza, Szliács – esetleg kevésbé ismert – pl. Bártfa, Stósz, Csíz – felvidéki fürdőhelyeket látogatta. Választásuk egyébként igazodott a századforduló időszakában mindinkább teret nyerő, s a hazai lakosság körében is egyre nagyobb népszerűségnek örvendő, magyarországi fürdőhelyek fellendülésének trendjéhez, melyet az a széles körben propagált álláspont erősített, hogy a külföldi fürdők Magyarországiakkal is helyettesíthetőek. Így lett például Koritnica a „magyar Marienbad”, csábítva talán éppen Ladics Györgyöt is a kedvelt (és meglehetősen drága) csehországi fürdőhelyről hazai földre.⁴⁵¹ A 20. század elején újabb váltást mutat a Ladics családtagok fürdőlátogatási gyakorlata: figyelmük az erdélyi fürdőhelyek felé fordult, de mellette a tengerpart, a Balaton és a főváros is célpontja lett fürdőlátogatásaiknak.

A táblázat arra a korszakban jellemző gyakorlatra is rávilágít, hogy az egész család

⁴⁴⁷ Kósa L. 1999. 6.

⁴⁴⁸ A ladicsok fürdőlátogatásait összesítő táblázatot ld.: 6. sz. melléklet.

⁴⁴⁹ Az általunk is idézett állandó jelzők társítása a fürdőhelyekkel a kibontakozóban lévő „fürdő marketing” részeként a korszakban terjedt el széles körben. Kósa L. 1999. 74.

⁴⁵⁰ Ladics Mária betegsége és halála körüli levelek. (Ltsz.: 2009.1220.1.–2009.1253.1.) Ladics hagyaték.

⁴⁵¹ Kósa L. 1999. 83–89.

csak ritkán utazott együtt fürdőre, s gyakran különböző fürdőhelyeket látogattak akár ugyanazon évben is. Nemegyszer csak a férj utazott el, mint Ladics György 1883-ban és 1884-ben vagy éppen Ladics László 1903-ban. Más alkalommal pedig csak a feleség a gyerekekkel, mint Ladics Györgyné 1880-ban vagy 1882-ben illetve Ladics Lászlóné 1896-ban, 1897-ben vagy éppen 1909-ben. Ez utóbbi esetben a férj rendszerint elkísérte a családot, esetleg egy-két napot ott is tartózkodott, majd hazautazva végezte munkáját, s csak a fürdőlátogatás végén utazott vissza ismét, hogy hazakísérje szeretteit.⁴⁵² Sőt arra is találunk példát, hogy ugyanabban az évben más-más fürdőt látogatva az egész család távol volt Gyulától – de nem együtt, mint például 1886-ban. A Ladicsok ez évi „fürdői beosztásáról” Ladics György a következőket írta fiának: „*A mama a lányokkal Mari érdekében e hó 24-én Gleichenbergbe ment. Laczi habár betegségéből szerencsésen kigyógyulva még e hó 16-án Pestre ment, a vacatio alatt talán velem együtt fürdőre lesz kénytelen menni. Te pedig, ha szerencsésen haza érkezel bajod ellen azonnal mégy a nagyváradi fürdőt használni.*”⁴⁵³

Az egész korszakban az egyetlen közös családi fürdőlátogatásnak Ladics László és családja tengerparti utazását tekinthetjük az 1906-os esztendőben, amelyen akkor egyedül a család legkisebb lánya az alig egy éves Margit nem vett részt. Ez utóbbi látogatás állhatott egyébként legközelebb a szó mai értelmében vett nyaraláshoz, melyben a fürdőzés gyógy szempontjainak háttérbeszorulásával a tengerparti utazás élménye lehetett a központban. Ebből a szempontból – bár kissé kilógnak a sorból – Ladics Gyula utazásai a legérdekesebbek, aki mint egyedülálló, független, jól kereső banktisztviselő a 20. század elején a rendszeres abbáziai és Észak-itáliai fürdözések mellett szinte egész Nyugat-Európát beutazta, eljutva a kedvelt cseh és német fürdők mellett a francia Riviérára is, sőt a fürdőktől elszakadva igazi turistaként végiglátogatta Európa leghíresebb városait is, mint Róma, Berlin vagy éppen Párizs.

Általánosságban elmondhatjuk, hogy a Ladics család fürdőlátogatásainak hátterében a legtöbb esetben valamely családtag egészségügyi problémája állott. Ladics György magányos fürdői útjait például a családfő fulladási rohamokkal együtt járó asztmatikus jellegű légúti problémái indokolták. „*Tata fürdőre megy, neki ugyan nagyon kell a fürdő, mert az éjjel is olyan fuldoklási rohama volt, hogy azt hittük vége van.*”⁴⁵⁴ – panaszkodott Ladics Györgyné férje állapotáról 1895-ben. A család hölgytagjainak utazásait az 1880-as években Ladics Mária már többször említett tüdőbetegsége indokolta. Ladics Lászlóné csízi látogatásainak hátterében nőgyógyászati, míg férje Bad-reichenhalli utazása mögött idegi alapú problémák

⁴⁵² LMI-LGYU.1897.07.20. (Ltsz.: 2009.1126.1.);LL-LGYNÉ.1909.08.22. (Ltsz.: 2009.598.1.)

⁴⁵³ LGY-LGYU. 1886.05.27. (Ltsz.: 2009.818.1.)

⁴⁵⁴ LGYNÉ-LGYU.1895.05.05. (Ltsz.: 2009.994.1.)

húzódtak meg. Persze a gyógyászati szempont csak egyike volt az utazás indokainak. Az utazás élménye, a pihenés, szórakozás, különösen az egészséges családtagok számára legalább ilyen fontos volt. A gyógyulás lehetősége mellett „A fiatalok leginkább szórakozási alkalmat látnak a fürdőben, a középkorúak elsősorban a családi nyaralás intézményének tekintik, az idősebbek nagyon gyakran pihenni vágnak.”⁴⁵⁵

Bármilyen motiváció is állott a fürdőlátogatás hátterében, az első lépést mindig a fürdőre való eljutás jelentette. Ez pedig nem feltétlenül volt egyszerű a közlekedés 19. századi viszonyai között, bár éppen ez az időszak, különösen a század második fele a vasútnak köszönhetően alapvetően változtatta meg a magyarországi utazási szokásokat. A dualizmus korának egyik leglátványosabb, az élet minden területére nagy hatást gyakorló változása a vasúti hálózat kiépülése volt. Míg a kiegyezés idején a vasúti összvonalak hossza 2097 kilométer volt, addig ez a szám 1913-ra meghaladta a 21 ezer kilométert és az ország valamennyi térsége viszonylag könnyen és gyorsan elérhetővé vált. Gyula az ország vasúti vérkeringésébe az Alföld-Fiume vasút Nagyvárad-Szeged közötti szakaszának megépítésével csatlakozott 1871-ben. Mindez alapjaiban változtatta meg az ország lakóinak, így Gyula polgárainak utazási szokásait is. Az emberek megszokták és megszerették az utazásnak ezt az új módját, amiben sokat segített a vonatok kényelmi felszereltségének fejlődése is: 1882-től megjelent Magyarországon is a fűtőkocsi valamint a háló- és étkezőkocsi is.⁴⁵⁶

A vasút áldásos hatási ellenére is az utazás gyakran bizonyult hosszúnak, fárasztónak és unalmasnak, különösen az olyan fürdőhelyek esetében, melyek közvetlen közelében még nem volt vasútvonal. Ez a századfordulóra leginkább az erdélyi fürdőket – a legismertebb ebből a szempontból talán Borszék volt – jelentette, melyek látogatottságát bizonyosan visszavetette ez a tényező a kitűnő természeti adottságaik ellenére is. Adott esetben ugyanis több vendégre számíthattak a gyengébb adottságú, de vasút melletti helyek, mint a kiválóbb, de vasúttól távol esőek.⁴⁵⁷ Hogy mire is vállalkozott, aki például az előbb említett Borszék áldásos hatásait kívánta élvezni, érzékletesen szemlélteti Kliment Margit barátnőjének, Novák Izának a szóban forgó fürdőből nem sokkal megérkezésük után keltezett levele 1889-ből: *„Vasárnap reggel megindulva vasárnap estve fél 6-kor Kolozsvárra érkeztünk. Várad és Kolozsvár között a vidék igen szép; - különösen gyönyörű a Körös völgye Révnél. Kolozsváron a vonattól behajtottunk a városba, s körül kocsiztuk azt. [...] 11 órakor estve tovább utaztunk és reggelre Szász-Régenbe megérkeztünk. Most kezdődött csak az igazi utazás, - másfél napig kocsin; az igaz, hogy egy kényelmes fiakkerben, három lóval, melyek csenővel voltak ellátva,*

⁴⁵⁵ Kósa L. 1999. 6.

⁴⁵⁶ Kósa L. 2006. 390–396.; Szentpéteri J. 2001. 382–384.; Scherer F. 1938. 146–149.

⁴⁵⁷ Kósa L. 1999. 92–100.

*és folytonosan szép hegyek, erdők, sziklák között, a Maros folyó mentén, de azért mégis igen örvendtem, amikor kedden délben Borszékra beérkeztünk.*⁴⁵⁸

Mindezek után nem meglepő, hogy egy közeli vasútvonal kiépítése mindig a fürdőhely fellendülésnek lehetőségét is jelentette. Bártfafürdő fejlesztését például az 1893-ban átadott eperjesi vasútra alapozva kezdték meg bérloői. Azért említjük éppen ezt a felvidéki fürdőt, mert a Ladics család egy része az 1890-es évek elején többször is odalátogatott. 1892-ben Ladics Irén a következő tudósítást adta utazásukról: *„Utunk nagyon hosszú és fárasztó volt; Tatától még Hatvannál elváltunk; Eperjesre kissé késve érkeztünk, amiért is nem mertünk útnak indulni, s megháltunk Eperjesen. Másnap aztán 6 órai kocsikázás után ide értünk.*⁴⁵⁹ Az utazási viszonyok két évvel később, már a vasútvonal megnyitását követően sem változhattak sokat, legalábbis erre utalnak Ladics Margit nem túl pozitív sorai úti élményeiről: *„Szerdán este érkeztünk meg Bártfára iszonyúan hosszú és unalmas utazás után.*⁴⁶⁰ Persze az, hogy az utazás – a körülmények figyelembevételével – nyűg vagy élmény volt-e nagyban függött az utazók hozzáállásától is. Az alig 16 éves, világra nyitott és érdeklődő Ladics Mária például a több napig tartó franzensbadi utazásukról minden viszontagságuk ellenére – Pesten a bécsi csatlakozást lekésve az éjszakát szállás híján az állomás egyik irodájában kellett tölteniük, míg a következő éjszakájuk a vonaton utazással telt el - nagy lelkesedéssel egy négyoldalas levél keretében tudósította bátyját. Az utazás számára – talán azért is, mert ez volt addigi élete legtávolabbi útja – egyértelműen élményszámba ment: *„Franzensbadig a nagyszerű vidéken gyönyörködtem. Már Váctól Esztergomig is nagyon szép volt, de ilyen mégsem, mint ez.*⁴⁶¹ – zárta határozottan pozitív kicsengéssel kalandos útjukról beszámoló sorait a fiatal Ladics lány. Apja, Ladics György két évvel későbbi utazása Mariendadba már sokkal vegyesebb érzelmeket váltott ki az ötvenedik életévét taposó családfőből. A szintén élete legtávolabbra vivő utazásán keveredtek benne az érdeklődő utas, és a haza vágyódó idősödő úr érzései. A majd három napos út során előbb Pesten látogatta meg fiát, majd Prágában egy ismerősénél megszállva végigjárta a város nevezetességeit s csak utána ment tovább a felkapott fürdőhelyre. Rögtön megérkezte után azonban már a következő sorokat küldte családjának: *„Vigasztaljátok édesanyámat, gondozzátok szeretettel, mert habár ritkán találkoztunk, de tőle sem voltam ilyen messze életemben. Gondoljatok rám oly sokszor, mint én gondolok rátok, akkor gondolatban mindig együtt lehetünk.*⁴⁶²

Az, hogy a fürdőben hogyan teltek a látogatók napjai nagyban függött az adott hely

⁴⁵⁸ NI-KM.1889.07.09. (Ltszn.)

⁴⁵⁹ LI-LL.1892.07.16. (Ltsz.: 2009.1674.1.)

⁴⁶⁰ LM-KG.1894.07.07. (Ltsz.: 2010.2526.1.)

⁴⁶¹ LM-LL.1882.05.21. (Ltsz.: 2009.1753.1.)

⁴⁶² LGY-LGYNÉ.1884.05.30. (Ltsz.: 2009.547.1.)

kiépítettségétől, az igénybe vehető szállások minőségétől, általában az infrastruktúrájától. Ezen a téren óriási különbségeket tapasztalhatunk a korszak fürdőhelyei között. Míg a nagy hagyományokkal rendelkező, több tízezres éves forgalmat lebonyolító felkapott csehországi fürdők teljesen kiépített saját kis „fürdőövárost” alkottak minden igényt kielégítő szállodákkal és villákkal, addig a magyarországi fürdőhelyek telepjellegűek voltak, s inkább csak a század utolsó évtizedeiben kezdtek kiépülni, meglehetősen egyenetlen színvonalon.⁴⁶³

Fürdőzéseik során ezzel természetesen a felkapott és kevésbé ismert fürdőket is egyaránt látogató Ladicsoknak is szembesülniük kellett. Marienbad például Ladics György tetszését éppen túlzott kiépítettsége, és zajos volta miatt nem nyerte meg: *„Amennyit e rövid idő alatt lehetett megtekintettem Marienbadból [...] de rám a hely a gyógyhely benyomását nem tette. Rendkívül szép kisváros, valódi cukor piksis, de én inkább a mulatók és szórakozni kívánók, mint a gyógyulást keresők tanyájának találom. Ha nem olyan hosszú és drága út választana el tőletek, nem mondom, hogy egy hét múlva otthon nem lennék.”*⁴⁶⁴ Ladics Margit az előbb már említett, fejlődésnek induló Bártfáról küldte a következő jellemzést az otthoniaknak: *„Itt különben minden olyan, mint két évvel ezelőtt, kivéve pár szép villát, amely azóta épült, no meg a roppant drágaságot, ami úgy látszik évről-évre nő. A lakások úgy a vendéglőben, mint a villákban nagyon drágák.”*⁴⁶⁵

A szállás valóban meghatározó körülményét jelenthette a fürdői tartózkodásnak. Erre egyaránt mód nyílt a szállodát és a fürdőt egyesítő fürdőházban, különálló szállókban, illetve magánházakban és villákban. Az ár és a minőség természetesen nem csak a fürdőhelyek egymásközi viszonylatában, de egy adott helyen belül is változott.⁴⁶⁶ Míg Ladics György Marienbadban és Koritnicán is szállodában szállt meg, addig a család hölgytagjai leginkább a magánházakat, villákat részesítették előnyben. A korábban csak külföldi fürdőhelyeken megforduló Ladics Irén mindenesetre nem kifejezetten volt elragadtatva bártfai szállásuktól 1892-ben: *„Kellemesen lepett mag a gyönyörű vidék, de annál kellemetlenebbül a lakás és ellátás; nagyon schnass a lakásunk, (pedig 70 forint, és az ágyneműért külön kell fizetni, 4 forintot egy ágyneműért), az ellátás meg éppen rossz. Szóval nem találtuk meg azt a kényelmet, amit más fürdőhelyeken élveztünk.”*⁴⁶⁷ A tényleges viszonyokkal, időnként kifejezetten negatív tapasztalatokat szerezve, sokszor valóban csak a megérkezésekor szembesülhetett a látogató. Ladics Lászlóné például 1909-ben két gyermekével és édesanyjával Báznán tartózkodva kifejezetten lesújtó képet festett az ismert erdélyi

⁴⁶³ Kósa L. 1999. 129–130.

⁴⁶⁴ LGY-LGYNÉ.1884.05.30. (Ltsz.: 2009.547.1.)

⁴⁶⁵ LMI-LGYU.1894.07.08. (Ltsz.: 2009.1109.1.)

⁴⁶⁶ Kósa L. 1999. 135–145.

⁴⁶⁷ LI-LL.1892.07.16. (Ltsz.: 2009.1674.1.)

fürdőhelyen uralkodó viszonyokról: *„Amit a Jóisten itt teremtett – a vidék és a gyógyvíz – s kincsül az embereknek idedobott, az szép és jó, de rongyul van kezelve. A fürdőházak és kabinok, meg ami ezekhez tartozik egész jól vannak ellátva, a vendéglő is jó, s a pinczérekre sincs panasz, hanem a lakás és kiszolgálás nullán aluli. Már mikor az ember ide érkezik, rendkívül kellemetlen benyomást tesz az udvar vagy mi az ördög. Olyan mintha egy csúnyán, piszkosan tartott gazdasági udvarba hajtanánk, jobbra, s balra béres lakásokkal. Ezek egyikében lakunk mi kis cellákban, amelyek mind egy hosszú, nyitott folyosóra szolgálnak, talán 29-30 cella egy sorban [...] s a 30-ik cella után a hosszú gang végén van a ronda closete. [...] Ramaty hely, ez passzol itt legjobban, mert több a primitívnel. [...] A kiszolgáló személyzet nem rossz, csak piszkos. Az ivóvíz, mely nagyon rossz, kint a gangon áll egy dézsában s abba boldog-boldogtalan beleiszik egy pohárból, mely a gangfán áll, s abból hoznak nekünk is be. Mikor az új cellámba költöztem, azt hiszem az éjjeli edény előttem való tartalmát éppen csak kiöntötték, tán még hideg vízzel sem mosták ki, oly bűdös volt, kitörülésről szó sincs.”⁴⁶⁸*

A fürdőbéli tartózkodás alapját a kúra jelentette. Még aki teljesen egészséges volt, rendszerint az is felvett valamilyen kúrát a fürdőben töltött idő alatt. A legfontosabbak a dietétikai az ívó, a fürdő illetve a levegőkúra voltak. A fürdővendégek napja rendszerint a reggeli ivókúrával kezdődött. Általában 6-8 óra között a kút közelében sétálgatva fogyasztották el éhgyomorra az orvos által javasolt mennyiségű gyógyvizet. A fürdőkúrára rendszerint a reggeli után, a délelőtti órákban – esetleg, ha az orvos kettőt rendelt, akkor a délutáni is – került sor. Maga a fürdés lehetett hideg vagy meleg vizes, illetve kádi vagy medencés. A levegőkúra lényegében a szabadban, a jó levegőn tett kisebb-nagyobb sétákat, kirándulásokat jelentette, míg a dietétikai kúrán az orvos által előírt egészséges étrend betartását értették. Mivel a kúrák időtartama négy-nyolc hetet is igénybe vehetett, azok betartása szigorú önfegyelmet követelt, melyre sok esetben nem voltak kaphatóak a fürdőzők.⁴⁶⁹

A Ladics családtagok számára is a fürdői tartózkodás elengedhetetlen része volt a kúra, melyet több-kevesebb lelkesedéssel, de mindig elvégeztek. *„Olyant különben ami téged is érdekel, nem igen írhatok, mert mi igazán csak a kúrának élünk, ami azt hiszem hat hétig elég unalmas lesz”⁴⁷⁰* – írta sógornőjének Ladics Margit 1894-ben Bártfáról. És hogy milyen is volt ez – a nemegyszer kisebb tortúrának is beillő – kúra, Ladics György koritnicai sorai érzékletesen mutatják meg: *„Reggel 6 órakor iszom egy pohár Bella forrásvizet, utána egy*

⁴⁶⁸ KM-LL.1909.07.31. (Ltsz.: 2009.1874.1.)

⁴⁶⁹ Kósa L. 1999. 110–127.

⁴⁷⁰ LM-KG.1894.07.07. (Ltsz.: 2010.2526.1.)

pohár Zsófia forrást végre ismét az elsőből egy pohárral. Ezután nagy sétákat teszek s 11 órakor hideg fürdőbeli kézzel dörzsöléseket szenvedek. Este 9 órakor gyomor fáslít, mire egy fürdőszolga az ágyba vág, hogy aludjam, akár tetszik, akár nem. Ez svindel, s talán az egész kúra is, amelyre Koritnica levegőjén kívül mit sem adok.”⁴⁷¹ Néhány évvel később, 1891-ben, szintén Koritnicáról hasonló élményekről számolt be a Ladics család feje: „A kúrát, már ti. a vízivást, hidegfürdést és a sétákat tegnap megkezdtem. Semmi sem esik jól. A víz olyan, hogy akár hánytatót igyam, a fürdéstől pedig ebben a hideg és esős klímában valósággal irtózom. A séta pedig erősen emlékeztet arra, hogy egy év alatt nagyon öregedtem.”⁴⁷² Ennek ellenére a jótékony hatás reményében Ladics György folytatta a kúrát, sőt egy héttel később a sétákról már kifejezetten pozitívan nyilatkozott: „A naponkénti 6-7 órai gyaloglás kellemesen hatnak úgy a tüdőmre, mint izmaimra. A víz és hideg fürdő nem kellemes ugyan, de azon reményben, hogy használnak, használom mind a kettőt.”⁴⁷³

A látogatók vizsgálatára, a kúrák elrendelésére és felügyeletére, a beteg egészségi állapota alakulásának nyomon követésére voltak hivatottak a fürdőorvosok. Társadalmi tekintélyük azonban nem volt túl magas, a közvélemény, sőt sokáig még a hivatásos orvostudomány sem becsülte sokra munkájukat. Rossz megítélésük csak a századfordulóhoz közeledve, a hazai balneológia kibontakozásával párhuzamosan változott meg, mikorra a szakmai körök mellett a szélesebb közvélemény is kezdte pozitívabban értékelni tevékenységüket. A korábban jellemző negatív attitűd klasszikus szépirodalmi megfogalmazását Mikszáth Kálmán *Két választás Magyarországon* című kisregényében olvashatjuk: „A fürdőorvosnak semmit sem kell tudnia. Még a *”Mutassa a nyelvét”* sem föltétlenül szükséges, a diagnózist, ami a legnehezebb, nem kell megállapítani, fürdőre már kitalált betegséggel megy a páciens, a fürdőorvosnak csak a mellet kell meghallgatnia (vagy hall valamit, vagy nem), s aztán elrendeli, hogy melyik vízből igyék, és mennyit, hány órát sétáljon naponként stb.”⁴⁷⁴ Hasonló vélemény cseng ki a Ladics családi levelekből is. Ladics György például a koritnicai fürdőorvosról írta a következő, nem túl hízelgő sorokat: „Az orvost consultáltam. Persze e részben semmi újat nem írhatok, egy kis tüdőlégdag, egy kis gyomortágulás, tán egy kis gyomorkatharsus is. Ezeket mind kitalálta itteni orvosunk, aki e tudományt nem erősen kezeli, miután is előbb előadtam, hogy eddigi orvosaim ezen bajokat konstatálták nálam.”⁴⁷⁵ Lánya végzetes tüdőbetegsége kapcsán a következő években még inkább lesújtó véleménye alakult ki a fürdőorvosok munkájáról a Ladics család fejnek. A

⁴⁷¹ LGY-LGYNÉ.1886.07.23. (Ltsz.: 2009.548.1.)

⁴⁷² LGY-LGYNÉ.1891.08.06. (Ltsz.: 2009.575.1.)

⁴⁷³ LGY-LGYNÉ.1891.08.13. (Ltsz.: 2009.576.1.)

⁴⁷⁴ Kósa L. 1999. 26–27.

⁴⁷⁵ LGY-LGYNÉ. 1886.07.23. (2009.548.1)

kezelési költségek elharapódzása okán például a következő sorokat küldte feleségének 1887 nyarán: „Itt sokakban, még részben bennem is felébredt az a gyanú, hogy vajon ott is nem-e a fürdőkben szokásos helyzet uralkodik, mely csak arra való, hogy a megszorultak kizsákmányoltassanak. Adja Isten, hogy a gyanúm alaptalan legyen, s a kiadásokat siker: Mari gyógyulás koronázza.”⁴⁷⁶ Néhány hónappal később, gyanúját beigazolódnival látva, már közvetlenül lánya halála előtt írta a göbersdorfi szanatórium neves orvosairól a következő, lesújtó jellemzést: „Alig voltunk Mariskánál 10 percet, jött Bráner, s azok után, amint engem is, egy oly iszonyú távolból haldokló gyermekéhez jött apát fogadott, meg kellett győződnöm arról – amit később sokaktól hallottam – hogy ez emberben egy csöpp humánus érzék sincs, s hogy egész intézete nem egyéb, mint fizetett reklámokon alapított gescheft. Kár, hogy lelkekkel kereskedik. Mariskát haza akartam vinni. Nem engedi. Ebben talán igaza is van, mert Mariska nem állná ki az utat. De nincs igaza abban, hogy Mariskát már rég nem küldötte haza, miután beösmert valóság, hogy Mari kezdettől fogva gyógyíthatatlan beteg volt, s így nem volt arra szükség, hogy nagy pénzért itt, mint ágyban fekvőt, tehát a jó levegőt nem is élvezhetőt – gyötörjék.”⁴⁷⁷ Ezek után nem meglepő, hogy Ladics György 1890-ben legidősebb lánya, Irén vőlegényének, a szintén tüdőbeteg Borsiczky Károlynak a gyógykezelését már egyszerűen csak „az orvosok által oly sokszor gyakorolt pumpolásnak” minősítette.⁴⁷⁸ A negatív tapasztalatok ellenére is a Ladics családtagok, mint láthatjuk a további években is rendszeresen eljártak a fürdőre, és ha nem is feltétlenül az orvosokban, de a gyógyhely áldásos hatásiban bízva végigvitték az előírt kúrát. Persze azért pozitív, az orvos munkáját elismerő sorokkal is találkozhatunk a Ladics levelezésben. Talán a szemléletmód századvégi általános változása is közrejátszott Ladics Lászlónénak a báznai fürdőorvosról alkotott kifejezetten elismerő véleményében, akit, mint „sympatikus, és hivatásának még teljes ambícióval élő fiatal orvos.” jellemzett egyik levelében. A szóban forgó orvos egyébként Ladicsné édesanyja, Kliment Gyuláné köszvényes nyakát kezelte az akkoriban kifejezetten modern eljárásnak számító „villanyozással.”⁴⁷⁹

A látogatók pihenését, kikapcsolódását, szórakozását szolgálni hivatott programok legalább annyira részét képezték a fürdők mindennapjainak, mint maguk a kúrák. A legjellemzőbbek ezek közül a zenés programok, a táncos multságok és bálók, a színházi és műkedvelő előadások, a különböző játékok és sportolási lehetőségek valamint a kisebb-nagyobb séták és a környéken tett kirándulások voltak. A zene szervesen hozzákapcsolódott a fürdők életéhez. A reggeli ivókúra alatt a zenekar mindig játszott s rendszerin még egyszer

⁴⁷⁶ LGY-LGYNÉ.1887.07.16. (Ltsz.: 2009.550.1.)

⁴⁷⁷ LGY-LGYU.1888.02.16. (Ltsz.: 2009.834.1.)

⁴⁷⁸ LGY-LL.1890.11.27. (2009.1446.1.)

⁴⁷⁹ KM-LL.1909.08.13. (Ltsz.: 2009.1892.1.)

napközben, illetve a zenés vacsorák sem voltak ritkák. Heti rendszerességgel voltak táncestélyek melyeken a fürdői társaság mellett általában a helyi ifjúság is képviseltette magát. Szinte mindenhol megrendezték az Anna bált, és a szezon végét jelző augusztus 18-i vagy 20-i császár- vagy István napi bált. A nagyobb helyeken állandó színtársulat szórakoztatta a közönséget, míg a műkedvelő előadások mindenhol jellemzőek voltak. A napközbeni kikapcsolódásra az olvasás, kártya, biliárd, teke valamint a különböző sportolási lehetőségek, mint pl. a teniszezés kínáltak lehetőséget. Ez utóbbi egyébiránt a nézőközönség számára is egyfajta társasági eseményt jelentett. Szintén társasági jellege lehetett az egészségügyi szempontból is fontos sétáknak és kirándulásoknak is, melyek célpontjai a környező természeti szépségek mellett gyakran voltak a vidék nevezetességei pl. várromok vagy akár ipari létesítmények.⁴⁸⁰

A fürdőbéli társas élet ezen eseményeivel a Ladics dokumentumokban is rendszeresen találkozhatunk. Ladics György általánosságban így festette le a fürdői mindennapokat: *„Koritnicát majd szóval írom le, most csak annyit, hogy nyakra-főre bál és tombola, napközben a folytonos kártya, de azért minden második ember arcáról le lehet olvasni, hogy unatkozik.”*⁴⁸¹ A család többi tagjai részletezik is ezt a képet: Ladics Györgyné és lányai például bártfafürdői tartózkodásaik idején Anna bálról, műkedvelő előadásról, kirándulásról és sétákról egyaránt beszámoltak az otthon maradottaknak,⁴⁸² míg Ladics Lászlóné a teniszről írt, mint a különben meglehetősen unalmas Csíz egyik kedvelt időtöltéséről.⁴⁸³ 1909-ben Báznán egyébként Ladics Lászlóné – miután már megszokta a fentebb bemutatott lakhatási viszonyokat – lényegesen jobban érezte magát, ami a fürdőbéli programoknak is betudható volt. Tűzijáték, szalonnasütés, és egy különleges műkedvelői előadás is szerepelt a beszámolóiban: *„Tegnap gyermek előadás volt a cursalonban; Laci is közreműködött. Volt zongora 2 kézre, 4 kézre, szavalás, élőképek, tánc. [...] Laci egy élőképben szerepelt. Dornröschent adták. Az egyik kis contesse volt az alvó Dornröschen, Laci pedig a királyfi.”*⁴⁸⁴ Legkedveltebb, és egyben leggyakrabban űzött időtöltése azonban a séta volt, mely amellet, hogy a kúra részét képezte lehetőséget kínált számára a környék természeti szépségeinek felfedezésére is: *„Az erdőben nagy és merész sétákat teszünk, s gyakran igen szép helyekre bukkanunk. Felkerestük azt a bizonyos szakadékot is, mely voltaképpen nem szakadék, hanem egy bájos tisztás, szép fagruppokkal.”*⁴⁸⁵

⁴⁸⁰ Kósa L. 1999. 224–252.

⁴⁸¹ LGY-LGYNÉ.1886.07.23. (Ltsz.: 2009.548.1.)

⁴⁸² LI-LL.1892.08.16. (Ltsz.: 2009.1674.1.); LGYNÉ-LL.1892.08.05. (Ltsz.: 2009.1515.1.); LM-KG.1994.08.07. (Ltsz.: 2010.2526.1.)

⁴⁸³ KM-LL.1896.1896.07.30. (Ltsz.: 2009.2512.1.)

⁴⁸⁴ KM-LL.1909.07.31. (Ltsz.: 2009.1874.1.)

⁴⁸⁵ KM-KF.1909.08.06. (Ltsz.: 2009.1875.1.)

Dacára a programoknak a többhetes fürdői tartózkodás egyik legnagyobb veszélye az unalom volt. Emiatt gyakran panaszkodtak a Ladicsok is, pedig az unalom és a honvágy leküzdésére érdekében még a gyulai lapot, a Békést is nemegyszer megküldették maguknak a fürdőbe, hiszen – Kliment Márta szavaival élve – „*most érdekesek az otthoni események is.*”⁴⁸⁶ Nem csoda hát, hogy a „tapasztalt fürdőző” Ladics Irén már nem sokkal megérkezésük után a következő sorokat küldte haza testvérének: „*Alig várom, hogy otthon legyünk! Nagyon szép Vihnye, és jó levegőnk is van, de hát mégis csak nagyon unalmas oly soká itt lenni.*”⁴⁸⁷ Meg kell azért jegyeznünk, hogy néhány évvel korábban, mikor a család Ladics Mária göbersdorfi gyógykezelése miatt nem utazott fürdőre, éppen ő „*a már pár év óta megszokott*” fürdözések elmaradása miatt panaszkodott.⁴⁸⁸ Azt pedig, hogy a fürdözésről alkotott kép egészében mégiscsak pozitív volt, a Ladicsok töretlennek mondható fürdőlátogatási gyakorlata mellett, a fürdőhelyekről hozott emléktárgyak sokasága pl. ivópohár, hamutartó, faragott bot, asztali dísz stb. is mutatja.⁴⁸⁹ Összességében minden esetleges árnyoldala ellenére is, mint az előbb-utóbb jelentkező unalom és honvágy, az időnként kellemetlen kúra, vagy éppen a nem megfelelő komfortfokozatú kiszolgálás, maga a fürdőre járás alapvetően mégiscsak elsősorban élménynek számított, s gyakorlata szervesen hozzátartozott a dualizmus kori polgári életmódhoz.

⁴⁸⁶ KMÁ-KF.1905.06.22. (Ltsz.: 2010.2666.1.)

⁴⁸⁷ LI-LL.1896.06.26. (Ltsz.: 2009.1676.1.)

⁴⁸⁸ LI-LM.1887.08.25. (Ltsz.: 2009.1200.1.)

⁴⁸⁹ Néhány példa a hagyatékból: Ivópohár (Ltsz.: 94.535.1.; 94.537.1.; 94.550.1.); Faragott bot (Ltsz.: 94.433.1.); A hagyatéak számos leltározatlan fürdői emléke látható a Dürer terem „Gyula anno...” című állandó történeti kiállításában.; A fürdőbéli emléktárgyakról általánosságban ld.: Kósa L. 1999. 148–152.

V. AZ ÜNNEPEK VILÁGA

„Az ünnep olyan különleges időszak, mikor a közösség a megszokottól, a hétköznapiaktól eltérő módon viselkedik, hagyományosan megszokott előírásokat, tilalmakat tart be.”⁴⁹⁰ Ez a rövid az ünnepnapok hétköznapiakkal való párba állításán alapuló, s a sajátos ünnepi cselekvéseket hangsúlyozó meghatározás csak az ünnepek lényegi vonásainak egy részét emeli ki. Andor Csaba megfogalmazásában az ünnepek olyan kitüntetett alkalmak, amelyek kezdete és vége előzetesen ismert. Kitüntetett jellegük a köznapokhoz, a mindennapi élethez viszonyítva nyilvánul meg és jellemzője a munkavégzés tilalma, az ünnepi fogyasztás, a hétköznapi normák helyébe lépő ünnepi szokások valamint az ünnepi tevékenységek által tagolt sajátos tér-idő szerkezet.⁴⁹¹ Ezeken túl Josef Pieper az ünnep és az életöröm szoros kapcsolatát emeli még ki az ünnep alapvető vonásaként. Felfogás szerint az ünnepnap nem csupán egy munka nélkül eltöltött nap, az ünneplés utilitáris célirányultságot nélkülöző tevékenységet feltételez: az ünnepi tevékenység célja és értelme önmagában rejlik.⁴⁹²

Az ünnep jellemző vonásait újabban Verebélyi Kincső foglalta össze – az ünnepeket a szokásvilág összefüggésébe helyező – ünnepeleméletében. Verebélyi az ünnep legfontosabb dimenzióiként az ünnepi időt az ünnepi teret és az azokat összekapcsoló cselekvéseket, szokásokat jelölte meg, megkülönböztette ezek mellett az ünnepek formáját és tartalmát, mint az ünnep lényegi vonásait, a formai elemek között az ünnep kifejezésnek eszközeit és módját, vagyis az ünnep kódjait értve, míg az ünnep tartalmát mindig a tapasztalaton túli tartományban jelölve meg. Az ünnep vizsgálatánál az ünnepiség mértékét határozta meg központi kategóriaként, mely által a hagyományos néprajzi ünnepfelosztásokba csak nehezen beilleszthető ünnepek is – pl. az állami ünnepek vagy napjaink modern ünnepei – értelmezhetővé válnak.⁴⁹³

Az idő hétköznapiakra és ünnepekre való bontása általános emberi jelenség, az ünnep kulturális univerzálé. Minden kultúra jellemezhető sajátos ünnepi gyakorlatával: az ünnepnapok jellege és gyakorisága, az ünnepekhez kapcsolódó, hétköznapiaktól eltérő magatartásformák, az ünnepi tér és időhasználat mind olyan jegyek, melyek által az adott kultúra egyedi arculata ragadható meg. Megfordítva is igaz az állítás: az ünnep kulturálisan meghatározott. Az, hogy egy közösség számára az idő folyamában mikor és miért válik egy hosszabb-rövidebb szakasz különkegessé, kiemelkedővé, illetve, hogy milyen jellemzők

⁴⁹⁰ Tátray Zs.-Karácsony Molnár E. 1997. 13.

⁴⁹¹ Andor Cs. 1978. 469.

⁴⁹² Hernádi M. 1978. 573.; Az ünnep általános értelmezéséről és jellemzőiről – napjaink ünnepei kapcsán ld. még: Hernádi M. 1985. Különösen a 7–36. oldalak.

⁴⁹³ Verebélyi K. 2005/a. 92–160.

társúlnak a kiemelés módjához és tartalmához alapvetően az adott közösség kultúrájának a függvénye.⁴⁹⁴

Az ünnepnek ez az általános kulturális meghatározottsága az egyes, kisebb közösségek kapcsán tovább differenciálódva is megjelenhet, vagyis az ünnep szubkulturálisán is meghatározott jellegű lehet. Gyáni Gábor példának az amerikai függetlenség napjának 19. század végi ünnepi gyakorlatát hozta fel: a közép és felső osztályok ünneplése privát és exkluzív volt, ezzel szemben az alsóbb társadalmi rétegek körében az ünnep közösségi jellege, és a nyilvános térhasználat dominált.⁴⁹⁵ Nem szükséges ilyen messzire tekintenünk, hogy példát találhassunk a társadalom szubkulturális tagoltságának ünnepekben való megjelenésére. Az a tény, hogy a magyar kultúra a keresztény kultúrkör része alapvetően meghatározza az emberek ünnepi gyakorlatát, többek között az egyház által előírt ünnepi rend révén. Ez azonban nem jelenti az, hogy minden társadalmi réteg, vagy kisebb közösség ugyanolyan jelentőséget tulajdonítana az egyes ünnepnapoknak, és ugyanolyan formában ünnepelné meg azokat. Természetesen másabb lehetett az általunk vizsgált korszakban például a karácsony ünnepi gyakorlata akár egyazon településen belül is egy középosztálybéli családban vagy egy módos parasztgazda esetleg egy agrárproletár családjában, mint azt például a karácsonyfa elterjedése is mutatja.⁴⁹⁶

Az általunk vizsgált családi hagyaték lehetőséget teremt arra, hogy feltárjuk egy módos értelmiségi polgárcsalád sajátos ünnepi gyakorlatát⁴⁹⁷, számba vegyük a család által is fontosnak tartott ünnepi alkalmakat és a hozzájuk kapcsolódó szokásokat, a források adta lehetőségeken belül rekonstruáljuk azok legfontosabb jellemzőit, szem előtt tartva az ünnep általános jellemzése kapcsán összefoglalt jellemző jegyeket is, mint az ünnepi tér és idő dimenziója, az ünnephez kapcsolódó szokások, az ünnep funkciója stb.

Mielőtt részleteiben elemeznénk a Ladics család ünnepi életét, mint a vidéki polgári kultúra egy sajátos vetületét, előjáróban érdemes néhány általános megállapítást tennünk a városi polgári ünnepkultúrával kapcsolatban. A kiindulási alapot itt is a magyarság fentebb már említett keresztény kultúrkörhöz való tartozása jelentheti. Az egyházi ünnepek rendszere

⁴⁹⁴ Andor Cs. 1978. 469.

⁴⁹⁵ Gyáni G. 1998/a. 43–44.

⁴⁹⁶ Lukács L. 2011.

⁴⁹⁷ Annál is inkább fontos ez, mert a polgárság ünnepi életéről alig tudhatunk meg valamit a történeti és néprajzi szakirodalom alapján. Lakner Judit *Halál a századfordulón* című kötetén túl (Lakner J. 1993.) csak néhány rövidebb, rendszerint csak egy-egy ünnepel foglalkozó tanulmányt találhatunk. (B. Gál E. 1997; Günter P. 1999.; Margócsy J. 1986; Visi Lakatos M. 1992. Hanák P. 1999. 52–64.) Kivételt jelenthet Gyáni Gábornak a Csorba napló alapján írt rövid fejezete, melyben egységében mutatja be – sajnos talán a terjedelmi korlátok okán is nem túl részletesen – egy fővárosi polgárcsalád ünnepi gyakorlatát az 1870-es évek elejéről. (Gyáni G. 1998/a. 57–62.) Ezen túlmenően a korbeli napló és memoárirodalom elszórt adataira támaszkodhat, aki ebben a témában tájékozódni szeretne. (Búza P. 1994.; Búza P. 2003.; Fábri A. 1984; Goldziher I. 1984.; M. Hrabovszki J. 2001.; Fest I. 1999.; Németh G. B. 1985.; Podmaniczky F. 1984.; Révész M. 2003.)

alapjaiban határozta meg nem csak az ország lakosságának túlnyomó többségét alkotó parasztság, de a felső társadalmi rétegek, így a városi polgárság életét is. Ez a keresztény meghatározottság nemcsak az esztendő rendszeresen, ciklikusan visszatérő ünnepeinél, hanem az ember életének fontosabb állomásainál is jelentkezett, mintegy alapját adva az ünnepek rendjének.

Másfelől ez a keresztény ünneprend csak egy rétegét jelenthette a polgárság ünnepi szokásainak. Mindenképpen számolnunk kell a polgárságot érő, történetileg megragadható egyéb kulturális hatások szerepével is. A bizonyára meglévő hazai városi polgári hagyományok továbbélésének lehetőségéről, valamint a nyugatról érkező hatások akár közvetlen módon, akár a nemességen keresztül áttételesen érvényesülő hatásáról sem feledkezhetünk meg.⁴⁹⁸ Olyan nyilvánvaló példákra gondolhatunk itt, mint a fentebb már említett karácsonyfa, vagy az ajándékot hozó Mikulás napjainkban is ismert alakjának hazai elterjedése.⁴⁹⁹ Esetleg az ünnep köszöntésének sajátos, kezdetben a polgársághoz kapcsolódó s onnan széles körben ismerté vált formájára: a képeslapok küldésére.⁵⁰⁰ Ebben az értelemben a polgárság szerepe, mint a nyugati kultúra irányába meglévő összekötő kapocs is értelmezhető. Persze itt sem csak egyirányú folyamatról beszélhetünk, a szélesebb társadalmi rétegek polgárságra való hatásával is számolhatunk a polgárság ünnepi kultúrája kapcsán, különösen a „népi kultúra” 19. századi felfedezését követő időszakban. Ezeknek, az itt csak szempontként felvetett kérdéseknek a tisztázása a későbbi kutatások feladata lehet.

Az ünnep reprezentációs tartalma is fontos szerepet játszhat a polgárság ünnepi gyakorlatában: lehetőséget teremt arra, hogy az újonnan kialakuló, formálódó, identitását megalkotó réteg felmutassa presztízsét, társadalmi pozícióját.⁵⁰¹ A dekoratív díszekkel felöltöztetett karácsonyi fenyő, az ajándékozás, a többfogásos ünnepi karácsonyi vacsora mind olyan elemei lehetnek az ünnepnek, amelyek éppen ezt a reprezentatív funkciót hangsúlyozzák. Az emberélet fordulóinak köréből is hozhatunk példát: a 19. század végének pompás temetései, vagy a kisebb vagyont felemésztő síremlékek szintén értelmezhetőek a társadalmi pozicionálás és reprezentáció eszközeiként is.⁵⁰²

⁴⁹⁸ Bódy Zsombor Halmos Károly nyomán nem kifejezetten az ünnepek vonatkozásában, hanem általánosságban a polgársághoz kötött új értékek megjelenése kapcsán egyenesen azt állítja, hogy ha az életmód és viselkedései elemeket eredetük alapján szemügyre vennénk, a 19. században inkább nemesedéssről, mint polgárosodásról kellene beszélnünk, hiszen ezeknek a nagy többsége a polgársághoz a nemesség közvetítésével jutott el. Bódy Zs. 2007. 12.

⁴⁹⁹ A karácsonyfa hazai elterjedéséről, s ebben a folyamatban a polgárság szerepéről legutóbb ld. Lukács L. 2011.; Az ajándékot hozó Mikulás alakjához: Tátrai Zs-Karácsony M. E. 1997. 173–174.

⁵⁰⁰ Rapcsányi L. 1986.; Egri J. 1987.

⁵⁰¹ „Közismert, hogy [...] az újonnan felemelkedő polgári réteg menet közben igyekezett szert tenni a társadalmi állásnak megfelelő kulturális habitusra. Az illő életvitel és viselkedés, a megfelelő lakás és otthon mind-mind olyan követelményként fogalmazódik meg e réteg túlnyomó többsége számára, melyre eredetileg nem lehettek felkészülve, de amelynek elsajátítása belső igényükké vált.” Gyáni G. 1992/a. 31.

⁵⁰² Lakner J. 1993.

Az ünnep hagyományos funkciói mellett napjainkhoz közeledve egyre erősebben jelenik meg a szórakozás-szabadidős tevékenység funkció is. Ehhez kapcsolható az ünnep behaviorista felfogása, ami az ünnep, mint örömforrás jellegét hangsúlyozza.⁵⁰³ Az ünnepek ezek az új funkciói és szemlélete szintén a városi-polgári lakossághoz kapcsolható, annál is inkább, mert a modern értelemben vett szabad idő fogalma is ennél a rétegnél jelent meg először.⁵⁰⁴ A polgárság ünnepei ebben az értelemben szorosan összefonódnak a korszakban megjelenő szabadidő eltöltésnek jellegzetes formáival. A szabadba tett kirándulások, majálisok tipikus példái lehetnek ennek, de említhetjük az ünnepnapokra időzített koncerteket, műkedvelői előadásokat is, vagy általában a polgárságra jellemző társasági élet intenzívebb megjelenését.⁵⁰⁵

A 19. században kibontakozó individualizáció folyamatának előretörésével hozható összefüggésbe az évforduló jellegű ünnepek szerepének megerősödése⁵⁰⁶, először itt is éppen a polgárság körében: az iskolai pályafutáshoz kötődő ünnepségek, például az osztálytalálkozó, vagy éppen az ember személyes életútjához kapcsolódó ünnepek, mint a születésnap vagy házassági évfordulók kétségtelenül kapcsolatba hozhatóak a polgárság ünnepi gyakorlatával.⁵⁰⁷

Végezetül érdemes megemlítenünk az ünnepeknek egy éppen az általunk vizsgált korszakban kialakuló új körét, a nemzeti-állami ünnepeket. Ezek között találhatunk un. választott ünnepeket, mint március 15, illetve kijelölt ünnepeket, mint augusztus 18., vagy október 4. (az uralkodó születés- illetve névnapja). A választott ünnepek spontán módon, az adott közösség szempontjából valamely pozitív történelmi eseményhez kapcsolódóan alakultak ki, míg a kijelölt ünnepek kapcsán a hatalom akarata érvényesült.⁵⁰⁸ Akár egyikkel, akár másikkal állunk is szemben, a középosztály uralkodó elitbéli szerepe, illetve az állami bürokráciában elfoglalt pozíciói kapcsán azok óhatatlanul beépültek a polgárság ünnepi kultúrájába is.

Az eddig megrajzolt általános keretekbe illeszthető be a Ladics család ünnepi élete is. Mielőtt részleteiben is megvizsgálánk az egyes ünnepi alkalmakat, előbb számba vesszük az elemzés során feltárt legfontosabb általános jellemzőit a Ladicsok ünnepi életének. Az ünnepek keresztény meghatározottságát a családi iratok egyértelműen alátámasztják. Mind a ciklikusan visszatérő ünnepeknek a keresztény ünneprendhez való igazodása, mind az emberélet fordulójánál megjelenő egyházi vonatkozások megfigyelhetők a levelezésben

⁵⁰³ Verebélyi K. 2005/a. 90–98, 118.

⁵⁰⁴ Kósa L. 2003.

⁵⁰⁵ Kósa L. 2006. 372–378.

⁵⁰⁶ Verebélyi K. 2005/a. 100.

⁵⁰⁷ A születésnap, és ezüstlakodalom, mint jellegzetes polgári szokás: Kósa L. 2006. 357., 504.

⁵⁰⁸ Erdész Á. 1997. 110–111. Az állami és nemzeti ünnepekről még: Kósa L. 2006. 372–375.

megjelenő ünnepi alkalmak kapcsán.

Maguknak az ünnepeknek a vallásos tartalma azonban már nem ilyen egyértelmű a család esetében. A levelezés érdekes módon alig árul el valamit a családtagok hitéletéről, s még kevesebbet az ünnepekhez kapcsolódó vallásos cselekedetéről. A vegyes vallású családban inkább a katolikus nők vallásgyakorlatáról vannak adataink. A templomba járás, illetve néhány alkalommal még a máriaradnai búcsú is megjelenik a levelekben, az azonban, hogy ez ténylegesen milyen gyakoriságot jelentett, nem derül ki a szórványos beszámolókból. Maga az a tény, hogy a Ladics lányok mindkét generációban apáca keze alatt, zárdában nevelkedtek és erről az időszakról későbbi leveleikben pozitívan nyilatkoztak vallásos lelkületet feltételez. A hagyatékban megmaradt szakrális tárgyak, kéziratok imák, imakönyvek, olvasók, feszületek, szentképek, fali szenteltvíztartó⁵⁰⁹ – döntően a katolikus vallásgyakorlás tárgyai – is a család, pontosabban fogalmazva a nők élő vallásgyakorlatára utalnak. Ezzel szemben a családfők, vallásosságáról szinte semmit nem tudunk. Annál is inkább érdekes ez, mert – mint a családtörténetben már utaltunk rá – mind Ladics György és László vezető szerepet játszott az evangélikus egyház életében, utóbbi aktívan részt vett a gyulai evangélikus egyházközség megszervezésében, majd hosszabb időn át világi előjárója is volt a közösségnek, míg György a csorvási evangélikus gyülekezetben töltött be hasonló pozíciót. Megítélésünk szerint a Ladics férfiak társadalmi pozíciójával, aktív egyházszerző tevékenységével nehezen lehetett volna összeegyeztethető a templomi szertartások hanyagolása. A személyes vallásosság megnyilvánulásainak már több nyomát találjuk, különösen Ladics György esetében. Lánya göbersdorfi gyógykezelése idején szinte minden levélben az Istenben való hit és az ima ereje mellett tesz tanúbizonyságot: *„Adja a mindenható Isten, hogy Mariska sorsa jobbra forduljon, hárítsa el tőlünk a keserűségnek gyilkos poharát. Sokat szenvedtünk, és szenvedünk, de ha az Ég megelégné szenvedéseinket, s jobbra változtatná gyermekünk s ezzel mindnyájunk sorsát a keserű megpróbáltatások emlékei elenyésznének. [...] Aki mindent jóra fordíthat, bízzatok az Istenben. Ő megoltalmaz, megvéd bennünket. Ki benne bíz, az el nem veszhet, mert erős várunk nekünk az Isten”*⁵¹⁰ Az idézet utolsó mondata nem csak az Istenhit megvallása, hanem az evangélikus identitás kifejeződéseként is értelmezhető.

Visszakanyarodva az ünnepek világához a levelek elemzése alapján megállapítható, hogy a Ladics család ünnepi életében a karácsony állt az első helyen. Kiemelkedő szerepéről tanúskodik amellet a tény mellett, hogy a levelezésben messze a legtöbbször említett ünnep

⁵⁰⁹ Kéziratok imák és szentképek (Id. ltsz.:4395); Imakönyv (Ltsz.: 94.481.1.); Imakönyvek (Id.ltsz.: 4679–4693); Szentírás (Id.ltsz.: 4694); Fali szenteltvíztartó (Ltszn.)

⁵¹⁰ LGY-LGYNÉ.1887.08.27. (Ltsz.: 2009.555.1.)

volt, a hozzá kapcsolódó szövegrészek terjedelme és tartalmi elemei is. A karácsony mellett az egyházi év másik két nagy ünnepe a húsvét és a pünkösd jelent meg gyakrabban a levelezésben, valamint a polgári év kezdete, január elseje, ez utóbbi azonban leginkább csak a családtagoknak küldött üdvözlések, köszöntők formájában. Az emberélet fordulóihoz kapcsolódó ünnepek illetve a családi ünnepek köréből a név- és születésnapokat emelhetjük még ki a levelekben való előfordulásuk gyakorisága alapján, itt is az újévhez hasonlóan elsősorban a köszöntések okán. A többi ünnepi alkalom és időszak inkább csak szórványosan jelenik meg a levélkorpusz egy-egy darabjában. Ezek közül kiemelhető még a farsang időszaka, amely intenzív társasági életével és báljaival különösen a fiatalság levelezésének volt kedvelt témája.

Az ünnepi alkalmak döntő többségénél azok leghangsúlyosabb vonásának családi jellegüket tekinthetjük. A Ladics levelezés egyértelműen tanúsítja, hogy az ünnepek a szűkebb családon belüli kapcsolatok, illetve a család és a tágabb értelemben vett rokonság közötti kapcsolatok ápolásának első számú alkalmi voltak. Különösen igaz ez a három nagy egyházi ünnep kapcsán, de a többiről is állítható kisebb-nagyobb mértékben. Az ünnepek fentebb már említett közösségteremtő, csoportkohéziót erősítő funkciója jelenik itt meg a családi-rokonsági kör szintjén.

Az ünnepek legtöbbször elmaradhatatlan eseménye volt a közös családi étkezés, melyhez egyes kiemelt ünnepek kapcsán speciális ünnepi ételek is kapcsolódhattak, mint karácsonykor a pulyka, húsvétkor a sonka, vagy mindhárom nagy ünnep esetében a kalács. A gazdag és változatos ünnepi étkezés az ünnepélyesség fokozása, az ünnep és az öröm behaviorista szemléletű összekapcsolása mellett kétségtelenül a reprezentáció céljait is szolgálta. Szintén értelmezhető a reprezentáció kifejeződéseként a megnövekedett ünnepi fogyasztás. Itt nem elsősorban az ételekre, hanem az ünnepek többségével együtt járó ajándékozás szokására utalhatunk, melyek a Ladics levelek alapján a karácsony, húsvét, Mikulás, születésnap, névnap, keresztelő, esküvő, – hogy csak a legfontosabbakat említsük – természetes velejárói voltak kisebb-nagyobb mértékben. De szintén említhetjük az ünnepi öltözet vagy éppen az ünnepi díszbe öltöztetett lakás reprezentációs voltát. Annál is inkább, hiszen az ünnepek a szokásosnál intenzívebb társasági élet időszakát is jelentették a Ladics családnál. És itt nem csak a fentebb már jelzett rokonlátogatásokra gondolunk, általában a baráti kör, „a társaság” látogatásával lehetett számolni, már akár a nagy ünnepek első napján is, sőt az ünnepek nem egyszer alkalmát szolgáltatták kifejezetten társasági események szervezésének is. Elég itt csak a születésnapokra vagy névnapokra, tágabb értelemben az ünnepnapokhoz kapcsolódó hangversenyekre, táncestekre, bálókra utalnunk. A mindezekre vonatkozó beszámolók gazdag tárházát találhatjuk az általunk vizsgált családi levelezésben.

Az eddig elmondottakból is kitűnik, hogy míg az ünnepi idő hossza és jellege ünnepenként változott, az elsődleges ünnepi tér a legtöbb ünnep kapcsán a család otthona volt. A lakáshasználatban egyébként is kitüntetett, reprezentatív funkcióval bíró szalon és ebédlő – mint a hétköznapi térből az ünnep idejére kiemelt speciális ünnepi tér – jelent meg a közös étkezések, az ajándékozás, a vendéglátás színtereként. Emellett természetesen az ünnepek többségénél számolhatunk a közösségi terek ünnepi térré alakulásával is. A húsvéti feltámadási körmenet idején a belváros utcáinak egy szakasza, esküvő vagy temetés esetén a család otthona és a templom illetve a temető közötti útvonal, mindenszentekkor a temető, a farsangi multságok alkalmával a kaszinó, a majálisok-juniálisok kapcsán egy erdei tisztás, és persze az ünnepek többségénél maga a templom – bár ez utóbbi, a Ladics család esetében, mint már utaltunk rá – pusztán a levelezés alapján nem teljesen egyértelmű.

A feltárt adatok azt mutatják, hogy az ünnepek általi érintettség mértéke is változó lehetett a Ladics családban nemek és korosztályok szerint egyaránt. Általában a nők aktívabb szerepével számolhatunk az egyes ünnepek kapcsán, ami megmutatkozott már egyrészt megában az ünnepi előkészületek szervezésével kapcsolatos teendőkben, másrészt az ünnepi eseményekbe való bekapcsolódásban. A Ladics lányok és asszonyok jelenléte például a templomi szertartásokon több adat igazolja, mint a férfiakét. Másfelől a munka kapcsán már említést tettünk róla, hogy Ladics György esetében az év napjainak nagyobb része valamilyen hivatalos munkát is magába foglalt. Ez éppúgy jellemzőnek tekinthető volt a nagyobb ünnepekre, mint a szorosabb értelemben az ünnepek körébe nem sorolható vasárnapokra. Az a tény azonban, hogy a családfő adott esetben, például húsvét másodnapján vagy pünkösdkor hosszabb-rövidebb ideig dolgozott, nem befolyásolja azt, hogy a húsvét vagy pünkösd ünnepnek számított a családban. Itt egyfelől a munka és szabadidő, ünnep és hétköznapi viszonyának a napjainkban megszokottól eltérő szemléletével találkozhatunk⁵¹¹, másfelől a nemi szerepekből adódó különbségek megjelenésével: a hagyományos női szerepből kifolyólag a nők sokkal inkább kötöttek voltak az otthonukhoz, ami mint láthattuk, sok esetben az ünnep tere is volt egyben. Megfigyelhetünk olyan ünnepeket is, amelyek középpontjába nem felnőttek, hanem a gyerekek kerülnek. A legismertebb ebből a szempontból szent Miklós ünnepe, ami a Ladics családban a századfordulón már egyértelműen a gyermekeknek ajándékot hozó Mikulás alakjával fonódott össze. Mint fentebb már említettük az ünnepnek ez a napjainkban általánosan ismert tartalma egyértelműen városi-polgári irányból terjedt el szélesebb körben. Szintén említhetjük a karácsonyt, mint példát az olyan ünnepekre, ahol a gyerek központi szerepet tölthetett be. Ladics György családjában például a későbbi karácsonyok elmaradhatatlan díszé, a karácsonyfa, mint

⁵¹¹ Gyáni G. 1998/a. 57–62.

kislányának szánt ajándék jelent meg először a forrásokban az 1870-es évek végén.

A Ladics hagyatékban az individualizálódó ünnepekre vonatkozóan is találhatunk adatokat: a születésnapok szerepének felértékelődése épp úgy megfigyelhető, mint a házassági évfordulók számon tartása vagy éppen az ezüstitakodalmak megünneplése. Érdekes viszont, hogy a nemzeti-állami ünnepek kimaradnak a beszámolókból. Annál is inkább furcsa ez, mert mind Ladics György, mind László esetében társadalmi pozíciójuk, közéleti szerepvállalásuk kapcsán elvárható, hogy részesei legyenek ezeknek az ünnepeknek. Mint más esetben is jeleztük már, fakadhat ez a hiány a források sajátos jellegéből (nem a múlt tudatos megörökítését célzó naplók, hanem levelek feldolgozásából származnak adataink) de az is lehet, hogy valóban azért nem írtak róla, mert nem tartották fontosnak, nem azonosultak ezekkel az ünnepi eseményekkel.

Az ünnep fogalmához és a polgárság ünnepi gyakorlatához kapcsolódó általános szempontok számbavétele, valamint a családi levelezés tartalomelemzése révén nyert, a Ladics család ünnepkultúrájára vonatkozó adatok néhány sajátosságának összefoglalása után nézzük meg most magukat a család életében kisebb-nagyobb szerepet betöltő ünnepeket. Bemutatásánál tartottuk magunkat a néprajzi gyakorlatban élő hagyományos modellhez, így külön bontva tárgyaltuk az esztendő jeles napjaihoz kapcsolódó valamint a családi és az emberélet fordulóihoz kapcsolódó ünnepeket. Az esztendő jeles napjainak élére a családon belüli kitüntetett szerepe kapcsán is a karácsony illetve a karácsonyi ünnepkör került, majd igazodva az egyházi beosztáshoz a húsvéti ünnepkör következik, a kettő közé ékelődő átmeneti időszakkal, a farsanggal, végezetül az egyéb évközi ünnepekkel. A következő nagy egységben a különböző családi ünnepeket vesszük számba. Az egyes ünnepek ismertetésénél a minél adatgazdagabb bemutatásra törekedtünk, egyúttal a minél teljesebb ünnepi élet rekonstruálásának érdekében olyan alkalmakat is bevettünk az ünnepek körébe, amelyekről valóban csak szórványos említést találhatunk a levelezésben. Ezzel adott esetben a töredezettség és a szövegek közötti egyenetlenség benyomását kelthetjük, de mivel a polgárság ünnepi kultúrájára vonatkozóan olyan kevés adattal rendelkezünk, úgy ítéltük meg, hogy a Ladicsok esetében a dokumentumokból feltárható ünnepi rend legkisebb eleme is érdemes a bemutatásra. Az egyes ünnepleírásoknál a következő sémát követtük: az ünnep központi tartalmának rövid meghatározása után a Ladics család kapcsán feltárt adatokat összefüggéseikbe helyezve értelmezzük, és kötjük össze a helyi sajtó kapcsolódó beszámolóival, számos esetben a korszak néhány közismert illemtankönyvének az adott ünnepre vonatkozó megállapításával kiegészítve.

1. Naptári ünnepek

1.1. A karácsonyi ünnepkör

December 24–25. Karácsony. A karácsony, az ünnep vallásos tartalmának fokozatos háttérbeszorulásával, az elmúlt századok során mindinkább családi ünneppé vált. Különösen hangsúlyos szerep jutott a 19. századnak ebben a – már a 17. századtól német protestáns hatásra meginduló – folyamatban⁵¹², mikor is a századelő biedermeier életérzéséhez szorosan kapcsolódó meleg, családias polgári otthon képe határozottan hozzájárult az ünnep családi jellegének erősödéséhez. Nem meglepő hát, hogy a század utolsó harmadában íródott Ladics családi levelekben a karácsony ünnepének legfontosabb jellemzője a család együttléte volt. Gyakran megfogalmazódó vágyként jelentkezik az esetlegesen távollévő családtagok felé a viszontlátás, mint legszebb karácsonyi ajándék igénye. *„Az idén karácsonyra nem kapunk semmit, csak téged, de az az egy többet ér mindennél.”*⁵¹³ – írta Kliment Margit testvérének arra a hírre, hogy az a karácsonyi szüenidőben hazautazik. Szemléletesen mutatják meg a családi körben eltöltött ünnep fontosságát Ladics Irén anyjához és hűgához írott sorai 1887-ből, melyek egyúttal a Ladics családi karácsonyok hangulatát is tolmácsolják: *„Most látom csak, mily boldogok voltak azok a múlt nagyon, de nagyon egyhangú karácsonyi ünnepek, melyek oly szomorúnak látszottak, de mégis milyen jók voltak, hogy a család együtt tölthette el.”*⁵¹⁴ A negatív jelzők („egyhangú”, „szomorú”) még inkább kidomborítják a Ladics család csendes, évről-évre hasonló rendben lezajló, családi körben eltöltött karácsonyainak szépségét. A következő generációt képviselő Ladics László otthonában is hasonló hangulatban, ünnepélyes misztikummal körüllegve telhettek a karácsonyi ünnepek. A már harmincas éveiben járó, a fővárosban tanuló Ladics Tamás legalább is így emlékezett vissza gyermekora – szűkebb értelemben vett századforduló éveire eső – karácsonyaira: *„Hiába, csak más otthon a karácsony, ezek itt nem tudnak illúziót csinálni, hiányzott az ünnepélyes, misticus hangulat, ami nálunk otthon mindig megvolt. A gyerekekre sem volt olyan hatása, mint minálunk annak idején, nem érzik a Jézuskát olyan felsőbb rendű lénynek.”*⁵¹⁵ Lássuk hát, melyek voltak ennek az ünnepnek a levelek alapján kirajzolódó legfontosabb sajátosságai!

A Ladics iratokban legmarkánsabban megjelenő karácsonyi szokás kétség kívül a

⁵¹² Györgyi E. 1980/b. 65.

⁵¹³ KM-KF.1887.12.03. (Ltszn.)

⁵¹⁴ LI-LM.1887.12.21. (Ltsz.: 2009.1210.1.) Ladics Györgyné és lánya Ladics Mária 1887 tavaszától a göbersdorfi tüdőszanatóriumban voltak, ahol Mária tüdőbetegségét igyekeztek kúrálni, eredménytelenül: 1888 márciusában Ladics Mária meghalt.

⁵¹⁵ LT-KM.1927.12.30. (Ltsz.: 2010.1509.1.)

„krisztkindli”, vagyis az ajándékozás az ünnep alkalmából. A német khristkind⁵¹⁶ szóból származó kifejezés a családi szóhasználatban jelenthette egyrészt az ajándékot („A lányok szép krisztkindlit kaptak”⁵¹⁷), másrészt magát az ajándék hozóját, a gyermek Jézust („Egy babát, egy házat és némi apróságot fog hozni a Krisztkindli Margitkának.”⁵¹⁸). A levelek tanúsága szerint az ajándékadók és megajándékozottak körébe a szűk családon kívül a másodfokú rokonok (nagyszülők, nagynénik, nagybácsik), sőt adott esetben jó ismerősök (pl. udvarlók) is beletartoztak. A nagylány Kliment Margit például 1888-ban így számolt be testvérének a társaságukba járó fiatalemberek ajándékairól: „Én kaptam Laczitól [Ladics László, Kliment Margit későbbi férje] gyönyörű kis patience kártyákat fekete bőrtokban, [Bodoky] Zoltántól pedig takaros kis bonboniert, melyet ő ugyan Kucsébertől nyert, de azért nagyon szép.”⁵¹⁹ Ladics Lászlóné kiadási könyveinek tanúsága szerint a háztartásban dolgozó alkalmazottak szintén kaptak „krisztkindlit”, rendszerint pénzt vagy gyümölcsöt.⁵²⁰

A Ladics családban és rokonságban az ajándék nemcsak a gyermekeknek, a felnőtteknek is járt. Ezeket gyakran maguk készítették az ajándékozók, ami lányok, asszonyok esetében leginkább valamilyen kézimunkát jelentett. „Nagyon el voltam foglalva. Tante Fanninak csinállok egy asztal vagy bútortakarót karácsonyra.”⁵²¹ – írta Kliment Margit 1890-ben. Hasonló sorokat gyakran találhatunk a családi levelezésben. És hogy mennyire fontos lehetett az ajándék saját kezű elkészítése, jól mutatja, hogy Ladics Irén, mikor távolban betegeskedő vőlegényének akart karácsonyi ajándékot vásároltatni a fővárosban tanuló bátyjával, a választás szempontjainál külön hangsúlyozta: „legillőbb volna olyas valamit adni, amiben magam is dolgoztam.”⁵²²

Ha megvizsgáljuk az ajándékok mibenlétét, azt tapasztalhatjuk, hogy a kisebb gyermekeknek adott játékokon, valamint a szórakozást, kikapcsolódást nyújtó ajándékokon (pl. könyv, kotta) és dísz tárgyakon (pl. hímzett terítő) túl leginkább valamilyen praktikus

⁵¹⁶ Az akadémiai német-magyar szótár a következő jelentéseket sorolja fel a Khristkind szó kapcsán: 1. Kisjézus, a gyermek Jézus 2. [a karácsonyi ajándékot hozó] Jézuska 3. A karácsonyi ajándék. Halász E-Földes Cs-Uzonyi P. 2010. 140. A kifejezés egyértelműen utal a szokás német gyökereire: „Vesztfáliában igen érdekes karácsonyi szokás honos. Itt úgy tartják, a Christkind (a gyermek Krisztus) hozza az ajándékot. A gyermekek levelet írnak neki, amelyben felsorolják, mit szeretnének, s a levelet az ablakban hagyják, hogy elolvashassa. Karácsonyeste a nyitott ablak és a karácsonyfaköze terített asztalt állítanak. Reggelre az asztalon lévő táányérok megtelnek édességgel és gyümölcscsel, a többi ajándékot a karácsonyfa alatt találják a gyerekek.” Tészbabó J. 1985. 37.

⁵¹⁷ LM-LGYU.1882.12. (Ltsz.: 2009.1147.1.)

⁵¹⁸ LGYU-LL.1879.12.23. (Ltsz.: 2009.1574.1.)

⁵¹⁹ KM-KF.1888.12.30. (Ltszn.)

⁵²⁰ A korszakra vonatkozó háztartási könyvek leltári számai: 82.59-82.70

⁵²¹ KM-KF.1890.12.14. (Ltszn.)

⁵²² LI-LL.1890.12.12. (Ltsz.: 2009.1668.1); A Zsolnai családban is hasonló elveket vallhattak: „Ez a szép szokás (a karácsony) arra ösztökélt bennünket, hogy ne csak szüleinket, nagyszüleinket, az összes nagybácsit, nagynénit ajándékozzuk meg fárasztó szemrontó kézimunkákkal, hanem barátinkat és ismerőseinket is. Fél éjszakákon át ültünk és hímeztünk. Mire elérkezett a karácsony soványak és sápadtak voltunk.” Jávorka K. 2000. 122.

ajándékkal lepték meg egymást a családtagok. Nézzünk erre néhány példát! Ladics Gyula 1879-ben a következő ajándékokról számolt be gimnáziumban tanuló bátyjának, Lászlónak: „Egy babát, egy házat és holmi apróságokat fog hozni a krisztkindli Margitkának, nekem egy rendbéli nadrágot, Irénnek és Marinak egy-egy muffot hoz a krisztkindli.”⁵²³ És hogy teljes legyen a kép, egy másik levélből azt is megtudhatjuk, hogy az előbbi levél címzettje, Ladics László mit kapott ez évben: „Mi csinálunk neked krisztkindlibe egy pár fuszeklit, mama pedig küld egy duksz inget, hogy meg ne fázz.”⁵²⁴ Ladics Irén 1887-ben a következő ajándékokat köszönte meg a göbersdorfi szanatóriumban betegeskedő húgának és anyjának: „A karperecet köszönöm, nagyon megtetszett nekem [...] A mamuskának is nagyon köszönöm a szép kendőt és harisnyát, igen megörültem neki.”⁵²⁵ Ladics Györgyné 1896-ban kis unokái részére téli csizmákat hozatott Gyula fiával Pestről.⁵²⁶ A nagyobbbrészt praktikus ajándékok sorát még hosszan folytathatnánk. Persze időnként különlegesnek ható ajándékokkal is találkozhatunk a levelekben: 1889-ben Kliment Gabriella például „egy revolvert kapott, mely első pillanatra ijesztő hatást gyakorol néző közönségére, de amint elsütik, igen kellemesen lesz az meglepve, mivel egy nagyon szép kis legyező ugrik ki belőle.”⁵²⁷

A levelek tanúsága szerint a távol lévő családtagok gyakran pénzt kaptak (vagy küldtek) ajándékképpen. A Kliment gyerekek például nagynénjüktől, Tante Fannitól rendszerint 5-5 forintot kaptak karácsonyra.⁵²⁸ Ladics Györgyné 1881-ben Sopronban tanuló fiainak írta a következőket: „küldök még 2 forintot, 1 Laczinak, 1 Gyulának, ha az ünnepekre valamit venni akartok.”⁵²⁹ Ugyanő írta évtizedekkel később 1909-ben a már családapa Ladics Lászlónak, megmutatva, hogy felnőttek is kaphattak pénzt ajándékképpen: „Mivel én nem lehetek otthon, krisztkindlibe légy szíves adjál Tominak, Gyurkának 20-20 krnát, Laczikának és Mangikának 10-10 kr erejéig valamit az én nevemben, neked pedig tarts meg 100 krnát krisztkindlibe.”⁵³⁰

Bár nem szorosan az ajándékozáshoz kapcsolódik, itt érdemes megjegyezni, hogy szokás volt, s az illem is elvárta a távollévő családtagok, illetve rokonok köszöntését az ünnepek alkalmából. Ez, mint a Ladics levelek mutatják, adott esetben az újévi jókívánságokkal is összekapcsolódhatott. A századforduló időszakára polgári környezetben, a levélben megfogalmazott jókívánságok mellett (helyett) mind általánosabbá vált a karácsonyi képeslapok postázása.⁵³¹ Ez utóbbi szokás a Ladics családban is hódított. A hagyaték majd

⁵²³ LGYU-LL.1879.12.23. (Ltsz.: 2009.1547.1.)

⁵²⁴ LI-LL.1879.12.26. (Ltsz.: 2009.1645.1.)

⁵²⁵ LI-LM. 1887.12.21. (Ltsz.: 2009.1210.1.)

⁵²⁶ LM-LGYU.1896.11.25. (Ltsz.: 2009.1122.1.)

⁵²⁷ KM-KF.1889.01.15. (Ltszn.)

⁵²⁸ KM-KF.1890.12.14. (Ltszn.)

⁵²⁹ LGYNÉ-LL.1881.12.21. (Ltsz.: 2009.1650.1.)

⁵³⁰ LGYNÉ-LL.1909.12.16. (Ltsz.: 2009.1528.1.)

⁵³¹ A képeslapok, bennük a karácsonyi lapok történetéről is ld.: Erős L. 1985.; Kifejezetten a karácsonyi

ötezer darabos képeslap gyűjteményében számos karácsonyi lapot találunk. Ladics Györgyöt és feleségét unokájuk, a két és fél éves Antika például saját, képeslapra nyomot és postázott fotójával (a karácsonyfa előtt hintalován ül a kisfiú) köszöntötte 1902-ben. A Ladics hagyaték első datált, valódi karácsonyi képeslapja pedig 1904-ban került postázásra.⁵³²

Mind a Ladics, mind a Kliment családban szokásban volt a távollévők – leginkább a gimnáziumban vagy zárdában tanuló gyerekek, de később a már dolgozó felnőtt fiúk – számára karácsonyi csomag küldése, mely rendszerint a hazai karácsonyi csemegékből tartalmazott kóstolót. *„Margit nem jött haza, de ment hozzá a szokott karácsonyi krisztkindlik (gyomorrontók) sokasága.”*⁵³³, írta Ladics György 1886-ban az ünnepeket a lippai zárdában töltő lánya kapcsán. Kliment Margit pedig már a Fiumében hivatalnokoskodó testvérének küldte a következő sorokat 1889-ben: *„Nagyon rosszul esik, hogy karácsonyra nem jössz haza, hanem hogy legyen karácsonyra mégis egy kis hazai harapnivalód küldünk majd különféle kalácsokat és paprikás szalámit.”*⁵³⁴ A csomagok egyébiránt a hagyományos karácsonyi ételek mellett rendszerint az épp aktuális disznóvágásokhoz kapcsolódó ételeket (sonka, kolbász), illetve Ladics György vadászszenvedélyének köszönhetően sok esetben különböző vadhúsokat rejtettek. Az ajándékot a távollévőknek természetesen illet megköszönni, amire nemegyszer más családtagok nyomatékosan fel is hívták az érintettek figyelmét: *„Te is köszönd meg neki [Tante Fanni nagynéninek], mert öt forintot te is kaptál tőle.”*⁵³⁵, írta Kliment Margit öccsének, Ferencnek 1890-ben. Ez utóbbi, december 14-én keltezett levél, melyben Margit beszámolt róla, hogy milyen szép *„prezentet”* kapott nagynénjétől (*„egy service meissenai porcelánt, aztán egy üveg servicet és 6 kis fekete kávékanalat ezüstből szépen meggravírozva, és ezenkívül a szokott 5 forintot”*), rávilágít arra is, hogy a karácsonyra szánt ajándék nem feltétlenül az ünnep napján, és különösen nem a fa alatt került átadásra. Azt, hogy ez nem lehetett egyedi eset egy évvel korábbi példák is mutatják: Kliment Margit későbbi férjét Ladics Lászlót arról tudósítja november 26-án, hogy *„Groszmamától most kaptuk el a karácsonyi ajándékot, mely fehérneműre szánt vászonból áll, s magunknak kell megvarrni.”*⁵³⁶, majd egy héttel később a levélpapír kapcsán jegyzi meg: *„Ezt a papírt Tatustól kaptam krisztkindlibe.”*⁵³⁷

A „krisztkindli” rendszerint meglepetés lehetett a megajándékozott számára, mint azt

képeslapokról ld. még.: Rapcsányi L. 1986.; A karácsonyi lapok eredetéről: Simpson, J.-Roud, S. 63–64.

⁵³² Mindkét leltározatlan kép számos további karácsonyi lappal elérhető a Ladics hagyaték online adatbázisában: www.corvinmuzeum.hu/ladics valamint a Magyar Digitális Képkönyvtár Corvin János Múzeumból származó képei között a www.kepkonyvtar.hu címen.

⁵³³ LGY-LGYU.1886.12.24. (Ltsz.: 2009.822.1.)

⁵³⁴ KM-KF.1889.12.07. (Ltszn.)

⁵³⁵ KM-KF.1890.12.14. (Ltszn.)

⁵³⁶ KM-LL.1889.11.26. (Ltszn.)

⁵³⁷ KM-LL.1889.12.04. (Ltszn.)

Ladics Irén 1887-ben írt következő sorai is mutatják: *„Tatának pedig egy posztóra stikkelt papucsot készítek, persze titokban. Laczit is meg akarom lepni egy cipővel, csak merkelttel, olyan régen könyörög már érte.”*⁵³⁸ A családi levelezésben azonban arra is találhatunk példát, hogy a karácsonyi ajándék kérésre érkezik, vagy éppen nem érkezik, mint azt a következő eset is mutatja. 1885 decemberében Ladics György levélben dorgálta meg gimnazista fiát, annak szerinte túlzott karácsonyi ajándék igénye miatt. Válaszában Ladics Gyula a következőket írta: *„Amit karácsonyi ajándékként említettem, de határozottan nem kértem, az azt hiszem nem túlzott kívánság, mert az egész nem került volna a legnagyobb számításnál is többbe, mint 6 frt, holott ha jól tudom tavaly testvéreim karácsonyi ajándéka 10 frt volt.”*⁵³⁹ Egy generációval később, 1907-ben Ladics Lászlóné már kifejezetten megkérdezte levelében az Egri Angol Kisasszonyok Intézetében tanuló lányát, Ladics Klárát, hogy mit szeretne karácsonyra, mire a következő választ kapta: *„Azt kérdi édes mamikám, hogy mit szeretnék karácsonyra. Ha édes jó szüleim is beleegyeznek, én nagyon szeretnék két könyvet Vernétől, egy ezüst óraláncot, vagy amit édes jó szüleim jónak látnak.”*⁵⁴⁰

A karácsonyi ajándékot, mint említettük, készíthette maga az ajándékozó, de gyakori volt az ajándéktárgyak vásárlása is. Ez természetesen a karácsonyi időszakban kiváló alkalmat kínált a kereskedések számára termékeik értékesítésére. Az 1870-es évektől, mióta Gyulán megjelentek helyi lapok, azok decemberi számaiban gyakran találkozhatott az olvasó karácsonyi hirdetésekkel. A helyi üzletek ajánlatai mellett a fővárosi kereskedések karácsonyi kínálata is eljuthatott ezúton Gyulára, illetve Békés megyébe. A Békés 1889-ben például *„Karácsonyi bazár”* címmel számolt be a budapesti lehetőségekről a következő bevezető sorok után: *„Mivel a karácsonyi és újévi ünnepek rendesen már jóval előbb igen nagy forgalmat idéznek elő a kereskedők, iparosok és a fogyasztói közönség közt, jónak láttuk a közönséget a legújabb fővárosi czégek felől tájékoztatni.”*⁵⁴¹ A cikk további részében egy fűszer-csemege kereskedés, illatszerüzlet, csokoládékereskedés, divat és vászonárú üzlet, fényképezési cikkek kereskedése, vászonnemű üzlet, hangszerüzlet, cukrászat és tisztító ajánlatait ismerhette meg a Békés olvasótábora. A fenti mellett csak ugyanebben a lapszámban további négy hirdetés célozta meg kifejezetten a karácsonyi ajándékot keresők figyelmét.

A köztudatban az ajándékozás mellett a másik, a karácsonyhoz leginkább kapcsolódó szokás a karácsonyfa állítása. Hagyománya hazánkban a 19. század húszas éveire vezethető vissza. A német nyelvterületről származó szokás a bécsi udvaron keresztül főúri közvetítéssel fokozatosan terjedt a városi polgárság körében is a század folyamán, majd a 20. században –

⁵³⁸ LI-LM.1887.12.05. (Ltsz.: 2009.1209.1.)

⁵³⁹ LGYU-LGY.1885.12.08. (Ltsz.: 2009.205.1.)

⁵⁴⁰ LK-KM.1906.12.02. (Ltsz.: 2010.1044.1.)

⁵⁴¹ Karácsonyi bazár. Békés, 1889.12.08.

sok helyütt csak a második világháború utáni években – a falusi lakosság körében is általánossá vált.⁵⁴²

A Ladics családban a karácsonyfa legkorábbi említéséről 1879-ből vannak adataink, mikor is a négy és fél éves Ladics Margit kapott „*krisztbaum*”-ot ajándékkul egy baba és ház kíséretében. Ladics Gyula levelének tanúsága szerint a fát a szentestét megelőző napon, december 23-án öltöztették: „*Most nagyban készítjük Margitkának a Krisztbaumot.*”⁵⁴³, írta bátyjának, Lászlónak. Néhány évvel később, 1882-ben a kis Margit szintén „*krisztbaum*”-ot, babát és könyvet kapott szüleitől.⁵⁴⁴ Látható, hogy ezekben az esetekben a karácsonyfa, mint a kisgyermeknek szánt ajándék jelenik meg.⁵⁴⁵ További adatok hiányában azt, hogy ebben az időben mennyire volt elterjedtnek tekinthető a karácsonyfa állítás Gyulán, nehéz lenne megítélni, mindenesetre a városi polgárság körében általánosan ismert – ha nem is feltétlenül gyakorolt – szokás lehetett, melyet az is jelez, hogy a helyi lap, a Békésmegyei Híradó 1879. évi 39. számának három cikkében is szerepel említése. Az egyikben a szerző, minden bizonnyal némi túlzással, egyenesen azt írta, hogy „*minden házban örül a gyermeksereg a karácsonyfának.*”⁵⁴⁶ Egy bő évtizeddel később mindenesetre a család második gyulai generációját képező Ladics László házában már évről évre állítottak karácsonyát felesége háztartási könyveinek tanúsága szerint. Az 1890-es évek közepétől az ünnepet megelőző napok kiadásai között ugyanis rendszeresen olvashatunk erre utaló bejegyzéseket pl. „*kis fenyőfa*”, „*karácsonyfa*”, „*czukor fadíszítésre*” stb.

A korábbi időszakra vonatkozóan nincsenek adataink arról, hogy hogyan is nézhetett ki a karácsonyfa, milyen díszek voltak rajta, a századfordulóról azonban már képet alkothatunk, szintén Ladics Lászlóné kiadási könyveiből.⁵⁴⁷ A bejegyzések alapján a fát ekkor a gyertyák, aranyozott dió, aranypapírból, aranyfüstből készített díszek, szaloncukor, habcukor mellett kereskedésekben vásárolt díszek díszítették. Ez utóbbiak közül több is megmaradt a családi

⁵⁴² Az első hazai karácsonyfára vonatkozó adatok szerint Podmaniczky Frigyes otthonában Pesten már 1828-ban volt karácsonyfa, míg ugyanezen évben Brunszvik Teréz grófnő a krisztinavárosi óvodában állított fát a gyerekeknek. Lukács L. 2008. 16. A tanulmány további bőséges adatokat vonultat fel a karácsonyfa állítás korai történetéről, illetve a szokás Kárpát-medencei elterjedéséről. A karácsonyfa német gyökereiről ld. még: Lukács L. 2011.

⁵⁴³ LGYU-LL.1879.12.23. (Ltsz.: 2009.1574.1.)

⁵⁴⁴ LI-LL.1879.12.26. (Ltsz.: 2009.1645.1.); LM-LGYU.1882.12. (Ltsz.: 2009.1147.1.)

⁵⁴⁵ A karácsonyfa hasonló szerepével már báró Podmaniczky Frigyes emlékirataiban is találkozhatunk, aki gyermekkorára visszaemlékezve azt írja, hogy családjukban karácsonykor minden gyermeknek külön fája volt, mely alatt ki-ki megtalálhatta saját ajándékát. Podmaniczky F. 1984. 40. A karácsonyfa ugyanilyen szerepben már egy 1737-es wittenbergi leírásban is megjelenik. Tésabó J. 1985. 40.

⁵⁴⁶ Karácsonyról karácsonyra. Békésmegyei Híradó, 1879.12. 21.; A karácsonyfa további említései ugyanennek a számnak a Karácsony és a Mit hoz a Jézuska című cikkeiben találhatók. A karácsonyfa elterjedésében egyébiránt vitathatatlan szerep jutott a korszakban a szépirodalomnak és a sajtónak. „A polgárság körében a XIX. század második felében az ifjúsági irodalom és a képes újságok írói és rajzolóí népszerűsítették a karácsonyfa állítás szokását. Nagy szerepük volt a karácsonyfa megismertetésében az újságok karácsonyi mellékleteinek és a karácsonyra küldött levelezőlapoknak is.” Lukács L. 2008. 19.

⁵⁴⁷ A karácsonyfadíszek történetéről és a századforduló díszeiről általában ld.: Soós K. 1985.

hagyatékban. Az ünnep vallásos tartalmához közvetlenül kapcsolódóakon túl – mint a dombornyomott-festett papírangyal, ezüstsálakból készített csillag, bölcső, ezüst és aranyból készített kör alakú keretben festett papír kisdéd Jézus – egészen profán díszeket is találhatunk: papír patkó, teknős, mókus. Ezek mellett több hosszú arany és ezüstsál valamint aranyozott és ezüstözött toboz is maradt a korszakból.⁵⁴⁸ A díszek elrendezéséről nem maradt leírásunk, de a szakirodalom és a korabeli karácsonyfa ábrázolások alapján annyit tudhatunk, hogy a fa csúcsát hagyományosan angyal vagy csillag díszíthette.⁵⁴⁹ Egy 1902-ből származó családi fotón jól látható, hogy a karácsonyfa egy kisebb asztalon egy nagy díszes vázába volt állítva. Díszei közül azonban itt is csak az ezüst sálak azonosíthatók be egyértelműen.⁵⁵⁰ Az 1920-as évek karácsonyfájára a Ladics családdal közeli rokonságban álló a Sztojanovits Katalin a következőképpen emlékezett vissza: „A fenyőfánk általában elég magas vót, magas majdnem a csíkiig, hogyha most mondjuk ebbe a szobába a csíkiig érő karácsonyfa vót. Többféle ilyen apró díszek [voltak rajta], emlékszem, hogy gólya is vót köztük ilyen csipesszel rácsíptetve... és a szaloncukorral is. [...] Nagyon szépek vótak, olyan hangulatosan szép díszek vótak, tényleg. És mindig el lett téve, karácsonykor le lett szedve és akkor eltéve és következő karácsonykor megint. Általában ilyen gömbök vótak emlékszem, de nem tudok rá visszaemlékezni, hogy mik vótak. Még pedig elég sok minden kellett egy ilyen nagy fára.”⁵⁵¹

A korszak karácsonyfadíszei között külön szót érdemel a 19. század utolsó harmadában a polgári családokban elterjedő „szalonzukedli” vagyis a szaloncukor⁵⁵², mely természetesen a Ladics házban sem hiányozhatott a fáról. Ladics Lászlóné feljegyzései alapján úgy tűnik, hogy a századfordulón a Ladics családban vásárolták ezt a dísz, annak ellenére, hogy a korabeli polgári háztartásokban ismert volt a szaloncukor otthoni készítése. Annál is érdekesebb ez, mivel a hagyaték receptes füzetében és szakácskönyveiben a 20. század elején már megtalálható a szaloncukor készítésnek receptje.⁵⁵³ Mindenesetre néhány évtizeddel később, az 1920-as években a Sztojanovits házban az otthoni készítés volt a jellemző: „A

⁵⁴⁸ A hagyaték karácsonyfadíszei leltározatlanok. 2007-óta több is megtekinthető közülük a Gyula anno... fejezetek az egyesült város polgárainak életéből című állandó történeti kiállításban a gyulai Dürer Teremben.

⁵⁴⁹ Társabó J. 1989. 45. A kiadvány számos korabeli karácsonyfa ábrázolást is tartalmaz.; Példaképpen egy – a polgárság számára mintát nyújtó – arisztokrata család karácsonyfájának leírása 1864-ből: „Előző nap a grófnéval rózsaszín papírból rózsákat készítettünk a fa díszítéséhez. 24-én délután [...] a fa díszítésével foglalatostkodtunk. Szép nagy feketefenyő volt, jó sok időbe telt, míg elkészültünk. A díszek a rózsaszín rózsák voltak, aranyos papírból készült hosszú láncok, narancsok, aranyozott almák és diók, egy csomó gyertya és néhány bonbon. Az ajándékok zömét a fa körül felállított asztalokra és székekre tettük, mert túl nehezek lévén, nem lehetett volna felakasztani őket a fára.” Czieger A. 2007. 97.

⁵⁵⁰ A fotó Ladics György unokáját, az akkor két és fél éves báró Drechsel Antalt ábrázolja karácsonyfájuk előtt. Ltszn.

⁵⁵¹ Sztojanovits Katalin (sz. 1920) visszaemlékezései. Az interjú 2007 nyarán készült.

⁵⁵² Bárány L. 2003. 452–453.

⁵⁵³ Pirocska szakácskönyve. 1916. (Ltsz.: 82.111) Ladics hagyaték; Régi téstareceptek. (Ltsz.: 82.118) Ladics hagyaték;

szaloncukor ma ismeretlen, az a szaloncukor, ami akkor otthon készült és nem csokoládéval bevonva, hanem tipikus szaloncukor [...] és az bepakolva fehér papírba, selyempapír, de azt lehetett készen is kapni ilyen hosszúra vágott borítók, vagy hogy mondjam a két végén és úgy akasztva fel a karácsonyfára.[...] És a szaloncukor az pedig csak akkor nyúltunk ahhoz a szaloncukorhoz, amikor a fa leszedődött, mer általában, hát úgy is kaptunk szaloncukrot [...] azt általában szegény anyám csinálta a szaloncukrot. Nagynéném is ő maga csinálta.”⁵⁵⁴

A karácsonyi ünnepek fontos eseményét jelentették az étkezések. A szenteste elköltött karácsonyi vacsora rendszerint szűk családi körben telt el, karácsony első- és másodnapján azonban már vendégekkel is számolhattak a háziak. Általánosságban elmondható, hogy az ünnep második napja hagyományos rokonlátogató nap volt⁵⁵⁵, a családi levelezés azonban arról tanúskodik, hogy már első nap is megindult a vendégjárás, sőt nem feltétlenül csak a rokonokat találhatjuk meg az ünnepi asztal körül. 1879-ben Ladics György sógornője és annak leánya voltak vendégek a Ladics házban Csorvásról⁵⁵⁶, 1882-ben pedig anyósa Stojanovits Szilárdné töltötte Ladicséknál az ünnepeket.⁵⁵⁷ Évtizedekkel később, 1906-os megözevgyűlése után pedig Ladics Györgyné vendégeskedett többször is lányánál, Irénnél az ünnepek alatt, mint az 1909-es évben is.⁵⁵⁸ Számos példát találhatunk arra is, hogy nem családtag volt a vendég. 1887 karácsonyának elő napján a még nőtlen Ladics László hívta meg három barátját ebédre apja házába⁵⁵⁹, a Klinemt család pedig 1888-ban az után, hogy karácsony első napján „groszmamánál” volt, a második nap a családdal közeli barátságban álló Novák Kamill házában vendégeskedett.⁵⁶⁰ Ladics Mária sorai a fiatalság ünnepek alatti társaséletébe engednek bepillantást: „Első nap elmentünk Vinklerékhez, ott voltunk vagy 10-en, másnap pedig hozzánk jött vagy 10 lány.”⁵⁶¹ Az ünnepek alatti társasélet ezt a felfokozott intenzitását Ladics László 1887-es naplóbejegyzési is megerősítik: a fentebb már megismert társaság 24-én Novékéknál gyűlt össze krisztkindlit nézni, majd az első nap délutánján Ladics László, Irén és Margit többek társaságában a Kliment házban vendégeskedett, míg a második napon ismét Novákéknál találjuk őket „theán”.⁵⁶²

A Ladics dokumentumok alapján arról is képet alkothatunk, hogy mi kerülhetett a karácsonyi asztalra. Hagyományos, elmaradhatatlan ünnepi ételnek számított a karácsonyi

⁵⁵⁴ Sztojanovits Katalin visszaemlékezése.

⁵⁵⁵ Kósa L. 2006. 356.

⁵⁵⁶ Reck Gézané, Stojanovits Izabella, és lánya Reck Stefánia. LGY-LL.1879.12.29. (Ltsz.: 2009.1390.1.)

⁵⁵⁷ LGY-LGYU.1882.12.27. (Ltsz.: 2009.804.1.)

⁵⁵⁸ LGYNÉ-LL.1909.12.16. (Ltsz.: 2009.1528.1.)

⁵⁵⁹ LI-LM.1887.12.21. (Ltsz.: 2009.1210.1.)

⁵⁶⁰ A „groszmama” Kliment Gyuláné Csasz Szidónia édesanyja, Csasz Lajosné. KG-KF.1888.12.20. (Ltsz.: 2010.2555.1.)

⁵⁶¹ LM-LL. 1879.12. (Ltsz.: 2009.1728.1.)

⁵⁶² Naplóbejegyzés: 1887.12.24-26. Napló-töredék. Ladics László. 1887–88. (Ltsz.: 83.335.) Ladics hagyaték

kalács. Már az 1879-ben a gimnazista Ladics Lászlónak küldött csomagban is ott találjuk⁵⁶³, csakúgy, mint néhány évvel később a szintén diákeveit töltő Ladics Gyula „*pakkjában*”.⁵⁶⁴ Ladics Lászlóné háztartási könyvei pedig arról tanúskodnak, hogy 1893-tól az minden évben hozzátartozott a család karácsonyi étrendjéhez, és rendszerint december 23-án, elvétele 24-én sütötték meg. A hónapok óta leányát, Máriát ápoló Ladics Györgyné hosszas távolléte miatt 1887-ben a háztartás gondjaival megcsömörlött másik leány, Ladics Irén sorai is, annak ellenére, hogy épp lemondani készül sütésükről, inkább a karácsonyi kalács fontosságát húzzák alá: „*Az ünnepekhez nem igen van kedvem készülni, tehát a szokásos mákos, diós tészta elmaradnak, legfeljebb a cselédeknek csináltatok.*”⁵⁶⁵

Annak ellenére, hogy hazánkban koránt sincs olyan hagyománya, mint a karácsonyi mákos kalácsnak, a Ladics család leveleiben már igen korán, 1879-ben megjelent a pulyka, mint karácsonyi eledel: „*A kalács nem volt nagyon száraz, hát a pulyka jó volt-e?*” – érdeklődik Ladics Irén bátyjától, a karácsonyi csomag tartalma felől.⁵⁶⁶ Ladics Lászlóné háztartási könyveiben is többször szerepelt a karácsonyi napok kiadásai között a pulyka az 1890-es évektől, majd a következő generációt Képviselő Ladics Klára karácsonyi ünnepi asztalának is legfontosabb étele svolt a két világháború közötti években.⁵⁶⁷

A háztartási könyvek alapján azt is megtudhatjuk, hogy a különböző aszalt gyümölcsök, például a datolya, füge, mandula, malaga, szilva is helyet kaptak a karácsonyi asztalon. Arról pedig, hogy milyen lehetett egy több fogásos ünnepi menü a századfordulón, egy az 1897-es napló karácsonyi napjaihoz helyezett cetli feljegyzései tanúskodnak: előételként nyelv, svártli (disznósajt), hideg borjú és libamáj került az asztalra, a főfogás pulyka volt savanyú salátával majd diós és mákos laska következett, utána gyümölcs és sajt végül tea és teasütemény. Italként pedig fehérbort fogyasztottak.⁵⁶⁸

Magához az ünnephez szervesen hozzátartozott természetesen a felkészülés időszaka is. „Az ünnepre való rákészülés szinte részévé vált az ünnepnek. Elválaszthatatlan tartozéka, ami részben a szubjektív ráhangolódást, részben az ünnep rituáléjának megfelelő zökkenőmentes lebonyolítását is szolgálta.”⁵⁶⁹ – olvashatjuk a kiskunfélegyházi Hoffer család karácsonyi készülődése kapcsán. Ezek a gondolatok messzemenőig igazak lehettek a Ladics család

⁵⁶³ LI-LL.1879.12.26. (Ltsz.: 2009.1645.1.)

⁵⁶⁴ LGYNÉ-LGYU.1884.12.24. (Ltsz.: 2009.984.1.)

⁵⁶⁵ LI-LM.1887.12.21. (Ltsz.: 2009.1210.1.)

⁵⁶⁶ LI-LL.1880.01.22. (Ltsz.: 2009.1649.1.)

⁵⁶⁷ Riport Ambrus Lajossal (Sz.: 1923) Készítette unokája, Fodor Péter 1994-ben.

⁵⁶⁸ Az 1897–98-as évek háztartási könyvének leltári száma: 82.62. Egy másik ünnepi menü 1875-ből a Tánacsics család asztaláról: „Halleves, mákos mácsik, rántott hal, szilvacompót, mákos, diós patkó, kalács, alma, dió, kávé és szivar.” Búza P. 1994. 316. Láthatjuk, hogy itt még nem szerepel a pulyka, viszont megjelenik a hal, mint az ünnephez szintén hagyományosan kapcsolódó étel. A századfordulón a kiskunfélegyházi Hoffer családban a kocsonya és a töltött káposzta is az ünnepi menü része volt. Bánkiné Molnár E. 1996. 67.

⁵⁶⁹ Bánkiné Molnár E. 1996. 66.

esetében is. A háztartás gépezete a karácsonyt megelőző héten már magasabb fokozatban járt. A ház takarítása, a karácsonyfa felállítása és díszítése, az ajándékok beszerzése vagy készítése éppúgy részét képezték a teendőknek, mint az ünnepi ételek elkészítéséhez való előkészületek, és maga a sütés-főzés. Mindez a ház asszonyának irányításával, a személyzet és adott esetben a nagyobb lányok segítségével történt. *„Mama most nagy munkában van, süt-főz Gyulának a karácsonyi ünnepekre.”*⁵⁷⁰ – írta Ladics Irén bátyjának, Lászlónak 1882-ben. Kliment Margit pedig arról panaszkodott testvérének Ferencnek két nappal szenteste előtt 1889-ben, hogy nincs hol írnia, mivel náluk még nagyban takarítanak.⁵⁷¹ Ladics Lászlóné háztartási könyveiben is felfedezhetjük az 1890-es évektől a karácsony előtti készülődés nyomait az olyan bejegyzésekben, mint a *„kalácssütés”*, *„Rozi nagytakarítás”* vagy *„Hajdúné meszelés”*. Egy generációval továbbmenve pedig, Ambrus Lajosné Ladics Klára gyulai otthona kapcsán már egyenesen a készülődés túlzottan felfokozott hangulat miatt panaszkodott a Ladics unoka Ambrus Lajos: *„Hát az ünnepek közül egy emelkedik ki toronymagasan, az a karácsony, hát az egy óriási dolog volt, a karácsony az sokszor azt mondom, hogy sokszor magyarán szólva pokolba kívántam, mert anyám már olyan ideges volt a sütés-főzéstől az ajándékok dugdosásától és a többitől, hogy inkább gondoltam, jobb lett volna egyszerűbb karácsony és inkább jó kis beszélgetések, mint ez a nagy cécó. De hát ez mindent elsőprő nagy ünnep volt, mert akkor valóban mozgósítva volt az egész család.”*⁵⁷²

Bár nem közvetlenül az ünnep előkészületeihez tartozott, de gyakran ezekre a napokra időzítetek legalább egyikét a téli disznóvágásoknak, így a háziak friss húst és „disznóságokat” fogyaszthattak az ünnepek alatt. A karácsonyi csomagokban is, mint említettük, az ünnephez sorosabban kötődő karácsonyi ételek mellett leginkább a disznóvágás termékei domináltak.

A karácsonyhoz kapcsolódó, eddig bemutatott jellegzetességeken túl magáról a szenteste lefolyásáról a Ladics családban sajnos némák maradnak a források. Az 1910-ban megjelent *„A magyar család aranykönyve”* – mely minden bizonnyal a századforduló polgári otthonaiban meggyökeresedett, vagy annak remélt gyakorlatot mutatja be – az események szokásos menetét a következő képen tárja elénk leírásában: a karácsonyfa bemutatása, az ajándékok kiosztása, majd a karácsonyi vacsora. Mindezeket túl a könyv szerzője a „nép” szép példáját követve ajánlja a családok számára betlehemes, karácsonyi játék, élőkép rendezését, melyet szavalatok illetve zongorával kísért karácsonyi énekek színesítenek. Az ünnepen a családtagok és rokonok mellett megjelennek a régi hú cselédek is.⁵⁷³ Maga, a századforduló polgári miliójéhez közzel álló műsor, ha nem is feltétlenül lehetett része a Ladics családi

⁵⁷⁰ LI-LL.1882.12.17. (Ltsz.: 2009.1652.1.)

⁵⁷¹ KM-KF.1889.12.22. (Ltszn.)

⁵⁷² Riport Ambrus Lajossal (Sz.: 1923) Készítette unokája, Fodor Péter 1994-ben.

⁵⁷³ Szabóné Nogáll J. 1910. 510.

karácsonynak, az eddig elmondottak alapján a szenteste lefolyásának három fő elemével, a karácsonyfával, az ajándékozással és a karácsonyi vacsorával mindenképpen számolhatunk. Pontosabb képet nyerhetünk már az 1920-as évek karácsonyairól a Ladics leszármazott Ambrus Lajos visszaemlékezései alapján. Ebben a korszakban a Ladics házban már özvegy Ladics Lászlóné élt felnőtt, de családot nem alapított gyermekeivel, míg a szemben lévő „kis Ladics házban” férjezett lánya, Ladics Klára lakott családjával. Szentesete a kisgyermekes családban, Ladics Klaráéknál gyűlt össze a család, ahol a karácsonyfa gyertyáinak meggyújtása és az ajándékozás után nagy közös karácsonyi vacsora volt, míg a következő napon a szülői házban folytatódott szintén nagy családi körben az ünneplés. *„Nálunk volt ugye, mint gyermekes háznál megrendezve a karácsonyfagyújtás, és utána az egész családot tömörítő nagy vacsora. Általában pulyka volt a főszám, hát számomra ez volt a legfontosabb, a pulyka az azokba az időkbe. Másnap meg ugyanennek a folytatása a szembe levő Ladics ház, a jelenlegi Ladics házban, ott nagymamánál a nagy ebédlőasztalnál.”*⁵⁷⁴ – emlékezett vissza Ambrus Lajos gyermekkorai karácsonyaira.

Hasonló kép tárul elénk a Ladics családdal közeli rokonságban álló Stojanovics Katalin visszaemlékezése alapján is erről az időszakról: *„a Jézuska hozta az ajándékot és akkor csengetett, amikor már be lehetett menni a karácsonyfához. [...] Hát általában titokba [öltöztették a fát] úgy hogy, becsukott ajtóknál, de hát utolsó nap tulajdonképpen. [...] karácsony napján és általában vízkeresztig vótak a fák, de csukott ajtón, hát szóval, hát pláne, mint gyerekek hát szó se vót arról, hogy mi díszítsük a fát. Jézuska hozta, kinyílt [az ajtó], csengetett a Jézuska és akkor be lehetett menni. [...] az már szenteste vót és akkor még nálunk valamivel korábban, úgyhogy még aztán eljöttünk Vargáékhoz, ahol szintén ott is akkor vót a karácsonyfagyújtás, meg ott is hát ugyanúgy, hogy a Jézuska hozta.”* A karácsonyfát tehát titokban, zárt ajtók mögött öltöztették december 24-én, az esti órákban gyertyagyújtás után csengőszóra kinyílt az ajtó, a gyerekek bemehettek, és a fánál megkaphatták ajándékaikat.⁵⁷⁵ Az este a közeli rokon Vargáéknál⁵⁷⁶ folytatódott hasonló ceremóniával, melyet közös vacsora következett.⁵⁷⁷

Végezetül az ünnep vallásos tartalmáról szólva általánosságban az mondható el, hogy a

⁵⁷⁴ Riport Ambrus Lajossal (Sz.: 1923) Készítette unokája, Fodor Péter 1994-ben.

⁵⁷⁵ Ezek a legfontosabb elemek, már báró Podmaniczky Frigyes emlékirataiban is megjelentek az 1820-as évek végén: családjukban a karácsonyi ünnepség ebéd után, öt órakor kezdődött a cselédség megajándékozásával, majd hat órakor háromszoros csengetés hirdette a karácsonyfák megérkezését. Ezt követően kinyílt a család fő nappali terme, és a gyermekek a szoba közepén elhelyezett asztalon megtalálták karácsonyfáikat ajándékaikkal. Az este családi körben játékkal telt el. Podmaniczky F. 1984. 40. A két háború közötti karácsony leírását egy nyíregyházi polgárcsaládból ld.: Margócsy J. 1986. 155–161.

⁵⁷⁶ Varga Gyula, 1928-tól Gyula város polgármestere, Stojanovits Gyula sógora.

⁵⁷⁷ A szenteste lefolyásának három fontos momentum a karácsonyfa, a karácsonyi ajándék és a karácsonyi vacsora a magyar parasztság ünnepi szokásaiban is, más hangsúlyokkal, de fontos szerepet játszott. Ld. erről Györgyi E. 1980/a, 1980/b, 1980/c.

karácsony, mint a kereszténység egyik legnagyobb ünnepe a 19. század végének már szekularizálódó világában is olyan alkalom volt, mikor még azok is elmentek a templomba, akikre ez az évszórán egyébként nem volt jellemző. Ennek tudatában feltűnő, és elgondolkodtató, hogy az átnézett Ladics dokumentumok jóformán semmit nem árulnak el erről a kérdésről. Mindössze Ladics László említi 1887-ben naplójában karácsony másodnapján a délelőtti templomlátogatást.⁵⁷⁸ A család vallásossága kapcsán korábban elmondottak alapjá, a családfők egy viszonylag kis városban betöltött társadalmi, közéleti szerepe valamint a család lányainak és asszonyainak felsejlő vallásossága okán is nehéz elképzelni, hogy éppen karácsonykor nem jutottak volna el a templomba.⁵⁷⁹ Ennek alkalmát, (éjféli mise?), idejét (az ünnep valamennyi napja?), helyét (katolikus, református vagy evangélikus templom?) azonban nem tudjuk. Az adatok hiánya a források (döntően levelek) jellegéből is fakadhat: talán annyira evidens, hogy említésre sem méltó esemény volt a családtagoknak küldött levelekben ez a kérdés.

December 31. Szilveszter. Az esztendő utolsó napja a családi hangulatú karácsonnyal szemben sokkal inkább közösségi jellegű volt, melyhez polgári környezetben egyaránt kapcsolódhattak szűkebb házi mulatságok, illetve nagyobb táncestélyek, bálók. Mindez természetesen a felekezetektől függetlenül a kora esti órákban magtartott hálaadó szentmisét, istentiszteletet követő szilveszter estére vonatkozott: „Még három nap s itt lesz a regényes Sylvester napja, vagyis inkább estéje; mert ámbár a naptárban Sylvesternek egész nap van szentelve, mégis emléket a kereszténység nem annyira nappal, mint inkább este szokta még pedig egyházilag isteni tisztelettel, polgárilag pedig társas-estéllyel megünnepelni.”⁵⁸⁰

Gyulán a templomi szertartásokon a hívők zömét kitevő földműves és iparos lakosság mellett természetesen a helyi intelligencia is rendszeresen képviseltette magát. Ez alól a Ladics család sem lehetett kivétel. 1887 utolsó napján például Ladics Irén barátnőivel, a Kliment lányokkal és Tóth Julcsával volt a templomban. Ladics László naplójából tudjuk, hogy ő is volt templomban ezen az estén, mivel azonban a testvére, Irén meg sem említi levelében, elképzelhető, hogy – a katolikus lányokkal szemben – ő, talán apja társaságában, a református templomba látogatott el a hálaadásra.⁵⁸¹ Utána a két testvért viszont már, csakúgy, mint a Kliment lányokat a kaszinó estélyén találjuk.

⁵⁷⁸ Naplóbejegyzés: 1887.12.26. Napló-töredék. Ladics László. 1887–88. (Ltsz.: 83.335.) Ladics hagyaték

⁵⁷⁹ Hogy a karácsonyi templomba járás minden valószínűsége ellenére is adott esetben mennyire nem egyértelmű mutatja Pápay Károly, egy dunántúli lelkész fiának példája az 1840-es évek végéről, aki naplója tanúsága szerint „hajlamos volt kihagyni a karácsonyi istentiszteletet, hogy helyette otthon térképet rajzoljon, tehát a munkáját végezze.” Tóth Á. 2000. 49-50. Hogy egy korban, és térben is közelebbi példát említsünk: A Ladics családdal közeli ismeretségben lévő Lindl Etelka 1901–10 közötti naplójában sem jelenik meg egyszer sem a karácsonyi éjféli misén való részvétel. Kósa L. 2011. 18.

⁵⁸⁰ *Sylveseter estéje*. Békésmegyei Híradó, 1879.12.31.

⁵⁸¹ Naplóbejegyzés. 1887.12.31. Napló töredék. Ladics László, 1887–88. (Ltsz.: 83.335.) Ladics hagyaték

A korszaknak Gyulán kétségkívül ezek a kaszinói estélyek voltak a legnépszerűbb, s jellegéből fakadóan a legelőkelőbb szilveszteri mulatságai. Mellettük még a tiszti estélyeket említhetjük, melyek, ha a kaszinói estély valamilyen okból elmaradt, szintén előkelő közönséget vonzottak, más években, mint például 1881-ben, viszont mindkét mulatság a kárát láthatta a közönség megoszlásának, mint arra a Békés tudósítójának kesergő sorai is utaltak: „Sylvester éjjelén Gyulán a honvédtisztikar a „Magyar király” vendéglő emeleti termében tombolajátékkal egybekapcsolt estélyt rendezett, [...] Sajnáljuk, hogy a fáradhatatlan tiszteteket az ugyanez időben a kaszinónak a „Koroná”-ban tartott estélyen nélkülöznünk kellett.”⁵⁸² Hogy ez a szerencsétlen helyzet nem csak a lap munkatársainak tűnt fel mutatják Kliment Margit néhány évvel később kelt sorai is: „Ma jött meghívó a tisztektől. A szerencsétlenek Sylvester estéjén rendeznek mulatságot és a pavilonban.”⁵⁸³

A Ladics lányok egyébként elsősorban a kaszinói mulatságokat látogatták, de annak hiányában a tiszti estélyeken is részt vettek. „A sylvesteri mulatságról gondolom már hallottál! Nem sikerült valami fényesen, de én azért kitűnően mulattam” – írta például Ladics Margit az 1892-es tiszti estélyről, mely kapcsán a Békés, meglehetősen udvariasan, azt jegyezte meg, hogy azon „Nem valami nagy számú, de azért szép közönség vett részt [...] s kik megjelentek, semmi esetre sem bánták meg, mert a tisztikar előzékenysége folytán oly jól mulattak, hogy inkább a távolmaratottak sajnálhatták elmaradásukat.”⁵⁸⁴

A táncestélyek elsősorban a fiatalság mulatságai voltak, melyen természetesen kísérőként a szülők, édesanyák is megjelentek, a bálozó ifjakkal nem rendelkező családok számára azonban a szilvesztereste inkább családi esetleg szűkebb baráti körben, vacsorával egybekötött kisebb házi mulatságokkal telt. A Ladics család kapcsán is megfigyelhetjük ezt az 1890-es évek második felében, mikor már Ladics György gyerekei is nagyjából családostól alapítottak. 1898-ban például a friss házaspár Ladics Margiték a szilveszter estét testvére Ladics László házában, míg az újévet a szülői házban töltötték.⁵⁸⁵ Ladics Györgyné egy fiának írt, az 1890-es évek végére datálható levélből azt is megtudhatjuk, hogy Ladics László házában szilveszter este mind a Kliment, mind a Ladics rokonság összegyűlhetett: „Hol töltötted a szilveszter estét? Mi Lacziéknál voltunk, de Klimentnének és Margitnak is fájt a feje, így hát unalmas volt az este.”⁵⁸⁶

A házi mulatságok vidámabb eltöltése érdekében – az előbbi idézet unalmas szilveszterestéjét elkerülendő – A magyar család aranykönyve erre az alkalomra a különböző

⁵⁸² Sylvester éjjelén. Békés, 1882.01.01.

⁵⁸³ KM-LL. 1889.12.12. (Ltszn.)

⁵⁸⁴ Szilveszteri tiszti estély. Békés, 1893.01.08.

⁵⁸⁵ LMI-LGYU.1898.12.31. (Ltsz.: 2009.1155.1.)

⁵⁸⁶ LGYNÉ-LGYU. 1890-es évek vége. (Ltsz.: 2009.1010.1.)

tréfás játékokat ajánlott, mint a három kérdés, a három csésze, sorshúzás, ólomöntés, melyek leginkább az elkövetkező évhez vagy a fiatalok jövőbelijének kitudakolásához kapcsolódó jósló játékok voltak.⁵⁸⁷ Azt, hogy a századelő népszerű életvezetési tanácsadója ez esetben mennyire egy kialakult általános gyakorlatot, vagy inkább egy idealizált képet írt le nehéz lenne eldöntenünk. A Ladics családban mindenesetre a szilveszteresti ólomöntés ismert lehetett, amit megerősíti egy a századforduló éveiből való karácsonyi dísz és ólomöntő készlet, melyben még az érdekes alakú ólomdarabkák is megőrzésre kerültek.⁵⁸⁸ Bár kifejezetten a szilvesztereste kapcsán további játékokra nem találtunk adatot a hagyatékban, kiindulva abból, hogy más társas összejövetelek, házi bálók alkalmával a különböző társasjátékok hozzátartoztak a család szórakozásához, feltételezhetjük, hogy azok az év utolsó estéjén sem maradhattak el. További adatok híján mindenesetre nehéz megítélnünk, hogy Gyulán, vagy éppen a Ladics családban mennyire voltak általánosnak tekinthetők ezek a játékok, melyeknek a párhuzamait egyébiránt a néphagyomány szilveszter estéhez kapcsolódó hasonló jellegű és célzatú jósló hiedelmeiben, szokásaiban fedezhetjük fel.⁵⁸⁹

Január 1. Újév. A polgári esztendő első napjához kapcsolódó legáltalánosabb szokás az újévi köszöntés, mely a dualizmus időszakában a városi polgárság körében is általánosnak tekinthető⁵⁹⁰: január elsején kifejezték újévi jókívánságaikat rokonaik, barátaik, ismerőseik sőt adott esetben munkatársaik, feljebbvalójuk, pártfogójuk részére. A korszak általános gyakorlatát egy korabeli illemtankönyv, *A pesti mívelt társalgó* 1872-es kiadása a következő módon mutatja be: „Újabb időben egészen kijött a divatból az újévi köszöntés. Az a hajdani lótas-futás egy ismerőstől a másikhoz megszűnt s az ember legfőlebb látogatójegy elküldése által jelenti megemlékezését. De ahol még szokásban van, ott semmiképp se mulasszuk azt el. [...] Oly helyeken tehát illő öregebb rokonainkat isteni szolgálat után személyesen fölkeresni, s rövid szavakban őket megköszönteni, 12 és 1 óra között előljárók - s pártfogóknál szokás rövid látogatást tenni, melynél az ember pár szóban megköszöni múlt évben tapasztalt kegyeiket, s jövőre is kikéri figyelmöket. Igen előkelőknek csak névjegyet kell elküldeni, de kifeledni senkit sem szabad.”⁵⁹¹ Nem tudjuk pontosan, hogy a feni idézet Gyula, illetve a Ladics család kapcsán mennyiben érvényes. A helyi újság beszámolóí, illetve a Ladics család

⁵⁸⁷ Nogállné Szabó J. 1910. 511–512.

⁵⁸⁸ Karácsonyfadísz és ólomöntő készlet (Ideiglenes Ltsz.: 830–833.) Ladics hagyaték.; A két háború közötti években Nyíregyházán a Margócsy családban is gyakorolták az ólomöntés, gombócfőzés, mint szilveszteresti jósló játékot. A szerző egyébként gyermekkorai szilvesztereire kapcsán azt emelte ki, hogy ilyenkor a templomi hálaadás és a közös vacsora után tágabb családi körben, társasjátékokkal telt el az este, melynek a gyermekek is részesei lehettek, hiszen nem kellett korán ágyba menniük. Szintén ő említi Czóbel Minka naplója alapján, hogy a századforduló éveiben a Czóbel családban is gyakori szilveszteri játék volt az ólomöntés. Margócsy J. 1986. 161–169.

⁵⁸⁹ Tátray Zs-Karácsony Molnár E. 1997. 253.

⁵⁹⁰ Néprajzi vonatkozásairól ld.: Tátray Zs-Karácsony Molnár E. 1997. 25–30.

⁵⁹¹ Ismeretlen szerző 1872. 80–81.

dokumentumai mindenesetre az újévi köszöntés fontosságát, és amennyiben lehet személyes tolmácsolásának gyakorlatát támasztják alá. A Békés 1893-ban például arról tudósított, hogy az egész megyei és városi tisztikar évről-évre testületileg köszöntöti a megye fő-, és alispánját.⁵⁹² Ladics László pedig naplója tanúsága szerint 1888 első napján a családon kívül a szűkebb baráti társaságba tartozó „lányos házakhoz” is, mint Klimenték és Novákék, elment újévet köszönteni.⁵⁹³

Amennyiben személyesen nem volt lehetséges, úgy írásban illet kifejezni az újévi jókívánságokat: az év utolsó napjaiban íródott Ladics levelek elmaradhatatlan részét képezték ezek a sorok. A köszöntés elmulasztása mindenesetre illetlenségnek számított, és rosszallást válthatott ki még családon belül is, mint azt a következő példa is mutatja: „*A mamus azt üzeni, hogy nagyon csúnya tőled [...], hogy újévre sem gratuláltál, s kéret, hogy tedd jóvá a hibádat.*”⁵⁹⁴ Míg a távollévő családtagokat levélben köszöntötték, a városban élő ismerősöknek, akiket személyesen nem kerestek fel, rendszerint névjegyet küldtek néhány sorral a hátoldalon, sőt gyakran csak a „buék” rövidítéssel a név alatt.⁵⁹⁵

A városi polgárság körében az újévi jókívánságok kifejezésére a 19. század közepétől a kifejezetten erre a célra készült, gazdagon díszített, névjegyméretű, nyomtatott újévi üdvözlőkártyák is egyre népszerűbbek lettek, és a századfordulóhoz közeledve mindinkább teret nyert a képeslapok küldésének szokása is. Míg az előbbieket díszítésében a „Boldog új évet” felirat mellett a virágminták domináltak, addig a képeslapoknál már megjelentek a napjainkban is ismert motívumok, mint a malac, a szerencsepatkó vagy éppen a négylevelű lóhere. A Ladics hagyaték képeslapgyűjteményében számos példáját találhatjuk az újévi lapok családi használatának a századforduló idejéből, míg az újévi üdvözlőkártyákat egy nagyon szép, 1880-as datálású darab képviseli.⁵⁹⁶

Január elsején a városi polgárok házainál a rokonok és barátok mellett gyakran jelentek meg a családnak az év során valamilyen rendszeres szolgáltatást nyújtó alkalmazottak, például a házmester, a levélhordó, kéményseprő, lámpagyújtó stb., hogy kifejezzék újévi jókívánságaikat, melynek viszonzásaképpen némi pénzt, „borravalót” remélhettek a háziaktól.⁵⁹⁷ Bizonyos szakmák képviselői egyébiránt nem csupán szóban,

⁵⁹² Újévi tisztelgések. Békés, 1893.01.08.

⁵⁹³ Naplóbejegyzés: 1888.01.01. Napló töredék. Ladics László, 1887–88. (Ltsz.: 83.335.) Ladics hagyaték

⁵⁹⁴ KG-KF.1890.01.10. (Ltsz.: 2010.2569.1.)

⁵⁹⁵ A Ladics hagyatékban számos ilyen névjegyet találhatunk. Néhány példát közülük ld.: 9. sz. melléklet.

⁵⁹⁶ Mind az újévi üdvözlőkártya, mind a képeslapok a hagyaték még leltározatlan részét alkotják. Az újévi képeslapok közül több is, csakúgy, mint az üdvözlőkártya elérhető a Magyar Digitális Képtárház Corvin János Múzeumból származó képei között a www.kepkonyvtar.hu címen. ld. még: 9. sz. melléklet.

⁵⁹⁷ Csorba Géza naplójában így emlékezett meg erről 1875. január elsején: „Jött a házmester fia visitkártyával gratulálni. (Jól kezdődik, gondolám a pénzosztogatáskor.) Reggelizés közben a Tátray inasa hozta az emlékeztető újévi garatulácót, névjegyre írt betűkben, amiért az ő markát Lónyai-picula nyomta 6-értékben. Jött a szobainas is, ő is gratulált. Én is neki (hatosban).” Búza P. 1994. 252.; Heltai Jenő a századelő eme, a

nyomtatásban is átadták köszöntésüket. Tipikus példája ennek a postakönyv, melynek fedlapja tartalmazta a postások gyakran rímekbe szedett jókívánságait, de említhetjük a kéményseprők vagy a lámpagyújtók újévi dísznyomtatványait is.⁵⁹⁸

Arról, hogy az újévi köszöntőknek ez a köre Gyulán is ismer volt, a helyi lapok újévi írásai is tanúskodnak⁵⁹⁹, illetve Ladics Lászlóné háztartási naplói alapján állíthatjuk, hogy a Ladics házban is rendszeresen megjelent az újévi köszöntőknek ez a sajátos csoportja. A január 1-i kiadások között gyakran találhatunk erre utaló bejegyzéseket. Példaképpen idézzük az 1899-es év első napjának egy kiadási tételét: „kémény seprő újévi köszöntő 50 kr.”⁶⁰⁰, de az év első napján a koldus és a könyöradomány is rendszeresen visszatérő tételnek számított.

A házzal kapcsolatban állóknak juttatott pénzadományok mögött az évkezdethez régtől fogva hozzátartozó ajándékozás szokása húzódhatott meg. Bár maga az ajándékozás az évszázadok során mindinkább – a középkor nagy részében egyébként évkezdő napnak számító – karácsonyhoz kapcsolódott, polgári otthonokban január elsején is találhatunk rá adatokat.⁶⁰¹ Naplójának 1874. január elsejei bejegyzése megörökíti például, hogy Csorba Géza ezen a napon felségének, apjának és anyjának is adott ajándékot.⁶⁰² A Ladics hagyatékba is megjelenik az újévi ajándékozás: Ladics György 1882 utolsó napjaiban a következő sorok kíséretében küldött pénzt Sopronban tanuló fiának: „*Harminczat rendes kiadásaidul, ötöt pedig újévi ajándékul, azon reményben, hogy szorgalmadat megkettőztetve a jövőben jobb bizonyítványt küldesz.*”⁶⁰³ Ehhez kapcsolódóan megemlíthetjük, hogy Ladicséknál a távollévő családtagoknak, amennyiben karácsonykor nem került sor rá, gyakran csomagot is küldtek az ünnepi elegelekből újévkor.

Az év első napjának kitüntetett jellegét hangsúlyozza az a polgárság körében is megjelenő vélekedés, mely szerint az évkezdő nap történései meghatározzák az egész elkövetkező évet. Csorba Géza fentebb idézett naplójában több példát is találhatunk erre: „Ma reggel későn ébredtünk fel, s talán egész éven át későn fogunk kelni.”⁶⁰⁴ – írta 1874 első napján. Egy évvel később pedig a következő sorokat vetette papírra: „A tavalyi év csütörtökön

háziak számára meglehetősen sok kiadással járó szokásának hangulatát egy 8 strófás versben is megörökítette. A verset idézi: Békés I. 1973. 77.

⁵⁹⁸ Békés I. 1973. 19–20; 71–78. Az adott szakaszok több korabeli újévi nyomtatványt is közölnek. Békés István erősen ideologizált, de adatokban gazdag könyvében egyébiránt a szokás anyagi vonatkozásáról a következőket állapította meg: „Mert emberöltőkkel ezelőtt a már említett lámpagyújtókon kívül a kis pénzt keresők egész hadának biztosított nem is jelentéktelen külön jövedelmet az újévi jókívánságokkal kikényszerített borralaló.” Békés I. 1973. 72. A szokással kapcsolatban ld. még: Tarr L. 1976. 150–151.

⁵⁹⁹ Példaként: Boldog új-évet! Békésmegyei Híradó. 1881.01.01. Ld.: 9. sz. melléklet.

⁶⁰⁰ Ladics Lászlóné Kliment Margit kiadási naplója. 1898–99. (Ltsz.: 82.63.) Ladics hagyaték

⁶⁰¹ Az évkezdéshez kapcsolódó ajándékozás antikvitásig nyúló gyökereiről ld.: Tátray Zs-Karácsony Molnár E.1997. 25.

⁶⁰² Buza P. 1994. 128.

⁶⁰³ LGY-LGYU.1882.12.27. (Ltsz.: 2009.804.1.)

⁶⁰⁴ Buza P. 1994. 128.

kezdődött és csütörtököt is mondott: az idei péntekkel kezd a szerencsétlenséget?! [...] Ma tehát sok mindenfélét végeztünk; pénzt is kaptunk, de sokat ki is adtunk... Az első nap másnál ebédeltünk – igaz ugyan, hogy mamáéknál, de mégse hon ebédeltünk. Nem azt jelenti-e ez, hogy ez évben igen sok tekintetben kell másra támaszkodnunk?”⁶⁰⁵ A Ladics családban is ismertek lehettek ezek, az év első napjához kapcsolódó hiedelmek, mint azt Ladics György 1892 elején írt jegyzeteinek kezdő sorai is mutatják: „Azon okból, mivel az év első napja péntekre esett, vajon ezen év reám nézve, tekintve a péntek naphoz kötött előítéleteket egészben minőnek fog mutatkozni.”⁶⁰⁶ Ladics György gondolkodásában az év első napjának kitüntetett jellegét hangsúlyozzák egyébként bevételeiről és vagyoni állásáról vezetett naplójának évkezdő bejegyzései is: az egyes naptári évek rendszerint január elsején lejegyzett hosszabb-rövidebb fohással kezdődnek.⁶⁰⁷

Január 6. Vízkereszt. Míg a parasztság körében a naphoz számos jellegzetes szokás, például a háromkirályjárás kapcsolható⁶⁰⁸, polgári házaknál a vallásosabb családok templomlátogatásának kifejezetten egyházi gyakorlatán kívül mást nem említhetünk, legfeljebb, mint a farsang kezdőnapját tarthatták számon. Hogy mégis külön szólnunk a napról, az indokolja, hogy a Ladics házban, számon tartották mint ünnepnapot, melyen bizonyos nagyobb munkákat nem végeztek a családban: 1888. január 5-ről például a disznóvágást éppen a másnapi ünnep miatt nem halasztották el egy nappal, annak ellenére, hogy a gazdasszonyi teendőket ellátó Ladics Irén egész éjjel névnapon volt, s csak hajnalban jött haza. Az otthoni eseményekről beszámoló Ladics lány kissé panaszos hangon is írt ennek kapcsán testvérének: „Másnapra akarta halasztani [a disznóvágást] Tata, de eszébe jutott hogy ünnep lesz, s én másnap nem feküdhettem le. Azt hittem, nem fogom kiállni, pedig estefelé már nem is éreztem, hogy mulattam, hanem ebéd után olyan voltam, mint egy alvajáró.”⁶⁰⁹ Az ünnepekhez kapcsolódó munkavégzés tilalmáról további adatokat is találhatunk a családi levelezésben: 1887 őszén szintén Ladics Irén írta anyjának a házi dolgokról: „Tóth Julcsa nem jött el varrni, mivel másnap ünnep, így nem érdemes hozzáfogni, úgysem lesz kész.”⁶¹⁰ Persze ellenpéldát is találhatunk: ugyanezen év augusztus 20-án Ladics Irén az ünnep ellenére vasaltatott, ez azonban inkább a szabályt erősítő kivétel lehetett. A felsorolt néhány adta mindenesetre azt mutatja, hogy a családban számon tartották az egyházi ünnepeket, s lehetőség szerint ekkor nagyobb munkákat nem végeztek.

⁶⁰⁵ Buza P. 1994. 253–254.

⁶⁰⁶ Jegyzetek. (Ltszn.) Ladics György iratai. Ladics hagyaték

⁶⁰⁷ Ladics György naplója II. (Id.ltsz.: 4561) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.

⁶⁰⁸ Tátrai Zs-Karácsony Molnár E. 1997. 30–37.

⁶⁰⁹ LI-LM.1888.01.08. (Ltszn.)

⁶¹⁰ LI-LGYNÉ.1887.11.01. (Ltsz.: 2009.1206.1.)

1.2. A farsang

A vízkeresztől hamvazó szerdáig tartó időszak országszerte a mulatságok, a zene, a tánc idejének számított.⁶¹¹ Míg a falvakban a mulatságok zöme az utolsó három napra, a „farsang farkára” szorítkozott, a városokban a bálók a farsang egész időszakát végigkísérték, szórakozási lehetőséget kínálva a helyi polgároknak. Gyulán is rendszerint hat-hét bál volt ebben a néhány hétben, melyek közül kiemelkedett a vármegyeháza dísztermében rendezett „elite bál”, ahol általában nemcsak a város, de a megye jelesebb családjai is képviseltették magukat. A farsang eseményeiről természetesen a helyi sajtó mindig részletesen beszámolt, nem egyszer külön farsangi rovat keretében, többnyire közzétéve a bálók meghívóját, esetleges programját, a báli tudósítást és a bálhoz kapcsolódó nyilvános számadást is. A farsang végén nemegyszer összefoglaló értékelést is olvashattak az érdeklődők az elmúlt időszak mulatságairól. Az 1887-es farsangot például a következő sorokkal méltatta a Békés: „Karnevál herczeg negyvenhét napig tartott uralma után letette a bohóságok és vigasságok kormánypálczáját és nyugalomba vonult. Meg lehet elégedve dicsőségével: jól használták fel hívei a rendelkezésre álló időt: a negyvenhét nap alatt Gyulán hét bál volt (katholikus kör, megyei tiszti nyugdíj, kereskedelmi, nőegyleti, iparos ifjúsági, polgári kör; és tűzoltó bálók) ezeken kívül még magán házaknál is tartottak vigalmakat, továbbá bálát rendeztek még a nagymagyarvárosi, németvárosi és újvárosi olvasóköri. S hogy a katolikus kör bálján kívül mindeniknek elég nagy közönsége volt, azt a táncvigalmak mindenikéről hozott tudósításainkban is volt alkalmunk jelezni.”⁶¹² A farsang utolsó napjainak egyikén rendszerint álarcosbált, un. bohócbált tartottak Gyulán, mely ha nem is feltétlenül a legelőkelőbb társaságot vonzotta, tagadhatatlanul nagy népszerűségnek örvendett. A bohócbált az 1880-as évek közepétől a város tűzoltó egyesülete rendezte, s a mulatsághoz színes program is kapcsolódott. Az új évszázad első bohócbáljának műsora többek között nagy álarcos körmenetet, amatőr színi előadást, Chinai nászmenetet teveháton, japáni jóst és Carnevál herceg temetését is magába foglalta, hogy csak az érdekesebb pontokat említsük.⁶¹³ A farsang végén rendszerint alkalmi nyomtatványok, érclapok is megjelentek a városban, mint például a Futó bolond, Csing-csang, Diridongó, Lidércz, Búr puska, melyben a nagyvilág híreinek kifestése mellett főleg a helyi események és személyek kerültek terítékre. Az 1884-ben kiadott, 20 krajcárért vásárolható Lidércz például „túlryomó részben az úri kaszinó szereplőit” vette tollvégre.⁶¹⁴ Különösen nagy port vert fel az 1887-ben megjelent farsangi

⁶¹¹ A farsangról összefoglalóan ld.: Ujváry Z. 1991.

⁶¹² *Karnevál herczeg*, Békés, 1887.02.27.

⁶¹³ *Bohócz-bál*. Békés. 1900. 02.18.

⁶¹⁴ *Lidércz*. Békés, 1884.03.02.

Diri-dongó, mellyel a Békés következő száma öt írásában is foglalkozott, kifogásolva az alkalmi nyomtatvány személyeskedő stílusát.⁶¹⁵ Az farsangvégi érclapon kívül más alkalmi nyomtatványok is jókedvre deríthették a város lakosságát, 1884-ben például egy, a farsang kimúltát hírül adó tréfás gyászjelentést vehettek kézbe a gyulaiak a honvéd tisztkarnak köszönhetően.⁶¹⁶ Farsang idején a nagyobb bálok mellett természetesen a magánházaknál is élénkebb társasági élet zajlott, mint az év más szakaszaiban, melynek a kölcsönös látogatásokon, viziteken túl részét képezték a ház bálok is. Ezen „kedélyes házi multságok” jól sikerültebbjeiről időnként még a Békés is megemlékezett tudósításaiban.⁶¹⁷

Az eddig bemutatott keretek között teltek el a Ladics család farsangja is a vizsgált korszakban. Ladics Irén például a következőképpen számolt be az 1884-es év multságokról testvérének: „*Mi elég vígan töltjük a farsangot. Hétfőn voltunk egy pikniken, Kellerék rendezték, és a Bodokyék termét kérték ki e célra. Roppant jól mulattunk, reggel nyolc óráig táncoltam. Tánczos még egyszer annyi volt, mint tánczosné. Kedden este thea estélyen voltunk Winkleréknél, ott voltunk éjfélig, szinte jól mulattunk, habár kissé álmosak voltunk is. Most szombatig nem fogunk táncolni, akkor lesz a nagy bál a vármegyeház termében.*”⁶¹⁸ A farsang felfokozott hangulatát még inkább érzékeltetik az első bálján már túllévő, de még rendszeresen nem bálozó Ladics Mária sorai két évvel korábbról: „*Annyit táncoltunk, hogy másnap majd meghaltunk a fáradtságtól, és mégis, alig hogy haza jöttünk, már jött Winkler Ilka a következő nagy bálra Irén toilettéről tudakozódni. Ez aztán így ment mindig, az egész farsang utolsó napjáig. Alig, hogy hazajött Irén az egyik multságáról, már a másikba kellett készülni, úgyhogy alig maradt idő, hogy Irén báli élményeit elmesélje, pedig képzelheted, hogy nekem az volt a fő, ha már én nem mehettem, legalább halljam, hogy mi minden történt ottan.*”⁶¹⁹

Bár a farsang báljai elsősorban a fiatalság számára jelentettek szórakozást, azoktól az idősebb generáció képviselői sem maradhattak távol. Jelenlétüket megkövetelte az illem: a leányok kísérő nélkül nem vehettek részt a multságokon. Ez a feladat rendszerint az anyára hárult, ha csak tehette, Ladicsné gardírozta lányait a bálokon. Legkisebb lánya, Margit mellett az 1890-es évek második felében azonban már volt, hogy inkább tehernek, mint szórakozásnak érezte a multságokon való részvételt az idősödő asszony: „*Ma egy casinoi estély lesz, amelyre Margit is el akar menni. Nagyon meguntam már a bálozásokat, nem az én*

⁶¹⁵ *Az idei farsang diridongója; Tisztelt szerkesztőség; Nyilatkozat; Nyilatkozat; A hétről (Carnevál herczeg).* Békés, 1887.02.27.

⁶¹⁶ *Húshagyó kedd estéjén.* Békés, 1884.03.02. Ld. 9. sz. melléklet.

⁶¹⁷ *Házi multság.* Békés, 1885.02.22.

⁶¹⁸ LI-LL.1884.02.18. (Ltsz.: 2009.1659.1.)

⁶¹⁹ LM-LL.1882.04.25. (Ltsz.: 2009.1729.1.)

koromnak való.”⁶²⁰ Ha édesanyjuk nem tehetette, akkor más családtag vagy jó ismerős gardírozta a Ladics lányokat, mint 1887–88 telén is, mikor Ladicsné középső lányát, Máriát ápolta a göbersdorfi tudószanatóriumban. Ekkor előfordult, hogy nagyanyja, a már nyolcvanadik évében járó Sztojanovitsné volt Ladics Irén kísérője, de a megyebálba például apja kísérte el, majd ott a család egy közeli ismerősének gondjaira bízta lányát. Ladics György és felesége egyébként Gyula legelőkelőbb társaságát a soraiban tudó Gyulai Kaszinó multságainak szervezésében is gyakran tevékeny részt vállalt, ami már csak azért sem meglepő, mert előbbi évekig volt a kaszinó elnöke. Ladicsné például az 1878-as farsangi táncvigalomnak volt „szép kedves, és szeretetreméltó” bálanyája (Lady patronesse)⁶²¹, néhány évvel később pedig a következő, Ladics György tevékenységét méltató sorok jelentek meg a helyi lapban: „A farsang utolsó napján a gyulai körben kedélyes estély volt. A kitűnő multságot - melyet a jókedv s az estély családias jellege tett elfelejthetlenné, Ormós Jánosné, Cziffra Imréné, Márki Lajosné s Hoffmann Mihályné úrnők, városunk e kedves, szeretetreméltó hölgyei indítványozták s örömmel karolta föl az indítványt Ladics György úr, a kör elnöke, ki a legnagyobb buzgalommal működik a gyulai kör élénkítésén és társadalmi életünk fejlesztésén.”⁶²²

A farsang az intenzívebb társasági élet, a bálók a szórakozás okán kitűnő lehetőséget teremtett a középosztálybéli családok körében is a jövődöbéli megtalálására. A farsang párválasztásban betöltött különleges szerepére a Ladics levelezésben is találhatunk utalásokat. Kliment Ferenc például kissé csipkelődve a következő sorokkal biztatta testvérét, Margitot a mielőbbi férjhez menetelre 1887-végén: „Sajnos lenne, ha a farsang minden eredmény nélkül végződne. Gondold meg, hogy ez már a második, igyekezz kedves húgom!”⁶²³ A farsang elteltével pedig, ismét visszatérve a témához így kommentálta az események alakulását: „Úgy látszik a farsang eredménytelen volt, ui. nincs egy eljegyzés sem, ami nagyon sajnálatos a gyulai szépekre nézve.”⁶²⁴ Levele írásakor azonban még nem tudhatta, hogy eredménytelenségre vonatkozó ítélete nem teljesen állta meg a helyét: Kliment Margit ugyanis éppen ezen a farsangot került közelebbi kapcsolatba későbbi férjével, Ladics Lászlóval, bár magára az eljegyzésre és a házasságra még majd öt évet kellett várni.

A farsang a multságok mellett a disznótorok, nagy lakomák, eszem-iszomok időszaka is volt, melyhez számos jellegzetes farsangi eledel is kapcsolódott. Legismertebb ezek közül talán a fánk, mely a polgári házaknál is hozzátartozhatott, különösen az utolsó három nap

⁶²⁰ LGYNÉ-LGYU. 1896.12.09. (Ltsz.: 2009.997.1.)

⁶²¹ A gyulai kaszinó. Békési Lapok, 1878.03.03.

⁶²² A farsang. Békés, 1882.02.26.

⁶²³ KF-KM.1887.11.16. (Ltsz.: 2009.2550.1)

⁶²⁴ KF-KM.1888.02.24. (Ltszn.)

étrendjéhez. Táncsics Eszter naplóbejegyzéséből tudjuk például, hogy 1874 farsangvasárnapján fánkot vettek az ünnepi ebédhez⁶²⁵, a kiskunfélegyházi Hoffer család háztartási naplói pedig a farsangi fánk otthoni készítéséről tanúskodnak a századforduló éveiből.⁶²⁶ A Ladics dokumentumok között is megtaláljuk az említését a farsangi fánknak: Ladics Margit szakácskönyvében szerepel a tejfölös farsangi fánk receptje⁶²⁷, így figyelembe véve, hogy, a Békés korabeli tudósításaiban is többször megjelenik ez a jellegzetes farsangi csemege, joggal feltételezhetjük, hogy az a Ladics házban is, ha nem is feltétlenül rendszeresen fogyasztott, de mindenképpen ismert lehetett.

Végezetül a farsang kapcsán Gyulától, és a Ladics családi otthonától kissé térben és időben is eltávolodva egy érdekes európai kitekintésre is lehetőséget kínált a hagyaték. Az 1913–14-es évben Münchenben tanuló Ladics Tamás a világháború előestéjén a német nagyváros farsangi hangulatáról számolt be egy magyarországi diák szemüvegén keresztül: *„Farsangkor nagyon jól mulattunk, a 3 utolsó nap az egész város fenekestől felfordul; mindenki meg van bolondulva, persze mi sem akartunk kivételek lenni. Én a Fanny hollandus jelmezét vettem fel, és senki sem mondta volna, hogy nem nő vagyok, Jancsi volt a férjem biedermyer kostümben, Gyurka biedermyer nő volt. Ritka példányok voltunk mind a ketten, különösen Gyurka. De ő később elvált tőlünk és egy orosz kompániához szegődött. Mi a Mária Theresiába mentünk, ott is volt egy balerínának öltözött alak, oda ült a Jancsi ölébe, mire én rettenetes féltékenységi jelenetet rendeztem s a végén elájultam; erre aztán egy díjbirkózó alak odarohant, s úgy magamhoz térített, hogy majdnem csakugyan elájultam”*⁶²⁸

1.3. A húsvéti ünnepkör

Nagyböjt. Az esztendő hamvazószerdától húsvétig terjedő szakasza. Míg a farsang a bálók, multságok és táncok ideje volt, a nagyböjt egy sokkal csendesebb, visszafogottabb időszakát jelentette az évnek. Persze a polgári léthez szervesen hozzátartozó társasági élet szokott eseményei, a vizitek, séták, ebéd vagy vacsora meghívások tovább folytak a böjti hetek alatt is, esetleg az intenzitásuk csökkent valamelyest. Ladics László 1888. évi naplóbejegyzéseiben például a hamvazószerda semmilyen törést nem jelentett. Előtte és utána is napról napra, ugyanazokat a házakat látogatta, ugyanazokat a sétákat tette ugyanazzal a

⁶²⁵ Búza P. 1994. 138.

⁶²⁶ „A farsangnak is megvoltak a jellemző ételei. Farsang vasárnapján fánkot, más napján kelt tésztából szilvalekvárral töltött rétest, harmadnapján pedig krumplis pogácsát, majd diós és mákos kiflit sütöttek.” Bánkiné Molnár E. 1996. 67.

⁶²⁷ Ladics Margit szakácskönyve, Gyula, 1891. (Ltsz.: 82.114) Ladics hagyaték

⁶²⁸ LT-KM.1914.03.02. (Ltsz.: 2010.1514.1.)

társasággal.⁶²⁹ Ez még akkor is sokat mondó adat a böjt alatti társasélet menetéről, ha tudjuk, hogy az az évi farsang kifejezetten szolid volt Gyulán: mindössze két nagyobb bált rendeztek, s a farsang farka is különösebb mulatságok nélkül, csendben telt el a városban.⁶³⁰ Általában véve a farsang elmúltát valójában csak a zajosabb mulatságok és a nagyobb bálok, ezáltal a nyilvános táncalkalmak elmaradása mutatta. Éppen emiatt kesergett leginkább Ladics Mária is a farsang utolsó mulatságát követően 1883-ban: *„Azóta annyira kívánok még egy kicsit táncolni és mulatni, sajnálom, hogy a nagyböjtben nem lehet.”*⁶³¹ Persze itt is találhatunk példát kivételekre, a Békés korabeli számai ugyanis majd minden évben beszámoltak egy-egy „böjti mulatságról”, amelyek sikere azonban meglehetősen kétes volt. Az egyik ilyen alkalomról Ladics Mária is megemlékezett 1882-ben: *„A nagyhét előtti szombaton rendeztek a férfiak a tűzkárosultak javára egy mulatságot, amely azonban nagyon rosszul sikerült, mert csaknem senki nem ment el, úgyhogy a négyest csak tíz pár táncolta. Persze nem is csodálom, ha nem mentek el, hiszen a nagyhét nekünk a legszentebb ünnepünk, és még akkor is arra gondoljunk, hogy táncoljunk.”*⁶³² Hasonló vélemény fogalmazódott meg a Békés báli tudósításában is, mely a városban uralkodó általános hangulatot tolmácsolva a sikertelenség egyik okát a közönség vallásos érzületében látta, s emiatt úgy vélte, „nem is volt helyes és tapintatos dolog a rendezősegtől a mulatságot böjtben [...] rendezni.”⁶³³

Egyházi szempontból a nagyböjt kiemelkedő részét jelentette a húsvétot közvetlenül megelőző nagyhét, melynek eseményeiről a helyi lap is évről-évre beszámolt, rendszerint hangsúlyozva, hogy a szertartásokon az úri közönség is nagy számban képviseltette magát.⁶³⁴

A nagyböjt kapcsán meg kell még említenünk a legmarkánsabban a katolikusok körében élő, de az egyházanként változó mértékben a protestáns felekezeteknél is meglévő böjti étkezési előírásokat, elsősorban a zsíros, húsos ételektől való tartózkodás gyakorlatát böjti napokon. Ezek mindenképpen hatással lehetett a polgári házak étkezési szokásaira is, természetesen az adott család vallásosságának függvényében. A Ladics dokumentumokban azonban kifejezetten böjti étrendnek nem találtuk nyomát. Ladics Lászlóné háztartási naplói alapján állíthatjuk, hogy a századfordulón a hús a család napi étkezéseinek elmaradhatatlan része volt. Ez utóbbi egyébként olyan mértékben igaznak tűnik, hogy a vegyes vallású családban – Ladics László evangélikus, Kliment Margit katolikus volt, míg a gyerekek nemek szerint a szülők vallását követték – a hús vásárlása pénteken is általánosnak tekinthető gyakorlat volt: a fentebb részletesen elemzett 1901-es évben például mindössze öt péntek

⁶²⁹ 1888. februári bejegyzések. Napló-töredék. Ladics László. 1887–88. (Ltsz.: 83.335.) Ladics hagyaték.

⁶³⁰ *Karnevál herczeg*. Békés, 1888.02.19.

⁶³¹ LM-LL.1883.02.21. (Ltsz.: 2009.1735.1.)

⁶³² LM-LL.1882.04.25. (Ltsz.: 2009.1779.1.)

⁶³³ *A gyulai tűzkárosultak javára*. Békés, 1882.04.09.

⁶³⁴ Példaként: *Nagyheti szertartás*. Békés, 1883.03.25. Ld. 9. sz. melléklet.

maradt ki ebből a szempontból. Nagypénteken pedig, ami a protestánsoknál is böjti napnak számított, rostélyos szerepelt a feljegyzések között. Megjegyzendő persze, hogy a pénteki húsvásárlás nem feltétlenül jelentett az adott napon húsfogyasztást is, maga a tény azonban, hogy húst gyakorlatilag minden nap vásároltak ez utóbbit látszik megerősíteni. Elképzelhető még az is, hogy a családnak csak a katolikus fele tartotta a pénteki böjtöt, amit az is alátámaszthat, hogy az említett év tizenhét halvásárlásra vonatkozó bejegyzése közül mindössze egy szerepelt nem pénteki napon.⁶³⁵

Húsvét. A kereszténység legnagyobb ünnepe, mikor az egyház hitének alapját, Krisztus feltámadását ünnepli. Az ünnepi események sorában egyházi szempontból a legfontosabb a nagyszombatesti feltámadási szertartás. Korszakunkban Gyulán ezt fényes körmenettel ünnepelték, melyen társadalmi és gyakran felekezeti különbségek nélkül a város lakosságának jelentős része képviseltette magát. A processzió a belvárosi plébániatemplomtól indulva, szépen kivilágított ablakú házak között haladt végig a megyeháza utcáján, majd a takarékpénztár épületénél visszafordulva, a városháza előtt jutott vissza a templomhoz. Az esemény fényét hagyományosan görögtűz, illetve a századforduló éveitől a helyben állomásozó honvédség díszszázadának, valamint a különböző városi testületeknek lobogóik alatti felvonulása emelte.⁶³⁶ A 19. század utolsó körmenetét a Békés a következő sorokkal örökítette meg: „Tegnap este volt az ünnepélyes feltámadási körmenet, melyen valláskülönbség nélkül csaknem az egész város közönsége, az egyes testületek lobogóik alatt vettek részt. Amerre a körmenet haladt, az ablakok ki voltak világítva. Szép transparentek voltak a városházán, a plébánián és egy pár üzlet kirakatában is, a Winkler és Nagy Jenő gyógyszertárai pedig igen szép görög tűzzel emeltek az ünnepély fényét.”⁶³⁷ Azt, hogy a feltámadási szertartás és a körmenet valóban széles, a felekezeti és társadalmi különbségeket áthidaló közönséget vonzott, a korabeli újságok beszámolóival összhangban a Ladics dokumentumok is alátámasztják. Naplójának 1888. évi húsvéti bejegyzése szerint például az evangélikus vallású, s a későbbiekben a gyulai evangélikus egyházközség megszervezésében és vezetésben is aktív szerepet vállaló Ladics László is részt vett azon.⁶³⁸ Egyházi szempontból szintén jelentős volt a húsvét vasárnapi reggeli szentmise, illetve az azon történő ételszentelés: a szentelt ételek, mindenek előtt a sonka és a tojás elmaradhatatlan tartozékai voltak az úri házak húsvéti asztalainak is.⁶³⁹ Szintén jellegzetes ünnepi eledel volt, csakúgy,

⁶³⁵ Az 1901-es év háztartási naplója. (Ltsz.: 83.66.) Ladics hagyaték

⁶³⁶ A feltámadási körmenet. Békés, 1884.04.16.; A feltámadási körmenetre. Békés, 1887.04.17.; A feltámadás ünnepét. Békés, 1888.04.08.; Húsvét ünnepe. Békés, 1894.04.01.; Nagyhét. Békés, 1897.04.25.; Húsvét. Békés, 1901.04.14.

⁶³⁷ *Húsvét napjára.* Békés, 1899.04.02.

⁶³⁸ Naplóbejegyzés. 1888.03.31. Napló-töredék. Ladics László. 1887–88. (Ltsz.: 83.335.) Ladics hagyaték.

⁶³⁹ Gyulai példaként ld.: *Piros tojás, szentelt sonka stb.* Békés, 1885. 04.05.

mint a másik két nagy egyházi ünnep alkalmával, a diós és mákos kalács, melynek sütése szervezeten hozzátartozott a polgári háztartások ünnepi előkészületeihez. Ezek az ételek természetesen a Ladics család húsvéti étrendjében is megjelentek. Ladics Györgyné például 1880-as évek végén többek között sonkát és kalácsot küldött a húsvéti szünetre az iskolában maradó fiának.⁶⁴⁰ A kalácssütés évről évre ismétlődő gyakorlatáról pedig Ladics Lászlóné háztartási könyvei tanúskodnak a századforduló idejéből.

Az ünnephez kapcsolódó legismertebb népszokás kétségtelenül a húsvét hétfői locsolkodás, mely a századfordulón koránt sem csak faluhelyen és a parasztság körében volt általános. A Vasárnapi Újság a főváros húsvéti szokásait bemutatva írta a következőket 1904-ben: „Húsvét hétfőjén még mindig nem halt ki az öntözködés szokása. Előkelőbb helyeken is általánosan dívik, a gavallérok meglocsolják hölgyismerőseiket, de a külváros népe még vígabban hódol neki.”⁶⁴¹ Az ország vidéki városaiban, így Gyulán is, igazak lehettek ezek a sorok. A locsolódás a Békés szinte minden húsvéti számában megjelent valamilyen formában. Íme a húsvéti cikkek egy tipikus példája 1882-ből: „Piros tojás és rózsavíz a jelszó minden fele a gyermekek között. Itt a húsvét készülnek a locsoláshoz. A boltosok ugyancsak mérik a berzsenyt, s készítik a lánykák a piros tojást a gavalléroknak, kik szőke-barna fürteiket az illatos vízzel megöntözik.”⁶⁴² Amint az idézet is utal rá, a locsolkodás elsősorban a gyermekek és a fiatalabb legények szokása lehetett, akik a rokonság mellett rendszerint a baráti körbe tartozó lányos házakat is felkeresték ezen a napon. A gyerekek hagyományosan piros tojást, majd a századfordulótól egyre gyakrabban csokoládé tojást vagy nyulat kaptak, esetleg némi aprópénzt.⁶⁴³ A locsolódókat természetesen valamilyen étellel, itallal is illett megtszítani. Több adat is mutatja, hogy a Ladics családban is élt a locsolódás szokása korszakunkban. „Nagy locsolódások” - kezdte Ladics László húsvét hétfői naplóbejegyzését 1888-ban, mikor is beszámolója szerint a délelőtti folyamán végiglátogatta a baráti társaságba tartozó lányos házakat, Kelleréket, Klimentéket, Novákékat, sőt még az idős Csausznéhoz, leendő felesége nagymamájához is elment.⁶⁴⁴ És hogy milyen is volt egy húsvéthétfő leányszemmel, arról Kliment Margit egy évvel később írott sorai tanúskodnak: „Húsvétkor nagyon nagy locsolás

⁶⁴⁰ LGYNÉ-LGYU. én. (Ltsz.: 2009.1002.1.)

⁶⁴¹ Húsvéti képek a fővárosból. Vasárnapi Újság, 1904.04.03.

⁶⁴² Piros tojás. Békés. 1882.04.09. Ld. még.: 9. sz. melléklet.

⁶⁴³ A Vasárnapi Újság beszámolója alapján a századfordulón a főváros szegényebb gyerekeinek valóságos kereseti lehetőség volt a húsvéti locsolódás: „Csöppnyi apró fiúcskák hatalmas rózsavízes üveggel kezükben járkálják a bácsikat és néniket, egy-egy piros tojás, cukorsütemény, vagy egy-két krajczár reményében. Akad szegény gyerek, a kinél ez a locsolás kenyérkereset számba megy; az a harmincz-negyven fillér, ami így a zsebükbe kerül, bizony jól esik szegényeknek.” Húsvéti képek a fővárosból. Vasárnapi Újság, 1904.04.03.; A locsolódásért adott pénz egy másik aspektusát világítja meg a következő nyíregyházi adat a két háború közötti évekből: „Mi soha, sehol nem kaptunk pénzt az ismerősöktől; ez sértés számba ment volna. Pénzzel – néhány fillérrel – csak a véletlenül odavetődött, ismeretlenül bekopogott köszöntőket lehetett akkoriban útra bocsátani.” Margócsy J. 1986. 173.

⁶⁴⁴ Naplóbejegyzés. 1888.04.02. Napló-töredék. Ladics László. 1887–88. (Ltsz.: 83.335.) Ladics hagyaték.

volt nálunk. Keller Gyula, Dénes és Scherer annyira meglocsoltak, hogy egészen át kellett öltöznöm.”⁶⁴⁵ Ez utóbbi idézet kapcsán érdemes megjegyeznünk, hogy míg a parasztság körében rendszerint vízzel akár a kút mellett történt a lányok megöntözése, addig a középosztálybéli családoknál a századfordulón már „városi módra” rózsavizet, illatos parfümöt használtak. Persze ez alól is lehettek kivételek, mint azt a fentebbi sorok is mutatják, vagy éppen Táncsics Eszter 1875. évi húsvét hétfői naplóbejegyzése: „Ma arra ébredtünk fel, hogy Géza és Gyula az ágyban leöntöttek, pláne Gyula oly csacsi módra, hogy Mariskának a fülébe öntötte.”⁶⁴⁶ Kliment Margit már Ladicsnéként tett háztartási feljegyzéseiből azt is megtudhatjuk, hogy a 19. század utolsó éveiben a locsolódó gyerekek húsvéti tojást, cukrot és néhány krajcárt kaptak a Ladics házban.

Kifejezetten az úri-polgári házakban terjedt el a századfordulótól a német gyökerű húsvéti nyúlhoz kapcsolódóan a húsvéti tojáskeresés szokása.⁶⁴⁷ A Magyar Család Aranykönyve a következő leírást adja erről: „Ámde húsvét első napján már kora reggel megkezdődnek a családi tréfák, és tartanak két teljes napon át. Első ezek közt a tojás-keresés. Mit hozott a nyulacska? [...] A fészket a család tagjai egymás öröme, meglepetésképpen rakják zöld mohából, vagy egyéb zöld levélből, és a közepére helyezvén a húsvéti tojást, vagy abban, vagy az alatt elrakják az apró húsvéti ajándékot is. A fészket általában a szobákban keresik, ámde ott, ahol kert van, a keresgélést oda is kiterjesztik.”⁶⁴⁸ A tojásokat hozó húsvéti nyúl alakja a 20. század első évtizedében már a Ladics családban is ismert volt, tanúsítják ezt a Ladics gyerekeknek ezekre az évekre datálható rajzai⁶⁴⁹, magáról a tojáskeresésről azonban csak a második világháború évekből van biztos adatunk: „Szegény kis Muci mindenütt keresi a nyuszi tojást. Nem akarja elhinni, hogy ide nem hozott a nyulacska. Végre a régiekből került elő egy-két tojás, meg Ilonka is hozott nekik. Nagyon sajnáltam szegényeket.”⁶⁵⁰ – jegyezte fel Ladics Lászlóné az idézet alapján a megszokott húsvéti tojáskeresést hiányoló kis unokája esetét 1945 húsvéthétfőjén.

A Ladics rokonságból már a két világháború közötti évekből is vannak adataink a

⁶⁴⁵ KM-KF.1889.04.27. (Ltszn.)

⁶⁴⁶ Búza P. 1994. 275.; A korábbi századokban az úri világban is a vízzel való locsolás, sőt a füröszítés gyakorlata élt. Apor Péter például a 18. század elejének erdélyi szokásait a következőképpen örököltte meg: „Urfiak, elévaló fő és nemes emberek, húsvét másod napján, az az vízbe vetü hétfün rendre járják az falut, sőt az elévaló embereknel csak magok házánál is estve a frajok az leányok házába kádakkal hordották fel a vizet, reggel csak könnyen öltöztek, tudván már a jövendőt. Reggel azért az udvariak csebrekkel, kártyákkal reámentek a leányokra, ottan olyan öntözés volt, hogy bokáig járhattál volna az vízben.” Az idézetet közli: Bogdán I. 1978. 68–69.

⁶⁴⁷ S. S. 1927. 133.; Európai párhuzamai: Simpson, J.-Roud, S. 2003. 105.

⁶⁴⁸ Szabóné Nogáll J. 1910. 513.

⁶⁴⁹ Gyerekrajzok. (Ltsz.: 83.1544.) A húsvéti nyulat ábrázoló több rajzból álló sorozat egy képe elérhető a Magyar Digitális Képtárház Corvin János Múzeumból származó képei között a www.kepkonyvtar.hu címen. Ld. még.: 9. sz. melléklet.

⁶⁵⁰ Naplóbejegyzés. 1945.04.02. Ladics Lászlóné naplója. (Ltsz.: 83.394.) Ladics hagyaték

tojáskeresésről: a visszaemlékezések alapján ekkor már a szokás hozzátartozott a Sztojanovits család húsvétjaihoz is, lényegében a fentebb bemutatott formában.⁶⁵¹ A szokás, és általában a húsvéti nyúl alakjának hazai meghonosodásában kétségkívül fontos szerepet játszott a húsvéti „áruimport”, melynek keretében a Magyarországra kerülő húsvéti cukrászkészítmények és képeslapok a szélesebb, elsősorban városi közönséghez eljutva népszerűsítették ezeket a magyar néphagyományban ismeretlen elemeket.⁶⁵²

A húsvéti képeslapok küldése egyébiránt a századfordulóra a polgári házaknál éppúgy hozzátartozott az ünnephez, mint a húsvéti sonka vagy a hétfői locsolkodás: „Manapság a képes levelező-lap elmaradhatatlan kelléke az életnek, különösen ünnepek előestéjén: mindenki képes levelezőlapon kivan boldog ünnepeket rokonainak, ismerőseinek, a postás alig győzi hordani.” – olvashatjuk a Vasárnapi Újság fentebb már idézett számában. Majd azt is megtudhatjuk, milyenek voltak ezek a lapok a századforduló éveiben: „Vannak ezek között egyszerűek és czifrák, művészi rajzokkal ékesek és rikítóan ízléstelenek. Folyton visszatérő motívumok rajtuk: a húsvéti tojás, melyet a nyulacska költ ki (hogy miképp jut épen a nyúl ehhez a dicsőséghez, az örök titok), vagy a melyet a gavallér ad át hölgyének, a tavaszi tájkép, melyen könnyű ruhás, virágokkal díszített hölgyek, csinos urak játszanak, vagy tánczolnak, a húsvéti báránka, a virágvasárnapi barka, stb. Az egyik levelező-lap humoros, a másik nem az, az egyik nagyon elegáns akarna lenni, a másikinál fő az olcsóság.”⁶⁵³ A Ladics család képeslapgyűjteményében található számos húsvéti lap mutatja, hogy a századforduló éveiben már ők is gyakorolták a hagyományos ünnepi jókívánságok kifejezésének ezt, az akkor még viszonylag új keletű formáját.⁶⁵⁴

A szűkebb család távollévő tagjait gyakran levélben köszöntötték, amennyiben azok valamilyen okból nem tudtak az ünnepeket Gyulán tölteni, húsvétkor ugyanis, ha csak tehetett, összegyűlt a Ladics família. Ekkorra rendszerint a diákéveiket töltő Ladics fiúk is hazautaztak, kihasználva az iskolai vakációt, majd a későbbiekben a már saját lábukra állott felnőtt gyerekek voltak rendszeres vendégek a szülői házban az ünnepi napok idején. A már férjezett, de Gyulán élő Ladics Margit például a következő sorokkal invitálta a fővárosban élő bátyját a húsvéti ünnepekre 1899-ben: „*Iréne a napokban írt Mamának, úgy látszik már húsvétig ők sem jönnek haza! De akkor téged is látunk, ugye öreg?*”⁶⁵⁵ Az idézet jól mutatja, hogy a 19. század utolsó húsvétját a Ladics család együtt tervezte eltölteni Gyulán: a szülők

⁶⁵¹ Sztojanovits Katalin (1920–) visszaemlékezései.

⁶⁵² S.S. 1927. 133.

⁶⁵³ *Húsvéti képek a fővárosból*. Vasárnapi Újság, 1904.04.03.

⁶⁵⁴ A hagyatéka húsvéti képeslapjai leltározatlanok, több közülük elérhető a Magyar Digitális Képtár Corvin János Múzeumból származó képei között a www.kepkonyvtar.hu címen. Ld. még. 9. sz. melléklet.; A húsvéti képeslapokról bővebben ld.: Egri J. 1987.

⁶⁵⁵ LMI-LGYU. 1899.02.18. (Ltsz.: 2009.1141.1.)

mellett a városban élő két testvér László és Margit az ekkor már Debrecenben, illetve Budapesten élő másik két testvér, Irén és Gyula látogatásával is számolt. Később, Ladics György 1906-ban bekövetkezett halála után pedig arra is volt példa, hogy Ladics Irén házában gyűlt össze a család (vagy annak nagyobb része), mint 1908-ban, mikor az özvegy Ladicsné mellett Ladics Gyula is Irén Kecskeméti házában töltötte a húsvétot.⁶⁵⁶ Ladics Györgyné halála után pedig, 1911-től gyakran ismét a szülői házban, ekkor már Ladics László vendégszeretettel élvezve gyűlt össze a család Gyulán.

Bár az ünnep családi jellege kétségtől hangszúlyos volt, emellett, különösen a fiatalok körében, intenzívebb társasági élet is kapcsolódott a húsvéhoz. A Kliment lányok, valamint Ladics Irén és László például 1890-ben húsvét első napján Novákékhoz voltak hivatalosak, majd a következő napon a délelőtti locsolódást követően Klimentéknél „bálozott” a fiatalok szokott társasága.⁶⁵⁷ Egy évvel később hasonló koreográfia szerint húsvét vasárnap előbb Novákéknál, majd hétfőn délután az öreg Csaszsnénál (Kliment Margit nagymamája) gyűltek össze.⁶⁵⁸ A házi multságok mellett nyilvános társasági események, műkedvelői előadások, hangversenyek, bálók is szórakozási alkalmat kínáltak az ünnepi napok alatt. Sőt, 1885-ben a „Tusán-féle londoni Panoptikum” kiállítását, két évvel később pedig egy történeti és mechanikai múzeum tárlatát tekinthette meg az ünneplő közönség a városban.⁶⁵⁹ A húsvéti táncvigalmak kapcsán mindenképpen meg kell jegyezni, hogy Gyulán a húsvét hétfőjén évről évre megrendezett olvasóköri bálók inkább a város földműves lakosságának a multságai voltak, azokon az úri közönség csak kis számban képviseltette magát, számukra a kaszinó estélyei jelentették a húsvéti bálozás lehetőségét, bár utóbbiak a 19. század utolsó két évtizedében csak ritkán kerültek megrendezésre s igazán csak az 1890-es évek végétől váltak rendszeressé.⁶⁶⁰

A húsvét, tavaszi ünnep lévén azonban már más jellegű szórakozási lehetőségeket is tartogatott. Jó idő esetén a séta a várkertben, majd annak 1888-as lezárása után a sugárúton, vagy a népkertben a gyulai „intelligens” közönség kedvelt húsvéti időtöltései közé számított. Sőt megelőlegezve a következő hónapok majálisait, 1882-ben a város környékére tett húsvéti kirándulásra is találunk példát: „A műveltebb osztályhoz tartozó ifjaink, mióta „zöldül a mező zöldül a virány” kedélyes kirándulásokat rendeznek. Legközelebb Fövenyesen volt egy s már a második multság. A verőfényes délutánt verseny lövöldözéssel, futással, labdázással töltötték el a lehető legkellemesebben. A méta volt a főmultság [...] kint a bárány bent a

⁶⁵⁶ LGYNÉ-LL.1908.04.24. (Ltsz.: 2009.1524.1.)

⁶⁵⁷ KM-LL.1890.04.01. (Ltszn.) ; KM-KF.1890.04.08. (Ltszn.)

⁶⁵⁸ KM-KF.1891.03.31. (Ltszn.)

⁶⁵⁹ *A Tusán-féle londoni Panoptikum*. Békés, 1885.04.12.; *Az ünnepek*. Békés, 1887.04.10

⁶⁶⁰ *A gyulai kaszinóban*. Békés, 1898.04.10.; *A gyulai ifjúság*. Békés, 1901.04.14.; *A gyulai kaszinó*. Békés, 1904.04.10.

farkas, jön a róka, ne nézz hátra, s több ily kedélyes játékok után elfáradva, oly édes volt a pihenés nap lementén a terített asztalok mellett. Mint halljuk ünnep második napján ismét egy kirándulást rendeznek hölgyeink a remetei erdőbe.”⁶⁶¹

Április 1. A bolondok napja. A naphoz kapcsolódó szórványos adatok alapján ekkor a felnőttek gyakran megtréfáltalak egymást, még inkább a gyerekeket.⁶⁶² Az „áprilisjáratás”, ahogy az áprilisi tréfákat nevezték, szélesebb körben, nem csak a parasztságnál, hanem más társadalmi osztályoknál is ismert lehetett⁶⁶³, Békés megyei illetőleg gyulai ismertségét a megyei lapokban időnként megjelenő beszámolók tanúsítják.⁶⁶⁴ A Ladics hagyatékban egy adat tanúskodik a szokás ismeretéről, ha nem is gyakorlatáról, mely szerint a Kliment család egy ebédmeghívása hiúsult meg majdnem a naphoz kapcsolódó előítéletek miatt 1892-ben: *„Tegnap nálunk voltak a huszártisztek ebéden. Ödönt bíztam meg, hogy hívja meg őket, és majdnem megjártuk vele. Én írtam neki, s éppen véletlenül április 1-jén, hogy hívja meg a tiszteket, s így kezdtem leveletem: „Nem is képzelted még tegnap este, hogy ma milyen megtisztelő megbízatásában fogsz részesülni”, és így fejeztem be: „Ügyes és tapintatos légy!” Ebből ő szépen azt következtette, hogy áprilist akarok vele járatni, és nem hívta meg őket. Még mondta is Treitingernek, aki szinte a meghívottak között volt, hogy „Margit be akart csapni, hogy hívjam meg az urakat ebédre, de nem ültem fel neki.” Szerencsére szombaton megtudtuk, hogy áll a dolog.”*⁶⁶⁵

Pünkösöd. A kereszténység harmadik nagy ünnepe a karácsony és a húsvét mellett, mikor az egyház a szentlélek eljövételéről emlékezik meg. A húsvét időpontjától függően május 10. és június 13. között mozgó ünnephez kötődő szokások szorosan kapcsolódtak a tavaszhoz, a természethez.⁶⁶⁶ Városi-polgári környezetben is az ünnep tavaszi jellege dominált, s gyakran kirándulások, majálisok, juniálisok kapcsolódtak hozzá. A magyar család aranykönyve a következőképpen fogalmazta meg pünkösödnek ezt a jellegzetességét: „A húsvét félig már a kerté volt, pünkösödöt egész magának tartja meg a természet. Ritka eset az, amikor nem kirándulásokkal, szabadtéri játékokkal, sporttal ünnepeljük a piros és fehér rózsák napját.”⁶⁶⁷

⁶⁶¹ Méta. Békés, 1882.04.09.

⁶⁶² Az ünnephez kapcsolódó szokásokról összefoglalóan ld.: Tátrai Zs-Karácsony Molnár E. 1997. 27.;

⁶⁶³ Példaként említhető Csorba Géza naplójának 1873. április 1-ji bejegyzése, mely szerint az álom „áprilist járatott” vele, mely ha nem is az áprilisi tréfák gyakorlatáról, de a kifejezés kapcsán azok ismeretéről tanúskodik.

⁶⁶⁴ *Áprilisi tréfa.* Békésmegyei Közlöny, 1876.04.13.; *Áprilisi tréfa.* Békés, 1904.04.10.

⁶⁶⁵ KM-KF. 1892.04.14. (Ltszn.)

⁶⁶⁶ Tátray Zs-Karácsony Molnár E. 1997. 110–125.

⁶⁶⁷ Szabóné Nogáll J. 1910. 513.; A Békés pünkösdi beszámoló is rendre egybecsengenek ezzel. Íme egy példa: „Piros pünkösöd napját a természet is ünnepnek alkotta. Az elő haladott tavasz teljes pompájában tárja elének bájait, gyönyörűen kinyílt virágok kelyhei valódi illattal töltik be a léget. Nagyobb városokban az élet mindennapi bajaival küzdő emberek ezrei már előre örülnek a pünkösdi ünnep közeledtének, s mindennapi imájukat bizonyára megtoldják ama óhajukkal, vajha kellemes, derült idő lenne, hogy az ünnepet a természet

Korszakunkban a pünkösdi Gyulán háromnapos ünnepnek számított, mivel a harmadik nap a város fogadalmi ünnepe volt. A jó eséllyel szép tavaszi, kora nyári időt kihasználva a város sétaterei, a várkert, később a sugárút és a népkert ilyenkor megteltek sétálókka. A Békés 1885-ben egyenesen azt írta, hogy „A közönség mindhárom napon nagy számban hullámozott az utcákon, a kastélykert tágas sétányai is nagy látogatottságnak örvendettek.”⁶⁶⁸ Gyakoriak voltak a kisebb családi kirándulások az ünnepek alatt, de a nagyobb majálisokat is nemegyszer ezekre a napokra időzítették: 1882-ben például első nap a gyulai sport club rendezett versennyel egybekötött sportünnepélyt, míg a következő napon a polgári iskolai majálison szórakozhatott a közönség.⁶⁶⁹ Levelei tanúsága szerint Kliment Margit és barátai is rendszeresen részt vettek ezeken a rendezvényeken, illetve maguk is szerveztek kirándulásokat: „Pünkösdi másnapján többen kimentünk az erdőbe, elég jól mulattunk, táncoltunk is egy keveset, csak csárdást meg négyest.”⁶⁷⁰ – írta beszámolóját 1888-ban bátyjának a későbbi Ladicsné. Valamennyi társadalmi réteg körében országszerte népszerűek voltak a pünkösdi bálók. Gyulán az olvasóköri évről-évre megrendezett táncmulatságain elsősorban a város földműves lakossága képviseltette magát, mellettük azonban időről-időre rendeztek az úri közönséget megcélzó bálakat is a városban és a házi mulatságok sem voltak ritkák az ünnepi napok alatt.⁶⁷¹

Mindezek ellenére Békés megyében a szélesebb közönséget vonzó pünkösdi események színtere nem annyira a megyeszékhely, inkább Békéscsaba volt a századforduló éveiben. Ekkor tartotta ugyanis Csabán évről-évre a Békésmegyei Gazdasági Egylet közgyűlését, melyhez hagyományosan lóverseny, valamint minden harmadik évben állatkiállítás is kapcsolódott. Emellett alkalmanként hangversenyek, műkedvelő előadások színesíthették a programot és hétfőn este a pünkösdi bál sem maradhatott el. A csabai pünkösdi rendezvények az egész megye úri közönségét megmozgatták, akik közül sokan ellátogattak a városba az ünnepi napok alatt.⁶⁷² Jól szemlélteti a csabai rendezvények népszerűségét és vonzerejét Ladics Margit egyik levele 1893-ból, melyben a különleges gyulai pünkösdi programok (zászlószentelés és táncmulatság) ellenére is inkább a Csabára vágyakozásának adott hangot a fiatal lány: „Pünkösdi első napján lesz itt zászlószentelés és

anyaöleiben tölthetnék el. Mi természetesen a szabad lég nagyobb áldásaiban részesülünk, azért mégis pünkösdi napja kedvező idő mellett legjobban igazolja, hogy minő kedvenc helye közönségünknek az ilyenkor ugyancsak látogatott kastélykert.” *Piros pünkösdi napja*. Békés, 1882.05.28.

⁶⁶⁸ *A Pünkösdi ünnep*. Békés, 1885.05.31.

⁶⁶⁹ *Versen*. Békés, 1882.05.28.; *A polgári iskola majálisa*. Békés, 1882.06.04. Ld. 9. sz. melléklet.

⁶⁷⁰ KM-KF.1888.06.04. (Ltszn.); A majálisokon való részvételről még l. még: KM-KF.1886.06.06. (Ltszn.); KM-LL.1890.05.11. (Ltszn.);

⁶⁷¹ Néhány példa a táncmulatságokra: *Hangversennyel kapcsolatos táncmulatság*. Békés, 1885.05.17.; *Kedélyes házi mulatság*. Békés, 1886.06.20.; *Az úJVárosi olvasóköri*. Békés, 1887.05.29.

⁶⁷² Hűen mutatja be a jellegzetes csabai pünkösdi programkínálatot és az események hangulatát a Békés 1883-évi beszámolója: *A csabai napok*, Békés, 1883.05.20. Ld.: 9. sz. melléklet.

este multság, amin nem tudom részt fogunk-e venni! Inkább szeretnék a csabai lóversenyre átmenni!!!”⁶⁷³

Gyula előkelő családjai tehát gyakran képviseltették magukat a csabai pünkösdi eseményeken. Nem volt ez alól kivétel a Ladics família sem. Ladics Györgyné 1895-ben egyik fiának írt levelében így foglalta össze az elmúlt ünnepi napok eseményeit. *„Mi az ünnepeket nem nagyon vígan töltöttük, az első nap csak mi négyen ültünk az asztalnál [Ladicsné férjével és két hajadon lányukkal, Irénnel és Margittal], Lacziék Klimentéknél voltak ebéden, ahová azután mi is lementünk délután, de ha Klárika ott nem lett volna, agyon untuk volna magunkat. A második nap én Margittal átmentem a csabai futtatásra, ami ugyan nem sokat ért, este aztán a bálba is elmentünk, de csak egy óráig voltunk ott, nem ért az sem semmit. Onnan aztán én kedden a reggeli vonattal haza jöttem, Margitot pedig Csabán hagytam péntekig, és kedden voltak nálunk Lacziék ebéden, de az sem valami víg ebéd volt, mert Irén Tatával Csorváson lévén csak hárman ebédeltünk, Laczi nem nagyon jó hangulatban, felesége pedig szótlan, így hát láthatod, hogy az ünnepek nem nagyon vígan teltek el.*”⁶⁷⁴ Az idézet, amellett, hogy a csabai utazásról is megemlékezik, jól érzékelteti az ünnep családi jellegét. A nagy ünnepek, így a pünkösd is, hagyományos alkalmak voltak a családi kapcsolatok ápolásának, erősítésének. Ekkor, ha csak tehetette, összegyűlt a Ladics família is, haza várva a távollévő családtagokat, és ekkor szakítottak időt a rokonlátogatásokra is. Csak a fentebbi néhány sor öt családi összejövetelről, illetve rokonlátogatásról tanúskodik az ünnepek alatt. Az első nap Ladics László és családja volt ebéden apósáéknál, ahová délután a Ladics család többi tagja is átment. Második nap Ladicsné utazott lányával Csabára, ahol testvérénél Sztojanovits Gyulánál szállt meg, s Margitot néhány napra ott is hagyta a rokonoknál, miközben férje Csorvára ment a másik Ladics lánnyal, ahol bizonyára ellátogatott illem szerint az ott lakó sógorához, Reckékhez is. Az ünnep harmadik napján pedig Ladics László volt vendég ebédre a szülői házban feleségével.

A családi összejövetelek középpontjában pünkösdkor is a közös családi étkezések, állottak. Ezeken azonban a pünkösdhöz kapcsolódó jellegzetes ünnepi menüvel nem találkozhatunk. A Ladics dokumentumok, mindenekelőtt Ladics Lászlóné háztartási naplói egyedül a másik két nagy ünnephez is kapcsolódó kalácssütésről emlékeznek meg. Annál inkább sem meglepő ez, mivel az ünnephez a néphagyomány sem kapcsolt jellegzetes ételeket: „Pünkösd a paraszti étkezési rendben közönséges vasárnapként szerepelt.”⁶⁷⁵

⁶⁷³ LMI-LGYU.1893.05.14. (Ltsz.: 2009.1104.1.)

⁶⁷⁴ LGYNÉ-LGYU. 1895.06.05. (Ltsz.: 2009.994.1.)

⁶⁷⁵ Kisbán E. 1997. 571.

1.4. Évközi ünnepek

December 6. Miklós nap. Az ajándékot hozó Szent Mikós csak a 18–19. század fordulóján jelen meg hazánkban, német nyelvterületről érkezve főúri közvetítéssel. Báró Splény Béla visszaemlékezései alapján az 1810-es években arisztokrata környezetben már a cipőbe ajándékot rejtő, vagy a gyermekek előtt krampusz kíséretében megjelenő alakja is ismert volt: „A gyermekek az ablak vagy ajtó elé este kitettek egy tálat, vagy sapkát, vagy csizmát, cipőt, és reggel ajándékokat leletek benne; Vagy pedig, mint nálunk többnyire szokásban volt, Szent Miklós személyesen jelent meg valakinek püspökké átöltözött, és nagy fehér szakállal ellátott alakjában, többnyire a krampusz (ördögiesen felöltözött személy) kíséretében. Bejövetele előtt közeledő csengetés hallatszott, azután megnyílt az ajtó, és a püspök belépett, áldást adva, mire a gyermekek kezet csókoltak neki, és ő mély hangon megmondta, hogy meg van elégedve, a krampuszra nincs ezúttal szüksége, és hogy a jó gyermekek ajándékaikat bizonyos helyen meg fogják találni, erre áldást adott, és csengetve eltávozott.”⁶⁷⁶ A cseh hatásra Mikulásra keresztelt szent alakja és ennek kapcsán a gyermekek megajándékozása december 6-án a főúri mintákat követve a 19. század folyamán mindinkább elterjedt városainkban. A parasztság körében azonban csak a 20. század második felére lett általánosan ismert, nagyban az óvodai és iskolai mikulásünnepségeknek köszönhetően.⁶⁷⁷

Gyulán a századforduló éveiben rendszeresen megemlékezett a Békés a gyermekeknek az éj leple alatt ajándékot hozó Mikulásról.⁶⁷⁸ Az első, 1886-os rövidke írásban a következőket olvashatjuk róla: „Ajtóról-ajtóra, ablakról-ablakra zörgetett vasárnap este a kicsinyek kedvencz öregje, a Mikulás, bejelentve a közeledő karácsonyi ünnepeket. És erre az örömnapi megemberelte magát az idő is. Este-felé, mikorra Mikulás körútjának ideje elérkezett, hűvös szél süvöltött keresztül az aszfalton, kövezeten s egyszeribe felszárította róla a sarat, a locsot. Örömnünnepet ült minden ház. Kiderültek az apró arczok, örömmel, de mégis némi remegéssel rakták ki czipőcskeiket az ablakba. Ugyan mit hoz a Mikulás? Nem találnak-e reggelre vesszőt az óhajtott cukkerli helyett? No, de arról kellőleg gondoskodva volt mindenütt, hogy a vessző mellett czukrot, narancsot és kalácsot is tegyen a jólelkű Mikulás.”⁶⁷⁹ A cikkek nemcsak a jó gyermekek cipőjébe ajándékot rejtő Mikulás gyulai ismertségéről tanúskodnak, azt is megtudhatjuk belőlük, hogy ekkor a kicsinyek rendszerint cukorra, kalácsra és gyümölcsökre, almára, narancsra, datolyára, fügére számíhattak

⁶⁷⁶ Fábri A. 1984. 23.

⁶⁷⁷ Tátrai Zs-Karácsony Molnár E. 1997.171–174. valamint Deázy Z. 2011. 228–229.

⁶⁷⁸ Néhány példa:; *Mikulás*. Békés, 1894.12.09.; *Mikulás*. Békés, 1895.12.08. *Mikulás*. Békés, 1900.12.09.; *Mikulás*. Békés, 1903.12.06. Ld. még.: 9. sz. melléklet.

⁶⁷⁹ *A Mikulás*. Békés, 1886.12.12.

ajándékképpen.

A Ladics családban a Mikulás alakja Ladics László gyermekei kapcsán a 20. század első éveiben jelent meg először, egy generációval korábban, Ladics György családjában még nem találjuk említését. Ladics László otthonában azonban a mikulásvárásnak a már eddigiekben bemutatott gyakorlatával számolhatunk. A cipők ablakba rakása mellett ismert volt a gyermekek körében ténylegesen megjelenő Mikulás is: „*volt-e nálunk a Mikulás, és ki volt?*”⁶⁸⁰ – érdeklődött az Egeri Angol Kisasszonyok Intézetében tanuló Ladics Klára 1907-ban szüleitől, sőt, egy héttel korábban kelt levele a gyermekek Mikulásához való ambivalens viszonyára is rávilágít: „*Fél-e tőle a két kisfiú, és Margitka?*”⁶⁸¹ A Mikulásnak a Ladics családban a gyermekek megajándékozása mellett sajátos szerep is jutott, közvetítő volt a karácsonyi ajándékot hozó Jézuska felé. Ladics László gyerekei remélt karácsonyi ajándékaik listáját a Mikulásnak címzett kis levélkében foglalták össze. Nézzünk egy példát a néhány megmaradt mikuláslevél közül: „*Édes Mikulás bácsi! Legyen szíves mondja meg a Jézuskának, hogy kérek egy arany lánczot a medálionomnak, egy afrikai utazást, egy magyar meséskönyvet és közösen egy bűvészlámpát s egy karácsonyfát. Legyen szíves egy czédulára leírni, hogy a csillagok miből vannak. Ladics Klára. 1903. XII/5*”⁶⁸² A mikuláslevelekben megjelenő közvetítőszerep a karácsonyi Kisjézushoz nem csak a Ladics család saját hagyománya lehetett, a Békés cikkei is utalnak a Mikulás hasonló szerepére.⁶⁸³

Május 1. Majális, juniális. A parasztság körében a május első napjához kötődő legáltalánosabban ismert szokás a májusfaállítás volt, ezzel szemben a városi, polgári környezetben inkább a zöld természetbe tett kirándulások, piknikek, majálisok kötődtek ehhez a dátumhoz, és ezek csak esetlegesen kapcsolódtak össze májusfaállítással.⁶⁸⁴ Jellegzetes példáját találjuk az ilyen majálisoknak egy pécsi polgárasszony visszaemlékezéseiben. Eszerint a századforduló idején évről-évre néhány ismerős család összefogva, közösen szervezett kirándulást a Mecsekbe május elsején. A résztvevők közül páran már kora reggel elindultak, hogy mire szekerekkel az egész társaság megérkezett a tisztás közepén felállíthassák a májusfát. A nap közös játékkal, a májusfa körüli táncsal, főzéssel és közös étkezéssel telt el késő estéig.⁶⁸⁵ Az ilyen családi majálisok mellett a különböző körök és egyletek majálisai, illetőleg az iskolai majálisok adhatták a szervezett kereteit a természetbe vágyódó városi polgárok kirándulásainak. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a majálisok nem feltétlenül, sőt gyakran nem kapcsolódtak kifejezetten május elsejéhez, hanem általában

⁶⁸⁰ LK-KM.1907.12.08. (2009.1127.1.)

⁶⁸¹ LK-KM. 1907.12.01. (2009.1128.1.)

⁶⁸² Ladics Klára mikuláslevele. 1903.12.05. (Id.ltsz.: 4481) Ladics hagyaték

⁶⁸³ Különösen: *Mikulás*. Békés, 1900.12.09. Ld. 9. sz. melléklet.

⁶⁸⁴ A naphoz kapcsolódó hagyományokról összefoglalóan ld.: Tátray Zs-Karácsony Molnár E. 1997. 108–109.

⁶⁸⁵ Révész M. 2003. 86.

a május, illetőleg a június hónapban tett kirándulásokat, a természetben zajló multságokat nevezték így. Gyulán a 19. század utolsó évtizedeiben a legnépszerűbbek a polgári iskola majálisai voltak, de mellettük a sportkör versenyekkel egybekötött rendezvényei is nagyobb látogatottságnak örvendtek.⁶⁸⁶

A Ladics hagyatékban a májusfának mindössze egyetlen említését találtuk: Ladics Lászlóné 1901-es háztartási naplójának május 1.-i kiadásai között olvashatjuk a „májusfára 32 fillér” bejegyzést, azonban, hogy ez pontosan mit is takart, s hogy milyen ünnepi gyakorlat kapcsolódhatott hozzá, nem tudjuk.⁶⁸⁷ Ellenben mind a kisebb, családias jellegű tavaszi kirándulásokra, mind a nagyobb, nyilvános majálisokon való részvételre számos példát találhatunk a levelezésben. Előbbiek helyszínét gyakran a Gyulaváriban lévő Ladics tanya, illetve a környező erdők adták: *„Még ma a tanyára szándékozunk kimenni mindannyian [Ladics György, valamint lánya Irén és barátnői]. Valóságos angol landpartie lesz, hatan egy kocsiban.”*⁶⁸⁸ – írta az egyik ilyen kirándulás kapcsán feleségének Ladics György 1887-ben. Egy bő hónappal korábbról pedig Kliment Margit számolt be egy, a későbbi sógornőivel, a Ladics lányokkal közösen tett kirándulásról: *„A múltkor nagy sétabálat rendeztünk, ott volt Irénke és Margit is. A Czel domb felé mentünk, ott van a vízben egy nagy széthasadt fűzfa, melybe az egész társaság bement és kényelmesen elfért.”*⁶⁸⁹ A nyilvános majálisok kapcsán a sportkör multságáról Ladics Mária tudósította bátyját 1883-ban: *„Tegnap Csausz mondta, nemsokára rendeznek egy majálist, és egy sport multságot. Első májusban is volt itt egy kis kranczhen, melyen mi is részt vettünk.”*⁶⁹⁰, míg a polgári iskola majálisáról majd egy évtizeddel később Kliment Margit emlékezett meg egyik levelében: *„Tegnapelőtt voltunk a polgári iskolai ifjúság majálisán. Kint voltunk az erdőn, s kinn ozsonnáltunk a szabadban földre terített plaideken, kis eső esett, de egészében véve jó volt.”*⁶⁹¹

Június 8. Medárd nap. Az esztendőhöz kapcsolódó néphagyomány egyik leggazdagabb rétegét az időjárési megfigyelések és az ezeket megfogalmazó időjárásjósló regulák képezik. Ennek az évszázadok tapasztalatait megjelenítő népi tudásnak jelentős része a kalendáriumok, később a sajtó időjárással kapcsolatos írásai révén a parasztság körén túl is ismertté vált, beépülve a közkultúrába. A városok lakossága is ismerhette, számon tarthatta ezeket a jelesebb napokat, bár az időjárás jósló regulák jelentősége körükben minden bizonnyal kisebb lehetett, mint a mindennapi megélhetését a mezőgazdaságra alapozó földműves lakosság

⁶⁸⁶ Néhány példa a békés cikkeiből: *A polgári iskola majálisa*. Békés, 1882.06.04. Ld. 9. sz. melléklet.; *A gyulai sport club*. Békés, 1883.05.20.; *A polgári fiú iskola majálisa*. Békés, 1885.05.24.; *A majálisig*. Békés, 1886.06.13.; *Juniális*. Békés, 1904.06.05.

⁶⁸⁷ Ladics Lászlóné háztartási naplója. 1901. (Ltsz.: 82.66.) Ladics hagyaték.

⁶⁸⁸ LGY-LGYNÉ. 1887.06.30. (Ltsz.: 2009.550.1.)

⁶⁸⁹ KM-KF. 1887.05.07. (Ltszn.)

⁶⁹⁰ LM-LL.1883.05.15.

⁶⁹¹ KM-KF. 1891.06.05. (Ltszn.)

körében. Medárd nap egyike ezen közismert időjárásjósló napoknak. A hozzá kapcsolódó hiedelem szerint, ha ezen a napon esik az eső, akkor negyven napig esik, ellenkező esetben pedig negyven napig szárazság lesz.

Az időjárás alakulását a jelentős birtokkal rendelkező Ladics családban is számon tartották. A családtagok levelezésének gyakori témája volt, különösen a gazdálkodás kapcsán az otthoni időjárás. A Ladicsok által rendszeresen olvasott helyi lapok cikkein túl az időjárásjósló napok ismeretéről a családi levelek is tanúskodnak.⁶⁹² Medárd nap kapcsán például, utalva a naphoz kötődő megfigyelésekre Ladics László jegyzi meg fürdőn tartózkodó édesanyjának: „Azt hiszem, már sokszor megbánták, hogy úgy siettek a fürdőzéssel. Éppen azelőtt való nap volt Medárd, mikor elindultak, s azóta – legalább is itt – mindennap van eső.”⁶⁹³

Augusztus 20. Szent István nap. Az egyházi vonatkozásokon túl különösebb hagyományok nem kötődnek a naphoz.⁶⁹⁴ A Ladicsok kapcsán is csak annyit említhetünk meg, hogy a családban számon tartották, mint ünnepnapot, mikor is lehetőség szerint a nagyobb háztartási munkákat igyekeztek elkerülni. Erre következtethetünk legalább is Ladics Irén testvéréhez írt leveléből, melyben arról számolt be a háztartást anyja távollétében egyedül vezető lány, hogy augusztus 20-án az ünnep ellenére vasaltatott, mivel úgy tudta, a családnak a cséplés miatt sürgősen a csorvási birtokukra kell utaznia: „Tegnap pedig, Szent István napján, képzeld csak! vasaltattam Vargánéval.”⁶⁹⁵ Ezt azonban, mint az idézet is mutatja, maga is furcsállotta, és a napot kiemelendő alá is húzta levelében, ami az eset különleges voltár hangsúlyozza.

Még egy említését találhatjuk augusztus 20.-ának a Ladics levelezésben, mely azt mutatja, hogy ez a nap, akár mint kedvelt névnap, alakalma lehetett a táncoknak, mulatságoknak. Bár inkább házi mulatságokkal számolhatunk ekkor, mivel a Békés korabeli számai nem említettek nagyobb bálokat az ünnep kapcsán. Mindenesetre Ladics Irén 1883 őszén a Katalin bálra készülődve így panaszkodott: „Nem tudom, hogy részt veszünk-e rajta. Én óhajtanám, hiszen már aug. 20 óta nem táncoltunk semmit.”⁶⁹⁶

Szeptember 8. Kisasszony napja. A kedvelt Mária ünnep kapcsán a Ladics dokumentumok szintén a naphoz esetlegesen kapcsolódó táncmulatságokra utalnak. Ladics

⁶⁹² Néhány példa a Békés ilyen témájú cikkeiből: *Orbán napja ez évben*. Békés, 1882.05.28.; *Sem gyertyaszentelőnek, sem medvének*. Békés, 1887.02.20.; *A három fagyos szent*. Békés, 1888.05.13.; *Orbán*. Békés, 1900.05.20.; *Medárd napja*. Békés, 1908.06.14.

⁶⁹³ LL-LGYNÉ. 1891.06.24. (2009.952.1.)

⁶⁹⁴ Tátrai Zs-Karácsony Molnár E. 1997.143.

⁶⁹⁵ LI-LM.1887.08.21. (Ltszn.)

⁶⁹⁶ LI-LL. 1883.11.11. (Ltsz.: 2009.1656.1.)

Irén 1887-ben egy kisasszonynapi kranchenről számolt be testvérének.⁶⁹⁷ Az ismert gyulai vendéglőben, a Komlóban rendezett, jól sikerült bálon azonban a Békés tudósítása szerint, bár a társaság több tagja, mint Klimenték és Novákék ott voltak, éppen a Ladics família nem képviseltette magát.⁶⁹⁸

Szeptember vége-október. Szüret. Bortermelő vidékeken az őszi időszak egyik legfontosabb eseményét jelentette a szüret. Az őszi ezen jellegzetes a vidámsággal, jókedvvel és mulatságokkal is összefonódó társas munkaalkalmához számos látványos népszokás is kapcsolódott, mint például a szüreti felvonulás, szüreti bál. Maga a szüret kezdete is általában valamely őszi jeles naphoz kötődött, az alföld több vidékén rendszerint Szent Mihály napjához.⁶⁹⁹

Bár Gyula nem tartozott egyik jelentősebb borvidékhez sem, a szőlőtermelésnek és borkészítésnek a hagyománya élt a városban. A 19. század második felében a tehetősebb polgárok rendszerint szőlővel is rendelkeztek. A Ladics család sem volt ez alól kivétel, mind Gyula határában, mind a csorvási birtokon volt szőlőskertjük. Maga a szüret természetesen itt is nagy eseménynek számított, a családi levelezésben rendszeresen megemlékeztek róla. Polgári környezetben is a munka mellett a társasági esemény jellege dominált a szüretnek: gyakran hívtak rá vendégeket, úgy a rokonság, mint a baráti társaság köréből. Arról, hogy a vidámság, a jókedv mennyire, szinte elvárás szerűen hozzákapcsolódott a szüretnek a kedvese távolléte miatt búslakodó Kliment Margit sorai árulkodnak leginkább: *„Tegnap délután nálunk volt Guszti néni s meghítt bennünket szüretre ma délutánra. Túl lehetnének már rajta, nem vagyok feltéve jókedvre. Rosszkedvűnek lenni talán nem illik nagy társaságban, én pedig nem tehetek róla, ha az leszek.”*⁷⁰⁰ A szüreti hangulatról Ladics Mária így emlékezett meg egyik levelében: *„Mielőtt kijöttünk [Csorváásra] Kelléréknél voltunk szüreten, nem képezed milyen nagyszerűen mulattam, hónapok óta nem volt olyan jókedvem, mint akkor.”*⁷⁰¹

November 1. Mindenszentek, November 2. Halottak napja. Mindenszentekkor a katolikus egyház a naptárban név szerint nem szereplő szentekről, míg halottak napján az elhunytakról emlékezik meg. Korszakunkra a két ünnep szorosan összefonódott, mindenszentek lényegében a halottak napja vigíliája, előestéje lett. Katolikusoknál (de időben egyre közelebb haladva napjainkhoz mindinkább a protestáns felekezetekhez tartozóak körében is) a naphoz kapcsolódó legáltalánosabb kegyeleti cselekvés a temetői látogatás volt,

⁶⁹⁷ LI-LM. 1887.10.08. (Ltsz.: 1204.1.)

⁶⁹⁸ *Nyári multság a Komlóban.* Békés, 1887.09.11.

⁶⁹⁹ Tátrai Zs-Karácsony Molnár E. 1997. 150–153.; Bogdán I. 1976. 7–14.

⁷⁰⁰ KM-LL. 1889.09.27. (Ltszn.)

⁷⁰¹ LM-LL.1883.10.01. (Ltsz.: 2009.1742.1.)

mely összekapcsolódott az elhunyt családtag sírjának megtisztításával, feldíszítésével, illetőleg gyertyagyújtással.⁷⁰² A szokás városi-polgári környezetben éppúgy elterjedt volt a 19. század utolsó éveiben, mint a parasztság körében. Gyulán mindenszentek napján a késő délutáni órákban rendszerint processioval vonultak ki a hívek a plébániatemplomtól a magyarvárosi temetőbe, ahol az ünnepi prédikáció meghallgatása után felkeresték szeretteik sírját, és gyertyával, virággal emlékeztek rájuk. Hogy milyen képet nyújtott ekkor a temető érzékletesen szemlélteti a Békés beszámolója: „November első két napját az egyház és a szokás a halottak emlékének szenteli. A halottak csendes nyugvóhelye ilyenkor virágos kertté válik; virágos kertté változtatja a komor sírokat a szeretet, a hála, a kegyelet. A temetők, egész éven át oly szomorú képei a mulandóságnak, e napokon megtelnek az élők csoportjaival, kik – szegény és gazdag, öreg és ifjú egyaránt – fölkeresik, felkoszorúzzák, kivilágítják szeretteik sírhalmát. Nálunk az idő kiválóan kedvezett a temetői látogatóknak; gyönyörű, verőfényes, meleg nap sugárzott alá a sírkertek hervadozó lombjaira. A temetőkben, kivált nov. 1-én délután szokatlan sokaság hullámozott fel s alá.”⁷⁰³ A fentebbi idézet külön hangsúlyozza, hogy ezen az ünnepen valóban elmosódnak a társadalmi különbségek, szegények és gazdagok egyaránt részesei a megemlékezésnek. A temető és sírlátogatás gyakorlatában ez kétségkívül megmutatkozott, azonban a Békés további beszámolóiból egyértelműen kirajzolódnak a vagyoni különbségek adta formális eltérések: „Aki tehette, virágokkal és koszorúkkal halmozta el kedveseinek sírhalmait; a szegényebb nép egy-egy szerényebb mécsest vagy viaszgyertyácskát gyújtott meg porló halottai fölött.”⁷⁰⁴ Még beszédesebb a következő példa: „Vasárnap este a sötét, gyász és örök bánat hantolta sírboltokat egész fényárba borítá a visszamaradt kegyelete, a tehetősebbek sírboltjai között egynéhány, immortellekkel elhalmozva csaknem fővárosi luxussal volt kivilágítva.”⁷⁰⁵

A Ladics családi dokumentumok között az 1888 – Ladics Mária halála – utáni években jelennek meg a halottak napi megemlékezéshez kapcsolódó adatok: ekkortól az otthoniak évről-évre a fővárosban élő Ladics fiúk egyikével küldettek fehér őszi rózsát október utolsó napjaiban Gyulára, melyből a lányok, Irén és Margit kötöttek koszorút elhunyt testvérüknek. Ez a gyakorlat tükröződik a következő, 1890 őszén kelt levelében is: „*A mama kéret, légy szíves a Marcsi számára valamelyik kereskedésben 2 frt ára fehér virágot vásárolni, és azt posta fordulatával nekünk leküldeni. Az Irén koszorút akar neki kötni halottak napjára.*”⁷⁰⁶

⁷⁰² Tátray Zs-Karácsony Molnár E. 1997. 156–157.

⁷⁰³ *Halottak napja*. Békés, 1882.11.05.

⁷⁰⁴ *Halottak napja*. Békés, 1888.11.04.

⁷⁰⁵ *Az elhunytak iránti*. Békés, 1885.11.08.

⁷⁰⁶ LMI-LL.1890.10.29. (Ltsz.: 2009.1763.1.) 1900-ban még a kiskunfélegyházi Hoffer családban is házilag készítették a koszorúkat a napszámosok és cselédek bevonásával, 1908-ban azonban már koszorúkötőtől rendelték. Bánkiné Molnár E. 1996. 68.

Két évvel később a család csodálkozására a megszokott őszi rózsza helyett művirág érkezett Pestről, így a 1893-ban Ladics Mária az élő virág fontosságát kifejezetten hangsúlyozva küldte kérését bátyjának: „Arra is kérünk Jules, hogy végy halottak napjára 2 frt árú fehér virágot, de élőt (ne úgy, mint tavaly!), s küld le.”⁷⁰⁷ A családi levelezés mellett a halottak napi koszorú készítéséről tanúskodnak Ladics Lászlóné háztartási napló bejegyzései is a századforduló éveiből.

A temetőlátogatásra rendszerint november 1-én délután kerített sort a család: 1889-ben például Ladics Györgyné két lánya kíséretében kocsival ment ki a temetőbe. Elgondolkodtató a család többi tagjának hiánya, bár a Ladics fiúk a fővárosban voltak az apa, Ladics György távolléte nehezen magyarázható.⁷⁰⁸ Általánosságban mindenesetre elmondható, hogy erre az alkalomra a távolban élő családtagok is igyekeztek hazautazva meglátogatni szeretteik sírját, így az ünnep kitűnő alkalmat teremtett a családi összejövetelekre. A későbbi években, miután a Ladics családnak is egyre több halottja lett, ott is hasonlóképpen, tágabb családi körben telhettek november első napjai. 1911-ben például, mikor már mind Ladics György és a felesége elhunyt, a Ladics testvérek, Gyula és Irén Ladics László vendégszeretettel élvezve töltötték Gyulán a halottak napját. Szintén a Ladics házban volt három napig a néhai Ladics Györgyné nővére, Reckné Sztojanovits Izabella is, majd november másodikán Ladics Irén férje, Ébner Lajos is megérkezett. Hogy a családi összejövetel teljes legyen, az ünnep mindhárom napján Ladics Lászlóné anyja és testvérei révén a Kliment família is képviseltette magát a családi ebédeken és vacsorákon.⁷⁰⁹

November 25. Katalin nap. A nap, mint a karácsonyi ünnepekört illetve az adventet megelőző kisleány zárása országsszerte összefonódott a Katalin napi bállokkal úgy a parasztság, mint a polgárság körében.⁷¹⁰ A századforduló éveiben Gyulán is nagy népszerűségnek örvendtek a Katalin bállok. Míg a városrészek olvasóköreinek, vagy az Iparos Ifjúsági Egyletnek a báljai elsősorban az alsóbb néprétegeket szólították meg, az előkelő társaság tagjai a kaszinó mulatságain szórakozhattak. Ezeken a Békés báli tudósításiban legtöbbször ott találjuk a Ladics lányokat is a szokott társaság, Klimenték, Novákék, Kövérék stb. körében. Az estélyhez a táncot megelőzően rendszerint műsor és vacsora is tartozott. 1891-ben például a következőket tartotta érdemesnek megemlíteni a Békés tudósítója a mulatságról: „Az úri kaszinó a régi hagyományos szokáshoz híven az idén is megtartotta Katalin napi mulatságát [...] az előjelek kevés garanciát nyújtottak arra nézve, hogy a siker ezúttal is minden tekintetben fényes lehessen s könnyen meglehetett jósolni [...] hogy a

⁷⁰⁷ LMI-LGYU. 1893.10.25. (Ltsz.: 2009.1102.1.)

⁷⁰⁸ KM-LL. 1889.11.01. (Ltszn.)

⁷⁰⁹ SZI-LK.1911.11.09. (Ltsz.: 2009.1123.1.)

⁷¹⁰ Tátray Zs-Karácsony Molnár E. 1997. 158–159.

mulatság nem fog teljesen sikerülni. Nos a jóslat — az eredmény megmutatta — csak részben vált be, a mennyiben a közönség jóval kisebb számban jelent meg, mint annak előtte, de ez aztán mulatott olyan lelkesen, olyan igazán, mint a hogy régen nem. Az a termeket betöltő vidám, a kaszinói estélyeken oly kedvesen megszokott valódi jókedv teljes mértékben meg volt, a mit hiszem, kivált a vacsora alatt kitűnő zenén, no meg a pezsgőspalaczkoknak egymásután való gyors kiürítésén kívül nagymértékben az segítette elő hogy az egész mulatság egy szűkebb körű házi mulatság, illetve jó ismerősök összejövedele lévén, mindenki egészen otthon találta magát s mulatott egész fesztelenül. Szóval, siker mégis volt.”⁷¹¹ Ladics Margit egyik levele lehetőséget teremt arra, hogy egy résztvevő szemszögből is megnézzük ezt, a Békés által fél sikerként értékelt Katalin napi mulatságot: „*Én igen sokat táncoltam s nagyon jól mulattam. Három négyes volt, melyeken összesen hat pár tánczolt. Klimenték nem voltak ott, hogy miért nem, azt csak Klimentné tudja! Ez csak olyan nekem való bál volt, aki élek-halok a tánczért, amit pedig tenni lehetett, több fiatalember lévén, mint leány.*”⁷¹² A Katalin napi mulatság, mint a téli szezon első nagyobb bálja, abból a szempontból is jelentős lehetett, hogy gyakran ezt az alkalmat választották a fiatal kisasszonyok társaságba való bevezetésére, így sokaknak ez lehetett az első bálja. A Laidcs család kapcsán is több példát találhatunk erre: Ladics Irén 1881-ben 16 évesen épp Katalinkor volt első bálozó⁷¹³, csakúgy, mint későbbi sógornője, az akkor 17 éves Kliment Margit 1886-ban.⁷¹⁴

A táncmulatságok mellett talán a Katalin naphoz kötődő időjárásjósló regula a legismertebb: „Ha Katalin kopog, akkor karácsony locsog, ha Katalin Locsog, akkor karácsony kopog.”⁷¹⁵, mely hasonlóan az esztendő további időjárási megfigyeléseihez, ahogy a Medárd nap bemutatásakor már említettük, szélesebb körben, városi környezetben is ismert lehetett. Arra, hogy a Ladics családban is ismerhették, vagy legalábbis a napnak az időjárás szempontjából jelentőséget tulajdoníthattak Ladics Margit egyik leveléből következtethetünk, melyben arról panaszkodott testvérenek, hogy mennyire szeretne már korcsolyázni, de nem tud, mert nem fagy: „*Hja! Katalin előtt...!*”⁷¹⁶ – írta keseregve.

⁷¹¹ *Az úri kaszinó.* Békés, 1891.11.29.

⁷¹² LMI-LGYU. 1891.11.27. (Ltsz.:2009.1087.1.)

⁷¹³ LI-LL. 1883.11.11. (Ltsz.:2009.1656.1.)

⁷¹⁴ KM-LL.1890.11.30. (Ltszn.)

⁷¹⁵ Tátrai Zs-Karácsony Molnár E. 1997.159.

⁷¹⁶ LMI-LGYU. 1892.11.14. (Ltsz.:2009.1095.1.)

2. Családi ünnepek, az emberélet fordulói

2.1. Családi ünnepek

Névnap. A névnapok megünneplésének hazánkban hosszú évszázadokra visszanyúló hagyományai vannak valamennyi társadalmi réteg körében. Annak ellenére, hogy gyakorlata a katolikus szentek tiszteletén alapul, a szokás a protestáns lakosság körében is elterjedt.⁷¹⁷ Jellegzetessége a napnak, hogy ekkorra rendszerint nem meghívták a vendégeket, hanem a barátoknak, ismerősöknek illet hívás nélkül elmenni, köszönteni az ünnepeltet. Természetesen a háziak készültek a köszöntők fogadására, s ilyenkor mindig megtisztelték őket valamivel.⁷¹⁸ Az országos gyakorlat Gyulán is virágzott korszakunkban. A névnapok népszerűségét, a köszöntők víg kedélyét a Békés egyik cikke a következő sorokkal festette le: „Isten bizony, nem rossz ez a Pista napja! Egy kompániával én is végigjártam egypár Pistát. Hagytunk magunk után mindenütt üres spájzot és üres üvegeket.”⁷¹⁹

Ladics Györgynek, mint a város köztisztelőben álló polgárának rendszerint számos köszöntője volt. 1883-ban például annak ellenére, hogy ő maga otthon sem volt, sokan megfordultak a házában: „*Tegnap roppant sok vendéget fogadtunk, mint remélem tudod, hogy a Tata névnapja volt [...] s épp e napra terminust kapott Szalontára, s így meghagyta, hogy mi fogadjuk a gratulálókat s früstökkel kínáljuk meg őket.*”⁷²⁰ – számolt be a különleges esetről Ladics Mária bátyjának. Azt, hogy miből is állhatott a megvendéglése a gratulálóknak ez esetben nem tudhattuk meg, de a család következő generációja kapcsán már erről is vannak adataink. Ladics Klára visszaemlékezései szerint édesapja Ladics László névnapján már reggeltől érkezettek a meghívott férfi vendégek, akiket sonkával, kolbásszal, szalámifélékkel, esetleg zónapörkölttel valamint süteményekkel kínáltak meg.⁷²¹ Ladics Lászlóné háztartási naplóiban is megtaláljuk a László napok nyomát a századforduló éveinek kiadási tételeiben: 1897-ben például szalámi, szardínia és pogácsa szerepelt a bejegyzések között a szóban forgó napon.⁷²² Emellett a család évről-évre 25 üveg sört is rendelt László napra a 20. század első évtizedeiben.⁷²³

A névnapokra, mint említettük rendszerint nem hívtak vendéget, s a köszöntők leginkább a szélesebb ismerősi és baráti körből kikerülve a nap során az illendőség diktálta

⁷¹⁷ Történeti példák a névnapolásról: Bogdán I. 1978. 128–137.

⁷¹⁸ Kósa L. 2006. 356–357.

⁷¹⁹ *Gyulai élet.* Békés, 1897.08.22.; Idézi: Héjja J. E. 2012. 68.

⁷²⁰ LM-LL.1883.04.25. (Ltsz.: 2009.1737.1)

⁷²¹ Kósa L. 2011. 17.

⁷²² Kiadási bejegyzések, 1897.06.27. Ladics Lászlóné kiadási naplója 1897–98. (Ltsz.: 82.62.)

⁷²³ Héjja J. E. 2011. 93.

kötelességüknek tettek eleget. Szűkebb családi és baráti körben azonban az ünneplés az este folyamán, házi mulatság keretében is tovább folytatózott. A Ladics dokumentumokban több példáját is találjuk annak, hogy a Gyulán, Békéscsabán illetve Csorváson élő rokonság ilyenkor kölcsönösen meglátogatta egymást, összejöttek névnapozni, azt azonban, hogy ezek szervezett mulatságok voltak-e, melyekre meghívták a jelenlévőket, vagy spontán kialakultak, nehéz lenne eldönteni. Nézzünk néhány példát! 1880-ban például Reckné Sztojanovits Izabella névnapja tartott Csorváson reggel öt óráig, többek között a Ladicsok részvételével, majd egy évvel később Ladicsék ismét Csorváson köszöntötték ezúttal a „nagyamát”, Sztojanovits Szilárdné neve napján, s kint maradtak egy egész hétre.⁷²⁴ Csasz Lajosné névnapjára pedig a Csorváson lakó családtagok jöttek be úgy 1890-ben, mint egy évvel később, hogy Klimentékkal együtt köszöntsék az ünnepeltet.⁷²⁵ A csabai Sztojanovitsoknál Ladics Margit volt Erzsébet napolni 1894-ben.⁷²⁶

Határozottan spontán mulatság kerekedett Kliment Gyula névnapjához, köszöntéséből 1890-ben az eladó sorban lévő lányai körül forgolódo fiatalok jóvoltából, mint az Kliment Margit kissé bosszús soraiból is kitűnik: „*Tegnap nagy hetz volt nálunk; A katonák eljöttek gratulálni a Tatusnak és Szeles még a cigányt is iderendelte. Majdnem sírtam, olyan mérges voltam. Tatust nagyon meghatották, hogy megemlékeztek róla, nagyon örült.*”⁷²⁷ Egy évvel később is, szintén a fiatalok jóvoltából cimbalom és cigány volt Kliment Gyula névnapján, s akkor éjfélig mulatott a társaság.⁷²⁸

Sokkal általánosabbnak tűnik azonban az egyébként is összejáró fiatalság körében, hogy a névnapok megünneplését házi bálokkal is egybekapcsolták. Sőt a lányok 1883-ban Ladics Mária névnapjára egyenesen erdei mulatságot akartak rendezni Gyulaváriban a Ladics tanya mellett, de végül arra időhiányra hivatkozva nem kaptak engedélyt: „*Terényi Ágnes itt volt hétfőn a többi leányokkal és fiatalokkal együtt; Mari napot tartottunk. Jó kedvünk volt, táncolni is akartunk, de nem lehetett. Előtte való szombaton pedig Kelleréknél volt Mari nap, szinte tánc nélkül. [...] Mari és én szerettük volna a Mari napot egy erdei mulatsággal összekötni, de Tata azt mondta, hogy ahhoz több előkészület kell, és ti is, hogy táncosokat hívjatok. Ezt tehát a jövő nyárra halasztottuk, nem tudom, hogy mi lesz belőle.*”⁷²⁹ – számolt be a névnapjához tartozó eseményekről és tervekről bátyjának Ladics Irén.

Ez utóbbi idézet arra is rávilágít, hogy a névnapjához tartozó mulatságokat nem feltétlenül a tényleges napján tartották: jelen esetben például szombaton és hétfőn is Mária nap volt

⁷²⁴ LI-LL. 1880.01.22. (Ltsz.: 2009.1649.1.); LI-LL.1881.12.31. (Ltsz.: 2009.1650.1.)

⁷²⁵ KM-KF.1890.08.01. (Ltszn.); KM-KF.1891.08.01. (Ltszn.)

⁷²⁶ LGYNÉ-LGYU.1894.11.20. (Ltsz.: 2009.933.1.)

⁷²⁷ KM-LL.1890.04.17. (Ltszn.)

⁷²⁸ KM-KF.1891.04.14. (Ltszn.)

⁷²⁹ LI-LL.1883.09.16. (Ltsz.: 2009.1655.1.)

ugyanazon társaság két különböző ünnepeltjénél. Sőt, annak ellenére, hogy a névnapot, ha lehetett igyekeztek a naptári napján köszönteni, az is előfordulhatott, hogy a gratulációk a következő napon is folytatódtak, mint azt a Ladics családdal jóban lévő Lindl Etelkának a századforduló éveiből származó naplója is mutatja.⁷³⁰

Névnap alkalmából, bár ez nem tűnik általánosnak, néha kifejezetten nagy baráti kört is összefogó, szervezett zártkörű mulatságokra is sor kerülhetett. 1888-ban ilyen volt például a gyulai törvényszék elnöke, Novák Kamill lányának, Izának a névnapja, melyen a város színe-java megjelent. A vendégek között persze ott találjuk a Kliment lányokat valamint Ladics Lászlót, Gyulát és Irént is. Utóbbi így számolt be a bálról: *„A szilveszteri estélyen meghívott Novákné Iza napra szerda este fél nyolcra, s mondhatom, hogy a névnap pompásan sikerült. Az egész város jelen volt Czingulszkiék, Kalmárék és Köphféken kívül. A rózsaszín koszorúslányi ruhámat szedtük ez alkalomra rendben Julcsával. A Tata elkísért engem, átadott a háziasszonynak s ő el is jött. Én pedig a két fiúval reggel fél hétig ott mulattam. Igen kedélyes multság volt, 60 felül voltak jelen, s apa egy sem volt hivatalos [...] persze a hely szűke miatt. A csinos társaság, s főleg a lakás szépsége emelte a fényt. A Tata maga is azt mondta, hogy meglepte a társaság díszes volta.”*⁷³¹

A köszöntések alkalmával általában nem kaptak ajándékot az ünnepeltek, kivételt ez alól esetleg a fiatal lányok illetve a kisgyerekek jelentettek. Előbbieknek gyakran virággal gratuláltak a társaságba tartozó fiatalemberek. Ladics György 1886-ben például a már tüdőbeteg Mária lánya névnapja kapcsán írja aggódó sorait: *„Mari helyzete nem javul, de nem csoda, a sok látogatók agyon gyötrik őt. Most is Mari nevenapja alkalmával tele vannak a szobák látogatókkal. Mari örül, kivált a kapott szép virágbokrétnak, de tartok tőle, hogy megadja örömének árát.”*⁷³² A Kliment lányok is gyakran kaptak virágot névnapjukra, de Gabriella 1891-ben például egy emlékkönyvet kapott ebből az alkalomból édesanyjától.⁷³³ A gyerekek szintén számolhattak kisebb meglepetéssel ezen a napon, leginkább édességgel vagy gyümölcssel. 1896-ben a hároméves Ladics Klárának például cukorral kedveskedtek köszöntői névnapján.⁷³⁴

A családtagok és jó ismerősök, amennyiben tehették, mindenképpen igyekeztek személyesen kifejezni jókívánságaikat. Amennyiben ez nem volt lehetséges, esetleg a kapcsolat nem volt olyan szoros, akkor leginkább névjegy átküldésével, s azon néhány kedves sorral gratuláltak. A háztartást édesanyja távollétében vezető Ladics Irén például arról

⁷³⁰ Kósa L. 2011. 17–18.

⁷³¹ LI-LM.1888.01.08. (Ltszn.)

⁷³² LGY-LGYU.1886.09.12. (Ltsz.: 2009.819.1.)

⁷³³ KM-KF.1889.03.28. (Ltszn.); KM-KF.1889.06.10. (Ltszn.); KM-KF.1891.03.31. (Ltszn.)

⁷³⁴ KMÁ-KG.1896.08.30. (Ltsz.: 2010.2552.1.)

kesergett hűgának egy alkalommal, hogy „*Én az Ilonáknak névjegyén gratuláltam, éppen aznap volt mosás.*”⁷³⁵, Ladics Margit pedig azután, hogy levélben köszöntötte barátnőjét, még fontosnak tartotta megjegyezni: „*Délután különben, ha lehetséges teszem tiszteletemet.*”⁷³⁶ Az írásban történő gratuláció nemcsak névjegyén, hanem kifejezetten erre a célra nyomott díszes névnapí kártyán is történhetett. Ez utóbbit egyébként a virág mellé tűzve is átadhatták vagy küldhették az ünnepeltnek, mint azt a következő példa is mutatja: 1889-ben Kliment Margitnak a Jancsovits lányok küldtek egy virágbokréát mely „*kék szalaggal volt átkötve, s a szalagra egy kis kép volt ragasztva Viel glück felirattal*”.⁷³⁷ A Ladics hagyatékban a 19. század utolsó évtizedeiből több ilyen üdvözlőkártya is megmaradt.⁷³⁸

A távollévő családtagoktól elvárták, hogy levélben emlékezzenek meg szeretteik névnapjáról, sőt erre nemegyszer külön, írásban is figyelmeztették őket – a Ladics és Kliment fiúkat rendszerint testvéreik –, hiszen a gratuláció elmaradása nem egyszerűen figyelmetlenségnek, hanem illetlenségnek, sőt tiszteletlenségnek számított, mely könnyen neheztelést eredményezhetett a családban. A mégis elmulasztott köszöntések után pedig nem késett soká a dorgálás sem: „*Minő gondatlanság, és figyelmetlenség tőled a nagymama névnapjára nem gratulálni. Ő szegény nem tudta elképzelni, mi lehet az oka, hogy mindenkitől kap levelet, csak éppen az ő kedves fiától nem. Amint Pepi bácsi mondja (ki ma volt bent) nagyon izgatott volt miattad, és azt hitte, hogy beteg vagy, mert arra, hogy te vele szemben figyelmetlen légy, még csak gondolni sem mert.*”⁷³⁹

Végezetül érdemes megemlíteni azt, hogy a köszöntések akár szóban, akár írásban történtek, megformáltságukra gyakran különös hangsúlyt fektettek, olyannyira hogy a korszak illemtankönyveiben még mintaköszöntéseket is találhatunk az egyes ünnepi alkalmakhoz, így a névnaphoz kapcsolódóan is.⁷⁴⁰ Kliment Gyulát például a házához járó fiatalemberek egyike az „*A körösben van egy nagy hal...*” kezdetű közismert rigmussal köszöntötte⁷⁴¹, de a névnapí üdvözlőkártyái sorában verses üdvözlőt is találhatunk: „*Dicső név ünnepére kívánok / Bort – búzát – békességet / Állandó jó egészséget / Megelégedett hosszú életet / Nejétől szerelmet / Gyermekébe örömet.*”⁷⁴²

Születésnap. A születésnapoknak koránt sincs a névnapokhoz fogható hagyománya hazánkban. Megünneplésük a 19. században terjedt el szélesebb körben, kifejezetten városi-

⁷³⁵ LI-LM.1887.08.21. (Ltsz.: 2009.1198.1.)

⁷³⁶ LM-KG. 1890-es évek (Ltsz.: 2010.2526.1.)

⁷³⁷ KM-KF.1889.06.10. (Ltszn.)

⁷³⁸ A díszes névnapí üdvözlőkártyák leltározatlanok. Néhány közülük elérhető a Magyar Digitális Képkönyvtár Corvin János Múzeumból származó képei között a www.kepkonyvtar.hu címen. Valamint ld. 9. sz. melléklet.

⁷³⁹ LM-LL. 1882.1213.1. (Ltsz.: 2009.1733.1.)

⁷⁴⁰ Ismeretlen szerző 1872. 456–457.

⁷⁴¹ KM-KF.1888.04.12. (Ltszn.)

⁷⁴² Czingulcszky József névjegye névnapí köszöntése Kliment Gyulának. 1875.04.12. (Ltsz.: 2010.2606.1.) Ladics hagyaték.

polgári környezetben.⁷⁴³ A korszak már többször idézett illemtankönyve, *A pesti művelt társalgó* a születésnap megünneplése kapcsán családtagoknál a lakás esetleges feldíszítése mellett az ünnepelt csoportos fogadását és szívélyes, bensőséges köszöntést ajánlja. Távolabbi ismerősök körében azonban a gratuláció következő formáját tartja helyesnek: „szükséges személyes látogatást tenni, vagy ha ez nem megy, írásban hozzuk üdvözlőnk, vagy legalább névjegyünket küldjük el; mert ámbár az üdvözlőletés ily esetekben haszontalanság, sokan mégis ennek elmulasztását oly hibánakul róvják föl, hogy gyakran barátainkból elleneinkké lesznek.”⁷⁴⁴ Az illemtankönyv szerzője a köszöntés rövidegére, és tömörségére is felhívja a figyelmet, hangsúlyozva hogy a hosszadalmas, terjengős szólamok már nem felelnek meg a kor követelményeinek, s a terjedelmesebb köszöntést egyedül írásban tartja elfogadhatónak. Ezenkívül a köszöntés mellett a születésnap velejárójának tekinti az ajándékozás szokását is, bár hangsúlyozza, hogy az ajándék mindig középérték legyen, se nem túl drága se nem túl olcsó.⁷⁴⁵

A Ladics famíliában is számon tartották a születésnapokat, és köszöntötték szeretteiket ebből az alkalomból, arról azonban, hogy ez milyen keretek között zajlott, és kapcsolódott-e hozzá valamilyen ünneplés csak keveset árulnak el a források. Ladics László gyerekei már tortát kaptak születésnapjukra, anyjuk háztartási könyveinek bejegyzései alapján, de hogy ezt a közös családi étkezés részeként, vagy külön, esetleg vendégek társaságában fogyasztották el, nem tudjuk. Mindenesetre a família korábbi generációi esetében a köszöntés és ennek kapcsán a közös családi étkezéssel egybekötött ünneplés lehetett a gyakorlat. 1888-ban például Ladics László nagymamáját, Sztojanovits Szilárdnét várta Gyulára: „*Ha előbb nem, a születésem napjára majd bejön.*”⁷⁴⁶ – írta ennek kapcsán anyjának. 1890-ben Ladics György látogatott családjával együtt Csorvársra anyósa felköszöntésre⁷⁴⁷, 1896-ban pedig lánya, Margit volt Békéscsabán unokatestvére Sztojanovits Erzsébet születésnapján, ahol egyébként „*sokan voltak és jól mulattak*”.⁷⁴⁸ A Kliment és Csausz családban is hasonló gyakorlat élhetett. A nagymama, Csausz Lajosné köszöntésére a Klimentek mellett a család másik ága, a csorvási Csauszok is rendszeresen Gyulára érkeztek.⁷⁴⁹ Azt pedig, hogy a születésnapok mennyire családi ünnepnek számítottak, s hogy mennyire hozzátartozott megünneplésükhöz a

⁷⁴³ Kósa L. 2006. 357.

⁷⁴⁴ Ismeretlen szerző 1872. 79.; Érdekes, hogy az illemtankönyv annak ellenére, hogy hazánkban a névnapok megtartása volt elterjedtebb, a születésnap ünneplését részletezi, s emellett csak megemlíti, hogy „A névnapot Magyarországon meg szokták ünnepelni, s a hol szokásban van, ott ugyanazon illemszabályokra ügyeljünk, melyek a születésnap ünneplésénél szem előtt tartandók” Ennek oka minden bizonnyal az lehet, hogy a könyv külföldi minták felhasználásával íródott, s Nyugat-Európában a születésnapok ünneplése az elterjedtebb.

⁷⁴⁵ Ismeretlen szerző 1872. 79–80.

⁷⁴⁶ LL-LGYNÉ.1888.02.09. (Ltsz.: 2009.586.1.)

⁷⁴⁷ LGY-LL.1890.11.30. (Ltsz.: 2009.1447.1.)

⁷⁴⁸ LGYNÉ-LGYU.1896.10.09. (Ltsz.: 2009.996.1.)

⁷⁴⁹ KM-KF.1889.10.29. (Ltszn.); KM-KF.1891.10.30. (Ltszn.)

család együttléte jól érzékeltetik Ladics Margit kesergő sorai: „*A Laczi 24-dik születésnapja is igen szomorúan telt el, csak hárman voltunk itthon, a nagymama, Laczi és én.*”⁷⁵⁰

Alkalomadtán, a névnapokhoz hasonlóan, a születésnapok megünneplése is történhetett nagyobb összejövetel keretében. 1887-ben például egy ilyen tervvel kívánt boldog születésnapot nagybeteg húgának Ladics Irén: „*Elsősorban édesem egészséged mihamarabbi helyreállítását kívánom neked, és hogy a jövő születésed napját itthon a vári tanyán egy majális alakjában ünnepelhessük. Emlékszel-e, hogy pár évvel ezelőtt hogy terveztünk mindig egy erdei mulatságot a kiserdőben e napra?*”⁷⁵¹ Bár erre a mulatságra Ladics Mária halála miatt soha nem kerülhetett sor, maga a tervezés mutatja, hogy az nem állhatott távol a Ladics család születésnapi mulatságokról alkotott elképzeléséről.

A születésnapokhoz rendszerint valamilyen apróbb ajándék is hozzátartozott a családban. Ladics Lászlóné Kliment Margit példáján lássuk, hogy mit adott illetve kapott a fiatal hölgy az 1880–90-es évek fordulójának születésnapjain! 1886-ban nagymamájától, Csausznétól kapott egy ezüst penna és plajbásztokot⁷⁵², két évvel később Ladics Lászlótól „*egy rejtélyes skatulyát, mely rózsákat rejtett keblében*”⁷⁵³, miközben ő egy sapkát ajándékozott későbbi férjének e jeles nap alkalmából.⁷⁵⁴ Ez az év még egy különleges ajándékot is hozott számára, megmutatva, hogy az ajándékok köre milyen szélesen értelmezhető: „*Groszmama a születésnapom tiszteletére lefotografíroztat.*”⁷⁵⁵ A következő évben ő lepte meg nagymamáját egy kis hímzett asztalterítővel⁷⁵⁶, míg 1890-ben testvérének küldött két nyakkendőt születésnapi ajándékkul.⁷⁵⁷

A gyerekek gyakran cukrot kaptak ajándékkul ebből az alkalomból. Ladics Györgyné például 1877-ben születésnapjára „egy kis édességet” küldött fiának, majd 1881-ben ismét ezzel lepte meg a soproni gimnáziumban tanuló Ladics Lászlót, annak ellenére, hogy „*Tata ugyan gyerekesnek tartja ilyen nagy fiúnak czukrot küldözgetni*”, sőt azt is hozzáfűzte, hogy pár hét múlva a szintén soproni diák Ladics Gyulának is fog küldeni születésnapjára, s addig is osztózzanak meg testvériesen az édességen. Évtizedekkel később pedig már az előbbi megajándékozott, Ladics László lepte meg – a bevált gyakorlatot követve – unokahúgát Ébner Adrient egy fél kiló cukorral e jeles napon.⁷⁵⁸

⁷⁵⁰ LMI-LGYU.1888.03.06. (Ltsz.: 2009.1081.1.)

⁷⁵¹ LI-LM.1887.08.21. (Ltsz.: 2009.1198.1.)

⁷⁵² KM-KF.1886.06.17. (Ltszn.)

⁷⁵³ KM-KF.1888.06.17. (Ltszn.)

⁷⁵⁴ Naplóbejegyzés. 1888.02.21. Napló töredék. Ladics László, 1887–88. (Ltsz.: 83.335.) Ladics hagyaték

⁷⁵⁵ KM-KF.1888.06.17. (Ltszn.)

⁷⁵⁶ KM-LL.1889.11.09. (Ltszn.)

⁷⁵⁷ KM-KF.1890.07.22. (Ltszn.)

⁷⁵⁸ LGYNÉ-LL.1877.02.21. (Ltsz.:2009.1510.1.); LGYNÉ-LL.1881.02.18. (Ltsz.:2009.1511.1.);

A távollévő, elsősorban iskolás fiúk számára ez alkalomból gyakran csomagot is küldtek az otthoniak, de még inkább jellemző volt egy kisebb pénzösszeg ajándékozása: 1883-ban például két forintot kapott Ladics László, míg a következő évben már ötöt, majd 1886-ban öccse, Gyula is ennek az összegnek örülhetett.⁷⁵⁹ Természetesen a gratulációt és főképp az ajándékot illet megköszönni, melynek elmaradása dörgedelmes sorokat vont maga után: „*Mamád születésed alkalmából annyira figyelmes volt irántad, hogy téged apró küldeményekkel meglepni jónak látta. Megbocsájthatatlan figyelmetlenség részedről, hogy te ezt megköszönni, vagy csak anyádat arról értesíteni, hogy küldeményét megkaptad – elmulasztottad.[...] Mamád iránt tiszteletlen s hálátlan voltál, midőn az ő szíves figyelme és gondoskodását nem köszönted meg. Figyelmeztetek tehát, hogy ez jövőre semmi színben ne ismétlődjék.*”⁷⁶⁰ – dorgálta gimnazista fiát Ladics György 1879-ben.

A távollévő családtagok felé általában elvárás volt a születésnapról való megemlékezés, és a gratuláció, melynek rendszerint levélben megfogalmazott köszöntő sorokkal tettek leget. A Ladics hagyatékban számtalan példáját találjuk ennek.⁷⁶¹ Elmulasztása természetesen ennek is illetlenség volt, s neheztelést vont maga után, így nemegyszer emlékeztették a fiatalabb fiúkat ezen „kötelességükre”, sőt a bizonytalan Kliment Ferenc 1885-ben maga fordult az otthoniakhoz a következő kéréssel: „*Mamus írja meg, mikor írjak tante Fanny és groszmama születésnapjára.*”⁷⁶²

Végezetül szólhatunk egy sajátos, a Ladics levelezésben kétszer is említésre kerülő gyakorlatot, a templomlátogatással egybekötött imádkozást az ünnepeltért születésnapján. 1887-ben Ladics Irén és Margit volt templomban húguk, a nagybeteg Mária születésnapján, míg egy másik alkalommal Ladicsné és lánya Irén emlékezett meg ebben a formában a fővárosban élő Ladics Gyuláról.⁷⁶³ Nem tudjuk mennyire lehetett általános ez az ájtatos gyakorlat a születésnapok kapcsán, de vallásos családokban, mint a példák is mutatják, mindenképpen számolhatunk vele.

Évfordulók. A családi ünnepek egy sajátos körét a különböző évfordulók teszik ki, melyek közül kiemelkednek a házassághoz kapcsolódóak. Úgy a nemesi famíliák, mint a polgárcsaládok körében nyoma van annak, hogy az eljegyzés illetve a házasság évfordulóját számon tartották, és a nagyobb, kerek évfordulókat családi körben meg is ünnepelték. Ilyen kiemelkedő eseménynek számítottak a házasságkötés 25. évfordulóját jelző ezüst illetve az

⁷⁵⁹ LM-LL.1883.02.21. (Ltszn.: 2009.1735.1.); LI-LL.1884.02.18. (Ltszn.: 2009.1659.1.); LM-LGYU.1886.03.05. (Ltszn.: 2009.1152.1.);

⁷⁶⁰ LGY-LL.1879.03.05. (Ltszn.: 2009.1384.1.)

⁷⁶¹ Csak néhány ezek közül: LL-LGY.1884.03.31. (Ltszn.: 2009.194.1.); LM-LMI.1887.11.29. (Ltszn.: 2009.1290.1.); LL-LGY.1886.03.27. (Ltszn.: 2009.195.1.); KF-KM.1888.06.07. (Ltszn.); KM-KF.1889.07.21. (Ltszn.); LMI-LGYU.1891.03.06. (Ltszn.: 2009.1093.1.); LGYNÉ-LGYU.1892.03.20. (Ltszn.: 2009.986.1.)

⁷⁶² KF-KM.1885.09.26. (Ltszn.)

⁷⁶³ LI-LM.1887.08.25. (Ltszn.: 2009.1200.1.); LGYNÉ-LGYU.1898e. (2009.1005.1.)

50. évfordulóját jelző aranylakodalmak.⁷⁶⁴ A magyar család aranykönyve az ezüstmenyegző családias jellegét hangsúlyozta: az ünnepeltek a rokonság kisebb házi szertartás keretében köszöntöti, majd a család után a házhoz érkező jóbarátok gratulálnak, s este közös lakomával záródik a megemlékezés. Az aranylakodalom ehhez hasonlóan zajlott le, azzal a különbséggel, hogy a családi szertartás helyett templomi szertartás keretében áldották meg az ünneplő párt.⁷⁶⁵ Utóbbival összecsengnek a Békés korszakunkban íródott tudósításai, melyek szerint Gyulán az aranylakodalmak két fő része a templomi szertartás, és az otthon családi-baráti körben eltöltött lakoma volt.⁷⁶⁶

A házassághoz kapcsolódó évfordulókat a Ladics családban is számon tartották – Ladics Lászlóné 1894-es zsebnaptárában, például egyaránt megtaláljuk a szeptember 4.-i eljegyzésének, illetve december 12.-i esküvőjének évfordulójára utaló bejegyzéseket⁷⁶⁷ – azt azonban, hogy ezen a napon a köszöntéshez kapcsolódott-e valamilyen ünnepség, nem tudjuk. Arany lakodalomról nem találtunk említést a családi iratok körében, amit a forrásokban megjelenő adatok esetleges volta mellett, a családtörténet sajátos alakulásának számlájára is írhatunk: sem Ladics György, sem fia László nem érte meg az 50. házassági évfordulóját. Ladics György esetében az ezüst lakodalomról sem emlékeznek meg a források, ami talán azért is lehet, mert az esemény időpontja mindössze néhány héttel leányának halála utánra esett volna. Ladics László kapcsán viszont tudjuk, hogy 1917-ben családi körben ünnepi vacsorával emlékeztek meg az évfordulóról.⁷⁶⁸ A közvetlen rokoni illetve baráti körből is találunk példát az ezüst évforduló számontartására illetve megünneplésére. 1918-ban például egy képeslapon köszönték meg Marienbadban nyaraló barátai 25. házassági évfordulójukra küldött szíves gratuláló sorait Ladics Lászlónak.⁷⁶⁹ Míg néhány évvel később Ladics Lászlóné húgának, Mattiasiné Kliment Gabriellának ünnepelték családi vacsora keretében ezüstmenyegzőjét 1922-ben.⁷⁷⁰ Végezetül egy korábbi, a család első generációjához kapcsolódó példát is említünk: „Ezüst lakodalmat ültek Piroska néniék, ebédre vártak, de csak délután juthattunk el.”⁷⁷¹ – írta ez esetről Ladics Irén 1887-ben.

Kicsit eltávolodva a házasságkötéshez kapcsolódó ünnepektől, a Ladics dokumentumok között egy új típusú, a középosztályi lét sajátos jellemzőjével, az iskoláztatással kapcsolatos évforduló jellegű ünnepi eseményről is találunk adatokat: Ladics

⁷⁶⁴ Az aranylakodalom megünneplésének példája egy arisztokrata családban: Podmaniczky F. 1984. 87–90.; Az ezüstitlakodalom, mint jellegzetes polgári ünnep: Kósa L. 2006. 504.

⁷⁶⁵ Szabóné Nogáll J. 1910. 516–517.

⁷⁶⁶ *Aranylakodalom*. Békés, 1890.12.07.; *Aranylakodalom*. Békés, 1897.14.11.

⁷⁶⁷ Ladics Lászlóné tárcanaptára az 1894. évre. (Ltsz.: 94.753.36.) Ladics hagyatéék.

⁷⁶⁸ Héjja J. E. 2011. 93.

⁷⁶⁹ Képeslap. Marienbad. 1918.06.01. (Ltszn.) Ladics hagyatéék.

⁷⁷⁰ Héjja J. E. 2011. 93.

⁷⁷¹ Li-LM.1887.09.24. (Ltsz.: 2009.1203.1.)

Lászlót 1912-ben a soproni casinóban tartandó 30-éves érettségi találkozóra invitálták egykori diáktársai. Nem tudjuk, hogy végül is részt vett-e a szóban forgó összejöveten, de ez magának az ünnepi eseménynek a tényét nem befolyásolja.⁷⁷²

2.2. Az emberélet fordulói

Születés, keresztelő. Az emberélet fordulói közül az első a születés és a hozzá kapcsolódó keresztelő. Szokásairól, hagyományairól a polgárság kapcsán keveset tudunk.⁷⁷³ Az események lefolyásának általános menetét a korszak illemtankönyveiből ismerhetjük meg. Ezekbe a leírásokba illeszthetők be a Ladics hagyatékban a kérdéshez kapcsolódóan fellelhető töredékes adatok.

A szülést megelőző időszakra a leendő anya részére a világtól való visszavonulást javasolják az életvezetési tanácsadók: a társasági élet ilyenkor már csak a rokonságra illetve a szűk baráti körre terjedhet ki.⁷⁷⁴ Ez a visszafogottabb társasági élet a Ladics családi levelezésben is érzékelhető, a szülés előtti időben már valóban csak a legszűkebb körre korlátozódott. Ladics Györgyné mindkét, gyermekszülést megérő lánya a szülést megelőző utolsó hónapokat egyébiránt anyja mellett töltötte. Ez Ladics Irén esetében érdekesebb, aki ekkor már Debrecenben élt, gyermekét azonban mégis Gyulán hozta világra.

Az újszülött megérkezéséről a szülést követő három napban írásban illet tudósítani a családot és az ismerősöket, akik szintén írásban – esetleg névjegyük beküldésével – gratuláltak, majd egy hónapon belül látogatást is tettek a fiatal anyánál. Utóbbinak ez első héten csak a legbizalmasabb ismerősöket illet fogadnia, míg a második-harmadik héten már a tágabb baráti kört is.⁷⁷⁵ Mindezt persze annak figyelembevételével, hogy a gyermekágyas anyának a szülést követően vigyáznia kellett egészségére, s ha tehetette hat hétig kímélnie kellett magát. Ladics Irén például kifejezetten figyelmeztette ennek fontosságára szülése után húgát, Margitot: *„Hála a jó Istennek, hogy a legnehezebb órákon szerencsésen keresztülment! Csak most még arra figyelmeztetem, hogy legyen 6 hétig a legóvatosabb és türelmesebb, nehogy egy könnyelmű pillanatért hónapokig esetleg évekig kelljen sínylődnie. Bizonytal sok türelmet igényel ebben a hőségben az ágyban fekvés, de hát inkább most tűrjön és szenvedjen egy keveset, mint később aztán sokat.”*⁷⁷⁶ Az idézet arra is rávilágít, hogy itt a fiatal anya számára a gyermekágy hagyományos hat hetes időszakát nem egyházi vagy kultikus okokkal

⁷⁷² Meghívó levél érettségi találkozóra. 1912. (Ltszn.) Ladics László vegyes iratai, Ladics hagyaték.

⁷⁷³ Általában a témáról: Deáky Z-Krász L. 2005.; Néprajzi vonatkozásról összefoglalóan ld.: Kapros M. 1990.

⁷⁷⁴ Ismeretlen szerző. 1891. 128.

⁷⁷⁵ Ismeretlen szerző. 1891. 129.

⁷⁷⁶ LI-LMI. 1899.07.24. (Ltsz.: 83.866.)

(tisztátalanság, avatási szertartás) indokolják, hanem annak megtartásánál az egészségügyi-orvosi szempontok kerültek előtérbe.⁷⁷⁷

Az egyszerű levélben történő híradás illetve gratuláció mellett egyébként, mely természetesen a Ladics családban is élő gyakorlat volt, a Ladics hagyatékban mindkét eset különlegesebb formájával is találkozhatunk. Az újszülött megérkezését hírül adó, 1893-ban keltezett, kisbabát ábrázoló nyomtatott kártya mutatja, hogy polgárcsaládoknál kifejezetten erre a célra is használhattak alkalmi nyomtatványokat, bár hogy ez mennyire lehetett általános, nem tudjuk.⁷⁷⁸ Emellett a gratulációknak két jellegzetes képeslapon küldött formája is megmaradt a hagyatékban, jelezve, hogy a századforduló éveiben, hasonlóan a karácsonyi, újévi és húsvéti jókívánságok tolmácsolásához, a képeslap erre az alkalomra is megfelelő lehetett. Az egyik lapon egy pólyában lévő kisbaba, míg a másikon egy könyvben lapozgató gólya látható mögötte pólyás babákkal, „Vajon melyik a kis báró?” – felirattal. Mindkettőt Báró Drechsel Gyuláné Laidcs Margitnak küldték 1899-ben fia születése alkalmából.⁷⁷⁹ Az újszülött meglátogatásának Ladicsok általi gyakorlata is igazodott az illemtankönyv javaslatához, azaz túl korán nem, de egy-másfél hónapon belül mindenképpen illet megejteni ezeket a viziteket: „Ambrusnét és kisfiát is megnéztem vasárnap. Szép kövér kisgyerek, azonban Juliska még igen beteges, pedig már hét hetes a kisgyerek. Gallacznénak is fia született. Még csak két hetes, tehát nem látogattuk meg.”⁷⁸⁰ – számolt be Ladics Irén az ismeretségi körében tett babnéző látogatásokról 1888-ban.

Míg a 19. század első felében a születést szinte azonnal követte a keresztelő, annak időpontja a század végéhez közeledve mindinkább kitolódott.⁷⁸¹ „Ha a gyermek gyenge, rendesen hamarabb és otthon keresztelik meg, mi csekély szertartással jár; ha egészséges, a keresztelőt a templomban tartják meg, még pedig többnyire, ha a gyermek egy hónapos.”⁷⁸² – olvashatjuk a századvég illemtankönyvében a kérdés kapcsán. A Ladics család példáján konkrétan is megfigyelhető ez a váltás. Míg az 1860-as években született Ladics László és Kliment Margit esetében a születést követően néhány napon belül megvolt a keresztelő is, addig az ő gyermekeinek keresztelője kapcsán a századfordulón már azt láthatjuk, hogy az

⁷⁷⁷ A gyermekágyas időszak történeti néprajzi összefoglalását ld.: Deáky Z-Krász L. 2005. 187–209.

⁷⁷⁸ Születést hírül adó „megérkeztem” kártya. (Ltsz.: 83.298) Ladics hagyaték. A kártya a gyulai Dürer terem állandó történeti kiállításában látható.

⁷⁷⁹ Kisbaba születéséhez gratuláló képeslapok (Ltsz.: 83.367) Ladics hagyaték. Mindkét képeslap elérhető a Magyar Digitális Képkönyvtár Corvin János Múzeumból származó képei között: www.kepkonyvtar.hu. Képeslapon küldött gratulációra példa még (szintén 1899-ből): Deáky Z-Krász L. 2005. 274.

⁷⁸⁰ LI-LM.1888.03.11. (Ltsz.: 2009.1216.1.)

⁷⁸¹ Kósa L. 2006. 355.

⁷⁸² Ismeretlen szerző. 1891. 131.

rendszerint egy hónappal követte a születés időpontját.⁷⁸³ Szintén ezt az egy hónapot találhatjuk Ladics Irén kislányának születése és keresztelője között is 1899-ben.⁷⁸⁴

A keresztszülőnek való felkérés megtiszteltetésnek számított, melyet minden körülmények között illet elfogadni, s egyenes visszautasítást sértésnek vették, annak ellenére, „hogy ez a tisztség sok kötelességgel, és kevés – vagy mondhatjuk. semmi – joggal sem jár.”⁷⁸⁵ Az illetmentkönyv ezen megfogalmazása, – bár némi igazságot tartalmazott, hiszen a keresztszülőnek valóban számos, anyagi teherrel is járó kötelezettsége volt, és nem csak a gyermek tényleges megkeresztelése, de további élete kapcsán is – megfeledezett arról a tényről, hogy a keresztkomaság, egyúttal, mint műrokonsági viszony a két érintett család közötti kapcsolat szorosabbra fűzését is jelentette, mely mindkét fél számára számos előnnyel járhatott, így egyáltalán nem volt mellékes az, hogy kit is kértek fel erre a tisztre a szülők.⁷⁸⁶

Maga a keresztelő általában templomi szertartásból és keresztelői ebédből álló bensőséges családi ünnepnek számított, melyen rendszerint csak a szűkebb család és a keresztszülők vettek részt.⁷⁸⁷ Ladics György és családja például nem volt hivatalos Békéscsabán élő sógora fiának a keresztelőjére, csak utána néhány nappal mentek át megnézni a legifjabb családtagot, mint azt Ladics Margit következő sorai is mutatják: „A héten nagy utazást készülünk tenni, be szándékszunk kocsizni Csabára, meglátogatni a legifjabb cousint, amely becses személy létezéséről, azt hiszem, már van tudomásod. A keresztelő szerdán volt.”⁷⁸⁸

A keresztszülők a keresztelő alkalmából keresztelési ajándékot adtak az újszülöttnak, sőt esetleg az anyának is. Az illetmentkönyvek mindegyike említi az ezüst evőeszközt, illetve lányok esetében az ékszert, mint megfelelő ajándékot ilyen alkalmakra, de illőnek tartják a sorsjegy, emlékpénz, sőt az újszülött nevével és a keresztelés dátumával díszített arany emléktál ajándékozását is.⁷⁸⁹ A Ladics hagyatékban megmaradt egy kis papírdarab – mely a keresztelői emlékpénz ajándékozásának gyakorlatáról tanúskodik a famíliában – a következő

⁷⁸³ Ladics László 1864. 02. 21.-én született, és 1864.02.25.-én kereszttelték. Ladics László születési anyakönyvi kivonata. (Ltszn.) Ladics László iratai. Ladics hagyaték.; Kliment Margit 1869.16.14.-án született, és 1869.16.23.-án kereszttelték. Kliment Margit születési anyakönyvi kivonata (Ltsz.: 83.798.) Ladics hagyaték.; Ladics Klára 1893.10.13.-án született és 1893.11.20.-án kereszttelték. Ladics Klára születési anyakönyvi kivonata (Ltsz.: 83.816.) Ladics hagyaték.; Ladics Margit 1905.04.30.-án született és 1905.05.24.-én kereszttelték. Ladics Margit születési anyakönyvi kivonata (Ltszn) Ladics László gyerekeinek iratai. Ladics hagyaték.

⁷⁸⁴ Ladics Irénél lánya Ébner Adrienne 1899.10.09.-én született, és 1899.11.11.-én kereszttelték. LGY-LGYU.1899.11.11. (Ltsz.: 2009.924.1.)

⁷⁸⁵ Gömbösné Galamb M. 1910. 45.

⁷⁸⁶ Deáky Z-Krász L. 2005. 263–267.; Kapros M. 1990. 25–26.

⁷⁸⁷ Kósa L. 2006. 355.

⁷⁸⁸ LMI-LGYU.1890.10.24. (Ltsz.: 2009.1090.1.)

⁷⁸⁹ Ismeretlen szerző. 1872. 78.; Ismeretlen szerző. 1891. 131.; Gömbösné Galamb M. 1910. 45.; a keresztelői ajándékozás szokásának bemutatása mellett keresztelői tallér, keresztelői kehely, keresztelői ezüstpohár, keresztelői ezüstpohár képeit közli: Deáky Z-Krász L. 2005. 266–271.

felirattal: „György, Az olasz arany Ducsi bácsitól a keresztelő napján, Mamitól 1898 IX/11, és Tante Fannitól 1899 XII/24.”⁷⁹⁰ A felirat bizonyossága szerint a papírosba eredetileg a Ladics György keresztelőjére adott emlékpénzt csomagolták. Ezen túl a hagyatékban kifejezetten a keresztelői ajándéokra vonatkozó adatokat nem találtunk, több tárgy és feljegyzés is igazolja azonban, hogy a keresztelőt nagy becsben álló eseménynek, illetve a hozzá kapcsolódó tárgyakat megőrzésre méltónak tartották. Legjellemzőbb példája ennek Ladics Lászlóné Kliment Margit teljes, 1869-es keresztelői kelengyéjének (kising, főkötő, pólya, takaró) megőrzése, melyhez a keresztelő után készült fotó is megmaradt a fiatal anya és a kelengyébe öltöztetett újszülöttről. Szintén megőrződött a hagyatékban Kliment Margit édesanyjának Csasz Szidóniának a keresztelői főkötője 1849-ből, mellette hajtincsekkel és pénzérmékkel.⁷⁹¹

A keresztelő kapcsán végezetül érdemes néhány szóban a Ladics családban élő keresztnévadási szokásokról is szólnunk. A családfát áttanulmányozva megállapíthatjuk, hogy a Ladicsoknál is megfigyelhető az országosan elterjedt névadási gyakorlat, miszerint a szülők vagy nagyszülő nevét előszeretettel adták az újszülötteknek⁷⁹², bár korántsem kizárólagos, mint azt Ladics György gyermekeinek példája is mutatja. Míg a korábbi generációknál ugyanis már az első gyermekek születéseinél jellemző volt a családi hagyományokkal bíró név választása, s egyéb nevek csak később jöttek számításba, addig Ladics György és László gyermekeinél az elsőként született gyermekek kaptak a családban előzmények nélküli neveket, és csak a későbbi születéseknél kerültek elő a családi hagyománnyal bírók. Például Ladics Pál és János is elsőszülött fiát maga után nevezte el, sőt utóbbi, mint a családtörténeti részben láthattuk, annyira ragaszkodott ehhez a gyakorlathoz, hogy a gyermekhalandóság okán négy gyermekét is Jánosnak keresztelte. Talán éppen ebből okulva Ladics György egyetlen gyermekének sem választott a családban már korábban előforduló keresztnevet, így saját nevét csak az egyik unokája vitte tovább. Ladics László is csak az utolsó három gyermeknél kanyarodott vissza a családi hagyományokhoz miután első és másodszülöttjét előzmények nélküli névre keresztelte: harmadik gyermeke az apja, negyedik saját maga, míg ötödik a felesége keresztnevét kapta meg. Tőle egyébként a családi levelek tanúsága szerint egyáltalán nem állt távol a furcsa, hagyományok nélküli névválasztás, melytől – a család nagy örömére – az utóbbi esetekben már sikerült eltántorítani. Ladics László harmadik gyermekének születése kapcsán írta például testvére, Margit a következőket: „Mama a múlt

⁷⁹⁰ Papírdarab felirattal. (Id.ltsz.: 4743) Ladics György iratai, Ladics hagyaték

⁷⁹¹ Kliment Margit keresztelői kelengyéje, (Ltszn.) és a fotó (Ltszn.); Mindkettő megtekinthető a gyulai Dürer Terem állandó történeti kiállításában.; Csasz Szidónia keresztelői főkötője. (Ltszn.) Ladics hagyaték.

⁷⁹² A névadási szokásokról történeti összefüggéseiben: Deáky Z-Krász L. 2005. 271–274.; Néprajzi vonatkozásai: Kapros M. 1990. 26.

héten volt bent Gyulán Margitot s a kis unokát meglátogatni; Azt mondja, gyönyörű a kisfiú, de az az örült Laczi Balázs vagy Simonnak akarja keresztelni!”⁷⁹³ Tudjuk, végül György lett a választott név a nagypapa neve után... talán családi nyomásra? A következő fiú születése kapcsán is hasonló események játszódhattak le a névadás körül, legalább is erre utalnak Ladics Irén sorai: *„Hallom, hogy a héten meglesz már a keresztelő is, s kellemesen lepett meg, hogy nem a te kedvencz nevedet „Simont” választottátok! Mert biztosra vettem, hogy ezúttal nem tágítasz, s te leszel a győztes fél! Ferencz igen szép név! István kevésbé tetszik nekem! Kíváncsi vagyok, melyiknél állapodtok meg.*”⁷⁹⁴ Végül az újszülöttet meglehetősen konzervatív módon az apja után László névre keresztelték. A családban egyébként többször is előforduló nevek voltak az első két generációnál a Pál, János és Sámuel, míg a következő két generációknál a György, László és Margit.

Esőáldozás, bérmlás, konfirmáció. Az elsőáldozás, bérmlás és konfirmáció hazánkban a 19. század elején terjedt el, és egyházi vonatkozásain túl korántsem lett olyan fontos családi ünnep jellege, mint Nyugat-Európa országaiban. Szimbolikus jelentőségét az ünnep felnőtté válás kezdetével való összekapcsolódása adta, mely éppúgy megjelent a néphagyományban, mint városi-polgári környezetben.⁷⁹⁵ Az 1890-es évek népszerű illemtankönyvében olvashatjuk erről a bérmlás illetve a konfirmáció kapcsán zárásként a következő sorokat: „a fiatal leányok rendesen egy-két évvel reá bemutattnak a világban. A bemutatás abból áll, hogy a fiatal leány, édes anyja [...] kíséretében, látogatásokat tesz mindazon házaknál, melyek szülei körét képezik, mi azt jelenti, hogy ezentúl már meghívásokat is elfogad. A fiatal leány, ki eddig a gyermekszobában vagy növeldeben töltötte idejét, ha egyszer be van mutatva, a salonban is megjelen s édes anyjával együtt fogadja a látogatókat és vendégeket.”⁷⁹⁶ Szintén az illemtankönyvek nyújthatnak eligazítást ezen ünnepi alkalmak polgári környezetben ideálisnak vélt lefolyásáról. Megtudhatjuk például, hogy a bérmlásra nem volt szokás meghívót küldeni, de valamilyen formában azért illet értesíteni a rokonokat és barátokat. Szintén illem diktálta kötelesség volt előtte, esetleg utána való napon felkeresni a nagyszülőket, keresztszülőket és tanítókat, valamint a szertartást követő héten szülői kíséretben a papot, megköszönni annak fáradozásait. A templomi szertartás után rendszerint ünnepi ebédre gyűlt össze a család, ahol az ünnepelteknek valamilyen ajándékkal is kedveskedtek, ami a fiúknál lehet ezüstóra, míg a lányoknál imakönyv vagy ékszer.⁷⁹⁷

⁷⁹³ LMI-LGYU.1891.08.17. (Ltsz.:2009.1137.1.)

⁷⁹⁴ LI-LL.1900.06.12. (Ltsz.: 2009.1680.1.)

⁷⁹⁵ Kósa L. 2006. 355.; Kósa L. 1990. 472–473.

⁷⁹⁶ Ismeretlen szerző. 1891. 132-133.

⁷⁹⁷ Ismeretlen szerző. 1891. 132.; Gömbösné Galamb M. 1909. 45.

Azt, hogy a Ladics családban is fontosnak tartották ezeket az ünnepi alkalmakat mutatják a hozzájuk kapcsolódóan megőrzött emléktárgyak, mint például Ladics Klára elsőáldozói koszorúja és fényképe, Ladics László konfirmálási emléklapja vagy egy személyhez pontosan nem köthető bérnői emlék az 1880–90-es évek fordulójáról.⁷⁹⁸ Arról azonban, hogy maga az ünnep milyen külsőségek között zajlott le, hallgatnak a források. Mindenesetre a családi körben elköltött ünnepi ebéd, mint általában az ünnepek elmaradhatatlan része bizonyára ezekhez az alkalmakhoz is hozzátartozott. Azokban az esetekben persze, mikor a szertartás Gyulán, a család részvételével zajlott le. Hangsúlyozzuk ez utóbbit azért, mert a Ladics lányok az elemi iskola elvégzése után zárdában illetve intézet nevelkedtek, így például mind Ladics Irén, Mária és Margit a lippai zárdában volt elsőáldozó, míg Ladics Klára az Egri Angolkisasszonyok Intézetében bérnőlközött. Ilyen esetekben természetesen az intézeti keretek ünnepélyessége határozta meg a szertartást, mely attól még, vagy éppen azért, mint Ladics Mária húgának irt levele is mutatja, akár életre szóló élményt is adhatott a fiatal lányoknak: „*Most ugye ájtatos napokat élnek, készülnek az első áldozáshoz, az nagy nap lesz! Még most is boldogan emlékszem vissza az én elsőáldozási napomra.*”⁷⁹⁹ A család jelenlétével az intézeti ünnepek alkalmával, bár azok nyilvánosak voltak, nemigen számolhatunk. Ladics Klára például bérnőlközése alkalmából nagymamáját kérte meg bérnőanyának, aki azonban ennek ellenére sem tudott Egerbe utazni, így helyettesítője végül az intézetet vezető tisztelendő anyja lett.⁸⁰⁰

Házasság A dualizmus éveiben is – napjainkhoz hasonlóan – az emberek életében különleges jelentősége volt a házasságkötésnek, és családalapításnak, mely gyakran egyben az önálló felnőtt élet kezdetét is jelentette. A Ladics család példáján is láthattuk, hogy egy jó házasság társadalmi emelkedést, illetve a már kivívott pozíció megtartását, megerősítését jelenthette. A párválasztás szempontjainál természetes volt a századforduló éveiben a személyes vonzalom mellett, sőt sok esetben előtt, a megfelelő (legalább hasonló szintű) társadalmi állás illetve vagyon mérlegelése. Whol Janka illemtankönyve szerint úriember anélkül, hogy ez utóbbi kérdéssel tisztába jönné, nem is kezd komolyan udvarolni, hiszen abból mindkét félnek csak kára származhat: „Jóra való fiatalember soha sem udvarol komolyan olyan fiatal leánynak, kit nincs szándéka nőül venni. Sőt ha van is komoly szándéka, nem lép fel határozottan, míg illetékes forrásból ki nem tudta, a leány vagyoni körülményei s családi összeköttetései megfelelnek-e kívánalmainak. Mert az utólagos

⁷⁹⁸ Ladics Klára elsőáldozói koszorúja (Ideiglenes Ltsz: 846) Ladics hagyaték; Ladics Klára elsőáldozói fényképe (Ltsz.: 84.83.1.); Ladics László konfirmálási emléklapja (Ltszn); Szent-bérnői emlék (Ltszn.); Utóbbi három kép elérhető a Magyar Digitális Képtár Corvin János Múzeumból származó képei között a www.kepkonyvtar.hu címen. Valamint ld. 9. sz. melléklet.

⁷⁹⁹ LM-LMI.1887.03.16. (Ltsz.: 2009.1289.1.)

⁸⁰⁰ LK-KM.1907.04.28. (Ltsz.: 2010.1025.1.); LK-KM.1907.05.12. (Ltsz.: 2010.1023.1.)

visszalépés mindig mélyen sértő úgy a leányra, mint annak családjára nézve s a fiatal embert sem emeli a közvéleményben az, ha kitudódik felőle, hogy egy leányt udvarlásával kompromittált és azután ott hagyott, mert hozománya csekélyebb volt, mint gondolta.”⁸⁰¹

A Ladics családon belüli példák is ennek a véleménynek a jellemző voltát erősítik meg, azzal a pontosítással, hogy Ladicsék elsődlegesnek a hasonló vagy előkelőbb társadalmi állást tekintették, ami mögött a vagyon inkább csak másodlagos szempontnak számított. Ladics György három, a családalapításig eljutó gyermeke közül kettő is nemesi família sarjával kötötte össze életét. László Kliment Margitot, a meglehetősen szerény körülmények között élő, de köztisztviselőként álló megyei alpénztárnok, Kliment Gyula lányát vette feleségül, míg Margit egy elszegényedett bárói família egyik tagjához, Drechsel Gyulához ment hozzá. A következő generációnál is találhatunk hasonló példát: Ladics Klára a szintén nemes, de vagyontalan Ambrus Lajos felesége lett. Utóbbi családjának megbecsültségét mindenesetre jól mutatja, hogy apja hosszú időn át volt békésmegye alispánja. Ezek a házasságok, már azzal a ténnyel is, hogy általuk a Ladicsok nemes famíliákkal kerültek rokoni kapcsolatba – bár a rendi világ elmúltával a nemesi cím jelentősége is csökkent – kétségtelenül a család Ladics György által megalapozott tekintélyének erősödését hozták. Ez persze nem jelenti azt, hogy az anyagi kérdés ne lett volna fontos szempont, és hogy adott esetben a vagyon nem tette volna könnyben elfogadhatóvá a házasság létrejöttét. Ladics Györgyné például, mint leveleiből tudjuk, nem kifejezetten lelkesedett fia házasságkötéséért, mivel a Kliment lányt családja megbecsültsége ellenére sem tartotta elég jó partinak, így még évek múltán is panaszkodott fia választásáról: „*Laczi nagy bolondot tett, mikor olyan szegény, és még hozzá rossz gazdasszonyt vett feleségül.*”⁸⁰² Báró Drechsel Gyula leánykérése kapcsán is – amiről alább még bővebben szó lesz – Ladics György, figyelembe véve a fiatalok érzéseit, csak úgy volt hajlandó hozzájárulását adni a házassághoz, ha előbb lánya jövődöbelije leteszi a régóta halogatott ügyvédi vizsgáját, ezzel biztosítva vagyon hiányában is a létrejövő családnak a megélhetést. „*Ösmerve Önt, s ösmerve viszonyait, tudom, hogy valamint eddig, úgy ezen túl is csak a becsületes munka, a becsületes kereset volt és lesz nehéz feladata életének. [...] Mivel ön is gondos családapának ösmer, nem csak lányom, hanem ön is, mint leendő vőm érdekében szükségesnek találom, hogy ön a sokszor emlegetett azon elhatározását, hogy az ügyvédi vizsgát leteszi – érvényesítse. Ezt nem azért akarom és tanácsolom, hogy ön az eléggé tövises és sokszor hálátlan ügyvédi pályát válassza keresete módjául, hanem tanácsolom azért, mert az ügyvédi diplomát mégis oly értéknek tekintem, mely szükség esetén, ha nem is zsíros*

⁸⁰¹ Ismeretlen szerző. 1892. 98.

⁸⁰² LGYNÉ-LGYU. 1900.05. (Ltsz.: 2009.1018.1.)

*falatot, de egy kis keserű kenyeret nyújthat.*⁸⁰³ – írta a vagyon hiányában lánya jövője miatt aggódó apa a kérőnek. Persze ezt a kérdést is másként látták a szülők, és másként a fiatalok, ahol a választás szempontjainál – egy elfogadott körön belül – az érzelmek lehettek az elsődlegesek. Kliment Margit például egyik levelében egyenesen azt írta későbbi férjének, hogy *„csak is olyanhoz megyek, kit szeretek, csak is olyanhoz fogok és akarok menni, akit szeretek, vagy pedig senkihez.”*⁸⁰⁴, majd pedig egy barátnője szomorú példája kapcsán jelentette ki: *„de jó nekünk Laczikám, hogy nekünk szabad egymást szeretni.”*⁸⁰⁵

Azt mindenesetre, hogy a hasonló társadalmi pozíció és rang mégis mennyire fontos lehetett egy polgárcsaládban a házasságkötés szempontjai között, jól mutatja éppen Kliment Margit nagybátyjának, Csasz Lajosnak az esete. A kisebb birtokkal és tisztos állással (ármentesítő társulati igazgató) bíró, már negyvenéves legényembert, mikor egy egyszerű varrónőt kívánt az oltárhoz vezetni, családjá mindenáron meg akarta kímélni – még gondnokság alá helyezésének megkísérlése által is – a rangon aluli házasságtól.⁸⁰⁶ Sikertelenül. Az új asszonyt azonban nem fogadták be, és férje korai halála után gyermekeivel együtt nagyon szerény körülmények között kellett élnie mindennapjait, melyen a „rokonoktól”, így Ladics Lászlótól is többnyire sikertelenül kért kisebb-nagyobb összegekkel próbált enyhíteni.⁸⁰⁷

Az udvarlástól a házasságkötésig vezető út első fontos állomása a leánykérés volt. Ez először rendszerint a fiatalok között történt meg, s mikor a fiatalember már biztosítva volt érzelmei viszonzásáról, és házasságkötési szándéka elfogadásáról, utána fordult a szülőkhöz. Magának a leánykérésnek a néphagyomány kapcsán ismert, szertartásszerű rendjével a polgárság körében nem találkozhatunk.⁸⁰⁸ Még a századvég kedvelt illemtankönyve is csak annyit jegyzett meg a kérdésről, hogy miután a kérő tisztába jön a lány érzelmeivel, meghatalmazottja tárgyal a szülőkkel az anyagi kérdésekről, de magának a leánykérésnek az szokásrendjéről nem tartott semmit említésre méltónak.⁸⁰⁹

A Ladics család kapcsán két esetről tudunk részletesebb adatokat: Ladics László és báró Drechsel Gyula leánykéréséről. Érdekes, hogy mindkét alkalommal a kérők először az anyához fordultak, s csak utána következett a családfő hozzájárulásnak kérése. Ladics László érzelmektől túlfűtött leánykéréséről későbbi felesége így számolt be testvérének: *„Szörnyű nagy és öröndetes újságom van. Tegnap óta menyasszony vagyok. [...] Kint a gangon*

⁸⁰³ LGY-DGY. 1897.08.14. (Ltsz.: 2009.1305.1.)

⁸⁰⁴ KM-LL.1890.04.28. (Ltszn.)

⁸⁰⁵ KM-LL.1890.11.14. (Ltszn.)

⁸⁰⁶ KF-KGYNÉ.1898.03.06. Közli: Héjja J. E.-Erdész Á. 2011. 223–224.

⁸⁰⁷ Özvegy Csasz Lajosné Kiss Katalin levelei Ladics Lászlónak (Ltsz.: 2009.1987.1.-2009.2009.1.) Ladics hagyaték.

⁸⁰⁸ Tárkány Szűcs E. 1981. 323–327.

⁸⁰⁹ Ismeretlen szerző. 1891. 98.

sétáltunk, Laci és én, és Laci igen türelmetlenül várta már, hogy mikor jön ki a Mamus, de Mamus, kinek sok dolga volt sehogy sem akart kijönni. Végre kijött s akkor Laci előállott kérelmével, erre aztán elkezdünk pityeregni, Laci meg én, aztán Mamus bement megmondani Tatusnak, Frida néninek Lajos b.nak s a család többi tagjának, erre azok elkezdték mind pityeregni, kijöttek mind gratulálni, s megvolt. Délután eljött értem Laci a lányokkal, azok már az utcán elkezdték sírni, az utcán az örömtől, aztán én elmentem Ladicsékhoz, aztán ott is pityeregünk, de mind az örömtől.”⁸¹⁰ Különlegesebb eset volt a kérő, Drechsel Gyula sajátos időzítése miatt Laidcs Margit megkérése. Udvarlója ugyanis olyan időpontot választott, amikor a családfő otthon sem volt, hanem éppen a feketehegyi fürdőben igyekezett kúrálni betegségét, így közvetlenül csak a lánnyal és édesanyjával beszélhetett, s miután azokkal közölte házassági szándékát, levélben kérte meg Ladics Györgytől legifjabb lánya kezét. Tettével még lelendő feleségét is meglepte, aki arra számított, hogy a szülőkkel csak később közlik a korábban közöttük lezajlott örömteli eseményt. Időközben a családtagok is értesítették a családfőt, hogy ne érje váratlanul a kérő levele. Mindenesetre a család furcsállotta és helytelenítette a leánykérésnek ezt a nem szokványos módját: „Engem nagyon meglepett Drechsel ezen hujbelebalázs féle leánykérése pontosan akkor, mikor a családfő nincs itthon [...] Engem bántott, és bánt most is, hogy éppen mért kellett ennek történnie, mikor te itthon nem vagy, és nem beszélhetjük meg szóval ezt az életbevágó dolgot.”⁸¹¹ – panaszkodott levelében Ladicsné férjének. Amint láthattuk, mindezek ellenére a szülők beleegyezésüket adták a házasság megkötéséhez, azonban feltételeket is szabtak hozzá. Mindenesetre ebben a leánykérésben valóban nyomát sem láthatjuk bármiféle szertartásosságnak, vagy akár az illemtankönyv említette anyagi kérdésekről tárgyaló meghatalmazottnak. Azt pedig, hogy itt nem teljesen egyedi esettel állunk szemben, mutatja, hogy a Ladicsok közelében lakó Védél Ilonát néhány évvel korábban szintén úgy kérte meg udvarlója, hogy közben a családfő fürdőn tartózkodott.⁸¹²

A leánykérést rendszerint rövid időn belül követte a jegyváltás. Ladics László esetében például alig három hét volt a két esemény között. Húgának, Margitnak, talán a furcsán sikerült leánykérés végett is azonban hónapokat kellett rá várnia. Egyik levelében némi iróniával kesergett is emiatt: „Lehetséges, hogy az én jegyváltásom is meglesz karácsonykor. Azonban Tata erről még semmit sem tud, tehát lehet az is elhalasztja vagy egy-két évre.”⁸¹³ Végül minden a tervek szerint alakult, és az eljegyzést karácsony másodnapján megtartották.⁸¹⁴

⁸¹⁰ KM-KF.1892.08.16. (Ltszn.)

⁸¹¹ LGYNÉ-LGY.1897.08.15. (Ltsz.: 2009.1306.1.)

⁸¹² LI-LM. 1887 nyara. (Ltsz.: 2009.1211.1.)

⁸¹³ LMI-LGYU.1897.12.18. (Ltsz.: 2009.1130.1.)

⁸¹⁴ Kézfogók. Országos Hírlap, 1897.12.29.

Az eljegyzésre szokás szerint a lányos háznál került sor, leginkább szűkebb családi körben. Hogy ez pontosan kit is foglalhatott magába, az adott helyzet válogatta. A szűkebb Ladics család kapcsán nem ismerjük a részleteket, de Ladics György Békéscsabán élő sógora, Sztojanovits Gyula, lánya eljegyzésére nem invitálta meg a gyulai rokonokat, amit Ladics Margit kissé furcsállott is: „*Vasárnap megvolt a nagy jegyváltás is, – amint halljuk! Nagy csendben mehetett végbe, mert mi sem voltunk hivatalosak!?!*”⁸¹⁵

Magát a jegyváltást ünnepi ebéd vagy vacsora és estély követhette. Ladics Irén és Ambrus Lajos jegyváltását például családi vacsora keretében ünnepelték meg 1918-ban.⁸¹⁶ Az illemtankönyv egyébként a jegyváltás után, néhány nappal későbbre a vőlegény házánál is hasonló összejövetelt javasolt, sőt, mint írta „a ház rokonai és barátai is ebédeket vagy estélyeket rendeznek a fiatal pár tiszteletére.”⁸¹⁷

A jegyváltás után az eljegyzés nyilvánossá tétele volt az illem által kívánt következő lépés: a fiatal pár a leány anyjának kíséretében közösen tett látogatást a rokonok és barátok körében. Akiket személyesen nem keresett fel a jegyespár, azokat írásban illet tudósítani az eljegyzésről, a távollévő családtagokat levélben, míg az ismerősöket rövid, akár névjegyen küldött pár soros üzenetben. Gyakori formának számított, hogy a szülők tették meg az örömteli bejelentést, kifejezetten erre a célra nyomtatott eljegyzési értesítő postázásával. A látogatásokat természetesen gratuláló látogatással, míg az írásos értesítéseket írásbeli gratulációval illet viszonzni.⁸¹⁸ Mind az eljegyzési értesítéseknek, mind a gratulációknak számos példáját találjuk a Ladics hagyatékban. Ladics László és Kliment Margit eljegyzésére például egyaránt érkeztek táviratban, levélben, kártyán; prózában és versbe szedve; rokontól, baráttól, sőt volt szolgálóktól is gratulációk.⁸¹⁹

A jegyváltás és az esküvő között nem volt megszabott idő, mindenesetre sokáig nem illet elhúzni az egybekelést. Ez az időszak alapvetően az esküvő előkészítésére, illetve a fiatal pár önálló életének megalapozására volt szánva. Ladics László esetében mindössze három hónap telt el a kettő között, és Irén esetében is csak néhány hónapig váratott magára az esküvő, szemben Ladics Margittal, akinek furcsa megkérését követően, mint láttuk magára az eljegyzésre is hónapokat kellett várnia, az esküvőre pedig bő egy év elteltével került sor, bizonyára a Ladics György által a kérő irányába támasztott feltételek okán.

Amennyiben lehetett, az ifjú pár a házasságkötés után igyekezett új, önálló háztartást alapítani. Ennek alapvető feltétele volt a megfelelő lakás, melyet akár bérlet, akár vásárlás

⁸¹⁵ LMI-LGYU.1898.08.17. (Ltsz.: 2009.1137.1.)

⁸¹⁶ Héjja J. E. 1911. 93.

⁸¹⁷ Ismeretlen szerző. 1891. 100.

⁸¹⁸ Ismeretlen szerző. 1891. 100–101.

⁸¹⁹ Gratulációk Ladics László és Kliment Margit eljegyzésére. (Ltsz.: 2010.1672.1.–2010.1691.1.)

útján leginkább a vőlegény, illetve családja biztosított. Ladics György esetében láthattuk, hogy házukat a felesége révén a Sztojanovits családtól kapták 1863-ban. Fia, Ladics László számára viszont már a Ladics család vásárolt egy házat a régi Ladics házzal átellenben 1892 őszén, a leánykérést követően. Az esküvő időpontját az ő esetében nagyban befolyásolta, hogy a megvásárolt házat rendbe kellett hozatni, s előkészíteni arra, hogy alkalmas legyen az új pár közös életének megkezdésére. *„Ami Laczi esküvőjét illeti, jól sejted, csakugyan el lett halasztva, nem ugyan a messze jövőbe, de december 12 dikére! S oka igazán az, hogy a háza nem igen száradt s e hó végéig nem lett volna készen! Azt már bizonyosan tudod, hogy a Védel házat vette meg, s most, mint háztulajdonos képzelheted mennyit szaladgál a házba, ellenőrzi a munkásokat, sürgeti a munkát etc.”*⁸²⁰ – számolt be Ladics Margit az esküvőt megelőző házhelyzetről testvérének. Néhány évvel később, saját esküvője előtt neki is hasonló problémákkal kellett szembenéznie: házasságkötése időpontját ő is lelendő otthonuk elkészültéhez volt kénytelen igazítani: *„az én esküvőm pedig okt. elején lesz. A lakás ugyanis, amit minden valószínűség szerint kiveszünk csak okt. 1 jére fog teljesen kiszáradni. A házat t.i. most építeti az öreg Bamkay a Magyar utcában. Igen barátságos kis lakás lesz, ha sikerül kivennünk!”*⁸²¹ Fentebbi idézet arra is rávilágít, hogy míg Ladics László, mint új házas saját házába költözhetett be, addig Drechsel Gyula feleségeként, bizonyára vőlegénye anyagi helyzetének folytán, Ladics Margitnak egy bérlettel kellett megelégednie.

Az önálló élet megkezdéséhez szükséges lakás biztosítása mellett a házasságkötést megelőző időszak teendői közé tartozott, a menyasszony kelengyéjének összeállítása is. A kelengyét a fiatalasszony, mint személyes tulajdonát vitte a házasságba, és visszakövetelhetette válás esetén. Elsődleges célja az új háztartás már induláskor szükséges fehérneműigényének kielégítése volt, ennek megfelelően tartalmát rendszerint ágy-, asztal- és női fehérnemű, esetleg felsőruha, valamint a módosabb családoknál porcelán és ezüstenemű valamint bútor alkotta. Az alapösszetétel esetében a szerényebb és módosabb kelengyék lényegében megegyezettek, az eltérések a minőségben illetve a szükségesnek vélt darabszám (általában mindenből 6 vagy 12 db) emelkedésében és néhány különlegesebb kiegészítő darabban jelentkeztek. A minőségi eltérések persze egy azon kelengyén belül is megvoltak, hiszen mindenből volt ünnepi és hétköznapi használatra szánt darab is. A kelengye biztosítása több forrásból is elképzelhető volt: összeállításához már a leány gyermekkorában hozzákezdhettek a gondos szülők, bővíthetett a családtagoktól kapott ajándékokkal, illetve varrathatták vagy vásárolhatták a házasságkötést közvetlenül megelőző időszakban is. A divatlapok beszámolóí és főleg a számos virágzó üzlet és hirdetés ellenére is azt mondhatjuk, hogy ez utóbbi, vagyis

⁸²⁰ LMI-LGYU.1892.11.14. (Ltsz.: 2009.1095.1.)

⁸²¹ LMI-LGYU.1898.07.21. (Ltsz.: 2009.1136.1.)

a kész kelengyék vásárlása kevésbé volt jellemző, s inkább a mintadarabok megvétele s ez alapján a kelengye otthoni, varrónők általi elkészítése lehetett a jellemző gyakorlat.⁸²²

A Ladics család példája is igazodik ehhez az általános képhez. Ladics Lászlóné kelengyéje például asztalneműből, ágyneműből és paplanból, fehéreneműből, zsebkendőből, harisnyából, törülközőből, háztartási fehéreneműből, ezüst és porcelán neműből valamint mosdókészletből tevődött össze. Darabszámra meglehetősen gazdagnak mutatkozott: asztalneműből például 15 különböző mintás illetve monogramos, ezen belül egy tizenhét-, öt tizenkét-, kilenc hat- valamint egy kétszemélyes garnitúra volt benne. Ágyneműből 74 db, paplanból 6 db volt, míg a fehéreneműt 42 db ing, 24 db alsónadrág, 21 db alsószojka alkotta, melyhez 36 db harisnya, 52 db zsebkendő, és 48 db törülköző társult. A háztartási fehérenemű, mely a különböző abroszok, szakajtókendők, törülközők mellett a cselédágyneműt és törülközőt is magába foglalta, több mint 150 darabra rúgott. Az ezüst- és porcelán nemű állott egy 12 személyes ezüst evőeszközkészletből, egy tizenkét illetve egy hat személyes meissen porcelán étkészletből, egy tizenkét személyes teás és egy tizenkét személyes kávé karlsbadi porcelán készletből, egy további hat személyes meissen porcelán kávékészletből valamint egy tizenkét és egy hat személyes üveg készletből. Végezetül egy kétszemélyes, 14 darabos mosdófelszerelés tette teljessé a kelengyét. A feljegyzésekből azt is megtudhatjuk, hogy a kelengye egyes darabjai között volt, ami régi családi örökségnek számított, mint például az ezüst evőeszközök Kliment Margit nagyanyjának stafírunkjából, volt amit még lány korában kapott családtagoktól, mint például a 6 személyes meissen ét- és kávékészletet valamint üvegservice-t tante Fannitól, és volt olyan is amit nászajándékként, mint a Csasz lányok hatszemélyes asztali garnitúrája.⁸²³ A nagy többséget azonban a házasságkötést megelőző hónapokban szerezte be a család a szegedi Wagner F.A. és Fia a „Menyasszonyhoz” címzett vászon- és fehérenemű-árúk kereskedéséből, a budapesti Láng M. Porcelán Raktárából valamint Eisler Lipót arany-, ezüst-, és ékszer-raktárából Gyuláról.⁸²⁴ Ladics Margit kelengyét is közvetlenül a férjhezmenetele előtt, a fővárosból rendelve a darabjait, állította össze a család, nem kis aggodalmára a menyasszonynak: *„Nem tudom, hogy lesz-e az én esküvőm október elején, mikor még a fehéreneműn kívül semmim nincs. Tata mindent Pesten akar bevásárolni; Azért kérek édes Jules, hozz nekem egy árjegyzéket Thek asztalostól és Hüszt Tivadar üveggyárostól, mert legalább képen szeretném kiválasztani, vagy legalább csak látni, milyen lesz az, amit kapni fogok.”*⁸²⁵ A végül időben elkészült kelengyét Ladics Margit

⁸²² Dózsa K. 1975. 89–95.;

⁸²³ Ladics Lászlóné Kliment Margit staffirungjának jegyzéke. (Ltsz.: 82.342.) Ladics hagyatéka.

⁸²⁴ Kliment Margit kelengyéjének beszerzéséhez kapcsolódó levelezés és a számlák. Kliment Gyuláné Csasz Szidónia számlái. (Ltszn.) Ladics hagyatéka.

⁸²⁵ LMI-LGYU.1898.08.17. (Ltsz.: 2009.1137.1.)

nem sokáig használhatta, hiszen a házasságkötését követő évben elhunyt. A mintegy 300 forint értékű fehérneműt lánya halála után Ladics Györgyné – mutatva, hogy a kelengye a családban öröklődő érték – unokáinak, Ladics Klárának és Ébner Adriennek szánta továbbadni.⁸²⁶

Míg a lakást a vőlegény családjának illetékesnek, addig annak berendezése közös feladat volt, kivéve a konyhát, mely kifejezetten a leendő háziasszony illetékességi körének számított.⁸²⁷ A leány hozományának ezért lehetőség szerint bútorok is a részét képezték. A Ladics családban ez mindenképpen így lehetett. Ladics Margit házasságkötése előtt például, a fentebb idézett levelében Hüszt Tivadar üveggyáros mellett Thek asztalos árjegyzékének a megküldését is kérte, majd a későbbiekben különböző hálósobai bútorok, mint például fotelek, spanyolfal stb. készíttetése ügyében levelezett Pesten élő bátyjával.⁸²⁸ Egy generációval később, Ladics László gyermekeinek házasságkötésekor is, úgy Ladics Klára, mint Tamás részt kaptak a családi bútorokból otthonaik berendezéséhez.⁸²⁹

Miközben az előkészületek zajlottak, a jegyespárnak megváltozott társaságbéli helyzetéhez kellett igazítania életvitelét. Illem szerint a leánykérést követően a lányos ház megszűnt nyílt ház lenni, a fogadási napokat beszüntették, s a menyasszony tartózkodott a nyílt társasági események látogatásától, kivéve ha arra vőlegénye kérte. Ezzel szemben a vőlegény a nap bármely órájában meglátogathatta jegyesét, bár kettesben továbbra sem maradhattak.⁸³⁰

Az esküvő kitűzött dátumához közeledve a menyasszony búcsúlátogatást tett rokonai és ismerősei körében, gyakran édesanyja kíséretében, mely egyben az esküvőre illetve lakodalomra való személyes meghívásnak az alkalma is lehetett. Ezeket a búcsúlátogatásokat természetesen, hasonlóan az egyszerű vizitekhez viszonzni is illett. A Ladics családban számos ilyen búcsúlátogatásról, illetve viszont vizitről megemlékeznek a dokumentumok. Leginkább a Ladics és Kliment lányokat látogatták meg a férjhez menés előtt álló barátnőik és viszont⁸³¹, de 1883-ból egy érdekes családi példát is találtunk: ekkor Reckné és lánya Stefánia volt Csorvásról a Ladics házban búcsúlátogatáson, és maradt is néhány napig a gyulai rokonság vendégszeretét élvezve, hogy onnan tegyen a városban további búcsúlátogatásokat, illetve fogadhassa a gyulai viszontlátogatásokat is.⁸³²

⁸²⁶ LGYNÉ-LL.1908.04.24. (Ltsz.: 2009.1524.1.)

⁸²⁷ Ismeretlen szerző. 1891. 105.

⁸²⁸ LMI-LGYU.1898.08.17. (Ltsz.: 2009.1137.1.); LMI-LGYU.1898.10.13. (Ltsz.: 2009.1138.1.);

⁸²⁹ Ladics Klárának és Tamásnak házasságkötésükkor adott bútorok jegyzéke. (Ltszn.) Ladics II. László iratai. Ladics hagyatéka.

⁸³⁰ Ismeretlen szerző. 1891. 101–102.

⁸³¹ LI-LL.1883.09.16. (Ltsz.: 2009.1655.1.); KM-KF.1889.05.23. (Ltszn.); KM-LL.1890.04.28. (Ltszn.); LMI-LGYU.1897.08.20. (Ltsz.: 2009.1126.1.)

⁸³² LM-LL.1883.04.25. (Ltsz.: 2009.1737.1.)

A látogatások mellett természetesen nyomtatott esküvői meghívók is készültek, melyeket legkésőbb az esküvő előtt nyolc nappal illet szétküldeni. Maguk a meghívók általában külön készültek a menyasszony és a vőlegény részéről, s tartalmukat tekintve azon az örömszülők jelentették be gyermekeik egybekelését, s közölték az esküvő pontos helyét és dátumát.⁸³³ Ladics László esküvői meghívóján például a következő sorokat olvashatjuk: „*Ladics György és neje Stojánovits Krisztina örömmel tudatják fiúknak, Ladics Lászlónak, Kliment Margit kisasszonnyal, Kliment Gyula úr és neje Csausz Szidónia úrnő leányával, Gyulán folyó hó 12-én történekedő házassági egybekelését. Kelt Gyulán, 1892 évi deczember hó.*” A menyasszony meghívóján ugyanez a szöveg szerepelt, csak ott Kliment Margit szülei voltak az örömteli esemény bejelentői.⁸³⁴

Az esküvő alakalmából a két násznagy nagyobb, míg a többi meghívottak valamilyen kisebb ajándékkal kedveskedtek az ifjú párnak, melyet rendszerint még az esküvőt megelőzően eljuttattak az egybekelni készülökhöz. Ezeket az ajándékokat és olykor a kelengyét is az esküvő előtti estén lezajló családi összejövetelen közszemlére állították ki.⁸³⁵ Az ajándékok értékénél a kölcsönösség is fontos szempont lehetett. Ladics Györgyné például unokahúga Sztojanovits Ilona esküvőjére Pesten vásároltatott ajándékot fiával, de kikötötte, hogy csak 100-120 korona értékben, mivel a Ladics lányok sem kaptak annak idején többet Sztojanovitséktól. Ajándékuul egyébiránt valamilyen asztaldíszet képzelt el, kivéve a gyertyatartót, mivel azt a villanyvilágítás mellett már nem tartotta hasznosnak.⁸³⁶

A házasságkötés napján a násznép a menyasszony házában gyűlt össze, s innen ment a fiatalokat követve a templomba, ha az messzebb volt akkor kocsikon, ha közelebb, akkor gyalogosan. Az esküvőn a menyasszony és a vőlegény mellett kiemelt szerep jutott a násznagyoknak, vagyis az esküvői tanúknak, illetve a házasulandókat kísérő fiatal pároknak, a vőfélyeknek és koszorúslányoknak. A násznagyok közül az egyik a vőlegény, a másik a menyasszony családjából került ki, míg a vőfélyek és koszorús lányok a két rokonság illetve a baráti kör fiatalságából. Ladics László és Kliment Margit esküvőjén a násznagyok az egybekelők keresztszülei Mikolay István és Csausz Lajos voltak, míg a nyolc pár vőfély és koszorúslány között ott találhattuk az ifjú pár testvéreit (Ladics Gyula, Irén és Margit, Kliment Ferenc és Gabriella) unokatestvéreit (Sztojanovits Erzsébet és Ilona, Reck Dezső és

⁸³³ Ismeretlen szerző. 1891. 108–109.

⁸³⁴ Ladics László és Kliment Margit esküvői meghívói. (Ltszn.) Vegyes meghívók. Ladics hagyaték. Mindkét meghívó további a hagyatékban megmaradt esküvői meghívóval illetve fotóval elérhető a Magyar Digitális Képtár Corvin János Múzeumból származó képei között a www.kepkonyvtar.hu címen. Ld. még 9. sz. melléklet.

⁸³⁵ Ismeretlen szerző. 1891. 107.

⁸³⁶ LGY-LGYU.1903.05.03. (Ltsz.: 2009.959.1.)

Géza, Csausz Jenny és Elza) valamint barátaikat.⁸³⁷ Az esküvőn ilyen kitüntetett szerepet vállalni természetesen megtiszteltetésnek számított, melyre az házasulandók külön felkérték az érintetteket. Ladics Margit lelkes sorai jól mutatják, hogy az új ruhával és sok készülődéssel járó tisztség milyen öröm lehetett, különösen egy fiatal lánynak: „*Alig várom már a percet, mikor, mint koszorús lányok fogunk tündökölni az oltár mellett.*”⁸³⁸ A felkéréseket illető időben megtenni, de hogy az események nem mindig az illemtankönyvben előírtak szerint zajlottak, jól példázzák Ladics László esküvőjének előkészületei, ahol két héttel a nagy nap előtt nem hogy felkérve, még eldöntve sem volt, hogy kik legyenek a vőfélyek. „*A vőfélyekről még mindig semmit sem tudunk, s Laczi az én nagy bosszúságomra nem gondolkodik róla, pedig az esküvő napja nincs is olyan messze.*”⁸³⁹ – panaszkolta Ladics Margit az eset kapcsán.

A templomi szertartáson a meghívottak mellett érdeklődők is megjelenhettek. Ladics László esküvőjén például a templomot „az érdeklődő közönség, közte a helyi intelligencia csaknem teljes számban, zsúfolásig megtöltött[e]”⁸⁴⁰ A Ladics és Kliment lányok is számos, rendszerint ismerős fiatal esküvőjén voltak így nézőként jelen, melyről leveleikben is megemlékeztek, többnyire minősítve is a látottakat: „*Tegnap délután volt Dubányi Erzsi esküvője. Erzsi nagyon csinos menyasszony volt. A templom tömve volt.*”⁸⁴¹ „*Arankának is megvolt az esküvője [...] nem volt szép, úti ruhában esküdött, és mindig el akart ájulni.*”⁸⁴² „*Ma egy hete volt Szentmihályi Mariska esküvője; nem valami szép volt sem Mariska sem a vőlegénye. Az egész olyan hideg volt, úgy ált ott az egész publikum, mintha legalább minden nap lakodalmaznának.*”⁸⁴³ – olvashatjuk a nem mindig kedves kommenteket. Egy magánlevél keretében azonban ezek nem számítottak tiszteletlennek, nem úgy, mint azok a bámészkodó közönség részéről élő szóban az ifjú párra tett megjegyzések, melyek a korabeli tudósítások szerint nagyobb városokban gyakran az esküvők zavaró velejárói lehettek.⁸⁴⁴

A szertartást követően a megjelentek gratuláltak az ifjú párnak, majd a meghívottak az esküvői lakoma helyszínére mentek. Korszakunkban az esküvői ebédet-vacsorát még nem vendéglőben tartották⁸⁴⁵, annak rendszerint a menyasszony szüleinek háza adott otthont. Gyulán is az előbbi általános megállapítás lehetett érvényes: a Békés azon esküvői beszámolóí közül, amelyek a lakomáról is említést tettek, mindössze két esetet találtunk, ahol

⁸³⁷ *Díszes esküvő.* Békés, 1892. 12. 18.

⁸³⁸ LM-LL.1883.04.25. (Ltsz.: 2009.1737.1.)

⁸³⁹ LMI-LGYU.1892.11.29. (Ltsz.: 2009.1096.1.)

⁸⁴⁰ *Díszes esküvő.* Békés, 1892. 12. 18.

⁸⁴¹ KM-KF.1891.05.07. (Ltszn.)

⁸⁴² KG-KF.1890.05.07. (Ltsz.: 2010.2570.1.)

⁸⁴³ KM-KF.1889.11.16. (Ltszn.)

⁸⁴⁴ Tarr L. 1976. 152.

⁸⁴⁵ Kósa L. 2006. 355–356.

az nem a szülői háznál, hanem valamilyen közösségi helyiségben zajlott le.⁸⁴⁶ Egyébiránt az esküvői lakomák, illetve a hozzájuk kapcsolódó mulatság mérete, lefolyása, egyáltalán léte nagyban függött az adott család körülményeitől illetve anyagi helyzetétől, ahogy arra *A Magyar család aranykönyve* is felhívta a figyelmet: „A családi házon belül csakis a lakodalom zajlik le. Ennek pompája vagy egyszerűsége a család anyagi körülményeitől és ízlésétől függ.” Ezek után, a lakoma hangulatának emelése érdekében a kedélyes felköszöntők mellett különböző tréfás játékokat is ajánlott a szerző, mint a házassági barométer, vagy a mintakártya.⁸⁴⁷ Azt mindenesetre, hogy mennyire nem lehet általános képet rajzolni az esküvői lakomákról és mulatságokról, jól mutatja egy másik illemtankönyv bizonytalankodó megfogalmazása 1872-ből: „A szerencsekívánatok befejeztével közönségesen lakoma következik [...] Lakoma után néha táncz következik, és néha a fiatal pár eltűnik.”⁸⁴⁸

A Ladics famíliához kapcsolódó példák is ezt a sokszínűséget igazolják. Ladics László például a család egyik ismerősének legszűkebb körben lezajlott házasságkötésről számolt be anyjának egyik levelében: „*Olgának az esküvője kedden volt meg a kápolnában; Semmi násznép nem volt, csak az öregek, meg két katonatiszt, mint tanú, mi Irénnel, mint közönség*”⁸⁴⁹ Ladics Irénnek az előzőnél azért népesebb, de még mindig csak a legszűkebb családi körben lezajlott esküvője volt.⁸⁵⁰ Ladics László házasságkötéséről már, mint díszes esküvőről emlékezett meg a Békés⁸⁵¹, míg Kliment Gabriella házasságkötése kapcsán már azt is megtudjuk, hogy „Az egyházi szertartás után a menyasszony szüleinek vendégszerető hajlékában gyűlt össze a násznép s a menyegzői lakomán több felköszöntőben kívántak zavartalan boldogságot az új párnak.”⁸⁵²

A házasságkötés után, esetleg még a mulatság alatt a tehetősebb párok nászútra utazhattak. A Ladics családban ilyenről nem tudunk, bár Ladics Margit a házassági előkészületek során arra kérte testvérét, hogy „*édes Juleskám, az én megbízásomból az én számlámra hozz magaddal kérlek egy olyan kis bőr női utazótáskát berendezéssel, mint már említettem neked.*”⁸⁵³ Azt azonban, hogy erre a nászút végett lett volna szüksége, biztosan nem állíthatjuk. A család baráti körében azért került példa nászútra is. „*Irmának a múlt héten volt az esküvője, úgy gondolom az új pár Abbáziába utazott*”⁸⁵⁴ – számolt be Ladics Irén anyjának 1887-ben a legfrissebb gyulai hírekről.

⁸⁴⁶ *Díszes esküvő*. Békés, 1883.05.13.; *Díszes esküvő*. Békés, 1897.12.12.;

⁸⁴⁷ Szabóné Nogáll J. 1910. 515.

⁸⁴⁸ Ismeretlen szerző. 1872. 77.

⁸⁴⁹ LL-LGYNÉ. 1887.07.08. (Ltsz.: 2009.582.1.)

⁸⁵⁰ *Esküvő*. Békés, 1897.12.17.

⁸⁵¹ *Díszes esküvő*. Békés, 1892. 12. 18.

⁸⁵² *Díszes esküvő*. Békés, 1897.10.03.

⁸⁵³ LMI-LGYU. 1898.08.17. (Ltsz.: 2009.1137.1.)

⁸⁵⁴ LI-LGYNÉ.1887.11.01. (Ltsz.: 2009.1206.1.)

Végezetül a házasságkötések kapcsán néhány, a polgári társasélet illem diktálta kötelességéről kell megemlékeznünk. A házasság megkötése után a távol lévő rokonok és ismerősök értesítést kaptak a fiatal pár egybekeléséről, mely történhet levél útján, vagy kifejezetten erre a célra nyomtatott kártyákkal. Ezekre az eresztésekre, válaszul gratulációk érkeztek az ifjú párnak, melyet illet megköszönni, csakúgy, mint azoknak a gratulációkat, melyek még kifejezetten az esküvőre érkeztek. Ez szintén történhetett erre a célra nyomtatott külön kis kártyák által. A Ladics hagyatékban az értesítések, gratulációk és azok megköszönésére egyaránt számos példát találhatunk.⁸⁵⁵ A tényleges társasági élet megkezdésére, az első látogatások megtételére a fiatal pár részéről a házasságkötést követő hat hétre - két hónapra került sor. Ekkorra már valóban berendezkedhettek új, közös otthonukban, és méltóképpen fogadhatják a viszontlátogatásokat is. A családdal persze addig is érintkeztek, de a nagy nyilvánosság elé, mint új pár ekkortól léptek ki.⁸⁵⁶ Ladics Margiték például novemberi esküvőjük után az első viziteket január végére tervezték, bár ebben a berendezkedés mellett az ifjú férj betegsége is közre játszott.⁸⁵⁷

Halál, temetés, gyász. A 19. század második felére alapvetően átalakult a haldoklás és a halál hagyományos rendje. A polgári szép halál és a hozzá kapcsolódó szép temetés ethosának megjelenése a halál individualizálódásával összekapcsolódva elválasztotta egymástól a falusi a városi gyakorlatot. Míg előbbinél a hagyományos, közösségi formák továbbvitele maradt a jellemző, utóbbinál a temetkezési vállalkozók diktálta divattal összekapcsolódó fényes, pompás temetések terjedtek el a századfordulóra. A legmarkánsabban a századvégre világvárossá fejlődő Budapesten jelentkezett ez a folyamat, azonban hatása fokozatosan a vidéki városokra is kiterjedt. A változások a temetési szertartások egyfajta uniformizálódását és a temetkezési vállalatok által teremtett új városi hagyományok kialakulását hozták magukkal.⁸⁵⁸

Gyulán ennek a folyamatnak a legmarkánsabb jelét a temetkezési vállalatok megjelenése jelentette. Uferbach Rezső 1881-ben adta hírül a Békésgyulai Híradóban a város lakosságának az „Első B.-Gyulai Temetkezési Intézet” létrejöttét. Érdemes idézni néhány sort a századvég temetési pompájának minden fontosabb kellékét felvonultató hirdetéséből: „Más nagy városi hasonló intézetek mintájára szervezve és felszerelve, jutányosan kiszabott árfokozat szerint felvállalok mindennemű úgy a legegyszerűbb, valamint a legfényesebb temetés rendezését, az egyházi és hatósági bejelentések teljesítése és az összes hozzávalók

⁸⁵⁵ Ladics László és Kliment Margit egybekelésére érkező gratulációk. (Ltsz.: 2009.1771.1.-2009.1841.1.) Ladics hagyaték.

⁸⁵⁶ Ismeretlen szerző. 1891. 110–111.

⁸⁵⁷ LMI-LGYU.1898.12.31. (Ltsz.: 2009.1155.1)

⁸⁵⁸ Lakner J. 1993. 38–75.

kiszolgáltatása mellett. A legdíszesebb gyászpompával kívánt temetésekhez ravatalt, gyászkocsit, egyenruhás koporsó-öröket és fáklyásokat temetkezési intézetem szolgáltat. Raktáramban a temetéshez szükséges mindennemű czikkek,; u.m. különböző nagyságú fa- és érczkoporsók, kiskeresztek, szemfedelek, koporsó-párnák, gyászkoszorúk a legjutányosabb árak mellett, minden időben nagy készletben kaphatók.” Nem tudjuk milyen siker kísérte Uferbach úr a szóban forgó vállalkozást, Csasz Lajosné temetését 1892-ben ez a társaság intézte, a századforduló éveiben a Ladics családban történt halálesetek kapcsán azonban már Sal József „I. Gyulai Concordia Temetkezési Intézete látta el a temetéssel kapcsolatos teendőket.”⁸⁵⁹

A megváltozott viszonyokhoz igazodva a századforduló polgári házaiban a haláleset megtörténte után az első teendőt a hivatalos ügyintézés megindítása – a hivatalos bejelentés, halottkém, temetési vállalkozó, egyház képviselőinek felkeresése – mellett az elhunyt rokonainak, barátainak, ismerőseinek értesítése jelentette. Korszakunkban erre a célra polgári környezetben a nyomtatott gyászjelentések szolgáltak. A fekete keretes, gyakran valamilyen az elmúláshoz kapcsolódó képpel (sír, angyal, szomorúfüz) vagy egyházi jelképpel (kereszt, kehely) díszített értesítők sablonjellegű szövegbe foglalva tudósítottak a halálesetről. Az első részben mindig a családtag elhunytát „fájó szívvel tudató” közelebbi hozzátartozók szerepeltek. A központi részben az elhunyt nagybetűkkel kiemelt neve volt olvasható, általában valamilyen hivatására, társadalmi állására utaló rangjelzés kíséretében, majd a halál beálltának és a temetésnek a pontos adatai következtek. A dátumozás után a gyászlapok rendszerint valamilyen záróformulával, mint például „Béke poraira!” végződtek. Az első világháború utáni gyászjelentéseken gyakori változás, hogy a kezdőrészben csak az elhunythoz legközelebb álló családtag van megemlítve, míg a dátumozás után a gyászjelentést küldő további családtagok listászerű felsorolása – gyakran a rokonsági fokok megjelölésével – zárta a lapot. A Ladics család korszakunkban elhunyt valamennyi tagjának megmaradt gyászjelentései ehhez a sémához igazodtak.⁸⁶⁰ A gyászjelentéseken rendszerint apróbb betűkkel feltüntették a nyomdát is ahol készült, és a temetkezési vállalkozót, aki a temetésben közreműködött. Ez a Ladics család esetében a gyulai Dobay nyomdát illetve Sal József „Konkordia” temetési intézetét jelentette a századforduló éveiben. A megrendelt példányszám az elhunyt és családja kapcsolati hálójának függvényében meglehetősen magas is lehetett.

⁸⁵⁹ Csasz Lajosné gyászjelentése. 1892.01.09. (Ltszn.) Gyászjelentések. Ladics hagyaték. Ladics György gyászjelentése. (Ltsz.: 2008.204.1.) Gyászjelentések. Ladics hagyaték.; Ladics Györgyné gyászjelentése. (Ltszn.) Gyászjelentések. Ladics hagyaték.

⁸⁶⁰ Ladics Mária gyászjelentése. 1888. 03. 25. (Ltszn.) Gyászjelentések. Ladics hagyaték.; Ladics Margit gyászjelentése valamint részvéttáviratok halálára. 1899. 07. 31. (Ltsz.: 83.866) Ladics hagyaték.; Ladics György gyászjelentése. (Ltsz.: 2008.204.1.) Gyászjelentések. Ladics hagyaték.; Ladics Györgyné gyászjelentése. (Ltszn.) Gyászjelentések. Ladics hagyaték.; Ladics László gyászjelentése. (Ltsz.: 83.1743.) Ladics hagyaték. Ld. még: 9. sz. melléklet.

Ladics György halálakor például a család 950 gyászlapot készíttetett, melyért 95 koronát fizetett a nyomdának, míg felesége halálakor 600 darab gyászlapot, 200 kártyát borítékkal valamint 2 doboz gyáspapírt majd 90 korona értékben.⁸⁶¹ Az értesítendőök listájának összeállítása valamely közeli családtagra hárult, aki jól ismerte az elhunyt rokoni-baráti körét, kapcsolatrendszerét. Ladics Györgyné halálakor összeállított kéziratok listán például helységenként külön bontva szerepeltek az értesítendőök, a kézírás alapján fia Ladics László és menyee Kliment Margit összeállításában.⁸⁶²

Korszakunkban vidéken a háznál való ravatalozás még általános volt, s Budapesten is csak a 20. század elején kezdett terjedni, majd csak az első világháború után válva általánossá a temetői ravatalozó használata.⁸⁶³ Ebből kifolyólag, miközben a család az értesítéseket intézte a temetkezési vállalkozó a halottas ház berendezését végezte. A szoba közepén felállították a ravatalt, s körülötte elhelyezték a gyászhoz tartozó kellékeket, a kandelábereket, feszületet, szenteltvíztartót, imazsámolyt, a falakat és az ablakokat posztóval vonták be, így a ravatalt csak a gyertyák fénye világította meg. A felöltöztetett halottat a ravatalon elhelyezett koporsóba fektették, melyhez a házon át fekete szőnyeg vezetett. A városi gyászpompához a tárgyi kellékek mellett a vállalkozó jelmezes kapuőre is hozzátartozott.⁸⁶⁴ A Ladics hagyaték temetkezéssel összefüggő dokumentumaiban is megjelennek ezek a fent említett kellékek: Ladics Györgyné halála után például a „szoba behuzatolás, ravatalozás, dísztartók stb.” 60 koronába került, míg további 9 koronát fizetett a család 6 csomag gyertyáért és 3 fátolyért valamint 14 koronát két őrt álló testőrért.⁸⁶⁵ A Ladics Margit temetése után kiállított számlán pedig a szoba díszítésénél az előbb említettek mellett megjelentek a századfordulón divatos pálmák is.⁸⁶⁶

A temetkezési vállalkozó alakította ki tehát jellegzetes kellékeivel azt a megfelelő környezetet, melyben a gyászoló család méltóképpen fogadhatta az illem megkövetelte részvétnyilvánításokat. A közelebbi rokonok, barátok személyesen, míg a távolabbiak írásban, levél, esetleg névjegy beküldése által tettek eleget ezen kötelességüknek. A hagyatékban a részvétnyilvánítás írásos formájának számos emléke megmaradt. Ezek között egyaránt találunk p.c. felirattal, vagy egy-két sorral ellátott névjegyeket, táviratokat, illetve rövidebb és hosszabb leveleket is. Utóbbiak a távolabb élő jó ismerősöktől, illetve rokonoktól

⁸⁶¹ Dobay János számlája Ladics Lászlónak. 1907.05.26. (Id.ltsz.: 4561) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.

⁸⁶¹ Dobay János számlája Ladics Lászlónak. 1911.07.24. (Id.ltsz.: 4736) Ladics Györgyné iratai. Ladics hagyaték.

⁸⁶² „Ezeknek ment halottas levél” feliratú lista. (Id.ltsz.: 4736) Ladics Györgyné iratai. Ladics hagyaték.

⁸⁶³ Lakner J. 1993. 46–47.

⁸⁶⁴ Lakner J. 1993. 68.

⁸⁶⁵ Számla Nagys. Özv. Ladics Györgyné úrnő temetéséről. 1911.07.19. (Id.ltsz.: 4736) Ladics Györgyné iratai. Ladics hagyaték.

⁸⁶⁶ Sal József számlája Dr. Báró Drchsel Gyulának. 1899.08.02. (Id.ltsz.: 4737) Ladics Margit iratai. Ladics hagyaték.

érkezhetek.⁸⁶⁷ A kötelező részvétnyilvánítás elmaradása természetesen neheztelést vont maga után. Egy ilyen esetről Ladics Györgyné is beszámolt egyik levelében: „*Lujzi és Dénes itt voltak pünkösdkor, de nálunk nem voltak. Amint hallom, Margitra neheztel Lujzi, hogy nem írt részvétet, mikor az apja meghalt.*”⁸⁶⁸ Persze nem csak a részvétnyilvánítás volt az illem szerint elvárt kötelesség, a temetést követően a hozzátartozóknak kellett azokat megköszönni. A kézzel írott leveleket – különösen, ha nagyon tág volt a részvétnyilvánítók köre – a 19. század utolsó harmadától mind gyakrabban kifejezetten erre a célra nyomtatott köszönő levélkékké váltották fel. Bár ezek használatáról az illemtankönyv megjegyezte, hogy „e körözvények, mely gyászlevél papírosra van nyomtatva és gyászborítékban kerül postára, inkább az idegenebbeknek küldetnek. Jó barátoknak, kitűnőségeknek, saját kezűleg írt levéllel tartozik felelni a gyászoló.”⁸⁶⁹ A Ladics családban több példát is találunk az ilyen nyomtatott köszönőlevelek használatára.⁸⁷⁰

A temetés legpompásabb részét kétségkívül a temetési menet jelentette. A mintát a nemzet nagyjainak, (Batthyány Lajos, Deák Ferenc, Kossuth Lajos) igazi látványosságzámba menő fővárosi temetése adták, s a temetkezési vállalkozóknak köszönhetően az gyorsan terjedt Budapest mellett a vidéki városokban is. A több lóval vontatott díszes gyázkocsi, mögötte a koszorúkat vivő kocsival, majd a gyászolók menetével az egész város figyelmét felkeltette, különösen a tekintélyesebb polgárok temetése esetén.⁸⁷¹ Ladics Györgyné halálakor az elhunytat négylovas üveges gyázkocsi vitte utolsó útjára, mögötte a két lóval húzott koszorús kocsi haladt, a temetés fényét pedig kilenc testőr emelte.⁸⁷² Egy bő évtizeddel korábban, lánya Ladics Margit temetése még ennél is látványosabb lehetett: a négylovas feldíszített gyázkocsin és a két lovas koszorús kocsin kívül tizenkét fiáker is volt a menetben, a temetésnél pedig 16 ember szolgált díszben az egyháziak (négy lelkész, kántor, egyházfi és öt ministráns) mellett.⁸⁷³

Míg az 1870-es évek elején még ritkaságszámba mentek, a századfordulóhoz közeledve már a virágok is szervesen hozzátartoztak a temetések pompájához. Megjelentek

⁸⁶⁷ Ladics Mária halálára részvétlevelek. (Ltsz.: 2009.1259-2009.1283.) Ladics hagyaték.; Ladics Margit halálára részvétlevelek. (Ltsz.: 2009.1308.1.–2009.1368.1.) Ladics hagyaték.

⁸⁶⁸ LGYNÉ-LGYU.1895.06. (Ltsz.: 2009.1004.1)

⁸⁶⁹ Ismeretlen szerző. 1891. 236.

⁸⁷⁰ Részvétnyilvánítást megköszönő kártya Ladics Györgyné halálakor. (Ltsz.: 2009.44.1.) Ladics hagyaték.; Részvétnyilvánítást megköszönő kártya Kliment Gyula halálakor. (Ltszn) Ladics hagyaték.; Mindkét dokumentum elérhető a Magyar Digitális Képkönyvtár Corvin János Múzeumból származó képei között a www.kepkonyvtar.hu címen. Ld. még. 9. sz. melléklet.

⁸⁷¹ Lakner J. 1993. 25–37., 69–72.

⁸⁷² Számla Nagys. Özv. Ladics Györgyné úrnő temetéséről. 1911.07.19. (Id.ltsz.: 4736) Ladics Györgyné iratai. Ladics hagyaték.

⁸⁷³ Sal József számlája Dr. Báró Drchsel Gyulának. 1899.08.02. (Id.Ltsz.: 4737) Ladics Margit iratai. Ladics hagyaték.; Számla Ladics Györgynek Ladics Margit elhunytá alkalmából. (Id.Ltsz.: 4737) Ladics Margit iratai. Ladics hagyaték.;

úgy a halottasház díszítésénél – itt elsősorban a nagy szobanövények, pálmák voltak népszerűek mint a temetési szertartás kapcsán, ahol a gyászolók búcsúztak koszorúkkal az elhunytól. Minél több, nagyobb és szebb koszorú volt a síron, annál fényesebb volt a temetés.⁸⁷⁴ A helyi újságok a koszorúk számát, sőt időnként még feliratait is közzétették a nevesebb halottak temetéséről szóló beszámolóikban. Így volt ez Ladics Margit illetve Ladics György halálakor is, a Békés az ő koszorúik jegyzékét is megőrizet az utókornak. Ebből tudjuk például, hogy a Ladics család nagy tekintélyű fejének sírjára huszonkilenc koszorút került, melyből tizenkettőt adott a család, míg a többi Ladics György munkásságával, közéleti tevékenységével összefüggően az Almásy és Wenckheim grófi családok tagjainak, a vármegye közigazgatási bizottságának, a gyulai ügyvédi karnak, a pénzintézeteknek és ármentesítő társulatoknak a kegyletét fejezte ki.⁸⁷⁵ Több Ladics családtag temetéséről a koszorúk jegyzéke kéziratos listában is megmaradt, sőt a hagyatékban találhatunk a koszorúkból emlékebe eltett darabkákat is, mint például a Ladics György halála után unokáinak a következő sorok kíséretében eltett leveleket: „*Emlék Laczikának nagytata koszorújából. 1906. május 27.*”⁸⁷⁶

Még az átlagosnál is nagyobb részvét mellett, s fényesebb külsőségekkel zajlottak le a fiatal korban, házasságkötés előtt elhunytak temetései. Nagy megdöbbenést váltott ki például 1880-ban Kovács Blanka, a köztisztviselőben álló Kovács István orvos fiatal lányának a halála. A helyi lap öt, a halálesettel foglalkozó cikke mellett további két, kifejezetten erre az alkalomra íródott költeményt is olvashattak a gyulaiak. Koporsóját a halottas háztól gyulai fiatalemberek felváltva vitték a temetőig, barátnői fekete gyászruhában, hosszú fátyollal lövették a koporsót. A megrendítő esetről Ladics Irén is hosszasan emlékezett meg egyik levelében, megállapítva, hogy ilyen fényes temetés a városban még nem volt.⁸⁷⁷ Néhány évvel később a Ladics család került hasonló helyzetbe, az alig 22 éves Mária halálakor. Temetése a Békés beszámolója szerint hasonló pompával és nagy részvét mellett zajlott: „A Göbersdorfbán élte tavaszkorában elhunyt Ladics Mariska [...] temetése nagypénteken délután 4 órakor volt oly impozáns részvét mellett, mely méltó tanúsága volt annak a bánatnak és őszinte fájdalomnak, amelyet a kedves leányka gyászos elhunyt társadalmunk minden rétegében keltett. A ravatalt a rokonok, ösmerősök, barátnők díszesnél díszesebb koszorúi árasztották; el és pedig oly nagyszámban, aminőre nem is tudunk példát más

⁸⁷⁴ Lakner J. 1993. 27.

⁸⁷⁵ *Halálozás*. Békés, 1899.08.06.; *Ladics György*. Békés, 1906.06.03.

⁸⁷⁶ Koszorúk jegyzéke Ladics Mária temetéséről. (Id.Ltsz.: 4737) Ladics Mária iratai. Ladics hagyaték.; Koszorúk jegyzéke Ladics Margit temetéséről. (Id.Ltsz.: 4737) Ladics Margit iratai. Ladics hagyaték.; Koszorúk jegyzéke Ladics Györgyné temetéséről (Id.ltsz.: 4736) Ladics Györgyné iratai. Ladics hagyaték.; Emlék Ladics György koszorújából ifj. Ladics Lászlónak (Ltszn.) Ladics hagyaték. ld. 9. sz. melléklet.; Emlék Ladics György koszorújából Ladics Tamásnak (Ltszn.) Ladics hagyaték.

⁸⁷⁷ *Kovács Blanka temetése*. Békésmegyei Híradó, 1880.03.14.; LI-LL.1880.03.15. (Ltsz.: 2009.1648.1.)

gyászeseteknél. Az egyházi szertartást Göndöcs Benedek apát és lelkész végezte fényes segédlettel; az udvar és az utcza a szó szoros értelmében zsúfolva volt a végtisztességre megjelent díszes közönséggel, melynek túlnyomó része kikísérte a boldogultat örök nyugalma helyéig.”⁸⁷⁸

A századforduló pompás temetési komoly pénzösszegeket emésztettek fel, és nagy anyagi terhet jelenthettek a családnak. A temetkezési vállalkozók a fővárosban az igénybevett szolgáltatások és a minőség alapján külön fizetési kategóriákba sorolták a temetéseket. A skála az alig száz koronás temetéstől a majd ötezer koronásig terjedhetett. A fővárosi középosztály rendszerint a III. osztályú, 700 koronás temetést vette igénybe, amely ezüst feliratú fakoporsót, brillantin szemfödelet, gyászfátylat, keményfa sírkeresztet, három fáklyavívót és a halottasszoba feldíszítését foglalta magába.⁸⁷⁹ Ekörül az összeg körül mozoghatott tehát a fővárosi temetések átlagos költsége, vidéken azonban alacsonyabb összegekkel számolhatunk. Győrben például a kis és középpolgári temetések átlaga 475 koronát tett ki a századfordulón.⁸⁸⁰ Ladics Györgyné temetésének költségei 1911-ben a temetkezési vállalkozók számlái alapján 650 koronára rúgtak, és ez még nem foglalt magába minden tételt. Kimaradt belőle például a nyomda 100 koronát meghaladó számlája is, így tehát kijelenthető, hogy a szóban forgó temetés költsége legalább is elérte a fővárosi átlagot. A kiadások között a legnagyobb tételt egy finom üvegtetejű érckoporsó jelentette 130 korona értékben, ezt az összeget még a szintén a temetkezési vállalkozó által rendezett egyházi kiadások sem érték el (125,9 korona). Ezeken kívül jelentősebb tételnek bizonyult a halottasház feldíszítése (60 korona) és a temetésen szolgáló kilenc testőr (45 korona).⁸⁸¹ Hasonló összegeket találunk 1899-ban Ladics Margit temetése kapcsán is. Sal József temetkezési vállalkozó 426 forintos fő számlája mellett egy további 40 és 110 forintos jegyzék illetve egy 67 forintos egyházi kiadásokra vonatkozó számla adta meg a 633 koronás végösszeget. Itt is a legnagyobb tételt a „légmentes díszes nikkelkoporsó” jelentette a maga 130 koronájával, de nagyobb tételnek számított a „halotti selyem szemfedél” (45 korona) a „16 ember díszben a temetésnél” (48 korona) és a „13 ember a templomban” (32,5 korona) is.⁸⁸² A temetés költségei egyébiránt rendszerint az elhunyt hagyatékát terhelték, nemegyszer akár a gyászoló családtagok gyászruháit is bennfoglalva. Ladics György hagyatékában

⁸⁷⁸ *Temetés*. Békés, 1888.04.01.

⁸⁷⁹ Lakner J. 1993. 71–72.

⁸⁸⁰ Günter P. 1999. 188.

⁸⁸¹ Számla Nagys. Özv. Ladics Györgyné úrnő temetéséről. 1911.07.19. (Id.ltsz.: 4736) Ladics Györgyné iratai. Ladics hagyaték.

⁸⁸² Sal József számlája Dr. Báró Drchsel Gyulának. 1899.08.02. (Id.ltsz.: 4737) Ladics Margit iratai. Ladics hagyaték.; Jegyzék Ladics Margit elhunytá alkalmából. (Id.ltsz.: 4737) Ladics Margit iratai. Ladics hagyaték.; Számla Ladics Györgynek Ladics Margit elhunytá alkalmából. (Id.ltsz.: 4737) Ladics Margit iratai. Ladics hagyaték.;

például a temetés – egyébként nem részletezett – költsége 2000 koronával szerepelt a „szenvető állapot” felsorolásában.⁸⁸³

A halálesthez kapcsolódó jelentős, bár nem kifejezetten temetési költségnek számító tétel volt a sírkő, vagy síremlék állítása, amire nem is feltétlenül a temetést követően, sokszor csak évekkel később került sor. Ladics György például 1891-ben azt tudakolta Pesten lévő fiától, hogy érdeklődött e-már a nemrég elhunyt anyósa sírkeresztjének ügyében, majd megjegyezte, hogy *„Ezen alkalomból tájékoztatást szerezhetnél Mari síroszlopának kiállításáról is”*⁸⁸⁴ – aki már majd három éve, még 1888-ban elhunyt. A Ladicsok családi síremléke Ladics György halála után készült el, s bár a számlája nem maradt meg a költségvetése több mint 5000 korona volt, amihez még egy pótmunkákról szóló további 850 koronás kiegészítés is kapcsolódott.⁸⁸⁵ A Ladics Györgyöt csak néhány hónappal túlélő sógorának, Kliment Gyulának a család által készített „fekete svéd gránitkereszt síremléke” is majdnem 1000 koronába került, ami lényegesen kisebb összeg a Ladicsokénál, de még mindig jelentős, és itt az előbbinél sokkalta egyszerűbb síremlékről beszélünk.⁸⁸⁶

A temetést követő időszak jellegzetes szokása volt a kondoleálás, vagyis a részvétlátogatás az elhunyt családtagjainál. A korszak egyik ismert illemtankönyve a következőket fogalmazza meg ezzel kapcsolatban: „A meghívottak egy vagy két nappal a temetés után kártyát dobnak a gyászoló család minden tagjánál. Jó barátok persze látogatást tesznek. [...] A gyászoló család a következő hat hét alatt kártyákat küld vissza mindazoknak, kik kártyát dobtak, mi azt jelenti, hogy látogatásaikat elfogadja, s ezen látogatásokat a mély gyász lefolyta után, pontosan viszonozza. Az érkezett részvétlevelre és sürgönyökre 1–2 hét lefolyása alatt levéllel válaszol.” A levelezésben több példáját is találjuk a kondoleálásnak: Ladics Irén egyik alkalommal a társasági élet eseményei kapcsán jegyezte meg, hogy *„Márkynének szintén a napokban adtam részvétlátogatást”*, Ladics Margit pedig a volt főispán, Terényi Lajos halála után írta, hogy *„épp most voltunk ott és Kövérénél condoleálni.”*⁸⁸⁷

A haláleseteket követő gyász is a konvenciók által szigorúan szabályozott volt. A korabeli illemtankönyvek ennek kapcsán részletesen tárgyalták, a rokoni fok függvényében változó gyászigidő hosszát, a megfelelő ruházatot, a helyes viselkedés szabályait. Nézzünk ezek közül néhányat: „A leghosszabb ideig tartó gyász az özvegyeké. Ezek egy egész évig viselnek

⁸⁸³ Günter P. 1999. 185.; Leltár Ladics György hagyatékáról. 1907.01.07. (Id.ltsz.: 4561) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.

⁸⁸⁴ LGY-LL.1891.02.08. (Ltsz.: 2009.1450.1.)

⁸⁸⁵ Költségvetés a Ladics család síremlékéhez. 1907.06.22. (Id.ltsz.: 4561) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.; Költségvetés a Ladics család síremlékének pótmunkáihoz. 1907.10.08. (Id.ltsz.: 4561) Ladics György iratai. Ladics hagyaték. Fotóját ld. 9. sz. melléklet.

⁸⁸⁶ Számla Kliment Gyula síremlékéről. 1907.06.22. (Ltsz.: 83.838.) Ladics hagyaték.

⁸⁸⁷ LI-LM.1888.02.02 (Ltsz.: 2009.1213.1.); LMI-LGYU.1897.11.12. (Ltsz.: 2009.1128.1.)

mély gyászt s egy félévig félgyászt. [...] Egy évi gyász szokásos szülőkért, még pedig egész éven át mély gyász; de ezen tetszés szerint lehet változtatni s félévig mély gyászt és félévig félgyászt hordani. Nagyszülékért hat hónapig szokás gyászolni, úgy testvérekért is. Unokatestvért, nagybátyát stb. három hónapig gyászolunk, úgy szintén gyámot vagy rokont, kitől örököltünk; azonban nem egészen mélyen: hat hét múlva már fehér gallért is ölthetünk, de illőbb egészen feketében maradni; azonban az első hat hét után fényes jet és fekete csipke is hordhatók. Háromheti gyász illet meg távolabbi rokonokat és – ha az ember hivatalos állást foglal el – az uralkodóház valamely tagját is. A mély gyászhoz való: fénytelen fekete gyapot ruha és felöltő, úgynevezett angol kreppel vagy sűrű gyász-gázzal díszítve; angol krepp kalap földig érő fátyollal, melynek egyik szárnya az arcot fedi el. Fekete plüsh vagy selyem-kesztyű. Fekete szaruból vagy fából készült mellű. (A fényes jet nem mély gyászhoz való.) A ruhák készítmódja lehetőleg egyszerű és keresetlen. [...] A mély gyász első fél évében semmi mulatóhelyen nem mutatkozhatik az ember, sem színházban, sem bálban, sem hangversenyben, de még házi mulatságban és nagy ebédeken sem. Háromnegyed év múlva csak a bálaktól kell tartózkodnunk, a gyász utolsó heteiben pedig jó ismerős házakhoz még bálba is mehetünk, hanem természetesen nem táncolunk. [...] Mély gyászban az ember nem jelen meg sem temetésen, sem lakadalmon; az első három hónap alatt nem tesz látogatást, csak családtagok és jó barátoknál s azoknál sem fogadási napjaikon.”⁸⁸⁸ Kérdés, hogy ezek az elméletben, elvárás szintjén megfogalmazódó előírások a gyakorlatban hogyan valósultak meg. A Ladics hagyaték ezzel kapcsolatban csak nagyon kevés támpontot ad. Az a tény, hogy Ladics Györgyné majd egy évvel férje halála után még gyászkeretes levélpapírt használt, legalább az egyéves gyászidő megtartására utal, bár arról, hogy a fentebb említett mélygyászcsoportról beszélhetünk-e az kérdéses, csakúgy, mint a többi elvárás megléte.⁸⁸⁹ A gyász egy másik vonatkozása, a gyászidő alatti társasági élet kapcsán Kliment Margit levelezésében megfigyelhető, hogy nagymamája halála után 1892 elején a leveleiből elmaradtak a bálokról és a korábban megszokott társaságról adott beszámolók. Ezzel szemben Ladics László naplójában a húga, Mária halála és temetése, mintha csak egy lenne a számos feljegyeznivaló közül: a korábban megszokott látogatásai előtte, és utána is hasonló rendben folytak. Sőt, a nagypénteki temetés után húsvét hétfőn már „nagy locsolkodásról” számolt be a gyászolni egyáltalán nem látszó testvér.⁸⁹⁰

A halál és temetés itt bemutatott sokszor talán az illem és a konvenciók által

⁸⁸⁸ Ismeretlen szerző. 1892. 231–233.; Az illemtankönyvek gyásszal kapcsolatos további megnyilatkozásairól ld. Fábri A. 2001. 78–81.

⁸⁸⁹ L.GYNÉ-LL.1907.04.11. (Ltsz.: 2009.1521.1.)

⁸⁹⁰ KM-KF. 1892 első fele. (Ltszn.); Naplóbejegyzés. 1888.03.01.–04.30. Naplótöredék 1887–1888. Ladics László (Ltsz.: 83.355.) Ladics hagyaték.

túlszabályozottnak tűnő polgári szokásrendje kapcsán egyet kell értenünk Lakner Judit azon megállapításával, miszerint „A formások precíz betartása az öltözködéstől a levelezésig fárasztó napi gyakorlat, amely a figyelmet kíméletesen a halálról az életre tereli. A gyászelőírások betartása elősegítette, hogy mindenki megtalálja helyét a gyászban, és azzal a jó érzéssel búcsúzzon el a halottól, hogy megtett minden tőle telhetőt. A csip-csup tennivalók átsegítik a gyászolót a hiány keltette úrron, míg helyre nem állt az új egyensúly, és az élet vissza nem zökken a régi kerékvágásba.”⁸⁹¹

⁸⁹¹ Lakner J. 1993. 69.

VI. POLGÁRI ÉLETMÓD-POLGÁRI MENTALITÁS A LADICS CSALÁD PÉLDÁJÁN

Az értekezés bevezetőjében a polgárság kulturális szemléletű megközelítésén alapuló – mikrotörténeti és történeti antropológiai szempontokat érvényesítő – vizsgálatára vállalkoztunk a polgári életmód és mentalitás kérdéseinek egy konkrét gyulai család hagyatékának feldolgozásán keresztül a 19–20 század fordulójának időszakára vonatkozóan. A mentalitás kifejeződéseként értelmezett életmód komplex-összetett területét praktikus okokból három nagy analitikus kategória – hétköznapiak, ünnepek, társasági élet-szabadidő – keretén belül értelmeztük, kiegészítve egy, a megértés szempontjából fontos háttér információkat nyújtó negyedik kategóriával, a családtörténettel. Az elemzés alapját egy unikális jellegű, rendkívül gazdag családi hagyaték jelentette, melyen belül elsősorban a családtagok egymás közötti magánlevelezésének értelmező feldolgozása által, a kvalitatív társadalomkutatás módszertanát alkalmazva, az empirikus anyagból kiindulva a megalapozott elmélet teóriája mentén törekedtünk válaszokat találni az általunk vizsgált kérdésekre: milyen fontosabb jellemzői voltak egy vidéki értelmiségi polgárcsalád életmódjának az 1880–1914 közötti időszakban, s ezen keresztül a polgári mentalitás milyen elemei tárhatóak fel.

Az általunk vizsgált mintegy 2000 darabos levélpopuláció tartalomelemzésének eredményei a polgárság kutatása kapcsán a történeti szakirodalomban az életmód és mentalitás kérdéseiről korábban általános jelleggel megfogalmazott, de empirikus anyaggal csak részben alátámasztott jellemző jegyeinek megerősítésére vezettek. A Ladics család életmódmintái igazodtak a korszak jellegzetes polgári életviteléhez s a mögöttük felsejlő mentalitásbéli elemek egybevágtak a „protestáns etika” Max Weber által meghatározott – a polgári fejlődés szempontjából kulcsfontosságúnak ítélt – értékrendjével.

A kutatás első lépéseként a családtörténet rekonstrukciója és az abban megragadható dinamika, az emelkedés és süllyedés tendenciái, a vagyon és státusszerzés, és megtartás érdekében alkalmazott életmódstratégia vizsgálata által kerestük a polgári mentalitás megnyilatkozásait. A Ladics család története két, a polgárság kutatásában – elsősorban a vállalkozókkal összefüggésben – gyakran megjelenő történeti toposz, a „self made man” és a Buddenbrook-effektus segítségével vált értelmezhetővé. A család felemelkedését megalapozó Ladics György a „self made man” sajátos típusaként jellemezhető, aki alacsony sorból indulva jelentősebb családi és társadalmi háttér nélkül szerzett magának vagyont és tekintélyt, Békés megye megbecsült polgárai közé küzdve magát a századforduló éveire. A sikeres életút mögött a külső és belső tényezők együtthatását fedezhetjük fel. A külső tényezők közül a

polgári Magyarország társadalmi mobilitásnak szélesebb teret nyitó lehetőségeit kell kiemelnünk, míg a belső tényezőket a lehetőségekkel élni tudó Ladics György személyes tulajdonságaiban kereshetjük: tehetség, szorgalom, kitartás, a munka becsülete, takarékos-mértékletes életvitel, józanság az életvezetésben és józanság a döntésekben. Összességében a „protestáns etika” puritán, felhalmozó értékrendjével egybevágó, a „munka ethoszán” alapuló polgári mentalitás.

A családtörténet mögött felsejlő józan, haszonelvű puritán mentalitásnak a kifejeződését fellelhetjük a család életmódjának megannyi területén. Szembeötlően jelenik meg a hétköznapi szokásai, mindenekelőtt a napi munkavégzés vagy éppen a háztartás gyakorlata kapcsán, melyen keresztül a századforduló középosztályi családjaiban általánosnak tekinthető hagyományos nemi szerepek is feltáruulnak.

Ladics György életében a család boldogulása érdekében a személyes érvényesüléssel és előmenetellel összekapcsolódó vagyongyűjtés központi szerepe, kiegészülve a mélyről felemelkedő ember szemléletével, együttesen a mindennapi munka, mint központi érték tiszteletéhez vezetett. Jól példázza ezt a szemléletet az a valóban komoly munkaterhelés, melyet az ügyvédi praxisa, sokoldalú közéleti és magánszférához kapcsolódó szerepvállalása, az 1870-es évek végétől a személyesen irányított gazdaság ügyeivel kiegészülve jelentettek számára. Ezzel az életmóddal lényegében igazodott a korának férfiközpontú társadalma által megkövetelt jellegzetes szerephez. Eszerint a férfiak elsődleges feladatát jelentette a középosztálybeli „úri életvitelhez” szükséges jövedelem, anyagi háttér biztosítása, a napi munka által. A középosztálybeli férfiak hétköznapijait ennek megfelelően alapjaiban határozták meg a különböző foglalkozásokhoz és jövedelemszerzési módokhoz kapcsolódó munkák. A nap egy jelentős részét a hivatalnoki, orvosi, ügyvédi, mérnöki, tanári vagy egyéb hivatásokhoz kapcsolódó teendők vagy éppen a birtok vagy vállalkozás ügyeinek intézése tették ki.

A női szerepekről kialakított hagyományos kép alapján a dualizmus kori középosztálybeli családokban a nők feladata jellemzően az otthon falain belülre korlátozódott, s elsősorban a háztartás vezetésére, a gyermekek nevelésére, a nyugodt családi háttér biztosítására illetve megfelelő alkalmakkor a család presztízsének reprezentálására szorítkozott. Napi szintre levetítve ez lényegében a férjtől a háztartás vezetésére kapott pénz kezelését, a házimunkák megszervezését, a személyzet irányítását, a gyermekekről való gondoskodást rendszerint dada vagy nevelőnő segítségével, valamint a reprezentatív események, pl. vacsorák, társas összejövetelek szervezését jelentette. A jó gazdasszony, jó családanya és jó feleség hármassága megdönthetetlennek látszott a korszak nagy részében. Bár a századfordulótól a nőkről alkotott hagyományos kép kezdett megváltozni, teret engedve

más típusú életutaknak is, a Ladics család asszonyai mindvégig megmaradtak a hagyomány nyújtotta keretek között. A harmadik generációhoz tartozó Ladics Klára volt az egyetlen, aki igazodva a változó szemlélethez az első világháború előestéjén felsőfokú tanulmányok folytatásával szeretett volna a hagyományos kereteken túllépni, családi támogatás híján azonban önerőből nem tehetette meg, így ő is kénytelen volt beállni a háztartásvezetéssel bajlódó művelt családanyák sorába. Édesanyja, Ladics Lászlóné igazi mintapéldája volt ennek a típusnak: századfordulós háztartásának elemzése részletesen tárja elénk a hagyományos középosztálybéli női szerepnek és persze mellette egy átlagos vidéki polgári háztartás működésének a jellemző részleteit. A ház asszonyának, elsődleges feladatát a háztartás fenntartása és folyamatos működésének biztosítását jelentette az ehhez kapcsolódó tárgyi és személyi feltételekkel egyetemben. Kiemelt jelentőséggel bírt a család élelmezésének biztosítása, egyrészt rövidtávon a mindennapi ételek elkészítése, másrészt hosszú távon a megfelelő nyersanyagok és szükséges tartalékok felhalmozása által. Ladicsnéra mindezekből napi szinten a konyhai munkálatok irányítása az ételek kiválasztása, menük összeállítása hárulhatott, míg az előkészítő munkák illetve a főzés maga a szakácsnő és a személyzet dolga volt. A konyhához kapcsolódó hosszútávú feladatok alapvetően a szükséges nyersanyagok évenkénti, ciklikusan ismétlődő biztosítását jelentették. A konyhán kívül a háztartásvezetés másik fontos területe volt a házfenntartásnak a kérdése, vagyis az olyan tételek beszerzése, melyek a háztartás „normális, zökkenőmentes” működését biztosították, szintén ide kapcsolható a rend, a külső és belső környezet tisztaságának a biztosítása is. A munkák szervezése és irányítása mellett azok személyi feltételeinek biztosítása is a ház asszonyának hatáskörébe tartozott. A középosztályi léthez alapelvárásként hozzátartozó legalább egy háztartási alkalmazottal szemben a Ladics család mindig alkalmazott egy szakácsnőt, egy vagy két cselédet-szobalányt, valamint amikor szükség volt rá dadát és pesztrát, ezek mellett nagyobb alkalmi munkák, kapcsán egy-egy napra alkalmi munkásokat is.

A családtörténetben és a családon belüli szerepekben megragadható polgári mentalitás és a hozzá kapcsolódó polgári életmód kereteit jelentette az a szűkebb és tágabb környezet, melyben a Ladicsok mindennapi életüket élték. Tágabb értelemben ezt a környezetet a dualizmus kori Magyarország egy jellegzetesnek tekinthető, a korszakban látványos fejlődést megélő – mégis csak korlátozott keretek között városias – vidéki megyeszékhely, Gyula képezte. A város képviselte épített környezet mellett a Ladicsok mindennapi életvitele szempontjából legalább ekkora fontossággal bírt az általa biztosított társadalmi közeg, közvetlenül a megye többi településénél erősebben jelenlévő középosztályi réteg, helyi szóhasználatban az „intelligencia”. A szűkebb értelemben vett környezet alatt a Ladicsok otthonát értjük. Erről szólva elmondható, hogy az a korszak jellegzetes polgári otthonainak

valamennyi lényeges sajátosságát megjelenítette. A nagypolgári lét határát súroló hét szobás lakásban egyértelműen elkülönültek a privát szféra és a társasági élet terei, bár az egyes szobák nem feltétlenül voltak pusztán egyfunkciósak. A rekonstruálható szobabeosztás alapján a családfő állásából, szabadfoglalkozású értelmiségi státuszából adódóan a lakásban mindvégig helyet kapott egy dolgozó-úriszoba, emellett a ház további jellegzetes helyiségei voltak az egyértelműen reprezentációs célokat szolgáló, s a házat a „külvilággal” társadalmilag összekapcsoló szalon, a vendéglátásnak és közös családi étkezéseknek egyaránt helyet adó ebédlő és a magánszférát megjelenítő hálósobák. A házban az 1870-es évek közepétől fürdőszoba is volt, a kiszolgálóhelyiségeket pedig fenti és lenti konyha és kamra, pince valamint cselédszoba, kocsiszín és istálló alkották. Az egyes szobák berendezését a funkcióhoz igazodó, a 19. század fontosabb bútorstílusait megjelenítő polgári enteriőrök képezték.

A polgári életmódhoz szervesen kapcsolódó jellegzetes társasági élet jól dokumentálhatóan hozzátartozott a Ladicsok mindennapjaihoz és ünnepeihez. A társasági élet intézményes kereteit a különböző klubok, körök, egyletek adták. Gyulán a két legtekintélyesebb az 1841-ben alapított Úri Kaszinó és az 1861-ben létrehozott Polgári Kör volt. Előbbinek mind Ladics György, mind fia László hosszú éveken át voltak elnökei, ami szemléletesen mutatta társadalmi megbecsültségüket. A klubok, és körök elsősorban a férfitársadalom intézményei voltak, lehetőséget kínálva olvasásra, kártyázásra, beszélgetésre, bár az általuk szervezett bálók elképzelhetetlenek lettek volna a hölgytársaság nélkül. A farsangi időszak, az őszi hónapok vagy éppen a szilveszter este báljai egyébként is a társas élet legfontosabb eseményeinek számítottak. Csakúgy, mint a középosztálybeli családok körében nagy népszerűek örvendő színházi előadások és hangversenyek. A nők számára az aktív társasági élet intézményes kereteit a különböző jótékonysági egyletek kínálták: a legismertebbnek közülük az 1870-ben alapított Gyulai Nőegylet számított, melynek mind Ladics Györgyné, mind Ladics Lászlóné a tagjai voltak. A mindennapi társasági élet legfontosabb alkalmát a kölcsönös látogatások, vizitek jelentették. Az inkább rövid, villámlátogatásszerű vizitek mellett fontosak voltak még a családi illetve a már kialakult baráti körön belül a kölcsönösségen alapuló ebéd, uzsonna, vacsora meghívások vagy a fiatal társaságok összejöveteli, házbáljai. Kedvelt kikapcsolódási forma és egyben a társas élet alkalmá volt a séta. A változó testkultúra, az egészséges életmód, a természethez való vonzódás adta a népszerűségét középosztálybeli körökben a tavaszi hónapok szabadba tett kirándulásainak, piknikjeinek (majális, juniális) csakúgy, mint a nyári hónapok üdüléseinek, fürdő látogatásainak. Szintén ehhez kapcsolható a sport, mint szabadidős tevékenység egyre nagyobb jelentősége a 19. század utolsó harmadától. Gyulai vonatkozásban ezt jelezte például

az 1885-ben alakult Korcsolya Egylet a jégpálya mellett 1905-ben megépült jégpavilonnal, vagy a népkertben 1896-ban létesített tenispálya, hogy csak két divatos sportágit említsünk. Mindkét helyszín nemcsak a sportolóknak jelentett kikapcsolódást, hiszen maga a pálya melletti séta, a játék nézése is felkapott társasági alkalommá lett. A szabadidő eltöltésében az egyéni elfoglaltságoknak is széles tere nyílt. Ilyennek számított az egyre népszerűbb olvasás, amit a megélénkítő sajtóélet mellett a házakhoz eljuttatott katalógusokban reklámozott olcsó könyvek sokasága valamint a városrészekben megszerveződő olvasóköri is segítettek. De említhetjük a különböző hobbijellegű tevékenységeket, például a rajzolást, festést vagy éppen a dísz tárgyak, képeslapok, bélyegek gyűjtését, csakúgy, mint a nők körében a továbbra is nagy népszerűségnek örvendő kézimunkázást.

A polgári életmód jellegzetes nyári időtöltését jelentette a fürdőre járás. A fürdőhelyeken tett nyári látogatások szinte elengedhetetlen részét képezték a Ladics család életvitelének is. Általánosságban elmondható, hogy a család fürdőlátogatásainak háttérében a legtöbb esetben valamely családtag egészségügyi problémája állt. Persze a gyógyászati szempont csak egyike volt az utazás indokainak. Az utazás élménye, a pihenés, szórakozás, legalább ilyen fontos volt. A Ladics család az 1880-as években még elsősorban az ismert monarchiabeli férőhelyeket látogatta, mint Franzensbad és Marienbad, az 1890-es években azonban már a felkapott – pl. Koritnicza, Szliács – esetleg kevésbé ismert – pl. Bártfa, Stósz, Csíz – felvidéki fürdőhelyeket részesítették előnyben. A 20. század elején újabb váltást mutatott a Ladics családtagok fürdőlátogatási gyakorlata: figyelmük az erdélyi fürdőhelyek felé fordult, de mellette a tengerpart, a Balaton és a főváros is célpontja lett fürdőlátogatásaiknak. A Ladicsok esetében is megfigyelhető az a jellemző gyakorlatra hogy az egész család csak ritkán utazott együtt fürdőre, s gyakran különböző fürdőhelyeket látogattak akár ugyanazon évben is a család egyes tagjai. Az egész korszakban az egyetlen közös családi fürdőlátogatásnak Ladics László és családja tengerparti utazását tekinthetjük az 1906-ban, ez utóbbi látogatás állhatott legközelebb a szó mai értelmében vett nyaraláshoz, melyben a fürdőzés gyógyszempontjainak háttérbeszorulásával a tengerparti utazás élménye lehetett a középpontban.

A Ladics család ünnepi életéről szólva a kiindulási alapként a magyarság keresztény kultúrkörhöz való tartozását tekinthetjük. Az Ladicsok ünnepeinek keresztény meghatározottságát a családi iratok egyértelműen igazolják, mind a ciklikusan visszatérő ünnepeknek a keresztény ünneprendhez való igazodása, mind az emberélet fordulóinál megjelenő egyházi közreműködés kapcsán. Maguknak az ünnepeknek a vallásos tartalma azonban már nem ilyen egyértelmű a család esetében. A levelezés érdekes módon alig árul el valamit a családtagok hitéletéről, s csak közvetett adatok alapján feltételezhetjük, hogy

legalább a nagy egyházi ünnepeknek a templomi szertartások is természetes velejárói voltak a família életében.

A levelek elemzése alapján megállapítható, hogy a Ladics család ünnepei életében a karácsony állt az első helyen. Mellette az egyházi év másik két nagy ünnepe a húsvét és a pünkösd jelent meg leggyakrabban a levelezésben, valamint a polgári év kezdete, január elseje, míg az emberélet fordulóihoz kapcsolódó ünnepek illetve a családi ünnepek köréből a név- és születésnapokat emelhetjük még ki. A farsang időszaka intenzív társasági életével és báljaival különösen a fiatalság levelezésének volt kedvelt témája.

Az ünnepi alkalmak döntő többségénél azok leghangsúlyosabb vonásának családi jellegüket tekinthetjük. A Ladics levelezés egyértelműen tanúsítja, hogy az ünnepek a szűkebb családon belüli kapcsolatok, illetve a család és a tágabb értelemben vett rokonság közötti kapcsolatok ápolásának első számú alkalmai voltak. Az ünnepek közösségteremtő, csoportkohéziót erősítő funkciója jelenik itt meg a családi-rokonsági kör szintjén.

Az ünnepek legtöbbször elmaradhatatlan eseménye volt a közös családi étkezés, melyhez egyes kiemelt ünnepek kapcsán speciális ünnepi ételek is kapcsolódhattak, mint karácsonykor a pulyka, húsvétkor a sonka, vagy mindhárom nagy ünnep esetében a kalács. A gazdag és változatos ünnepi étkezés az ünnepélyesség fokozása, az ünnep és az öröm behaviorista szemléletű összekapcsolása mellett kétségtelenül a reprezentáció céljait is szolgálta. Szintén értelmezhető a reprezentáció kifejeződéseként a megnövekedett ünnepi fogyasztás, nem elsősorban az ételekre, hanem az ünnepek többségével együtt járó ajándékozás szokására utalva, például a karácsony, húsvét, Mikulás, születésnap, névnap, keresztelő, esküvő kapcsán. Szintén említhetjük az ünnepi öltözet vagy éppen az ünnepi díszbe öltöztetett lakás reprezentációs voltát. Annál is inkább, hiszen az ünnepek a szokásosnál intenzívebb társasági élet időszakát is jelentették a Ladics famíliánál. És itt nem csak a fentebb már jelzett rokonlátogatásokra gondolunk: általában a baráti kör, „a társaság” látogatásával lehetett számolni, akár már a nagy ünnepek első napján is, sőt az ünnepek nem egyszer alkalmát szolgáltatták kifejezett társasági események szervezésének is. Elég itt csak a születésnapokra vagy névnapokra, tágabb értelemben az ünnepnapokhoz kapcsolódó hangversenyekre, táncestekre, bálókra utalnunk.

A Ladics hagyatékban az individualizálódó ünnepekre vonatkozóan is találhatunk adatokat: a születésnapok szerepének felértékelődése épp úgy megfigyelhető, mint a házassági évfordulók számon tartása vagy éppen az ezüstitlakodalom megünneplése. Érdekes viszont, hogy a korszakban megjelenő nemzeti-állami ünnepek kimaradnak a beszámolókból.

A Ladics család életmódjának vázlatos bemutatása után vegyük számba a mögötte megjelenő polgári mentalitás legfontosabb elemeit.

A munka ethosza. A Ladics György által képviselt polgári mentalitásnak a középpontjában a karrierépítés, a vagyon- és pozíciószerezés, illetve mindezek által a család tisztas megélhetésének, boldogulásának, és előmenetelének biztosítása állott. A Ladics család feje életét, és pályáját meghatározó központi elvnek a munka becsületét tekintette. Jellegzetes példája volt a korszak haladásba vetett hitével átítatott, a közösségéért tenni akaró polgárának. Számára a munka volt az eszköz – jó házassága mellett – amely révén társadalmi emelkedésével párhuzamosan vagyona jelentős gyarapodását is elérte.

A takarékoság. A munka ethosza egyértelműen a takarékosággal, mértékletességgel, józan-beosztó életvitellel kapcsolódott össze a család életvezetési elveiben. A Ladicsok mindennapi életet átszövő, a családfő által szigorúan megkövetelt takarékoságot számos gyakorlati példa támaszja alá a háztartásvezetés kérdéseitől a ruházatkodáson át a gyerekek taníttatásáig. Különösen a luxusnak minősített, elkerülhető kiadások kapcsán jelent meg a puritán életvitel, mint norma megkövetelése a családon belül.

A család, mint érték. A Ladics hagyaték alapján feltárható polgári mentalításban a munka és takarékoság mellett a leghangsúlyosabb vonásnak a család, mint önmagában való érték megjelenését tekinthetjük. A munka és az általa szerzett vagyon nem önmagáért való, a fő célja a család, illetve a birtokolt javak által a családtagok boldogulásának biztosítása. A családnak ez a vitathatatlan elsőbbsége a vagyonnal szemben elsősorban a familiát ért megrázkódtatások idején vált nyilvánvalóvá: lánya hosszú betegeskedése idején például Ladics György a legnagyobb anyagi áldozatoktól sem riadt vissza meggyógyítására érdekében.

A család, mint érték a harmonikus, nyugodt családi élet ideáját is magába foglalta. Az ehhez igazodó patriarhális családkép a Ladicsok esetében meghatározónak tekinthető: a férfi, mint családfő központi szerepe, tekintélye a családban megkérdőjelezhetetlen, az ő munkája a család jólétének, gyarapodásának biztosítója, ő a családot érintő legfontosabb döntések meghozója. Ez a kép igazodik a dualizmus korának férfiközpontú társadalmára által megfogalmazott hagyományos férfiszerephez. Hasonló mondható el a nők családon belüli helyzetéről is: a korszak középosztálybeli családjai körében általánosnak tekinthető minták szerint zajlott a Ladics feleségek (és lányok) élete. Mint fentebb már utaltunk rá, feledataik jellemzően az otthon falain belülre korlátozódtak, s elsősorban a háztartás vezetését, a gyermekek nevelését, általában a nyugodt családi háttér biztosítását jelentették, illetve megfelelő alkalmakkor a család presztízsének reprezentálását.

A tudás, mint érték. A Ladicsok példáján is megfigyelhető a korszak jellemző tendenciája, a gyermek szerepének felértékelődése, központba kerülése a családban. A megújult gyermekképek egyik jellegzetes vonása volt, hogy a gyermekekre, mindinkább, mint

a család jövőjének biztosítékára, egzisztenciális létének zálogára tekintettek. Ebben a vonatkozásban a család számára a gyermek egyfajta befektetés volt, úgy érzelmi, mint anyagi tekintetben, melynek célja, s ezáltal a gyermek fő feladata a társadalomba való zökkenőmentes beilleszkedés, a jó és hasznos polgárrá válás volt, s ennek kapcsán a család státuszának biztosítása. Ez a szemlélet elsősorban a gyermekek kiskortól meginduló gondos neveltetésében, majd későbbi iskoláztatásában mutatkozott meg, különösen a társadalmi emelkedésre, de legalábbis szinten tartásra törekvő középosztálybeli családoknál.

Nem meglepő tehát, hogy az értékrend eddig ismertetett jellegzetes elemei – a munka ethosza, a mértékletes, takarékos életvitel, a család központi szerepe – legmarkánsabban, explicit formában, a gyermeknevelés terén jelentkezett a Ladicsoknál. A már játékaikban a felnőttkor jellegzetes szerepeikre készülő Ladics gyerekek esetében is külön hangsúly helyeződött a nevelés-oktatás kérdésére. A fiúk legalább érettségiig, de még inkább diplomáig tartó képeztetése, a számos magánórával, utazásokkal szélesített alapműveltség, alapos nyelvismerettel megerősítve voltak hivatottak a Ladics György által kivívott családi presztízis utódok általi fenntartását biztosítani. A család tekintélyét megalapozó első gyulai Ladics világképében a gondos nevelésnek és iskoláztatásnak, mint a személyes életpályán keresztül megtapasztalt, és működőképesnek bizonyult elsődleges életmódstratégiának központi szerep jutott. A lányok esetében, bár más hangsúlyokkal és célokkal a neveltetésnek szintén alapvető feladata volt. A zárda mellett a magánórák és a nevelőnő az általános műveltségen túl elsősorban a hagyományos női szerepekre készítették fel őket. Számukra a jó házasság, s az általa keletkező kapcsolati tőke jelenthette a család pozícióinak erősítését.

A reprezentáció. A polgári mentalitás Ladics család példáján keresztül eddig feltárt képe az életmód más területeinek vizsgálata által árnyalható: a lakáskultúra, a társasági élet és szabadidő szokásai, az ünnepi élet egyaránt a reprezentáció, mint státuszjelző és státuszképző kategória határozott jelenlétét igazolják a família életében. Ez a mentalitásbeli kettősség leginkább abban ragadható meg, hogy a mindennapi élet szervezése során a családban az alapot mindig a takarékoság, mértékletesség, és a luxus kerülése jelentette, de mindez egy magasabb nívószerzőn. Legszenvedelmesebben fogyasztás példáján keresztül válik ez nyilvánvalóvá. Nem az élvezeti cikkek elvetése, hanem azok minél kisebb ráfordítással való megszerzése tűnik a kettős szemlélet lényegének. Nem a minden áron való, hanem a család társadalmi állásának megfelelő életvitel melletti takarékoság és józan világszemlélet a jellemzője ennek a mentalitásnak.

A reprezentáció elsődleges színtere a polgári otthon. Már maga a Ladics ház(ak)nak a belváros központjában lévő, a városi térszerkezeten belüli kiemelt pozíciója is státuszjelző és státuszképző elemnek tekinthető, csakúgy, mint a gyulavári tanya díszkerttel övezett épülete

illetve a csorvási bírtok kúriája. Ez utóbbiak a városi értelmiségi polgár mellett a vidéki birtokos státuszt is jelentik a család számára, mely együtt jár egy – a fővárosi polgárok villahasználatára emlékeztető – sajátos kettős életvitellel: a család mindennapi életének színtere évközben a gyulai ház, a nyári hónapokban azonban a központ s csorvási birtokra tevődik át. Természetesen mind a városi, mind a „vidéki” otthonok esetében a lakáshasználat és lakberendezés a polgári mintákat követve a reprezentáció és a kényelmes családi otthon kettőségét jeleníti meg.

A puritán elvek érvényesülése inkább a hétköznapiak sajátja: a társasági élethez, vagy az ünnepekhez kapcsolódó reprezentáció kétségtelenül hangsúlyos a család életében. Olyan tetteket említhetünk itt, mint a vendégek fogadása, ebéd és vacsorameghívások, de utalhatunk a kulturális fogyasztás elemei is, mint a könyvek vásárlása vagy a színház, hangverseny látogatások. Különösen szembeötlő jele az alapjaiban mértékletes, beosztó világszemlélet mellett megjelenő, a társadalmi álláshoz kapcsolódó kiadásoknak a korszak középosztálybéli családjainak életviteléhez szorosan kapcsolódó fürdőkultúra. Bár jelentős összeget emésztett fel, a Ladics család esetében is a polgári életmód szerves részét képezte a fürdő látogatás évről-évre – még úgy is, hogy a fürdői levelek állandóan visszatérő eleme volt a drágaságra való panaszkodás, és a fürdői életben is egyfajta takarékoszágra való törekvés.

A polgári mentalitás eddigiekben megrajzolt képe alapvetően Ladics György személyéhez és családjához kapcsolható, gyermekei, unokái kapcsán már egyes elemeinek módosulásával számolhatunk. Ahogy fentebb is utaltuk rá, a család következő generációinak története igazodik a Buddenbrook modellhez. A második generáció még fenntartotta és továbbvitte az öröklött vagyont és pozíciót, de már nem gyarapította azt, míg a harmadik generációnál a hanyatlás egyértelműen jelei fedezhetőek fel. A háttérben – csakúgy, mint Ladics György sikeres életpályája mögött – a külső és belső tényezők változásainak együtthatásával számolhatunk. A második generáció esetében még a külső feltételek alapvetően nem változtak, ellenben a harmadik generációnak már a trianoni Magyarország és egy elszegényedő középosztály jelentette a hanyatlás környezetét. A családtörténet leszálló tendenciája mögött azonban a belső-tudati elemeknek tulajdoníthatunk nagy jelentőséget: az értékrend és mentalitás változását fedezhetjük fel a háttérben. Az alapvető különbség Ladics György és gyermekei között az indulás pillanatában elfoglalt pozíciójukban határozható meg. Míg Ladics György számára egy életen át meghatározó volt az alacsony sorból való származás tudata, s ez erősítette a felemelkedésre törekvő értékrendjét, addig gyermekei számára születésük pillanatától adott volt a családi helyzetből fakadó társadalmi pozíció, mely éppen a mentalitás alapvonását jelentő „munka ethoszát” gyengítette meg. Mindez fokozottan érvényesnek tűnik a harmadik generáció esetében, kiegészítve azzal, hogy az ő esetükben

Ladics László viszonylag korai halála okán már a családfő státuszából fakadó előnyök is hiányoztak az érvényesüléshez. A harmadik generáció tagjai egy a közélettől visszahúzódó, szolid polgári létben éltek, melynek a körülmények újabb változása, a második világháború, majd a kommunista hatalomátvétel vetett véget.

A Ladics család hagyatékának vizsgálata lehetőséget teremtett egy vidéki polgárcsalád mindennapjai, hétköznapi és ünnepi élete legfontosabb mozzanatainak feltárására, és a mögöttük megragadható mentalitás vizsgálatára. A megrajzolt kép pillanatfelvétel jellegű, a 19–20. század fordulójára érvényes. Mint arra többször utaltunk is, mind az életmód, mind a mentalitás esetében a két világháború között, majd a kommunista Magyarország időszakában jelentős változásokkal számoltunk. A hagyaték további kutatása lehetőséget kínál ezeknek a folyamatoknak a feltárására, s így a családtörténet mögött csak felsejlő változásoknak az elemzése révén a polgárság illetve a magyarországi polgárosodás folyamatának teljesebb megértésére.

RÖVIDÍTÉSEK

DGY = Báró Drechsel Gyula (1869–1914)

KF = Kliment Ferenc (1870–1922)

KG = Mattiassi Alajosné Kliment Gabriella (1871–1931)

KGYNÉ = Kliment Gyuláné Csausz Szidónia (1849–1917)

KM = Ladics Lászlóné Kliment Margit (1869–1949)

KMÁ = Kliment Márta (1876–1951)

LGY = Ladics György (1834–1906)

LIIGY = Ladics György (1898–1978)

LGYNÉ = Ladics Györgyné Sztojanovits Krisztina (1843–1911)

LGYU = Ladics Gyula (1868–1928)

LI = Ébner Lajosné Ladics Irén (1865–1945)

LK = Ambrus Lajosné Ladics Klára (1893–1984)

LM = Ladics Mária (1866–1888)

LMI = Báró Drechsel Gyuláné Ladics Margit (1874–1899)

LL = Ladics László (1864–1924)

LIIL = Ladics László (1900–1965)

LT = Ladics Tamás (1895–1957)

NI = Zöldy Jánosné Novák Izabella

OT = Ondroviczky Sámuelné Ladics Teréz (1824–1888.e.)

SZI = Reck Gézáné Sztojanovits Izabella (1842–1925)

WF = Wenckheim Frigyes

Ltsz. = Leltári szám

Id.Ltsz. = Ideiglenes leltári szám

Ltszn. = Leltári szám nélkül

IRODALOM

Ambrus Lajos

én. Régi gyulai családok. Kézirat. Ladics hagyaték, Gyula

Ancsel Éva

1978 Gondolatok az ünnepről. *Világosság*, 7–8. sz. 466–468.

Andor Csaba

1978 Ünnep és kommunikáció. *Világosság*, 7–8. sz. 469–473.

Apor Péter

2006 Történeti antropológia. In.: Bódy Zsombor-Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Bp. 449–472.

Artim Krisztina

2002 Január a századelőn. Köznapi, illetve ünnepkultúra egy miskolci polgárcsaládban. In.: Pásztor Cecília (szerk.): Ünnep, hétköznapi, emlékezet. Társadalom és kultúrtörténet határmezsgyéjén. Salgótarján. 213–218.

D. Askercz Éva

1976 Polgári otthonok a 17–18. századi Sopronban. Arrabona. 89–142.

1981 A polgári enteriőrök kutatásának kérdései. Történeti Múzeumi Közlemények. 1. sz. 48–56.

Bajor Péter-Szabó Péter

2008 Requiem egy tábornokért. Legeza János élete, doni naplója és más feljegyzései. Bp.

Badinter, Elisabeth

1999 A szerető anyja. Az anyai érzés története a 17–20. században. Debrecen.

Bácskai Vera

1989 A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten. Bp.

1998 A régi városi polgár élete. Rubicon, 7. sz. 33–36.

2002 A polgári nevelés árnyoldalai. In.: Pásztor Cecília (szerk.): Ünnepek, hétköznapiak, emlékezet. Társadalom és kultúrtörténet határmezsgyéjén. Salgótarján. 193–197.

2007 „Csak a saját erőmre és tehetségemre utalva” A „self-made manek” világa. In.: Bácskai Vera: Városok és polgárok Magyarországon. II. kötet. Bp. 605–627.

Balassa Iván (főszerk.)

1997 Magyar néprajz. IV. kötet. Életmód. Bp.

Balogh István

1991 Polgárosodás és modernizációs esélyek. In.: Előadások a polgárosodásról I. Rendiség és polgárosodás. Bp.

Bárány Lászlóné (főszerk.)

1998 Magyar Nagy Lexikon. 7. kötet. Ecs-Fe. Bp.

2001 Magyar Nagy Lexikon. 12. kötet. Len-Mep. Bp.

2003 Magyar Nagy Lexikon. 16. kötet. Sel-Sző. Bp.

Barfield, Thomas

2002 The Dictionary of Anthropology. Oxford.

H. Bathó Edit

1996 Polgári bálók a Jászságban. *Múzeumi levelek*. 75. sz. 249–254.

Bánkiné Molnár Erzsébet

1996 Polgárok Kiskunfélegyházán 1890–1913. Debrecen.

Benda Gyula

1991/a A polgár és a polgárosodás a történeti irodalomban. In: Előadások a polgárosodásról I. Rendiség és polgárosodás. Bp. 5–11.

1991/b A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég*, 2-3. sz. 169–176.

2006 Társadalomtörténeti tanulmányok. Bp.

2008 Zsellérből polgár – Társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma 1740–1849. Bp.

Bencsik János

é.n. Ladics Ház. Gyula

1982 A Ladics család hagyatéka. Egy most szerveződő közgyűjteményről. *Békési Élet*, XVII/2. (1982) 189–193.

1989 Családtörténet. In.: Kovács Krisztina (szerk.): Gyula. Ladics ház. Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára, 344. 1–3.

Birnbaum, Marinna D.

2008 Gracia Mendes hosszú útja. Bp.

Bloch, Marc

2002 A feudális társadalom. Bp.

Braudel, Fernand

2004 Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század. (Első kötet) A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és lehetetlen. Bp.

Bódán Zsolt

2008/a Gyula anno... A gyulai Corvin János Múzeum új állandó kiállítása. *Múzeumőr*. 2. sz. 19–20.

2008/b Pártok és választások Gyulán 1887–88-ban. In.: Réfi Attila-Sziklai István (Szerk.): Politikai pártok a 19–20. században. Bp. 43–58.

2009 A gyulai Ladics hagyatéka a világhálón. *Múzeumőr*. 4. sz. 127–128.

2010 „Karriertörténet a dualizmus korából” - a gyulai Ladics család. In: Dománszki Gabriella (szerk.): A lehetőségek országa. Polgárosodás a 19. századi Magyarországon. Bp. 140–147.

2011/a Háztartási naplók egy gyulai polgárcsalád hagyatékában. In: Erdész Ádám (szerk.): Egy gyulai polgárcsalád világa. Tanulmányok a Ladics család történetéből. Gyulai füzetek 18. Gyula, 101–124.

2011/b Séták, vizitek, bálók. Egy polgárlány élete Gyulán az 1880-as, '90-es évek fordulóján. *Bárka*, 5. sz. 65–70.

2011/c Egy gyulai polgári háztartás a századfordulón a háztartási naplók tükrében. In: H. Németh István-Szívós Erika-Tóth Árpád (szerk.): A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére. Bp. 378–388.

2011/d Egy gyulai polgárcsalád karácsonya a századfordulón. *Ethnographia*. 4. sz. 373–389.

2011/e Adatok Gyula város oktatástörténetéhez. In: Havassy Péter (szerk.): Erkel Ferenc

Emlékház. Nemzeti kegyhely és kiállítás. Gyula, 9–22.

2012 Ünnepek és Hétköznapiak. Egy gyulai polgárcsalás élete a Horthy-korszakban. In.: Szatmári Imre (szerk.): A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 36. Békéscsaba. 178–203.

Bódy Zsomor

2003 Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete 1890–1938. Bp.

2007 „Polgárság” és „polgárosodás” fogalma Erdei Ferenc kettőstársadalom-koncepciójában és a társadalomtörténet írásban. *Kommentár*. 3. sz. 3–16.

Bodoky Zoltán Dr. (Sajtó alá rendezte)

1898 Békésvármegye szabályrendeletei. Gyoma.

Bogdán István

1978 Régi magyar mulatságok. Bp.

Borbély Sándor

2006 „Kedves gyermekeim...” Virtuális családgyegetítés, világképalkotó motívumok egy kárpátaljai parasztasszony levelezésében. *Néprajzi Látóhatár*, 3–4. sz. 143–172.

Burke, Peter

1991 Népi kultúra a kora újkori Európában. Bp.

2000 Mi a történeti antropológia? In.: Sebők Marcell (szerk.): Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok. Bp. 17–22.

Buza Péter

2004 A Kossuth ház. Képek egy pesti polgárcsalád albumából: korrajz Bárdos-Féltoronyi Zoltán emlékirata nyomán, Brüsszel, 1973. Bp.

Buza Péter (Szerk.)

1994 Táncsics Eszter és Csorba Géza naplója. Bp.

2003 Ez a Bókay, úgy látszik, intelligens ember. Egy jeles orvos a régi Pestről. Bp.

Caillois, Roger

1978 Az ünnep elmélete. *Világosság*, 7–8. sz. 566–570.

Czieger András (Sajtó alá rendezte)

2007 Levelek az Andrássy-házból (1864–1869). Egy angol nevelő nő levelei. Bp.

Czingel Szílvia

2009 Higiénia és tisztálkodás a századfordulón. In.: Juhász Katalin (szerk.): Tiszta sorok. Tanulmányok a tisztaságról és a tisztálkodásról. Bp. 95–108.

Czeglédi Imre

1961 Petőfi Gyulán. A gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 27. Gyula.

1997 Társasélet, szórakozás, ünnepek egy kisvárosban.- Újságcikkek a Békés 1896 évi számából. In.: Dusnoki-Draskovoch Tibor-Erdész Ádám (Szerk.): A hétköznapiok historikuma. Gyula. 219–260.

Czoch Gábor

2006 A mentalitástörténet. In.: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Bp. 473–499.

Csíki Tamás-Halmos Károl-Tóth Árpád

2006 A magyar társadalomtörténet-írás története a kezdetektől napjainkig. In.: Bódy Zsombor-Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Bp. 208–241.

Csöte András

1997 Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták. *Szociológiai Szemle*, 3. sz. 136–153.

Csorba László

2010 Polgárosodás és nemzeti modernizáció, avagy a 19. század máig uralkodó eszméi. In: Dománszki Gabriella (Szerk.): A lehetőségek országa. Polgárosodás a 19. századi Magyarországon. Bp. 7–21.

Csóti Csaba

2007 A „józanág” hagyománya. A felhalmozás és fogyasztás kultúrája egy vidéki vállalkozó családjában az 1920–1940-es években. In.: Hudi József (szerk.): A fogyasztás társadalomtörténete. Rendi társadalom – Polgári társadalom 18. Bp.-Pápa. 53–60.

Darnton, Robert

1987 Lúdanyó meséi. A nagy macskamészárlás. Két epizód a francia kultúrhistoria köréből. Bp.

2000 Történelem és antropológia. In.: Sebők Marcell (szerk.): Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok. Bp. 89–108.

Dankó Imre

1961 Szakál Lajos. A gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 28. Gyula.

Davis, Natalie Zemon

1984 Antropológia és történettudomány a nyolcvanas években. *Világtörténet*, 2. sz. 17–27.

1999 Martin Guerre visszatérése. Bp.

2001 Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban. Bp.

Deáky Zita

2011 „Jó kisfiúk és leánykák”. A kisgyermekkor történeti néprajza Magyarországon. Bp.

Deáky Zita-Krász Lilla

2005 Minden dolgok kezdete. A születés kultúrtörténete Magyarországon. (XVI-XX. század) Bp.

Dercsényi Balázs (szerk.)

1994 Százéves cukrászda. Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára. 290. sz. Bp.

Dobrossy István (szerk.)

2003 Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok: A hajnal István Kör- Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai. Rendi Társadalom-Polgári társadalom 12. Miskolc.

Dobszay Tamás-Fónagy Zoltán

2005 Magyarország társadalma a 19. század második felében. In.: Gergely András (szerk.): Magyarország története a 19. században. Bp. 397–459.

F. Dózsa Katalin

1975 A menyasszonyi kelengye a városi rétegeknél 1867–1914 között. *Folia Historica*, 3. sz.

89–109.

1989 Letűnt idők – eltűnt divatok. Bp.

Dusnoki-Draskovoch Tibor-Erdész Ádám (szerk.)

1997 A hétköznapiok historikuma. Gyula.

Dülmen, Richard van

1990 A történeti antropológia a német társadalomtörténet írásban. In.: Vári András (szerk.): A német társadalomtörténet új útjai. Bp. 80–102.

Egri János

1987 Húsvét régi képeslapokon. Bp.

Endrei Walter

1989 Patyolat és posztó. Ruházati alapanyagok a régi Magyarországon. Bp.

Engel Pál

1998 Életmód és történelemtanítás. Rubicon, 7. sz. 4–5.

Erdei Ferenc

1975 Az úri középosztály. Szabad értelmiségi pályák. *Szociológia*, 4. sz. 465–476.

Erdész Ádám

1997 Ünnepek és politika. Március 15-i ünnepek a dualizmus korában egy alföldi városban. In.: Dusnoki-Draskovoch Tibor-Erdész Ádám (szerk.): A hétköznapiok historikuma. Gyula. 109–144.

2003 Emberek és folyamatok a történelemben. Írások Békés megye történetéről. Békéscsaba.

2010 Budapest-Turin-Párizs. Utazás az 1889-es világkiállításra. *Bárka*, 6. sz. 89–92.

Erdész Ádám (szerk.)

2004 Válogatás Khón Dávid írásaiból. Cikkek, krónikák, legendák. Gyulai füzetek 14. Gyula.

2011 Egy gyulai polgárcsalád világa. Tanulmányok a Ladics család történetéből. Gyulai füzetek 18. Gyula

Erdmann Gyula-Havassy Péter (Szerk.)

2001 Békés megye képes krónikája. Békéscsaba.

Erős László

1985 Képeslapok könyve. Bukarest

Fábri Anna

2009 Hétköznapi élet Széchenyi István korában. Bp.

Fábri Anna (Szerk.)

1984 Splény Béla emlékiratai. I. kötet. Bp.

1999 A nő és hivatása. Szöveggyűjtemény a nőkérdés magyarországi irodalmából 1777–1865. Kortárs Kiadó, Bp.

2001 A művelt és udvarias ember. A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben. (1798–1935) Szöveggyűjtemény. Bp.

2006 A nő és hivatása II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1866–1895. Bp.

Fábri Anna-Várkonyi Gábor (Szerk.)

2007 A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok. Bp.

Fazekas Csaba

2000 Bevezetés az újkori magyar források tanulmányozásába. Kézirat. Miskolc.
(<http://www.uni-miskolc.hu/~bolcsweb/pdf/forras.pdf>. 2013. 05. 10 .-i letöltés.)

Fest Imre

1999 Emlékirataim. Bp.

Fricz Tamás

1992 Párttagoltság és polgárosodás. In: Tóth András. (szerk.) Polgárosodás, civil társadalom és demokrácia. Bp. 29–47.

Fügedi Erik

1992 Az Elefánthyak. A középkori magyar nemes és klánja. Bp.

Für Lajos

2000 A berceli zenebona, 1784. Bp.

B. Gál Edit

1997 Kisvárosi életmód a XIX. század végén. In.: AGRIA XXXIII. Tanulmányok a 80 esztendő Bakó Ferenc tiszteletére. Az egri Dobó István Vármúzeum évkönyve. Eger. 353–369.

Gáspár Ignác

1877 Rövid háztartástan felsőbb leányiskolák és nőtanító-képezdek számára. Bp.

Gay, Peter

1984 The Bourgeois Experience. Victoria to Freud. Vol. I. Education of the Senses. New York.

Geertz, Clifford

1994 Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások. Bp.

2000 Történelem és antropológia. In.: Sebők Marcell (szerk.): Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok. Bp. 109–122.

Gergely András

1971 A mindennapi élet keretei a századfordulón. *Történelmi Szemle*. 3–4. sz. 406–441.

Gerle János-Kovács Attila-Makovecz Imre

1990 A századforduló magyar építésze. Bp.

Ginzburg, Carlo

2010 Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem. Bp.

2011 A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világképe. Bp.

Goldziher Ignác

1984 Napló. Bp.

Gömbösné Galamb Margit

1910 Társasélet. In.: Név nélkül (szerk.): A magyar család aranykönyve. Második kötet.

Családi nevelés és a családi élet külső vonatkozásai. Bp. 3–110.

Gulyás Katalin

1999 Polgári lakás – polgári életmód a századfordulón. In.: Szabó István (szerk.): Városi polgárok a századelőn. Történelmi állandó kiállítás a szolnoki Damjanich János Múzeumban. Szolnok. 31–45.

Günter Péter

1999 Soproni temetkezések a századfordulón – státus és vagyon összefüggései a hagyatékok tükrében. *Fons*. 1–2.sz. 179–192.

Gyarmati Zsolt

2005 Nyilvánosság és magánélet a békeidők Kolozsvárán. Kolozsvár.

Gyáni Gábor

1983 Család, háztartás, városi cselédség. Bp.

1992/a Polgári otthon és enteriőr Budapesten. In.: Hanák Péter (Szerk.): Polgári lakáskultúra a századfordulón. Bp. 27–59.

1992/b Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja. Bp.

1997/a Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. *Századvég*, 7. sz. 30–46.

1997/b Polgár, polgárosodás. *Műhely*. 7. sz. 59–61.

1997/c A mindennapi élet, mint kutatási probléma. *Aetas*. 1. sz. 151–161.

1998/a Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940. Bp.

1998/b Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korszakban. In.: Gyáni Gábor–Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp. 187–395.

2000/a Fejezetek a hazai polgárság történetéből. *Múltunk*. 3. sz. 52–85.

2000/b Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Bp.

2001 Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*, 3-4. sz. 221–231.

2006 Hétköznapi élet Horthy Miklós korában. Bp.

Gyáni Gábor–Kövér György

1998 Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp.

Györgyi Erzsébet

1980 Karácsonyfa. In.: Ortutay Gyula (Főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon 3. Bp. 61–62.

1980/b Karácsonyi ajándék, angyalfia. In.: Ortutay Gyula (Főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon 3. Bp. 63–64.

1980/c Karácsonyi vacsora. In.: Ortutay Gyula (Főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon 3. Bp. 63–64.

Gyurgyák János

2001 A zsidókérdés Magyarországon. Bp.

Hofer Tamás (szerk.)

1984 Történeti Antropológia. Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülészek előadásai. Bp.

Halmos Károly

1991 Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. A társadalomtörténet alapvető kategóriái a XIX-XX. századi lexikon- és szótárirodalom tükrében. *Századvég*, 2–3. sz. 131–169.

1994/a Magyarországi polgárosodás: Tallózás az 1988–1992 közötti történeti irodalomban. *Aetas*. 3. sz. 95–130.

1994/b A polgárról, polgáriról és a polgárosodásról szóló irodalom: 1988–1992. *Aetas*. 3. sz. 131–154.

2008 Családi kapitalizmus. Bp.

Hajdú Tibor

1991 Tisztikar és középosztály a dualizmus korában. Bp.

1999 Tisztikar és középosztály 1850–1914. Ferenc József magyar tisztjei. Bp.

Halász Előd-Földes Csaba-Uzonyi Pál

2010 Német-Magyar kéziszótár. Bp.

Hanák Péter

1974 Polgárosodás és asszimiláció a Magyarországon a XIX. században. *Történelmi szemle*, 4. sz. 513–536.

1978 Magyarország társadalma a századforduló idején. In.: Pach Zsigmond Pál (főszerk.): Magyarország története tíz kötetben. VII. kötet. Bp. 403–515.

1980 Életmód és gondolkodásmód – történelmi összefüggésben. *Magyar tudomány*, 2. sz. 84–90.

1984 Polgárosodás és urbanizáció. (Polgári lakáskultúra Budapesten a 19. században.). *Történelmi szemle*. 1–2. sz. 123–144.

1997 Társadalmi struktúrák a XIX. századi Közép-Európában. *Történelmi szemle*, 2. sz. 159–179.

1999 A kert és a műhely. Bp.

Hanák Péter (Szerk.)

1980 Hogyan éltek elődeink? Fejezetek a magyar művelődés történetéből. Bp.

1992 Polgári lakáskultúra a századfordulón. Bp.

Héjja Julianna Erika

2002 Békés vármegye archontológiája (1699) 1715–1950. Főispánok és alispánok. Gyula.

2003 Hagyomány és változás határán. Női szereplehetőségek egy alföldi városban a 19–20. század fordulóján. *Bárka*. 4. sz. 98–105.

2009 Békés Vármegye Archontológiája és prozopográfiája 1715–1848. Gyula.

2011/a „...Jó háziasszony kezd belőlem válni...” A hagyományos női szerepek elsajátítása Gyulán a Ladics és Kliment család levelezésének tükrében. In.: Erdész Ádám (Szerk.): Egy gyulai polgárcsalád világa. Tanulmányok a Ladics família történetéből. Gyulai füzetek 18. Gyula. 63–100.

2011/b Okos kisasszonyok. A leányok felsőfokú iskoláztatása Békés megyében. *Bárka*. 5. sz. 60–64.

2012 „Ha a társaság kellemes és a hölgyek szépek...” Férfitársaság, szórakozás, szabadidő a XIX-XX. század fordulóján Gyulán. *Bárka*. 5. sz. 64–72.

Héjja Julianna Erika-Erdész Ádám (Szerk.)

2010 Kisvárosi polgárok. Források 1866–1919. Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 27. Gyula.

Hernádi Miklós

1978 Tallózás az ünnepekkel foglalkozó szakirodalomban. *Világosság*, 7-8. sz. 571–577.

1985 Ünneplő társadalom. Ünnepi viselkedések a mai Magyarországon. Bp.

M. Hrabovszky Júlia

2001 Ami elmúlt. Egy polgárasszony vallomásai. Bp.

Hudi József (szerk.)

2007 A fogyasztás társadalomtörténete. Rendi társadalom-Polgári társadalom 18. Bp.-Pápa.

Imhof, Arthur E.

1992 Elveszett világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen... Bp.

Implom József

1931 A gyulai nőegylet története (1870-1931). Gyula.

Ismeretlen szerző

1872 A pesti művelt társalgó. Pest.

Ismeretlen szerző

1891 Illem. A jó társaság szabályai. Útmutató a művelt társaséletben. Bp.

Ismeretlen szerző (szerk.)

1909-1911. A magyar család aranykönyve. Bp.

Jávor Kata

1998 Kulturális és életmódminták egy múlt századi pécsi vállalkozópolgár, Zsolnay Vilmos életében. *Ethnographia*. 2. sz. 573–588.

2000 Életmód és életmód-stratégia a pécsi Zsolnay család történetében. Bp.

Juhász Katalin (szerk.)

2009 Tiszta sorok. Tanulmányok a tisztaságról és a tisztálkodásról. Bp.

Kaeszy Gyula

2002 Ismerjük meg a bútorstílusokat. Bp.

Kapros Márta

1990 A születés és kisgyermekkor szokásai. In.: Dömötör Tekla (főszerk.): Magyar néprajz

VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Bp. 9–31.

Karácsonyi János (Szerk.)

1891 A Békésvármegyei Régészeti és Mivelődéstörténelmi Társulat évkönyve. Gyula

Kármán Gábor

2013 Egy közép-európai Odüsszeia a 17. században: Harsányi Nagy Jakab élete. Bp.

Kasuba István

1995/a Csorvási családok. I. Stojanovits család. Csorvási Híradó, 4. sz. 4.

1995/b Csorvási családok. II. Ladics család. Csorvási Híradó, 5. sz. 4.

Keppel Csilla

2008 A körmendi Grünbaum család háromgenerációs orvosi pályája. In: Ihász István-Pintér János (Szerk.): Történeti Muzeológiai Szemle. A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve 8. Bp. 187–200.

Keszeg Vilmos

1996 Kelt levelem... Egy mezőszéki parasztasszony levelezése. Debrecen.

1998 Írott szövegek egy személy életterében (Esetelemzés). *Ethnographia*, 2. sz. 589–628.

Kisbán Eszter

1997 Táplálkozáskultúra. In.: Balassa Iván (főszerk.): Magyar Néprajz IV. Életmód. Bp. 417–583.

Kiss Gy. Csaba

1989 A polgárosodás néhány kérdése a családtörténet tükrében. In.: Erdmann Gyula(szerk.): Kutatás módszertan. Rendi társadalom – polgári társadalom 2. Gyula. 167–173.

Kocka, Jürgen-Mitchell, Allan

1993 *Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe*. Berg, Oxford.

Kósa László

1989 Családi iratok és társadalomtörténet. Kisvárosi társasági élet a 20. század elején. In.: Erdmann Gyula(szerk.): Rendi társadalom – polgári társadalom 2. Kutatás módszertan. Gyula.

162–166.

1990 Protestáns egyházas szokások és magatartásformák. In.: Dömötör Tekla (főszerk.): Magyar néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Bp. 443–481.

1992 Parasztsodás – polgárosulás. A parasztság változásai Magyarországon a 19. században. In.: Mohay Tamás (szerk.): Közelítések. Néprajzi, Történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára. Debrecen. 143–155.

1998 Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). Bp.

1999 Fürdőélet a Monarchiában. Bp.

2001 A magyar néprajz tudománytörténete. Bp.

2003 Az idő érzékelése és értékelése Magyarországon a XVIII. század végétől a XX. század elejéig. In.: Uő.: Nemesek, polgárok, parasztok. Budapest. 258–269.

2006. A polgári társadalom korának művelődése I-II. In.: Uő. (szerk.): Magyar művelődéstörténet. Bp. 315–418.; 491–530.

2011 Polgári élet Gyulán a XX. század elején. Kisvárosi kapcsolatrendszer, társas alkalmak, baráti körök egy napló alapján. In: Erdész Ádám (Szerk.): Egy gyulai polgárcsalád világa. Tanulmányok a Ladics család történetéből. Gyulai füzetek 18. Gyula. 6–62.

Kovács Imre

1995 Polgárosodás: új burzsoázia vagy a gazdasági elit szerepvállalása? In: Róbert Péter - Sági Matild-Utasi Ágnes-Kovács Imre: A középosztályok nyomában. Bp. 99–116.

1997 Posztszocializmus és polgárosodás. *Szociológiai Szemle*. 4. sz. 19–47.

Kovács Krisztina (Szerk.)

2000 Gyula. Ladics ház. Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára 344. sz.

Ö. Kovács József

2006 A társadalomtörténet németországi útjai. In.: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Bp. 167–186.

Körösladány Edina

2001 A polgári kultúra gyöngyszeme Gyulán. Szakdolgozat. Tessedik Sámuel Főiskola Körös Főiskolai Kar. Békéscsaba.

Kövér György

1991 Piacgazdaság – polgárosodás – demokrácia. A mai magyar átalakulás történeti perspektívából. *Magyar Tudomány*, 1. sz. 30–46.

1997 Egy biedermeier cipszer polgárcsalád életstratégiája. In.: Német Zsófia-Sasfi Csaba (szerk.): Rendi társadalom-polgári társadalom 7. Kőfal, sárpalánkkal... Várostörténeti tanulmányok. Debrecen. 175–179.

1998 Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In.: Gyáni Gábor–Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp. 9–186.

1999 Ranglétra és középosztályosodás. *Századvég*. 14. sz. 3–19.

2002 A felhalmozás íve. Társadalom és gazdaságtörténeti tanulmányok. Bp.

2003 Kulturális rétegződés és társadalmi értékrend a magyar középosztály történetében. In.: Vonyó József(szerk.): Társadalom és kultúra Magyarországon a 19-20. században. Tanulmányok. Pécs. 35–44.

Kun László (Szerk.)

1987 Békés megye sportjának története a kezdetektől a felszabadulásig. Békéscsaba.

Lakatos Mária

1989 A családi fotógyűjtemény, mint történeti forrás. In.: Erdmann Gyula(szerk.): Rendi társadalom – polgári társadalom 2. Kutatás módszertan. Gyula. 174–190.

Lakner Judit

1993 Halál a századfordulón. Bp.

Láng Panni

1986 Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle*, 1. sz. 80–94.

Léderer Pál (Szerk.)

1993 Az úri Magyarország. Társadalomszerkezet és rétegrajzok. Bp.

Le Goff, Jacques

1976 A mentalitástörténet problémái. *Világosság*, 17. sz. 683–689.

Le Roy Ladurie, Emmanuel

1997 Montaillou. Bp.

Lengyel György

1989 Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében. Bp.

Lepenies, Wolf

1995 A mentalitás történetétől a mentalitás politikájáig. *BUKSZ*, 1995 nyár. 198–208.

Levi, Giovanni

2000 A mikrotörténelemről. In.: Sebők Marcell (szerk.): Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok. Bp. 127–146.

2001 Egy falusi ördögűző és a hatalom. Bp.

Losonczi Ágnes

1977 Életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Bp.

Lovas Kiss Antal

2006 Piaci túlélés – kisüzemi lavírozás. A rendszerváltás gazdálkodásra gyakorolt hatásának néprajzi vizsgálata Dél-Biharban. Debrecen.

2011 Kisüzemi gazdaságok társadalmi szerepvállalása. Esettanulmány egy bihari településről. Debrecen.

Ludtke, Alf (szerk.)

1995 *The History of Everyday Life. Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life.* Princeton.

Lukács László

2008 A karácsonyfa elterjedése a Kárpát-medencében. *Néprajzi Látóhatár*. 4. sz. 5–42.

2011 A karácsonyfa a felső-rajnai városokban a 16-17. században. *Ethnographia*. 1. sz. 74–87.

Lukácsy András

2011 *Lex Gerenday. Egy polgárcsalád 150 éve.* Bp.

Macfarlane, Alan

1970 *The Family Life of Ralph Josselin. A seventeenth Century Clergyman. An Essay in Historical Anthropology.* Cambridge.

1993 *Az angol individualizmus eredete.* Bp.

Mann, Thomas

2003 *A Buddenbrook ház.* Bp.

Márai Sándor

2001 *Egy Polgár vallomásai.* Bp.

Marrigi, Marco

1994 *Az olasz és német polgári fejlődés összevetése. Műhely.* 6. sz. 52–57.

Makkai János

Én. Urambátyám országa. Középosztályunk illemrendszerének és társadalmi viselkedésének szociográfiája. Bp.

Margócsy József

1986 *Utcák, terek, emléktáblák II. Újabb fejezetek a régi Nyíregyháza életéből.* Nyíregyháza.

Marik Dénes Dr.

1988 *A gyulai újságírás történetének vázlata.* Gyula.

Mazsu János

2009 *Oktatási rendszer és társadalmi mobilitás az I. világháború előtt – Honnan rekrutálódott a tisztviselő értelmiség? In.: Pusztay Gabriella-Rébay Magdolna (szerk.): Kié az oktatás? – Tanulmányok Kozma Tamás 70. születésnapjára.* Debrecen. 86–105.

2010 *A diplomás értelmiség rekrutációjának sajátosságai az 1. világháború előtti évtizedekben. In.: Kovács Zoltán-Püski Levente (Szerk.): Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 80. születésnapjára.* Debrecen. 183–200.

Medick, Hans

2000 *Mikrotörténelem. In.: Tomka Beáta (szerk.): Narratívák 4. A történelem poétikája.* Bp. 53–64.

Mérei Ferenc-V. Binét Ágnes

1997 Gyermeklélektan. Bp.

Molnár Attila

1994 A „protestáns etika” Magyarországon. A puritán erkölcs és hatása. Debrecen.

Müller Ildikó

én. Vélemények a nők felsőfokú képzéséről a dualizmus időszakában. In.: Gyáni Gábor-Nagy Beáta: Nők a modernizálódó magyar társadalomban. Debrecen. 223–239.

D. Nagy András

1994 Százhatvan éve született dr. Ladics György. *Gyulai hírlap*. 12. sz. 4.

Nagy Beáta

én. „Az asszonyoknak egy szalónt kellett teremteniük” Nők és klubbélet a századforduló Budapestjén. In.: Gyáni Gábor-Nagy Beáta: Nők a modernizálódó magyar társadalomban. Debrecen. 240–253.

Nagy Mariann

én. Nők a magyar gazdaságban a dualizmus korában. In.: Gyáni Gábor-Nagy Beáta: Nők a modernizálódó magyar társadalomban. Debrecen. 205–222.

L. Nagy Zsuzsa

1997 A haszonból élő kispolgár. Kisiparosok és kiskereskedők a két világháború közötti Magyarországon. Debrecen.

1998 Középosztály és kispolgárság. Értékrend és életstílus a két világháború között. *Rubicon*, 7. sz. 40–43.

Német Csaba

2002 A gyulai evangélikus egyházközség megalapítása. In. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 23. Békéscsaba. 481–522.

2011 Üdülési szokások a „boldog békeidők”-ben. In.: Erdész Ádám (Szerk.): Egy gyulai polgárcsalád világa. Tanulmányok a Ladics család történetéből. Gyulai füzetek 18. Gyula. 125–135.

Németh G. Béla (szerk.)

1985 Herczeg Ferenc emlékezései. A várhegy. A gótikus ház. Bp.

Niedermüller Péter

1994 Paradigmák és esélyek avagy a kulturális antropológia lehetőségei Kelet-Európában. *Replika*, 13–14. sz. 89–129.

Niedermüller Péter-Lázár Katalin

1990 Magyar népi játékok. In.: Dömötör Tekla (főszerk.) Magyar néprajz VI. Népzene, néptánc, népi játék. Bp. 529–648.

Papp Gábor-Szijjártó M. István

2010 Mikrotörténelem másodfokon. Bp.

Perecz László

1992 Kulcsszavunk: a polgárosodás. *Népszabadság*, április 30.

Petercsák Tivadar

1994 A képes levelezőlap története. Miskolc.

Peterdi Vera

1994 Gyáripari termékek a budapesti polgári háztartások konyháiban (1880–1945). *Néprajzi Értesítő*, 259–279.

2003 Hírek otthonról. A magánlevél, mint a társadalomtörténeti kutatások forrása. In.: Viga Gyula (szerk.): Vándorutak – Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából. Bp. 491–508.

2009 „...arc, fül, nyak, váll, karok, hónalj...” Tisztálkodási, tisztántartási szokások és szabályok egy középosztálybéli családban 1923–1933 között. In.: Juhász Katalin (szerk.): Tiszta sorok. Tanulmányok a tisztaságról és a tisztálkodásról. Bp. 109–140.

2010 Életmódkutatás térben és időben: módszertani áttekintés. In.: Szirácsik Éva-Bagyinszki Istvánné (szerk.): Neograd 2009. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 33. Salgótarján. 25–73.

Philbeam, Pamela

2001 Kik voltak a középosztályok. *Műhely*, 2. sz. 61–67.

Plessis, Alain

1994 Polgárság. *Műhely*. 6. sz. 44–47.

Podmaniczky Frigyes

1984 Egy régi gavallér emlékei. Válogatás a naplótöredékekből. Bp.

Praznovszky Mihály

1989 Egy kisvárosi értelmiségi életmódja és tárgyi világa a századfordulón. In.: Bagyinszky Istvánné-Szvircek Ferenc (Szerk.): Nógrádi történeti évkönyv 1989 Belitzky János emlékének tiszteletére. A Nógrád Megyei Múzeumok évkönyve 1989. Salgótarján. 225–241.

Pukánszky Béla

2001 A gyermekkor története. Bp.

Rapcsányi László

1986 Karácsony régi képeslapokon. Bp.

Reisz László

1988 Egyletek a dualizmus kori Magyarországon. *Statisztikai szemle*, 10. sz. 930–947.

Révész Mária (Szöv. gond. bev., jegyz.)

2003 Egy pécsi polgárasszony emlékei a városról. Gosztonyi Gyuláné, született Pilch Erzsébet visszaemlékezései a 19. és 20. század fordulójáról. Pécs.

Romsics Ignác

2005 Magyarország története a XX. században. Bp.

H. Sas Judit

1976 Életmód és család. Az emberi viszonyok alakulása a családban. Bp.

Sasfi Csaba (Szerk.)

1997 Iskola és társadalom. Zalaegerszeg.

2000 Régi témák, mai kérdések a mentalitástörténetben. Rendi társadalom – Polgári társadalom 11. Esztergom.

Scherer Frenc

1938 Gyula város története II. kötet. A rendezett tanácsú város. Gyula.

Schilde René

2007 Feleség, anya leány. Női viszonylatok és szerepek az anarcsi Czóbel-család levelezésében. In.: Fábri Anna-Várkonyi Gábor (Szerk.): A nők világa. művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok. Bp. 269–283.

Scribner, Robert W.

2000 A kora újkori Európa történeti antropológiája. In.: Sebők Marcell (szerk.): Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok. Bp. 157–179.

Sebők Marcell

2007 Humanista a láthatáron. A késmárki Sebastian Ambrosius története. Bp.

Sebők Marcell (szerk.)

2000 Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok. Bp.

2004 Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából. Bp.

Simpson, Jacqueline-Roud, Steve

2003 A Dictionary of English Folklore. Oxford.

Somogyi Éva (Szerk.)

1991 Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. Bp.

Soós Katalin

1985 Karácsony anno... Régi karácsonyfadíszek. Bp.

Soósné Dr. Faragó Magdolna

2003 Mentálhigiénés pedagógiai szociálpszichológiai fogalomtár. Bp.

S.S.

1927 A húsvéti nyúl és tojásai. *Ethnographia*. 2. sz.

Sullerot, Evelyne

1971 A női munka története és szociológiája. Bp.

Szabó Ferenc

1996 Polgári értékrend és paraszti hagyomány: a viharsarki mezővárosok műveltsége. *História*, 5–6. sz. 38–40.

Szabó István

1999 Városi polgárok a századelőn. In.: Szabó István (Szerk.): Városi polgárok a századelőn. Történelmi állandó kiállítás a szolnoki Damjanich János Múzeumban. Szolnok. 7–27.

Szabó István Andor

1990(1923) Az Úriember. A jó társaság szabályai. Bp.

Szabó Péter

1989 A végtisztesség. A főúri gyászszerartás mint látvány. Bp.

Szabóné Nogáll Janka

1910 Szórakozás, nyaralás, sport. In.: Név nélkül (szerk.): A magyar család aranykönyve. Második kötet. Családi nevelés és a családi élet külső vonatkozásai. Bp. 505–670.

Szakál Gyula

2002 Vállalkozó győri polgárok 1870–1940. Bp.

2007 „Az álmok és az új életmód árusítása” (Reklámok és fogyasztói magatartás változása Győrben 1890 és 1940 között) In.: Hudi József (szerk.): A fogyasztás társadalomtörténete. Rendi társadalom-Polgári társadalom 18. Bp.-Pápa. 225–240.

2010 A Győri elit értékrendszere és magatartása az 1870 és 1945 közötti gazdasági és politikai válságok idején. *Tér és társadalom*, 2. sz. 31–43.

Szelényi Iván

1992 Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon. Bp.

Szentpéteri József (szerk.)

2001 Az Osztrák-Magyar Monarchia. Magyarország Művelődéstörténete 1867–1918. Magyar Kódex 5. Bp.

Székelyné Kőrösi Ilona

1986 Egy kecskeméti háziasszony számadáskönyve 1826–27-ből. Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Évkönyve. Cumania 9. Kecskemét. 145–168.

Szijjártó M. István

2006 A mikrotörténelem. In.: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Bp. 500–520.

Szirtes Gábor

1999 Gazdaság, polgárosodás, erkölcs – századfordulós pécsi életutak tükrében. In.: Sirtes G.-Vargha d. (Szerk.): Angstertől Zsolnayig. Pécs. 127–142.

Takács Anett

2008/a Árulkodó tárgyak. Fürdőszobák és használatuk a dualizmus kori Magyarországon. In: Ihász István-Pintér János (Szerk.): Történeti Muzeológiai Szemle. A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve 8. Bp. 41–58.

2008/b Mosakodás – vagy ez már több? A polgári középréteg tisztálkodási szokásai Magyarországon a dualizmus korában. *Napút*, 8. sz. 73–85.

Takács Tibor

2008 Döntéshozók. Városi elit és városi önkormányzat Nyíregyházán a 20. század első felében. Bp.

Tárkány Szücs Ernő

1981 Magyar jogi népszokások. Bp.

Tátrai Zsuzsanna-Karácsony Molnár Erika

1997 Jeles napok, ünnepi szokások. Bp.

Tészbó Júlia

1985 Nagy karácsonyi képeskönyv. Bp.

Tímár Lajos

1993 Vidéki városlakók. Debrecen társadalma 1920–1944. Bp.

Tóth Árpád

2000 A kapcsolatháló és funkciói. Társadalmi viszonyok egy reformkori mérnök naplója tükrében. In.: Sasfi Csaba (Szerk.): Régi témák, mai kérdések a mentalitástörténetben. Rendi társadalom – Polgári társadalom 11. Esztergom. 42–52.

Tóth G. Péter

2002 Struktúra és városkép. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában. Veszprém

Tóth Zoltán

1989 Szekszárd Társadalma a századfordulón. Bp.

1991 A rendi norma és a „keresztyén polgáriasodás”. Társadalomtörténeti esszé. *Századvég*, 2–3. sz. 75–131.

1997 „A magyar középosztály megteremtése”. Jegyzetek néhány ismert társadalom-politikai textus margójára. *Századvég*, 7. sz. 46–73.

Török Zsuzsa

2007 „Bizonyosan az igazi megelégedés csak a csládi életben van.” (Peterdi István családtagjaihoz írt levelei). *Irodalomtörténeti közlemények*. 1–3. sz. 225–296.

Ujváry Zoltán

1991 Farsangi népszokások. Debrecen.

Utasi Ágnes

1989 Családok és életstílusok. Bp.

1995 Középosztályi életformák és életstílusok reprodukciója és új elemei. In: Róbert Péter - Sági Matild - Utasi Ágnes - Kovách Imre: A középosztályok nyomában. Bp. 57–98.

Utasi Ágnes-A. Geregely András-Becskeházi Attila

1996 Kisvárosi elit. Bp.

Vári András (szerk.)

1988 Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben. Bp.

1990 A német társadalomtörténet új utjai. Tanulmányok. Bp.

Vigh Annamária

1999 Reggeli, ebéd, vacsora a Koronaherceg utcában. Egy budapesti orvos család háztartási naplójának elemzése, 1875–1884. In.: Szvoboda Dománszky Gabriella (szerk.): Urbanizáció a dualizmus korában. Konferencia Budapest egyesítésének 125. évfordulója tiszteletére a Budapesti Történeti Múzeumban. Bp. 319–329.

Virág Gabriella

2004 Városi parkok és sétaterek Gyulán és Békéscsabán (1850–1920). Szakdolgozat. ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék. Bp.

Visi Lakatos Mária

1992 Élet egy régi pécsi polgárcsaládban. In: Hanák Péter (szerk.): Polgári lakáskultúra a századfordulón. Bp. 121–139.

Verebélyi Kincső

2005/a Szokásvilág. Debrecen.

2005/b Minden napok jeles napok. Hétköznapiak és ünnepek a népszokások tükrében. Bp.

Vörös Károly

1997 Hétköznapiak a polgári Magyarországon. Bp.

Weber, Max

1995 A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Bp.

Zeldin, Thodore

1994 A polgárság ambíciói. *Műhely*, 6. sz. 47–51.

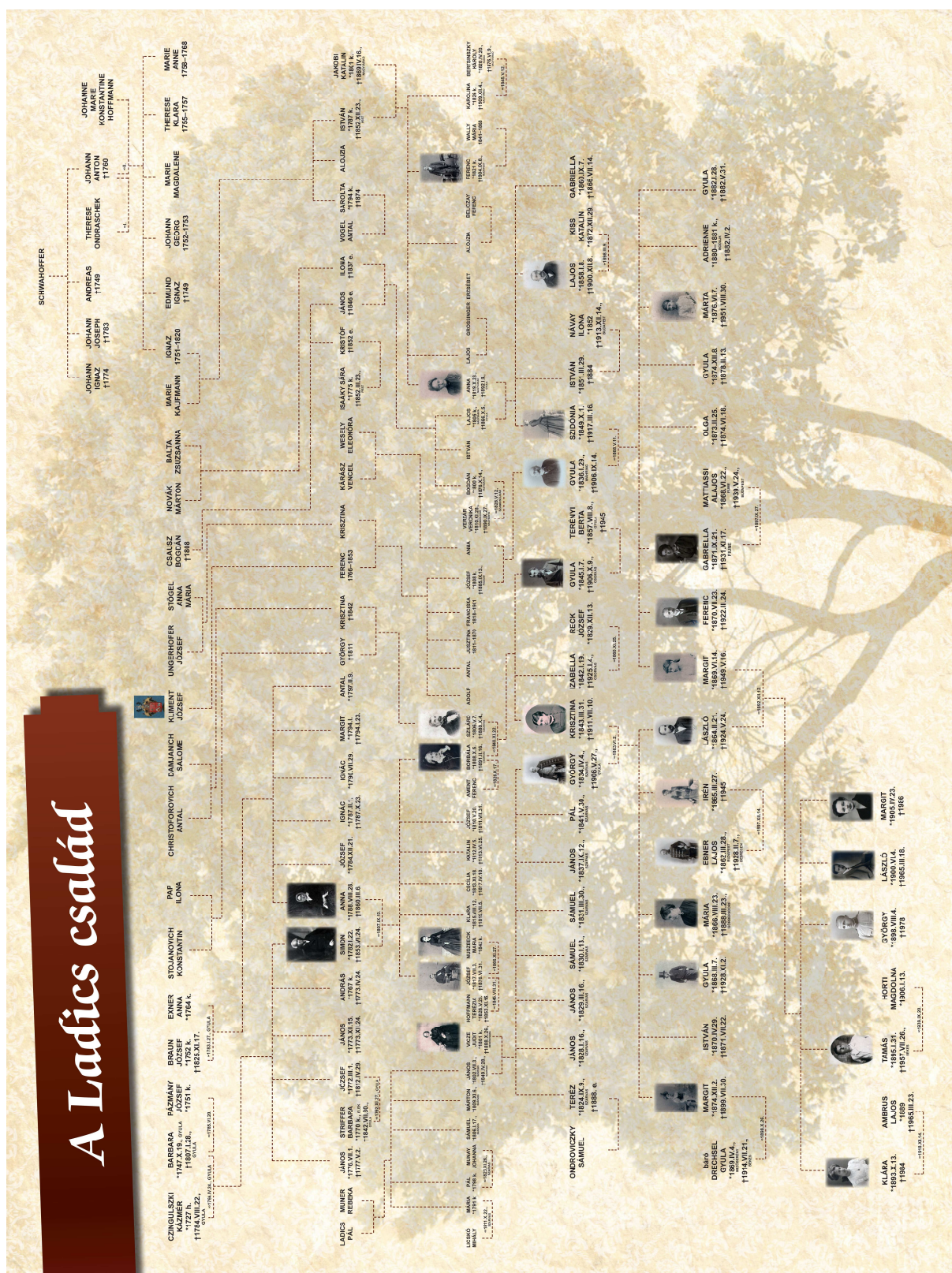
Zolnai Béla

1993 A magyar biedermeier. Bp.

Zsilinszky Mihály (Szerk.)

1880 A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat évkönyve 1879/80, B.-Gyula.

MELLÉKLETEK

1. sz. melléklet. A Ladics család családfája (Összeállította: Héjja Julianna Erika a Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára főlevéltárosa)

2. sz. melléklet. Családi fotók

Ladics György (1880-as évek)

Ladics Györgyné Sztojanovits Krisztina
(1880-as évek)Ladics György gyerekei (1880-as évek)
(Balról jobbra állnak: Mária, László,
Gyula; ülnek: Irén, Margit)Ladics László és Gyula (1880-as évek
vége)

Ladics László (1896)

Ladics Gyula (1899)

Kliment Margit (1888)

Ladics Lászlóné Kliment Margit Ladics
Klárával (1893)

Ladics László gyerekei
(Balról jobbra:László, György, Tamás, Margit, Klára)

Ladics Klára (1910-es évek közepe)

Ladics Tamás (1901-es évek közepe)

Ladics II. György (1917 körül)

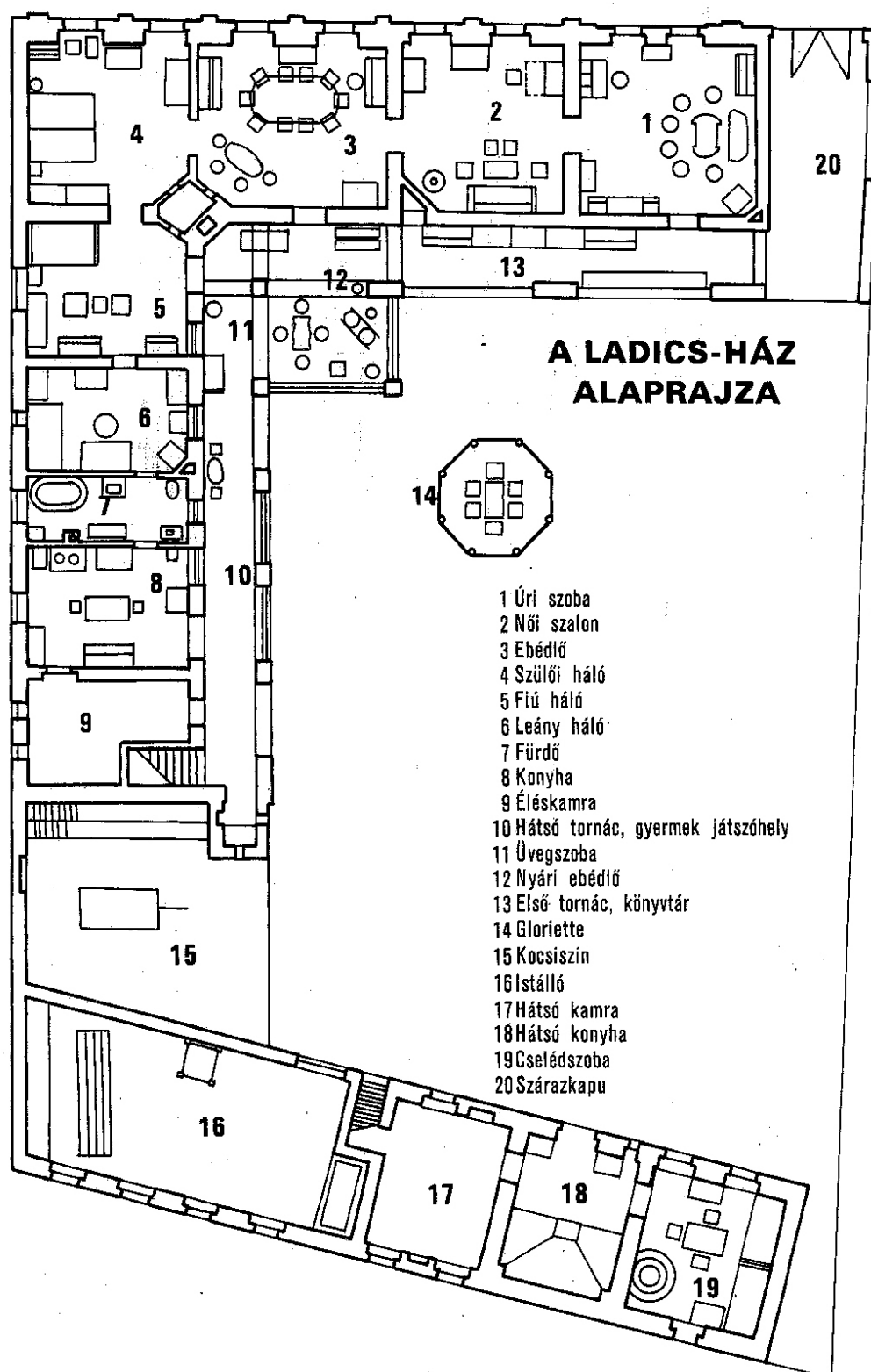

Ladics II. László (1930 körül)

Ladics II. Margit (1920 körül)

3. sz. melléklet. A Ladics ház egykor és ma

A Ladics ház alaprajza és berendezési terve

A Ladics ház előtérben a Ladics
gyerekekkel (1910-es évek)

Ladics Klára az úri szobában (1910-es
évek)

Enteriőr részlet: a Ladics ház szalonja a két világháború között

Az „úri szoba” a Ladics házban napjainkban

A „női szalon” a Ladics házban napjainkban

A „leány háló” a Ladics házban napjainkban

A „fiú háló” a Ladics házban napjainkban

4. sz. melléklet. Ladics György vagyoni állása

Év	Bevétel (forint)	Vagyoni állás (forint)
1862	1709	148
1863	2771	420
1864	2037	300
1865	1861	239
1866	2160	820
1867	2772	795
1868	3359	1600
1869	4117	4035
1870	3529	4459
1871	3448	6187
1872	5917	10428
1873	6178	13000

Ladics György bevételeinek és vagyoni állásának alakulása 1862-1873 között⁸⁹²

Év	Vagyoni állás (Forint)	Év	Vagyoni állás (Forint, 1902-től korona)
1874	14940	1891	134131
1875	17250	1892	140112
1876	25270	1893	139430
1877	63160	1894	135400
1878	64180	1895	135900
1879	64320	1896	141295
1880	64300	1897	148530
1881	?	1898	151243
1882	?	1899	151190
1883	105585	1900	154925
1884	107250	1901	161918
1885	109480	1902	325720
1886	113720	1903	319695
1887	117069	1904	334684
1888	121748	1905	344449
1889	124842	1906	354214
1890	130955	x	x

Ladics György vagyoni állásának alakulása 1874-1906 között⁸⁹³

⁸⁹² Ladics György naplója II. (Id.ltsz.: 4561) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.

⁸⁹³ Ladics György naplója II. (Id.ltsz.: 4561) Ladics György iratai. Ladics hagyaték.

A csorvási tanya becsértéke	140000 k[orona]
A gyulavári tanya s 10 erdei illetőség	14000 k
A gyulai ház becsértéke	14000 k
Takarék részvények	7000 k
Takarékbetétek	143097 k
45 db marha	6000 k
20 db ló	3000 k
700 m búza per 15 kor	10500 k
100 m tengeri per 15 k	1400 k
150 m zab per 14 k	2100 k
200 m árpa per 13 k	1600 k
6 m here mag p. 70 k	420 k
6 db kocza és szaporulata	1800 k
100 m dohány	1800 k
Bútorok, kocsik, gazdasági eszközök	6000 k
Készpénz	1500 k

Ladics György vagyoni állása (1906.01.01.)

Vagyonállás 1888 Janu. 1.

Csorvási Tanya és	57200 ft
Gyulavári Tanya és erdei	6000 ft
Gyulai ház és békület	8000 ft
Gyulai föld	1000 ft
Takarék pénzintézet betéte	20698 ft
Érték papírok Tak. p. és pénzp.	4400 ft
10 db ló és 9 csikó	1450 ft
80 db parva márt p. 50 ft.	4000 ft
650 m m. bora p. 6 ft	3900 ft
300 m m. árpa p. 5 ft	1500 ft
250 m m. len p. 5 ft	1250 ft
400 m m. zab p. 5 ft	500 ft
40 db sertés p. 25 ft.	1000 ft
74 m m. dohány felv. p. 11 in 10.	770 ft
gazdasági eszközök és békület	4000 ft
Készpénz	800 ft
	<u>127748</u>

A vagyon állása aug. 1888. évi. ma.
 11 m. adóval és 11 m. tanyaművel. 1889. janu.
 5 db földmunka, 1 db gyűjtés, 1 db 6 m. m.
 1 db ló és 1 db csikó, 1 db 6 m. m.
 1 db 6 m. m. árpa, 1 db 6 m. m. len, 1 db 6 m. m. zab, 1 db 6 m. m. bora, 1 db 6 m. m. sertés, 1 db 6 m. m. dohány, 1 db 6 m. m. gazdasági eszközök, 1 db 6 m. m. békület.

A dolgozat aug. 1888. évi. ma.
 11 m. adóval és 11 m. tanyaművel. 1889. janu.

Ladics György vagyoni állása (1888.01.01.)⁸⁹⁴

⁸⁹⁴ Vagyonállás. 1888. január 1.; 1906. január 1. Ladics György naplója II. (Id. ltsz.: 4561) Ladics György iratai. Ladics hagyatéka.

5. sz. melléklet. Ladics Lászlóné háztartása

	Arany	Rev. kor.	Ár. kor. ft.
1. káposzta	10		
" kápi			18
" tej			6
" kócska			2
" gyula			10
" pereselybe			40
2. kú			72
" kápi			18
" kápi			10
" petrolium			80
" cukor gyerekeknek			10
" pereselybe			40
" zsenge			10
" cukor			52
" kápi			12
3. kú			72
" kápi			10
" kápi			18
	10		482

Ladics Lászlóné háztartási naplójának első oldala, 1901.

HÓNAP	KIADÁS	BEVÉTE L
Január	222,97	222
Február	216,38	219
Március	242,69	238
Április	284,08	285
Május	296,74	281
Június	235,15	231,98
Július	311,44	323
Augusztus	185,04	359
Szeptember	156,04	155,26
Október	314,97	297
November	284,2	280
December	295,4	289
Éves összegzés	3045,1	3180,24

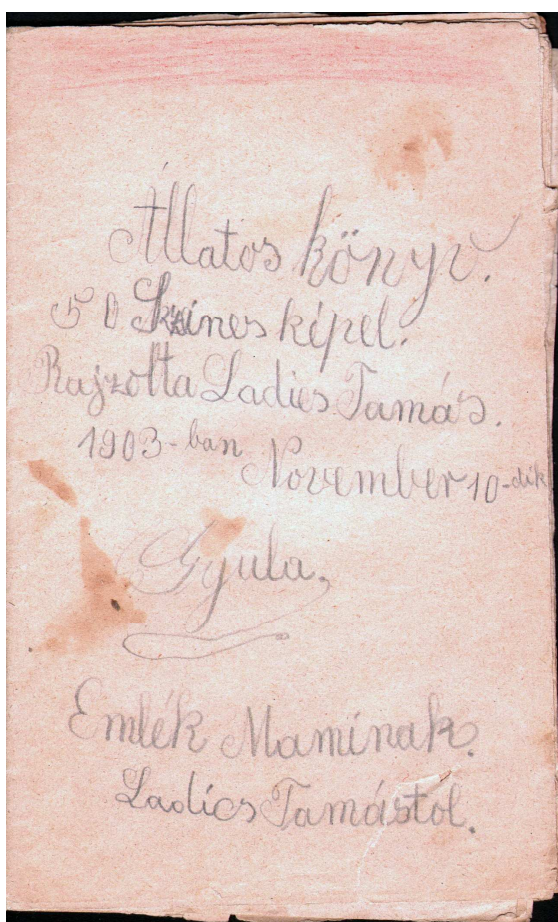
Ladics Lászlóné háztartási kiadásai és bevételei 1901-ben

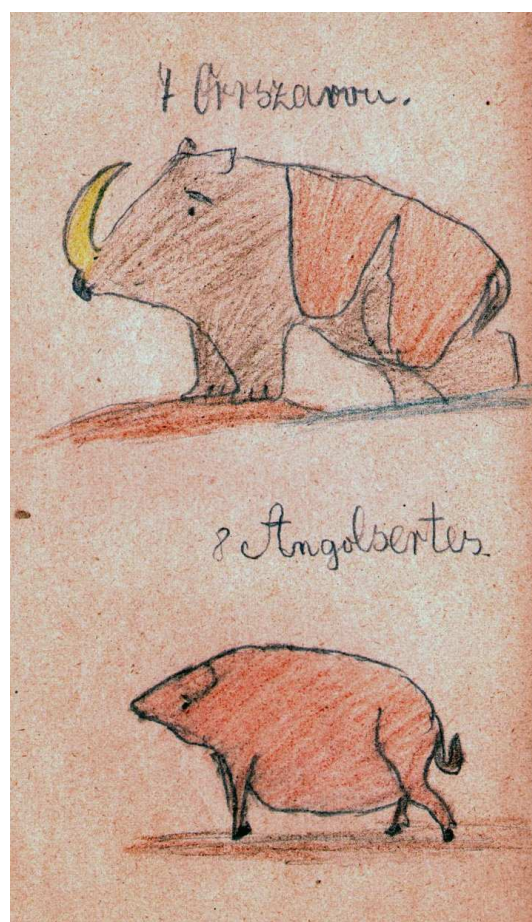
Hajdúné és társa, az „állandó mosónők”

Disznóvágás a Ladics ház udvarán

Ladics Tamás állatos könyve (1903)

Rajzok Ladics Tamás állatos könyvéből

Ladics II. László „kanári tenyésztő címere”
(1910-es évek eleje)

Ladics II. László „szerkesztette” újság
(1910-es évek eleje)

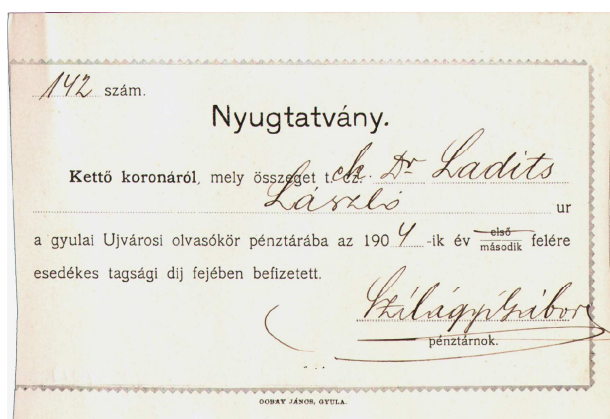
7. sz. melléklet. Társasági élet, szabadidő, szórakozás

A Békésvármegyei Közegészségügyi Egyesület nyugtája Ladics László részére (1901)

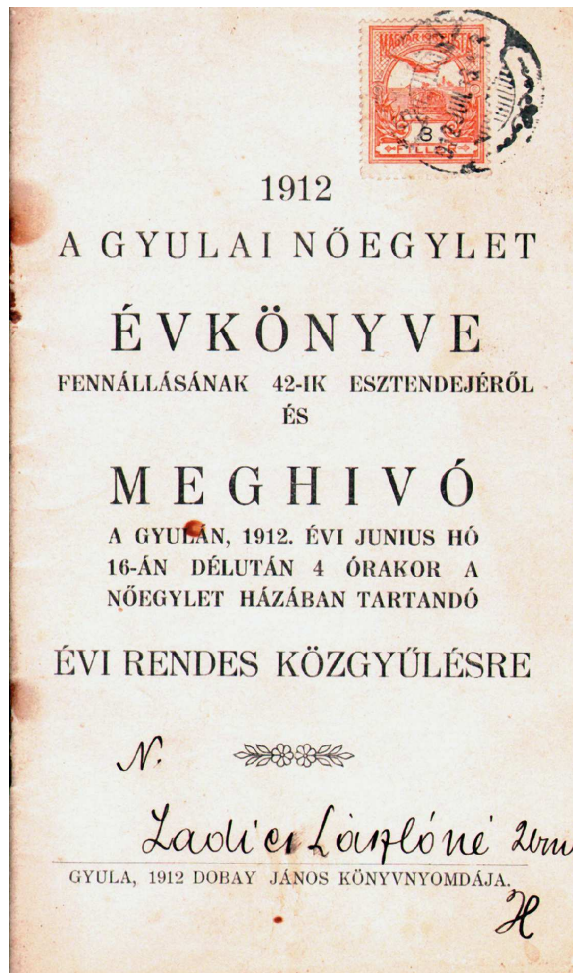
Meghívó „piknikre” Ladics László részére (1890)

Az Újvárosi Olvasókör nyugtája Ladics László részére (1904)

A Magyar Képzőművészeti Társulat tagsági jegye Ladics Lászlónak (1914)

A Gyulai Nőegylet évkönyve Ladics Lászlóné részére (1912)

8. sz. melléklet. Fürdőélet

A Ladics családtagok fürdőlátogatásai 1880–1914.

	1880	1881	1882	1883	1884
LGY				Nagyvárad, Püspökfürdő	Marienbad
LGYNÉ	Franzensbad		Franzensbad		
LL			Tátrafüred		
LI	Franzensbad		Franzensbad		
LM			Franzensbad		
LGYU					
LMI					

	1885	1886	1887	1888	1889
LGY		Koritnica		Göbersdorf (látogatás)	
LGYNÉ	Gleichenberg	Gleichenberg	Göbersdorf	Göbersdorf	
LL		Koritnica (látogatás)	Göbersdorf (látogatás)		
LI	Gleichenberg	Gleichenberg		Göbersdorf (látogatás)	
LM	Gleichenberg	Gleichenberg	Göbersdorf	Göbersdorf	
LGYU		Püspökfürdő			
LMI		Gleichenberg			

	1890	1891	1892	1893	1894	1895
LGY	Koritnica	Koritnica	Koritnica		Stósz; Bártfa (látogatás)	Ismeretlen fürdő
LGYNÉ		Szliács	Bártfa		Bártfa	
LL		Koritnicza (látogatás)				
LI		Szliács	Bártfa		Bártfa	
LGYU			Koritnica			
LMI					Bártfa	
KM		Szliács	Bártfa			
LK						
LT						

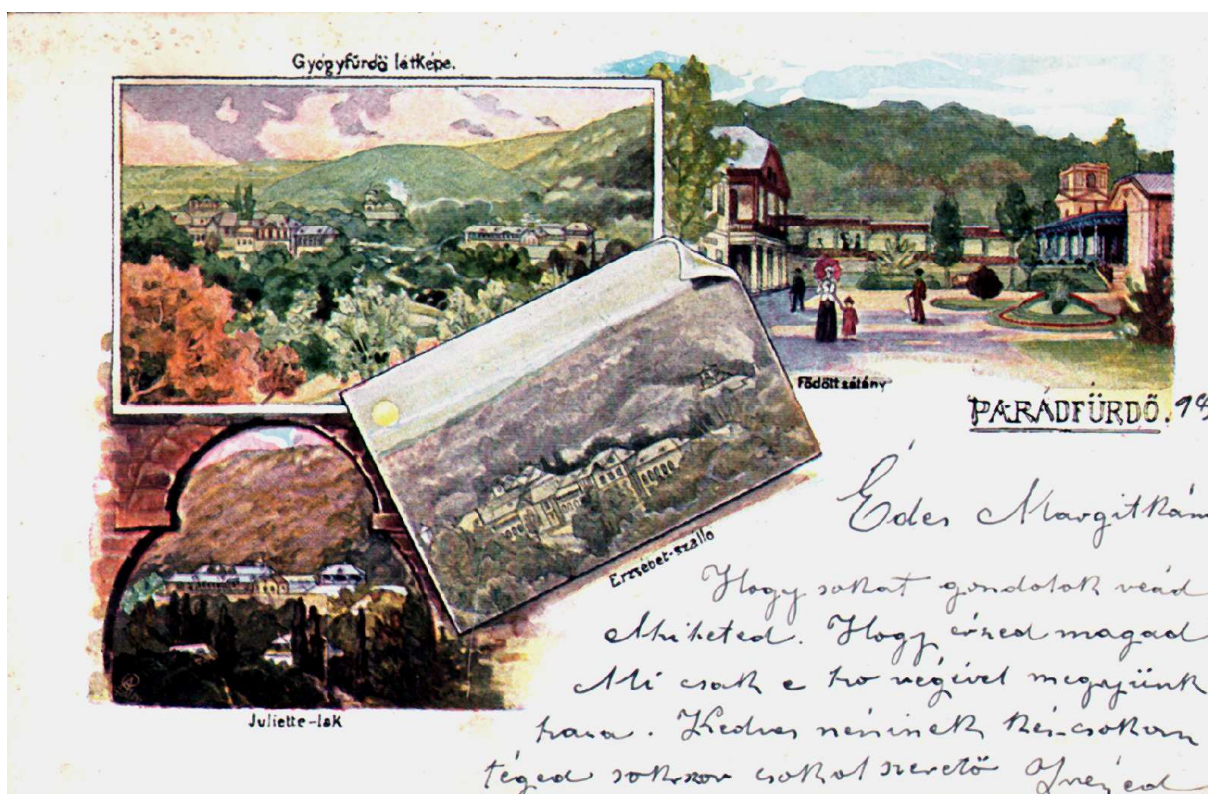
	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902
LGY	Ismeretlen fürdő	Feketehegy	Feketehegy				Feketehegy
LGYNÉ	Vihnye		Vihnye				
LL	Csíz (látogatás)	Csíz (látogatás)					
LI	Vihnye						
LGYU						Balatonfüred, Gmunden, Buziás	Tátrafüred
LMI	Vihnye		Vihnye				
KM	Csíz	Csíz					
LK		Csíz					
LT	Csíz						
LIIGY		Csíz					
LIIL							

	1903	1904	1905	1906	1907	1908
LGY	Bad-Reichenhall					
LGYNÉ	Félicsfürdő, Parád	Parád				Iglófürdő; Feketehegy
LL	Bad-Reichenhall			Cirkvenica Abbázia		
LI		Parád				
LGYU	Abbázia Cirkvenica	Abbázia	Abbázia, Velence, Rimini	Balatonfüred, Herkulesfürdő	Abbázia, cirkvenica, Rimini	Velence, Genova, Marseille, Monte-Carlo, Balatonföldvár, Feketehegy
KM				Cirkvenica Abbázia		
LK	Budapest, Lukács fürdő			Cirkvenica Abbázia		
LT				Cirkvenica Abbázia		
LIIGY				Cirkvenica Abbázia		
LIIL				Cirkvenica Abbázia		

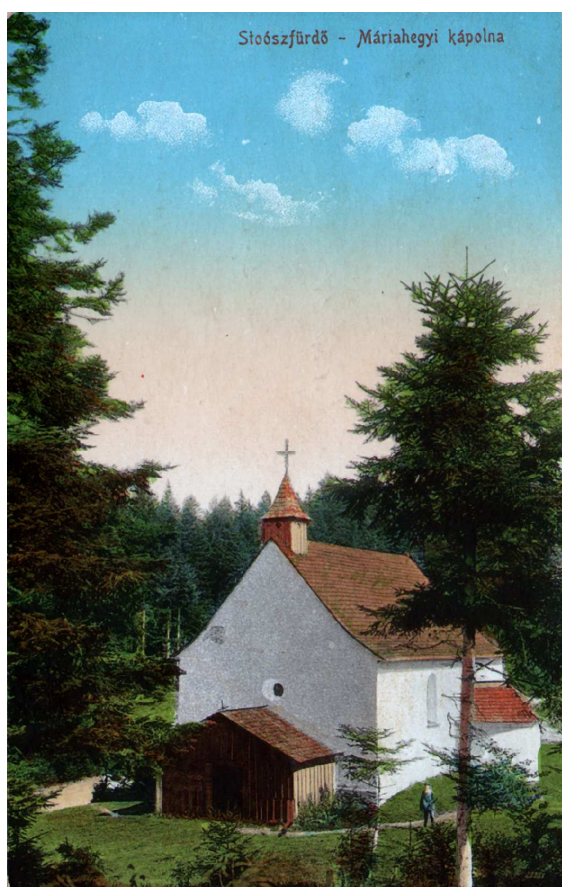
	1909	1910	1911	1912	1913	1914
LGYNÉ	Balatonaliga	Ismeretlen fürdő	Parád			
LL	Bázna (látogatás)			Bázna (látogatás)		
LI				Grado	Vihnye	
LGYU	Abbázia, Rimini, Velençe	Riva, Arco, Velençe, Wiesbaden, Berlin, Drezda	Siófok	Tátralomnic	Rimini	Karlsbad
KM	Bázna			Bázna		
LK	Bázna			Bázna	Vihnye	
LT				Bázna	Vihnye	
LIIGY				Lubló		
LIIL	Bázna			Lubló	Stósz	

Fürdőzők csoportképe, Bártfa (1891)
(Bal oldalon áll: Ladics Irén, Jobb oldalon ül: Ladics Györgyné, és Ladics Margit)

Parádfürdő, Képeslap (LI-KM. 1904)

Stoószfürűő, képeslap (1915)

Fürdőjegy, Csíz (1896)

9. sz. melléklet. Az ünnepek világa

Boldog új-évet! — ezzel a jó kívánsággal üdvözlök, vagy talán inkább üldözik ma az embert mindent. Félénk gyermekek síróra való hangon mondják el jólbetanult, de azért hibátlanul sikerülni soha nem szokott köszöntőjüket; — a jó barátok kezét szorítva, a fentebbi szavakkal üdvözlük egymást; — a szerelmes ifjú suttogva, olvadozó hangon, vagy mindentelje jelképes „bilétén” ezt kívánja választottjának; — alattvalók mély bajlángások közt ezzel tisztelegnek főnökeiknek; — az adós kezét dörzsölve, édeskés hangon szintén ezt óhajtja hitelezőjének; — (hogy *szívből-e* vagy csak *színből*: az már más kérdés); — nem is számítva a levél-hordók, kőményseprők, lámpagyújtogatók, kellnerek, hajdúk, bakterek, borbély legények, hordárok, cigányok és koldusok megszámlálhatlan sokaságát, kik ma úton-útfélen megtámadják, főleg az olyan szerencsés szerencsétlen balandókat, akikről tudják, hogy nem épen üres bugyelláris nyomja zsebeiket. S a jó kívánságok és üdvözlések ragályos légkörében, nem ítéltető meg a szegény üdondász, sem talán, ha nem ugyan hasábkra terjedő údákban, hanem csak amolyan régi jó egyszerű rigmusokban, azt kívánja a lapok olvasóinak, hogy: adjon Isten az új-évetben minden jót! — szállítsa le a miniszter az adót, (mert mai nap ez ám a fő „rubrika”, melyen nem tud segíteni a patika;) legyen bőség, — és ha a baj mind kifogy: akkor ugye, csak megélünk valahogy!

Újévi beszámoló⁸⁹⁵

Hushagó kedd estéjén a 8-ik honvéd zászlóalj lakományában a helybeli honvédállomány — a tisztakar tagjainak részvétele mellett — igen kedélyes mulatságban volt résztvevő tanuja a farsang kiművészetének, — melyről másnapon következő sikerült gyűszjelentés adatott ki és küldetett szét városunkban. Tekintetes Hamusi Hamvazó Szerda ugy maga valamint neje, született Bajtí Nagy Hét és gyermeke Nagy Péntek mélyen szomorodott szívvel jelentik igen tisztelt barátaik s ömerősöknek, mindenki által nagyrabecsült, szeretett s felelhetetlen apa s nagypapa C a r n e v a l urnak, farsangi hercege, Bachus lovagja, Gambrius nagy keresztése, az adósság teremtője, a tánczkedvelők igazgatója, a tüdővész alapítója, a fánk feltalálója, a disznótor és lakodalmak fővénőke, az összes farsangi bálak nagy szószólója s több nemes és nemtelen szenvedély tulajdonosának 8 heti boldog dörzsölés után, a pénzes erszények végelsorvadása következtében az 1883. évi február 26-án nagy zaj s lármá közt, zenészek közreműködése mellett éjjel 12 órakor vig kedély állapotban történt gyászos elhunytát. A gyászszünetet f. hó 27-én reggeli 9 órakor fog a helybeli zálogházban megtartatni. Béke bámvaira!

Farsangvégi beszámoló⁸⁹⁶

Nagyheti szertartás. A ker. kath. anyaszentegyház az egész világon minden évben a legmélyebb fájdalommal ünnepli a megváltás nagy-szerű eseményeit. És hogy minden résztvevő gyermekét a megváltás érdemében részesítse, de meg a fájdalomban is magához fűzze: virágvasárnapján sz. Máté, nagypénteken pedig sz. Jánosnak iderovatkozó iratait a hívek lelki épülésére felolvastatja. A mindkét evangélista által írt passiót (vagyis Jézus Krisztus kín szenvedésének történetét) az ez alkalomra Sziber Nándor úr szíves buzgalma által szervezett énekkar adta elő úgy a solo mint a férfikarokat. A harka szentelésnél virágvasárnapján igen szép tercett énekelt. Nagyszerdán, csütörtökön és péntek délután nt. Acs János helyettes lelkész, Plank Alajos elemi tanító és Gromsperger János városi írnok ur énekelték Jeremiás proféta siralmából a solo részeket. Nagypénteken d. u. 3 órakor Jeremiás proféta könyörgései és a „Miserere”-t igen szép szabotossággal az énekkar adta elő. A szép számmal jelen volt jobbára uri közönség lelki épülés-sel hallgatta a gyönyörű s korrektén előadott darabokat. A kar a régi dalkör tagjaiból volt összeállítva, kik minden évben szíves készséggel részt vesznek a nagyheti szertartásoknál s annak fényét szép énekükkel büszkölődnek emelni. Nagypénteken a szorongásig megtelt plebáuis templomban az ékeszszólása, a remek előadástól általán ismeri: h. lelkész tartott igazán kitűnően szerkesztett gyász szentbeszédet. Egész évben ez alkalommal hallgatja legfőképpen az uri osztály sz. beszédét; s hogy a szónokkal a legnagyobb mértékben meg voltak elégedve, azt a sz. beszéd alatt patalköz könyvek igazolták. A nőmestárosi templomban Foltyn Imre német megédlelkész nagypénteken d. u. tartott remek szent beszédet. Nagyszombatban a mise kezdetén Staab Lénárdtól egy kitűnő szépségű Kyriót énekelt 3 hangra Plank Alajos, ifj. Huszka Imre és Sziber Nándor. Glóriára megszólalt az orgona és a harangok zúgása is hirdette, hogy az Üdvözítő sirjából dicsőségesen feltámadt.

Nagyheti szertartások⁸⁹⁷

HUSZKA, nagy oka lenni sajnosnak.

A hagyományos locsolás ugyancsak kivette részét a húsvét hétfői ceremóniákból, s a szagos-víz nagy arányú keresztetnek örvendett a gyógytárakban, melyekben az egész év folyamán is alig fordul meg annyi apró gyermek, mint ünnep napján, mikor mindegyik iparkodott magát kellőleg állítani. Volt is sírás-rívás, kacagás, ijedelem bét-főn jókor reggel a házakban, hova az ismerős családok gyermekei furakodtak be a kis és nagy lányok, ifjú és idősebb nők locsolására, melyért persze egy egy piros tojás, sütemény, virág a pár krajcárból álló honorárium járt. A gyermekek a mulatságos szokásait természetesen sokan követik a nagyok közül is, kik aztán bővebben bíznak a vízzel, s az utczán szomban talált ismerőseket is olyatónképen leplek meg, hogy miféltt figyelmesek laktak volna már tal valánk a hagyományos öntözöküdesen. --

A hagyományos locsolás⁸⁹⁸

⁸⁹⁵ **Boldog új-évet!** Békésmegyei Híradó. 1881.01.01.

⁸⁹⁶ Hushagó kedd estéjén. Békés, 1884.03.02.

⁸⁹⁷ Nagyheti szertartás. Békés, 1883.03.25.

⁸⁹⁸ A hagyományos locsolás. Békés, 1888.04.04.

A csabai „napok.” A szomszédvárosi derék értelmisége évek óta sikerrel működik azon, hogy úgy saját közönségének, mint a külső vidéknek kellemes tésztalát szórakozást nyújtson pünkösdi napjain. Két évvel ezelőtt fonyes sikort mutatott fel a tatesai árvízkiroslaltak javára rendezett „lészvét” ünnepély, de az ülé „napok” sikerét is méltán illehetjük a „fényes” jelzővel. Különös érdeket kölcsönzött az idei ünnepélyeknek a vidéki közönség, a melyet ily nagy számban a múlt években nem láttunk. A fokozottabb érdeklődés első sorban az állatkiallításra illelt, mely a gazdasági egylet részéről tudvalevőleg 9 évi ciklusra van előre megállapítva, s eme ciklusból minden harmadik év (kettős jutalmi díjakkal) Csabára esik. Az állatkiallításnak és állami lótenyész-jutalomdíj-kiosztásnak — tekintve a felvezetett állatok mennyiségét mint minőségét — sikere figyelemre méltó. A bíráló megejtésénél a Gyulán múlt évben első ízben alkalmazott eljárást gyakorolták, hogy t. i. a felvezetett állatok a kiállítás megnyitása előtt (szombaton) bíraltak meg; lehetetlen tagadni ez eljárás üdvösségét, egyedüli hátránya csak az, hogy a kiállítók nyomban bíráló eredményéről után haza akarják hajtani marháikat; s a közönségnek a megnyitás után alig van alkalm a egy-két óráig szemlélni a kiállítást; ezáltal is a kiállítási helyiség vasárnap dél felé már csaknem kongott az ürességtől. A bíráló eredményéről lapunk közgazdasági rovatában adunk tudósítást. A csabai ünnepélyeknek fénypontja tagadhatlanul a vasárnap este rendezett nagyszabású műkedvelői hangverseny volt. A színház zsúfoltság megtölt a legdiszesebb közönséggel, ott láttuk a megyei értelmiség előkelőiből családjait, a figyelmes rendezőség a legjobb helyeket tartott a vidékiek számára — megrendelésre, de azon vidékiek, akik eme lejárlott joggal nem éltek a hangverseny napján már nem kaptak jegyet; földrajzi jegy csupán ötven adatott el, amit a roppant hőség — egyedüli foltja a nagy siker fényének — nagyon is indokolt. A concert lefolyását illetőleg egy lexicon mindama szavait és kifejezéseit kellene igénybe vennünk, amelyek a zene és dal előadás kitűnő sikerének méltató jelzőül használtak. Már az introductio Reesini „Tancrél”-jából lebilincselte a közönség figyelmét Léwy Sámuelné urhölgy és Staudy Lajos ur által négykézre nagy praecisítással előadva. Kitűnő tapsok, díszes virágkoszorúk jutalmazták a játékával mint megjelenésével egyaránt elragadó bájos dilettansót. Vangyel Sándor urat régóta nagyon régóta nem hallottuk oly szépen énekelni, mint ez este, igazán elemében s igazi hangjánál volt, népdalait szívből szívhez szólóan énekelte. Steinaecker Sándor urat, aki a „Fauszt” keringőt, majd másodízben Schubert — Liszt Vándorbrándját, — s végül újrászólásra nagy lelkesedést keltőleg a Rákóczi-indulót adta zongorán elé, nemcsak bevégzett játékaért, hanem abbéli önzetlen szíveségeért is, hogy Debreczenből jött el a jótékony cél iránti tekintet-

ből a hangversenyen közreműködni, megillelte a közönség elismerése. Reiner Gizella kisasszony Gyulai Pál „Pókniú” című szép költeményét szavalta. A kisasszony három év óta tehetséges növendéke a színi tanulónak, s mint ilyen, joggal igényelheti magának, hogy nyilvános fellépése és szereplése ne úgy tekintessék, mint egyszerű műkedvelőné, hanem bíráltsák mint előretörő művész nő aspirans. Reiner Gizellát a természet mindama feltételekkel megajándékozta, amelyek egy kitűnő tragika kellékei s hisszük, hogy előrangú művész nő állandó belőle; A közönség zajosán megtapsolta és ismételt ki hívta. Beliczey Ilon k. a. nem bevégzett művész, hanem legnagyobb reményekre jogosító igazán tehetséges kezdő, akinek játékán ma is oly nagaslato áll, hogy igazi művelzetet nyújt és nem szorult rá az olvariuság tapsaira, mert joggal igényli az elismerést, s ezekből megérdemelten kijutott Moscheles „Ronde brillante” műdarabban, amelyet Staudy urral négy kére adott elő. Dr. Sailer Károly Beriotól hagedün rendkívül nehéz koncert darabot játszott. Oly nehéz darab, amely ex professo concert művezek repertoírjában fordul elő, de Sailer ur biztosan, művészi nyugalommal és teljes sikerrel játszta. A hangversenynek egyik fénypontja volt a piece ugyesintén Rimler Nion k. a. conservatoriumi növendéknek „Óh mondjad csak egyszer” és Brága „La Serenade” című olasz dala, melyeket a kisasszony gyönyörűen fejlődött nagyterjedelmű hangjával igazi bravourral többször megújuló tetszés nyilvánulások mellett énekelte; sajnáljuk, hogy a bájos énekesnőtől nem hallhattunk egy magyar népdalt is. A műsor végén a közönség kimerülő fáradságát felvillanyozta Staudy Lajos ur a Liszt-féle magyar rhapsódiakkal, játékla lebilincselte a közönség figyelmét, mint azt meg is érdemelte; az elismerés különben Staudy! nemcsak művészi magaslaton álló soló játékaért, hanem az est folyamán csaknem minden piecében mint zongorakísérőt is megillelte. A minden tekintetben nagysikerű hangverseny 10 óra után ért véget. Előttől délelőtt a kaszinó helyiségében a gazdasági egylet tartotta évi közgyűlést, előtűn a Gyula felé eső gyepen lóverseny volt, mely — ami látogatottságát illeti — már évek óta nem mondható oly sikerültnek, mint ez évhen, de a futamok — az ulvarok versenyét is belőszámítva — nem voltak elég érdekesek. Este a Széchenyi-ligetben nagy közönség előtt a csabai férfi dalkar dalestéje volt értékes és érdekes műsorozattal, amely közül néhány műdarab nagy praecisítással adatott elő, de egyházy sok kívánni valót hagyott még fenn. A hangverseny után táncz következett, mely egy a helyiség látogatottságát, mint különösen a résztvevő igazán díszes helyközönséget és igaz kedélyességét tekintve, sokkal méltóbban fejezte volna be a csabai két nap ünnepélyességét, mint a másnap rendezett különben magántermészeti gala m-b-díjlovászet, mely férfiatlan sportot ideje volna már vagy egészen abbahagyni, vagy egyszerűen gümblévesztéit átváltoztatni.

Pünkösdi beszámoló Békéscsabáról⁸⁹⁹

Mikulás. A jó öreg Mikulás bácsi az idén sem feledkezett meg rólunk s bozörgetett az ablakokon, melyekbe apró kis cipőket szokott kirakni a gyerekvilág boldog hiszékenysége. S Mikulás bácsi olyan jó, hogy egy ablak előtt sem megy el, a hol ilyen portékákat lát kirakva a nélkül, hogy meg ne rakja azokat holmféle apróságokká, a melyeknek értéke igen nagy szokott lenni a piros arczu, kedves kis bábók előtt, kik szörnyű boldogok és büszkék arra, hogy a Mikulásnak csébe jutottak. A Mikulás ajándéka különben azért is igen megízisztató, mert ő megszokta ám a különbséget tenni a jó és rossz gyermekek között s míg a jóknak fűgével, datolyával, cukorkákkal tölti meg a kis cipőjét (hány kis bóbé szeretné Mikulás napján, ha nagyobb lába volna?) addig a rossz gyermekeknek virgácsot csomposz a cipője mellé, figyelmeztetvén őket, hogy jó lesz karácsonyig megjavulni, mert különben elfeledkezik majd a Jezusku róluk. Mi nekünk nagyoknak is szokott a Mikulás hozni valamit s ha nem is a cipőnket, de legalább a szívünkre: megtölti egy kicsit édes gyermekkori visszaemlékezésekkel, mikor még mi is boldog kis emberek voltunk és kisebb volt ugyan a cipőnk, de nagyobb volt a boldogságunk s vártuk mi is a hosszú szakállú Mikulást fűgével, datolyával, vagy virgácsal. Bizony, most már nem a vén Mikulás, hanem a rossz virgácsol bennünket. A belvárosi óvodában Elíz néni kedves Mikulás-ünnepélyt rendezett a kicsinyeknek, a melyen a nagy számmal megjelent szülők igazán gyönyörködtek a sok apróság örömeinek és ügyes produkcióinak.

Mikulás⁹⁰⁰

A polgári iskola majálisa május 30-án várakozáson felül sikerült. A műsaffiak zeneszó mellett lobogók alatt már jókor reggel kivonultak az erdőre s vidám zajukkal napestig betöltötték a csalogányok csendes otthonát. Repült a kámpó, gurult a teke, birkozással, versenylutásnak, dobolásnak nem volt véga-hossza. Estéfelé a kocsik hosszú során érkeztek a gyermekek barátok; a vendégek a tanár urak szívélyes üdvözlése s a fiúk viharos üljenezése közt vegyültek a mind élénkebb, népesebb csoportok közé. Az idő már szebb nem lehetett; kedves enyhe szellő a mezők illatával vegyíté az erdő balzsamos legőt, melyet a lenyugvó nap átszövődő sugarai rózsaszínűre festettek. Az erdő ösvényeit, tisztárait sétáló tarka csoportok lepték el, vig kacajtól, daltól visszhangzott a sűrű. Majd jelentkezett az étvágy. A hölgyek kosaraik bő és izletes tartalmát kirakosgatták a puba gyepre, s olyan szívesen kinnálták vendégeiket, hogy szinte szeretett volna az ember mindig veledé lenni. — Nyolcz óra tájban a tanuló ifjuság párosával, dobszó mellett hazá vonult; a csoportok a tisztásra gyülekeztek, rázendült a csárdás, megkezdődött a tánc. Bizony alig volt hely, de annál több jókedv; tartott is hajnalig, mikor aztán ismét visszauadatott a csalogányoknak az ő csendes birodalmuk. — A polg. iskola majálisának egyik főérdeme, hogy — a mi Gyulán vajmi ritkán sikerül — összehozta az urit és a polgári elemet s egy lépést tett az anyira kíváncsi társadalmi összehangzás létesítésére. De még is alapította jó hírét s hisszük, hogy jövőre s ezután évenként mindig összefogja hozni azt a népes kedves, vig társaságot.

A polgári iskola majálisa⁹⁰¹

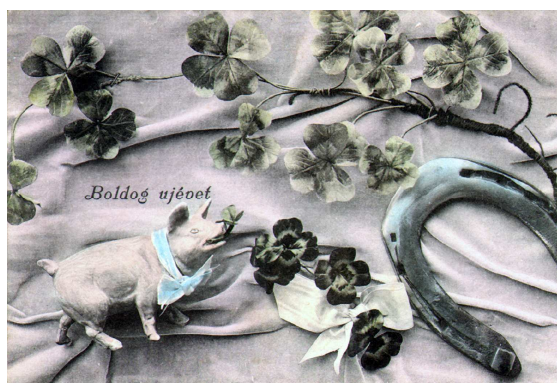
Újévi üdvözlőkártya (1880)

Újévi üdvözlőkártya (1899)

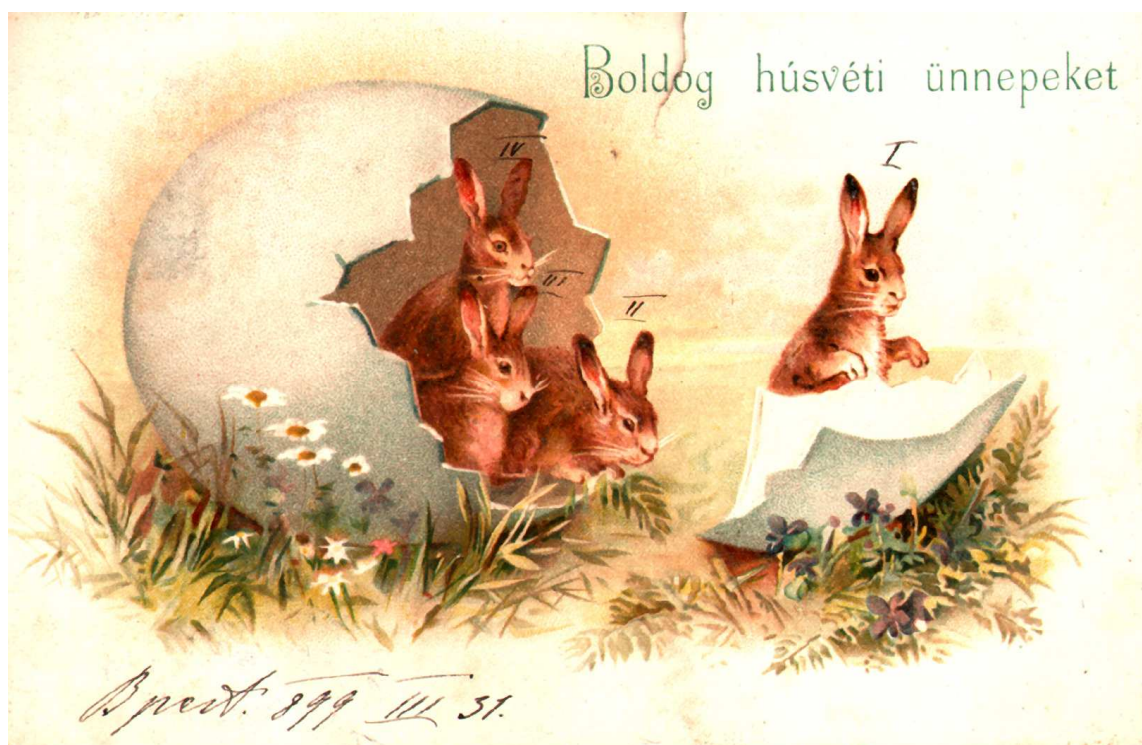
Ladics Györgyné névjegye újévi üdvözléssel (19–20. sz. fordulója)

Újévi képeslap (19–20. sz. fordulója)

⁹⁰⁰ Mikulás. Békés, 1900.12.09.

⁹⁰¹ A polgári iskola majálisa. Békés, 1882.06.04.

Húsvéti képeslap (1899)

Húsvéti nyulat ábrázoló gyerekrajz (1910 körül)

Karácsonyi képeslap (19–20. század fordulója)

Karácsonyi képeslap (1904)

A Ladics unoka Drechsel Antal a karácsonyfa alatt (1902)

Névnapi üdvözlőkártya (19. század vége)

Születésnap üdvözlő (1907)

Ladics Klára elsőáldozói képe (1905 körül)

Ladics II. László konfirmációs emléklapja (1912)

ÖZVEGY LADICS GYÖRGYNÉ született Stojánovits Krisztina és gyermekei: Ladies László és neje Kliment Margit, ezek gyermekei: Klára, Tamás, György, László és Margit; Ladies Irén és férje Ebner Lajos és kis leányuk Adrienne; Ladies Gyula; veje báró Drechsel Gyula és kis fia Antal, mély szomorúsággal tudatják, hogy a szeretett férj, a legjobb apa és nagyapa:

Nagyságos LADICS GYÖRGY úr

a III. oszt. vaskorona rend lovagja,
ügyvéd, az Alsó-fehér-körösi társulat elnöke, a Tiszavölgyi társulatok központi bizottságának tagja, Békésvármegye közigazgatási bizottságának tagja, a csorvási ág. ev. egyház felügyelője stb.

munkás és hasznos életének 73-ik, boldog házasságának 43-ik évében súlyos szenvedés után május hó 27-én délután 1/4 4 órakor jobblétre szenderült.

A drága halott földi maradványai május hó 29-én délután 4 órakor fognak az ág. ev. egyház szertartása szerint az ev. ref. sírkertben örök nyugalomra tétetni.

Gyula, 1906. évi május hó 27-én.

ÁLDÁS ÉS BÉKE PORAIRA!

Sal József „Concordia” temetkezési vállalata. DOBAY LÁSZLÓ, GYULA.

Ladics György gyászjelentése (1906)

Özv. Ladies Lászlóné sz. Kliment Margit úgy a maga, mint az alulírottak nevében fájdalomtól megtört szívvel jelenti, hogy felejtethetetlen férje, a legjobb apa, leg-szeretőbb nagyapa, após, testvér és rokon

dr. Ladics László

ügyvéd, a Békésmegyei Takarékpénztári Egyesület vezérigazgatója stb. stb.

toló hó 24-én hajnalban munkás és áldásos életének 61-ik évében rövid szenvedés után váratlanul elhunyt.

A megboldogult hült tetemei f. hó 25-én délután 5 és fél órakor fognak a gyász-házból az ág. ev. vallás szertartásai szerint, a gyulai református temetőben levő családi sírboltban örök nyugalomra helyeztetni.

Gyula, 1924. évi május hó 24-én.

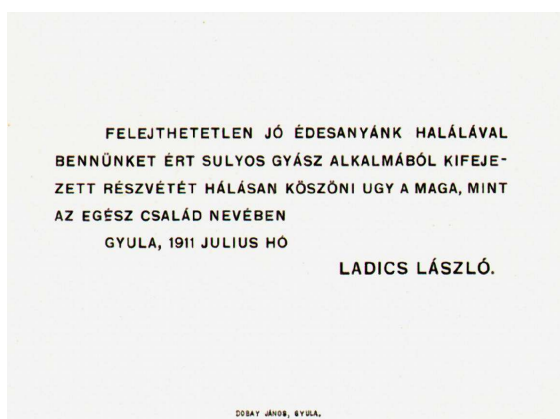
Áldás és béke emlékére!

Ladies Klára férj. Ambrus Lajosné Ambrus Lajos Ladies Tamás Ladies György Ladies László Ladies Margit gyermekei.	Ambrus Tamás Ambrus Julianna Ambrus Lajosné unokái. Ladies Gyula Ladies Irén férj. Ebner Lajosné testvérei.	Özv. Reek Józsefné nagyanyó. Ebner Lajos Kliment Gabriella férj. Mattiassi Alajosné Mattiassi Alajos Kliment Mária sógora és sógora.	Ebner Adrienne férj. Legesa Jánosné Mattiassi Gabriella férj. Novák Erviné unokahagya.
---	--	---	--

A megboldogultban rokonokat gyászeli a Stojánovits- és Reek-családok.

HERBERT JENŐ, GYULA. Liska Ferenc „Kegyelet” temetőjéből, Gyula.

Ladics László gyászjelentése (1924)

Részvétnyilvánítást megköszönő kártya
(1911)

Emlék Ladics György temetési
koszorújából (1906)

„Concordia” temetkezési vállalat számlájának fejléce (1899)

A Ladics család síremléke 2012-ben

ABSZTRAKT

A korábban mellőzött polgárság kutatása a rendszerváltást követően kapott nagyobb lendületet. A történettudomány és szociológia mellett a parasztság polgárosodása kapcsán a néprajztudomány érdeklődése is a téma felé fordult. Ahhoz, hogy a paraszti polgárosulás folyamatát megérthessük, minél alaposabban meg kell ismernünk a mintaadó polgárság életmódját és mentalitását is. Ehhez teremt kitűnő lehetőséget a gyulai Ladics hagyaték, egy vidéki értelmiségi polgárcsalád hagyatéka, mely magába foglalja a családnak több mint egy századon át otthont adó lakóházát annak teljes bútortárával, a családtagok személyes és használati tárgyait, illetve három generáció családi irattárát.

A kutatás fő célkitűzése ennek a komplex hagyatéknek az alapján, döntően a családi levelezés feldolgozása által, de más irattári és tárgyi emlékekre is alapozva az apró árnyalatokra is figyelve minél részletesebben feltárni egy vidéki polgárcsalád példáján keresztül a polgári életmód és mentalitás jellemző jegyeit a 19–20. század fordulóján. A kutatás során a polgárság fogalmának kulturális meghatározottságú értelmezése alapján a történeti antropológia és a mikrotörténelem szemléletmódját és módszertanát alkalmaztuk.

A Ladics família története két klasszikus történeti modell, a „self made man” és a „Buddenbrook-effektus” által vált értelmezhetővé. A család felemelkedését megalapozó Ladics György egyszerű iparoscsaládból indulva, elsőgenerációs értelmiségiként emelkedett Békés megye legtekintélyesebb polgárai közé, saját erejére, szorgalmára támaszkodva, igazi „self made man” módjára. A család következő generációi nem tudták megismételni teljesítményét. A gyermekei támaszkodva az alapító által kivívott társadalmi presztízszre még szép karriert futottak be, megőrizve a családi vagyont és tekintélyt, de tovább emelni már nem tudták azt, míg unokái idejében a család egyértelműen leszálló ágba került, a közélettől visszahúzódó szolid polgári létben élve mindennapjait a világháborút követő kommunista fordulatig.

Ladics György sikeres életútja mögött Max Webber protestáns etikájával összecsengő polgári mentalitás fedezhető fel, mely a család életmódjának számos területén megfigyelhető. Legfontosabb elemei ennek a munka tisztelete, összefonódva egy józan, takarékos életvitellel, melynek fő célja a család boldogulásának biztosítása. Ebben az összefüggésben a család, mint önmagában való érték jelenik meg, lényegében az értékrend kulcsfogalmává válva. A polgári életmód egyes részterületeinek vizsgálata által (lakáskultúra, háztartás-fogyasztás, társasági élet, ünnepek világa) az alapvetően puritán, haszonelvű mentalitás árnyalható a státuszhoz köthető reprezentáció területével. A józan-takarékos életvitel egy magasabb nívószenen jelenik meg, a társadalmi pozícióhoz kapcsolódó életvezetési minták érvényesítése mellett.

Összefoglalóan mindezek alapján az állapítható meg, hogy a Ladics család által képviselt polgári életmód és mentalitás igazodik a szakirodalomban a kérdés kapcsán korábban elméleti jelleggel megfogalmazott, de empirikus anyaggal csak részben alátámasztott képhez, megerősítve ezáltal azt.

ABSTRACT

The research of the previously neglected bourgeoisie got bigger impulse after the democratic transformation of Hungary. Beside History and Sociology the achievement of middle class status of peasantry attracted interest of Ethnography too. In order to understand the process of achievement of middle class status of peasantry first we have to study the lifestyle and mentality of the role model bourgeoisie as profoundly as we can.

The Ladics inheritance in Gyula offers us an outstanding opportunity of this kind of research. This unique and complex legacy of a rural, intellectual class family includes the Ladics's house, home of the family for more than a century with its entire furniture, the personal belongings of the family members and the archives of three generation. The main aim of this research is to uncover the typical characteristics of the middle class lifestyle and mentality through the example of a rural, bourgeois family at the turn of the century by mainly the processing of the family correspondence but also using different written and material records as well. During the research based on the view of culturally characterised bourgeoisie we used the attitude and methodology of the historical anthropology and micro history.

We could interpret the history of the Ladics family by the two classical historical model, the "self made man" and the "Buddenbrook-effect". György Ladics established the rising of the family. As a first generation intellectual, coming from a plain tradesman family, he rose among the most prestigious citizens of Békés county, supported by only his own strength and diligence like a real self made man. The coming generations of the family could not repeat his achievement. His children had carrier because of their father's prestige, saving the family wealth and prestige but could not grow it further. In the time of the grandchildren the family came to a descent pathway, became less important and lived a quiet life until the communist change.

Behind György Ladics's successful walk of life one can notice a bourgeois mentality similar to Marx Webber's protestant ethic which can be recognized in the family's lifestyle. The respect of work and a sober thrifty lifestyle are the most important elements of it and the aim of them is to guarantee the prosperity of the family. In this context the family itself is a

value too, actually the key notion of scale of values. This puritan utilitarian mentality can be shaded with the topic of representation by the examination of the areas of bourgeois lifestyle (like interior decoration, household, consumption, social life, festival life etc.). The sober and thrifty lifestyle appears on a higher level connecting to the patterns of way of living classified by the family's social position.

Summing up we can say that the bourgeois lifestyle and mentality represented by the Ladics family matches with, and strengthen the theoretical picture, just partly based on empiric research, previously drawn in special literature.